

T. C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI

KUR'ÂN'DA "TAKVÂ" KAVRAMI

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

HATİCE ŞAHİN

Danışman

Yard. Doç. Dr. MUSTAFA BİLGİN

BURSA 2006

T. C.

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

..... Anabilim/Anasanat Dalı,
..... Bilim Dalı'nda numaralı
.....'nın hazırladığı ".....
....." konulu
..... (Yüksek Lisans/Doktora/Sanatta Yeterlik Tezi/Çalışması) ile ilgili tez
savunma sınavı,/...../ 20.... günü -saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan
cevaplar sonunda adayın tezinin/çalışmasının(başarılı/başarısız) olduğuna
.....(oybirliği/oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Sınav Komisyonu Başkanı
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Üye (Tez Danışmanı)
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Üye
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Üye
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Üye
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Ana Bilim Dalı Başkanı
Akademik Unvanı, Adı Soyadı

...../...../ 20.....

Enstitü Müdürü
Akademik Unvanı, Adı Soyadı

ÖZET

Yazar	Hatice ŞAHİN		
Üniversite	Uludağ Üniversitesi		
Anabilim Dalı	Temel İslam Bilimleri		
Bilim Dalı	Tefsir		
Tezin Niteliği	Yüksek Lisans Tezi		
Sayfa Sayısı			
Mezuniyet Tarihi /11/ 2006		
Tez Danışmanı	Yar.Doç.Dr. Mustafa BİLGİN		
KUR'ÂN-I KERİM'DE TAKVA KAVRAMI			
<p>Sözlükte sakınmak , korunmak anlamlarına gelen takvâ kavramı cahiliye arap şiirlerindeki anlamıyla daha çok maddî tehlikelerden sakınmayı ifade eder. Bu sakınma canlının kendisi ile düşmanı arasına bir engel, kalkan koyması suretiyle gerçekleşir. Terim olarak ise takvâ, Allah'ın hududuna riayet etmek, emirlerine eksiksiz itaat edip haramlarından kesinlikle sakınmaktır. Takvâ islami bilimlerde özellikle de tasavvufta özel bir anlama sahiptir. Nefis tezkiyesinin tasavvuftaki karşılığı olan seyr-u sulûkün mertebelerinin her birinin takvâ sahibinin muttasıf olduğu özellikler olması takvâyı tasavvuf ile özdeşleştirmiştir. Ve mutasavvıfların özel terminolojisinde takvâ sâfi dindarlık anlamını kazanmıştır.</p> <p>Her kavram gibi takvâ kavramı da iki temel yöne sahiptir. Bunlardan ilkinde insandan Allah'a doğru düşünüldüğünde korunmak, sakınmak anlamı ifade eden takvâ kavramı ikincisinde Allah'tan insana doğru düşünüldüğünde koruma, himaye altına alma anlamı içerir. İslamdan önceki kullanımlarıyla daha çok maddî içerikli bir anlama sahip olan “v.k.y.” ve bütün türevleri Kur'ân vokabilorisinde anlam genişliğine uğramıştır. Kur'ân-ı Kerîm takvânın maddî anlamını korumakla birlikte ona manevî bir renk katmış ve kavramı daha çok manevî alana çekmiştir. Böylece “v.k.y.” kökü ve iştikakları cehennem ya da benzeri somut nesnelere sakınma anlamını içeriyorsa maddî; Allah, melekler gibi somut varlıklardan korunmayı içeriyorsa manevî anlama sahip olmuş olur. Dolayısıyla Kur'ân'da takvânın anlamının maddî ya da manevî içerikli olması nesnesinin ne olduğu ile yakından ilişkilidir.</p> <p>Müfessirlerin özellikle vurguladığı anlamıyla Kur'ân'da takvâ: “İnsânın kendisini Allah'ın vikâyesine koyarak, âhirette zarar ve eleme neden olacak her şeyden titizlikle sakınması, yani günahlardan geri durup hayır olan işlere sarılmasıdır.” Kur'ân'da ilk olarak şirkten sakınmak ve ardından iman etmekle başlayan takvâ mertebeleri, büyük günahlardan kaçınmak ile devam etmekte ve nihayet küçük günahlarda da ısrar etmekten kendini alıkoymak ve böylelikle müttakî vasfını elde etmek sûretiyle dünya ve âhirette mutluluğa erişmekle son bulmaktadır.</p>			
Anahtar Sözcükler			
Allah	Kur'ân-ı Kerîm	İman	Takva
Tefsir	Günah		

ABSTRACT

Author	Hatice ŞAHİN		
University	Uludağ University		
Main Discipline	Basic Islamic Sciences		
Discipline	Exegesis (Commentary of the Qur'an)		
Attribute of Thesis	Master of Arts		
Page Count			
Graduation Date / 11 / 2006		
Thesis Supervisor	Associate Prof.Dr. Mustafa BİLGİN		
THE CONCEPT OF TAKWA in KUR'ÂN-I KERÎM			
<p>In dictionary with to avoid, to protect meanings; the concept of takwa, has a meaning as to avoid from physical dangers in old arab poems. This avoidness happens by somebody putting a barrier or shield between him and his enemy. Takva as a term means have a respect to the limits which Allah puts in our life, obey his orders and avoid the attitudes which are forbidden. In Islamic sciences it makes takva identical with sufism because of having features come from the takva in its every stages. So in the special terminology of mystics takva got the meaning as pure religiousness.</p> <p>The concept of takva has two main aspects as every concepts have. As from human towards Allah it means; to avoid and to protect, whereas from Allah towards human it has meaning as taking under protection. With the usages before Islam as having more physical meaning; "v.k.y" and all its derivatives boardened their meanings in Quran vocabulary. The Holy Quran puts spritual meaning in takva concept with protection of its physical meaning. Thus if the words of "v.k.y" template means to avoid from hell or physical objects they are physical, whereas if they means to protect against Allah and angels they are spritual. Consequently it is related to type of object in Quran to say takva is pysical or spritual.</p> <p>Especially emphasised by mufassirs takwa in Quran is; to avoid fastidiously from every attitude may has harmful result in afterlife, namely to avoid every sin and to make goodness. As firstly starting to avoid from polytheism and beacome faithfull takwa stages; covers avoidness of great sins and not inset to little sins, thus by getting the status of "owner of takwa" it ends with getting happiness in the world and afterlife.</p>			
Key Words			
Allah	Kur'ân-ı Kerîm	Belief	Takwa
Tafsir	Evil		

ÖNSÖZ

Allah Teâlâ, en güzel biçimde yarattığı, kendisine sayısız nimetler verdiği, canlı- cansız âlemde varolan ve varolacak her şeyi hizmetine verdiği ve vereceği insana; hakkı batıldan, hidayeti dalaletten, iyiyi kötüden, imanı küfürden, zulmü adaletten, takvâyı fücurdan... ayırabilecek anlama, düşünme ve kavrama yetisini ifade eden aklı vermiş, buna ilaveten de peygamber ve kitaplar göndermek sûretiyle hayır ve şerri, doğru ve yanlış yolu göstermiş, şirk, küfür, isyan, tuğyân, ‘udvân, istikbâr, fîsk, fesad, ism, cünâh ve zulümden sakındırmış; iman, tevhid, tâat, ibadet, şükür, dua, tasdik, sabr, birr, adalet ve takvâya teşvik etmiştir.

Kur’ân-ı Kerîm, insanların Allah’a iman etmelerini, O’na şirk koşmamalarını, tağuttan ve isyandan sakınmalarını sağlamak, dolayısıyla inkar edenleri inzar etmek ve müttakîleri müjdelemek için gönderilmiştir. Bu sebepten Kur’ân, insanları, hem zihnî süreç olarak düşünce boyutunda hem de fiilî süreç olarak fiil ve davranış boyutunda mü’min, âbid, âdil, muhsin, salih, müttakî veya müşrik, kâfir, âsi, münafık, zâlim olmak üzere iki grupta niteleyip değerlendirmiştir. Bu amellerin övgü ve senâyâ mazhar olanları özendirilmiş, yerilen ve beğenilmeyenleri ise şiddetle yasaklanmış ve kendilerinden sakındırılmıştır.

Takvâ ve ism-i fâili olan müttakî kelimeleri bu kategorilerden övülüp tavsiye edilen kavramlar arasındadır. Müttakîler Allah Teâlâ’yı bilinç düzeyinde idrak eden, O’nun kudret, azamet ve azabına iman eden, O’ndan korkan ama yine de O’na sığınan, imanla başlayıp ihsanla biten müttakî olma sürecinin uzun merdivenlerinin basamaklarında ömrünü feda etmeyi gerçek kazanç bilen, nefsinin aldatıcı dünya kazançlarına olan meylini Allah’tan ittikâ ile yenen ve o meyli âhirete çevirip orada felaha ulaşmayı hakiki kurtuluş bilmeye muvaffak olan kimselerdir.

Müttakî insanın özelliklerinin araştırıldığı bu çalışma, genel olarak bir giriş ve iki ana bölümden oluşmaktadır. “Giriş”te okuyucuya konunun işlenişi, metod ve kaynaklar hakkında bilgi verilmiş; “Birinci Bölüm”de “Genel Olarak Takvâ Kavramı” adı altında öncelikle kavramın etimolojik tahlili yapılmış akabinde de kavramın “Din Bilimleri ve İslâmî İlimler”deki karşılığı aranmıştır. Çalışmanın “İkinci Bölümü”nde ise “Kur’ân’da Takvâ Kavramı” başlığı altında kavramın anlam alanı belirlenmiş ve Kur’ân’daki kullanımları alanlarına göre ele alınmıştır. Bu çalışmanın oluşmasında maddî manevî desteklerini benden esirgemeyen aileme ve bunun yanında çalışmada katkısı olan bütün hak sahiplerine sonsuz teşekkürü bir borç bilirim.

Bu çalışma esnasında değerli zamanını ayırarak yardımlarıyla yol gösteren, tecrübe ve rehberliğini esirgemeyen değerli danışman hocam Yrd. Doç. Dr. Mustafa Bilgin Bey’e derin şükranlarımı sunuyorum.

Hatice ŞAHİN

Bursa - 2006

İÇİNDEKİLER

ÖZET	III
ABSTRACT	IV
ÖNSÖZ	V
İÇİNDEKİLER	VII
KISALTMALAR	XIV
GİRİŞ	1
I- ARAŞTIRMANIN KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ	1
A- İnsan Bilimleri ve “Takvâ” Kavramı	1
B- Konulu (Mevzûî) Tefsir Çalışmaları ve “Takvâ” Kavramı	2
II- ARAŞTIRMANIN METODU VE KAYNAKLARI	3
BİRİNCİ BÖLÜM	
GENEL OLARAK “TAKVÂ” KAVRAMI	8
I- “TAKVÂ” KAVRAMININ TANIMI	8
A- Sözlük Anlamı	8
B- Terim Anlamı	15
II- “TAKVÂ” KAVRAMININ LİTERATÜRDEKİ YERİ	21
A- Din Bilimlerinde “Takvâ” Kavramı	21
1- Dinler tarihi’nde	21
2- Din psikolojisi’nde	27
3- Din sosyolojisi’nde	32
4- Din eğitimi’nde	35
a- Bir davranış geliştirme yöntemi olarak “İttikâ”	36

b- İnsan varlığı açısından “İttikâ”	36
ba- İnsanın bireysel varlığı açısından “İttikâ”	39
bb- İnsanın toplumsal varlığı açısından “İttikâ”	40
B- Temel İslam Bilimlerin’de “Takvâ” Kavramı	41
1- Tefsir’de	42
a- Genel olarak Kur’ân-ı Kerîm’de	42
b- Tefsirlerde	42
2- Hadis’te	42
a- Biçim yönüyle: “Takvâ kavramıyla ilgili terimler”	43
b- Anlam yönüyle	43
ba- İnsanın “Takvâ”sı: “Allah’tan ittikâ”	43
1) Kişinin kendini sakınması	46
a) Kötü akibetten sakınması	46
b) Şüpheli ibadetten sakınması	48
2) “Sakınma” ile ilgili temsili anlatımlar	48
a) Yılanın sakınması (“Takvâ’l-Hayye”)	48
b) Bir kıymet birimi olarak “Ükiyye”	49
bb- Allah’ın “Takvâ”sı: “Allah’ın himayesi”	49
3- Fıkıh’ta	51
a- Genel olarak fıkıh kültüründe “Takvâ” kavramı	51
b- Özel olarak “Takvâ – Fetvâ” ilişkisi	51
4- Kelam’da	52
a- Genel olarak kelam kültüründe “Takvâ” kavramı	52
b- Özel olarak “Kebire – Takvâ” ilişkisi	54
5- Tasavvuf’ta	57
a- “Takvâ ve Verâ” kavramları	57
aa- “Takvâ” kavramı	58
1) “Takvâ” ehlinin özellikleri	61
2) “Takvâ” çeşitleri	67
ab- “Verâ” kavramı	69
1) “Verâ” ehlinin özellikleri	71
2) “Verâ” çeşitleri	73
b- “Takvâ ve Verâ” ehlinin karakteristik özellikleri	75

ba- Tevbe	75
bb- Sabır	78
bc- Şükür	81
bd- Recâ	82
be- Havf	84
bf- Zühd	88
bg- Tevekkül	91
bh- Rıza	94
bı- Mahabbet	96

III- “TAKVÂ” KAVRAMININ KÜLTÜREL ANATOMİSİ	104
A- Din Bilimleri Perspektifiyle	104
B- İslam Bilimleri Perspektifiyle	107

İKİNCİ BÖLÜM

KUR’ÂN’DA “TAKVÂ” KAVRAMI 112

I- KUR’ÂN’DA “TAKVÂ” KAVRAMININ TANIMI	112
A- Biçim Yönüyle: “Kur’ân’da “V.k.y.” Maddesi ve Türevleri”	112
B- Anlam Yönüyle: “Kur’ân’da “V.k.y.” Maddesinin Semantik Kadrosu”	114
II- KUR’ÂN’DA “TAKVÂ” KAVRAMININ TAHLİLİ	116
A- Öznesine Göre “Takvâ” Kavramı	116
1- Allah’ın “Takvâ”sı	117
a- Dünya’da	117
aa- Eğitim-öğretim (“Tebliğ”)	117
ab- Destekleme (“Nusret”)	121
ac- Dost edinme (“Tevellî”)	122
b- Âhiret’te	124
ba- Ebedî azaptan (Cehennem) koruma (“Vikâye”)	124
bb- Ebedî mutluluğa (Cennet) ulaştırma (“İdhâl”)	125
2- İnsanın “Takvâ”sı	127
a- Allah hakları (“Hukukûllah”) alanında	128
aa- İtikad alanında	128
ab- İbadet alanında	133

1) Hacc ahkâmında	140
2) Oruç ahkâmında	142
b- İnsan hakları (“Hukûku’l-İbâd”) alanında	143
ba- Ahlâk alanında	143
1) Nazarî ahlâk	144
a) “Takvâ”nın çeşitleri	144
b) “Takvâ”nın mertebeleri	145
2) Amelî ahlâk	155
a) Genel olarak ahlâkî esaslarda	155
aa) Müslümanlar ile ilişkilerde	155
aaa) Sû-i zann ve gıybetten “İttikâ”	156
aab) Fesad çıkarmada “İttikâ”	157
ab) Gayr-i Müslimlerle ilişkilerde	158
b) Özel olarak Hz. Peygamber (s.)’le ilişkilerde	158
ba) Mutlak olarak Hz. Peygamber (s.)’in önüne geçmede “İttikâ”	158
bb) Hz. Peygamber (s.)’in huzurunda konuşmadan “İttikâ”	159
bc) Hz. Peygamber(s.)’e hitab şeklinde “İttikâ”	160
bd) Tezkiye edilmiş kalplerin “İttikâ”sı	160
bb- Muâmelât (Hukuk) alanında	163
1) Kadınların hakları konusunda “İttikâ”	164
2) Cihâd konusunda “İttikâ”	166
3) Emanet ve şahidliğe riâyette “İttikâ”	170
4) Faiz konusunda “İttikâ”	171
bc- Ukûbât (Ceza hukûku) alanında	172
1) Hadd cezalarında “İttikâ”	172
2) Tazîr cezalarında “İttikâ”	173
B- Nesnesine Göre “Takvâ” Kavramı	174
1- “Takvâ”nın soyut nesnelere (Ğaybî varlıklar)	174
a- Semâvî ğayb varlıkları	174
aa- Allah	174
ab- Azap melekleri	176
b- Uhrevî ğayb varlıkları	176
ba- Aslî ceza nesnelere: “Ateş”	177
bb- Ek ceza nesnelere: “Grup cezaları ve işkenceleri”	177
2- “Takvâ”nın somut nesnelere (Şuhûdî varlıklar)	178

a-	Kozmik olay nesneleri	178
aa-	Yaratma'da ("İbdâ")	178
ab-	Yürütme'de ("Tedbîr")	179
ac-	Yoketme'de ("İfnâ")	180
b-	Toplu ceza nesneleri	180
ba-	Kavimleri ihlâkte	181
bb-	Doğal afetlerde	182
C-	Yüklemine Göre "Takvâ" Kavramı	184
1-	"Takvâ"nın eşanlamlı kullanımları	184
a-	Doğrudan eşanlamlı kullanımları	184
aa-	Hakikat kullanımları	184
1)	İctinâb	184
2)	Hazer	186
ab-	Mecazi kullanımları: "Sebebi zikredip sonucu kastetme ve Mecaz-i mürsel"	187
1)	Bilinçli korku ("Davranış") anlamı içeren kullanımlar	187
a)	Haşyet	187
b)	Rahbet	192
c)-	İşfâk	195
d)	Huşû	198
2)	Bilinçsiz korku ("Refleks") anlamını içeren kullanımlar	200
a)	Havf	200
b)	Vecel	205
c)	Rav'	208
b-	Dolaylı eşanlamlı kullanımları	210
ba-	Nazârî (ve mutlak) nitelikli kullanımlar	210
1)	Fıtrat	210
a)	Fıtrî boyutta takvâ	216
b)	Kendisine takvâ ilham edilen nefis	217
c)	Takvâ'nın ilham edilmesi	219
2)	İman	224
3)	İhsan	227
4)	İhlas	230
5)	Zikir	234
6)	Dua	236

7) Şükür	238
bb- Amelî (ve mukayyet) nitelikli kullanımlar	239
1) İtâat	240
2) İbadet	242
3) Adalet	246
4) Salah	248
5) Hayr	252
6) Birr	256
7) Sabır	259
2- Karşıt anlamlı kullanımları	262
a- Doğrudan karşıt anlamlılar	262
aa- Fücür	263
ab- Zenb	265
ac- Cenef	266
ad- Fısk	268
ae- Ğayy	269
b- Dolaylı karşıt anlamlılar	271
ba- İtikadi alanda	271
1) Şirk	272
2) Küfr	274
bb- Ahlâkî alanda	276
1) Zulüm	276
2) ‘Udvân	279
III- KUR’ÂN’DA “TAKVÂ” KAVRAMININ HEDEFLERİ	281
A- Gözettiği Temel (Aslî) Hedefler	281
1- Dünyevî ve uhrevî azaptan kurtulma	281
2- Dünyevî ve uhrevî mutluluğa kavuşma	282
B- Gözettiği Yan (Tâlî) Gayeler	283
1- Ruhsal kişiliği sağlamlaştırma	283
2- Allah’ın rahmet ve merhametine erişme	287
3- Müreffeh bir hayat sağlama	288
SONUÇ	289

BİBLİYOGRAFYA _____ **295**

ÖZGEÇMİŞ _____ **314**

KISALTMALAR

a.e.	: Aynı Eser
a.g.e.	: Adı Geçen Eser
a.g.md.	: Adı Geçen Madde
a.g.mk.	: Adı Geçen Makale
a.g.tz.	: Adı geçen Tez
A.Ü.İ.F.	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
a.y.	: Aynı Yer
bkz.	: Bakınız
bs.	: Baskı
c.	: Cilt
C.Ü.İ.F.	: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
çev.	: Çeviren
der.	: Derleyen
E.A.Ü.İ.	: Erzurum Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
E.Ü.İ.F.	: Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
ed.	: Editör
F.Ü.İ.F.	: Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
h.	: Hicri
H.Ü.İ.F.	: Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
H.z.	: Hazreti
İ.F.A.V.	: İlahiyat Fakültesi Vakfı
M.E.B.	: Milli Eğitim Bakanlığı
M.Ü.İ.F.	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
O.M.Ü.İ.F.	: On dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
s.	: Sayfa
(s.)	: Aleyhisselâm

S.A.Ü.İ.F. : Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
ss. : Sayfadan Sayfaya
S.Ü.İ.F. : Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
sy. : Sayı
tah. : Tahkik Eden
tas. : Tashih Eden
ts. : Basım Tarihi Yok
vb. : Ve Benzeri
v.dğr. : Ve Diğerleri
yay. haz. : Yayına Hazırlayan

GİRİŞ

I- ARAŞTIRMANIN KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ

Allah Teâlâ'nın yarattığı kâinat, temelde maddî ve maddî olmayan kâinat olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. İnsanın da içinde bulunduğu âlem maddî kâinat olarak kabul edilirse insan, bu uçsuz bucaksız evrende ona nispetle bir zerrecik bile değildir. Buna mukabil taşıdığı misyon ve üstlendiği görev açısından ise yeryüzünde Allah'ın halifesi olma özelliğini taşıması hasebiyle yaratıkların en şerefliisidir. Âlimlerin ağırlıklı yorumlarına göre hilafet, esas itibariyle yeryüzünü imar ve ıslah görevi olup insan da bu sorumluluğun gerektirdiği güçlerle donatılmıştır. Başlangıç itibariyle vebî olan bu güçlerin en önemlisi “akıl” –ki insanı sorumlu kılan temyîz gücü, anlama ve kavrayabilme melekesi ve ilk emrin (nazar) muhatabı- ve “kitap”tır. Akılla en azından yaratıcısını ve evrensel doğruları bulabilen insan, bu aşamadan sonra detaylar konusunda, Rabb vasfının zımında bulunan eğitici olma özelliği ve Rahman sıfatına binâen, bir lütûf olarak Allah Teâlâ tarafından kendisinin kelâmıyla aydınlatılır.

A- İnsan Bilimleri ve “Takvâ” Kavramı

Fitrî potansiyel anlamında insana ilhâm edilen fücür ve takvâ sayesinde insan, bu iki yoldan birini seçmekte ve hayat tarzını belirlemektedir. Bu bağlamda, sadece insan yaratıcı ve ilaveten her dâim nimet vericisine karşı –sonuçlarına katlanmak kaydıyla- nankörlük edebilme veya bilinç düzeyinde isteyerek ve bilerek –karşılığını almak üzere- tâat gösterebilme ihtiyarına sahiptir. Küfrü veya imanı, tâatı veya isyanı, zulmü veya adaleti, takvâyı veya fücürü seçen insanın kendisidir. Dolayısıyla kevnî olarak ekmele yaratılan insan ya bu kemale layık olur ve “Ahsen-i takvîm”i korur ya da fücür dalarak “Esfel-i sâfilîn” derecesine düşer. Bu özgürlüğe sahip olan insan bütün ilâhî kitapların olduğu gibi Kur’ân-ı Kerîm’in de muhatabıdır. Kur’ân nâzil olduğu

dönem itibariyle bir takım özel nedenler sebebiyle arap harfleriyle (eş-Şûrâ 42/ 7) ve arap topluluğuna inmiştir. Ancak muhteva açısından evrensel değerleri içermekte ve bütün insanları karanlıktan aydınlığa, zulümandan nûra çıkarmayı amaçlamaktadır (İbrâhîm 14/ 1).

B- Konulu (Mevzûî) Tefsir Çalışmaları ve “Takvâ” Kavramı

Bilindiği üzere Kur’ân-ı Kerîm’in sûre ve âyetleri, muhatabı olan toplulukların çeşitli tavır ve davranışlarına, bunlardaki eksikliklerine, ihtiyaçlarına, olayların değişim ve gelişimine vb. durum ve şartlara binâen farklı zaman ve mekânlarda nâzil olduğundan ve bunların diziminin de bizzat Rasûlü Ekrem(s.a.v.)’in talimatıyla oluşmasından ötürü bir konu hakkında Kur’ân vokabularisinin sunduğu malzemeyi konu bütünlüğü açısından aynı anda aynı yerde bulmak mümkün olmamakta ve muhtevayı oluşturan konular Mushafın başından sonuna yayılmış bir şekilde bulunmaktadır. Kur’ân’ın bu karakteristik yapısı, Kur’ân’ı okuyan veya dinleyen aynı anda birden çok konudan haberdar edilmesi, bir bölümü okumayla inzar ve tebşir çerçevesinde birçok irşâd ve ikâza muhatab olması ve bunun yanında pek çok faydasına mukabil Kur’ân’a doğru bakış açısıyla bakma, onu anlama dolayısıyla müslümanların hayatlarına çekme ve aradaki bağı kuvvetlendirme açısından İslâm bilginlerinin karşısına bir problem olarak çıkmaktadır. Tefsir tarihinde pek çok tefsir kaleme alınmış olmasına rağmen bir tek konu veya kavram çerçevesinde derli toplu eserler –belki de günün şartları gerektirmediği için- yazılmamıştır. Ancak bu, tefsir tarihinde mevzûî tefsir yapılmadığı anlamını içermez. Mevzûî tefsirin tarihi İslâm geleneğinde Kur’ân’ın tarihi kadar eskidir. Çünkü bizzat Hz. Peygamber (s.), âyetleri açıklamada zaman zaman bu yöntemi kullanmıştır. Aynı şekilde sahâbe tabîîn ve halefleri de Türkçemizde “kavram”, İngilizcede “term” ve Arapçada “mefhûm” kelimesiyle ifade edilen teknik terimlerin anlam alanını belirlemede semantik metodu kullanmışlardır.

Kavram araştırmada İslâm âlimlerinin izledikleri en önemli metod âyetleri nüzûl sırasına göre tanzim etmek ve tarihi bağlamlarını belirlemektir. Çünkü âyetlerin nüzûl sırasını bilmek araştırmacıya kavramın tedrici olarak anlamında oluşan farklılıkların seyrini takip edebilme ve yorumlayabilme şansını verir.

Çağımız insanına, Kur'ân'ın mesajını ulaştırmanın en emin en kestirme yolu mevzûî tefsir yöntemidir. Çünkü yaşadığımız çağ, ihtisaslaşmanın çok yaygın olduğu bir zaman dilimini oluşturmaktadır. Gittikçe de ilim dallarının alt başlıkları ortaya çıkmakta ve bu alt başlıklar zamanla geniş bir bilim dalı hâline gelmektedir. Tefsir çalışmalarının da bu duruma paralel olarak alt birimlere ayrılması, Kur'ân'ın muhtevasını oluşturan konuların müstakil olarak semantik çerçevede incelenmesi ve bu araştırma metodlarının daha da geliştirilmesi artık kaçınılmaz hale gelmiştir. Tabiatıyla bunu da konulu tefsir yönteminden başka bir yöntemle gerçekleştirmek mümkün gözükmemektedir. Bu sebeple bu yöntem, çağımız insanının yenilenen ihtiyaçlarını karşılamada ve çağdaş bilimsel teori alanlarının gelişmesi sonucu, Kur'ân'ın her alanda insan hayatına yön verecek en güzel ve mükemmel prensiplerini istifadeye sunmada, başvurulabilecek en güvenilir metottur.¹ Yukarıda sıralananlar nedeniyle bu çalışmanın kavram çalışması olmasına karar verilmiş ve konu olarak da Takvâ kavramı seçilmiştir.

II- ARAŞTIRMANIN METODU VE KAYNAKLARI

Araştırmanın “Birinci Bölümü”, kavramın sözlük ve terim anlamlarının belirlendiği semantik tahlilini ve yine kavramın “Din Bilimleri” ve “İslâmî Bilimler”deki karşılığını belirleme çabasını içermektedir. Tanımların yapıldığı bölümde, ilgili kavramın sözlük ve terim manası el-Cevherî(ö. (ö. 400/1009'dan önce)'nin es-Sihâh'ı, er-Râğib el-İsfehânî(ö. 502/ 1108)'nin el-Müfredât'ı, ez-Zemahşerî(ö. 538/ 1143)'nin Esâsü'l-Belâğa'sı, İbnü'l-Esîr(ö. 606/ 1210)'in en-Nihâye'si, İbn Manzûr(ö. 711/ 1311)'un Lisânü'l-Arab'ı, el-Cürcânî(ö. 816/ 1413)'nin et-Ta'rîfât'ı, ez-Zebîdî(ö. 893/ 1487)'nin Tâcü'l-Arûs'u ve et-Tahânevî(ö. 1158/ 1745)'nin Keşşâf'ı başta olmak üzere önemli luğat eserlerinde incelenmiş bunun yanında sözkonusu kavramın cahiliye arab şiirlerindeki anlamı hakkında bilgi edinmek amacıyla cahiliye arab şairlerinin şiirlerinden oluşturulan divânlardan Ebû Temmâm(ö. 231/ 846)'ın, İbn Züheyr'in divânları ve Mu'allakat gözden geçirilip temsili birkaç örnek alınmıştır.

¹ Güven, Şahin, *Çağdaş Tefsir Araştırmalarında Konulu Tefsir Metodu*, Şurâ Yayınları, İstanbul, 2001, ss. 110- 111.

Çalışmanın “Birinci Bölümü”nün ikinci ana başlığı, “Din Bilimlerinde Takvâ’nın Yeri” başlığıdır. Bu bölüme “Dinler Tarihi” bilimiyle başlanmış ve dinler tarihinde Zebur, Tevrat ve İncil’den “ittikâ” çerçevesinde Kur’ân-ı Kerîm’le örtüşen pasajlar saptanıp örnek olarak bir kaçının sunumuyla ittikânın dinler tarihi açısından tetkik ve tahlili yapılmaya çalışılmıştır. “Din Psikolojisi”nde, oluşumunda dinin inkar edilmez katkısı bulunan “olumlu şahsiyet ve dinin psikoterapik işlevi”; “Din Sosyolojisi”nde “Takvânın bütünleştirici gücü” son olarak Din Eğitimi’nde ise bir davranış geliştirme yöntemi olarak ittikâ konuları ele alınmış ve temel amaçtan ayrılmaksızın ilgili konular ile ittikâ arasındaki ilişki saptanmaya gayret gösterilmiştir.

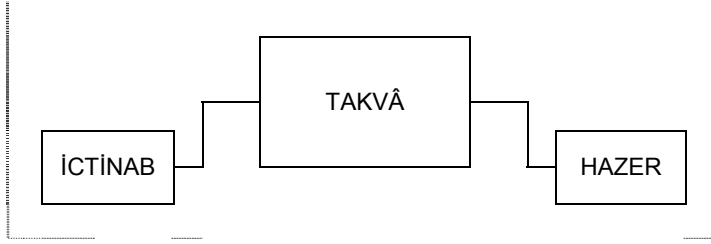
Çalışmanın “Birinci Bölümü”nün üçüncü temel başlığı “İslâmî Bilimlerde Takvâ’nın Yeri”dir. Bu bölüm temel İslâm bilimlerinin beş ana başlığı olan “Tefsîr”, “Hadis”, “Fıkıh”, “Kelâm” ve “Tasavvuf”ta takvâ başlıklarını içermektedir. “Tefsir Bölümü”nde kısaca Kur’ân’da “takvâ” kavramı ve iştikakları üzerinde durulmuş ve kavramın anlamsal çerçevesi hakkında bilgi verilmiştir. “Hadis Bölümü” incelenirken ikiyüz elli üç hadiste “v.k.y.” kökü ve terimsel karşılıkları gözden geçirilmiş; bu kullanımlar anlamlarına göre gruplandırılarak okuyucuya bu kategorilerin her birinden örnek olarak beş hadis sunulmuştur. “Kelâm” başlığı altında genel olarak kelâm kültüründe “takvâ” taranmış ve özel olarak İslâm tarihinde uzun tartışmalara konu edilen kebare problemi “Takvâ– Kebire İlişkisi” sınırlamasıyla ele alınmıştır. “Fıkıh Bölümü”nde ise kelama yakın olarak öncelikle fıkıh teminolojisinde “takvâ” kavramının yeri belirlenmiş akabinde de “Fıkıhta ‘Takvâ- Fetvâ’ İlişkisi”ne dikkat çekilmiştir. “Tasavvuf” bölümüne gelince, burada da klasik eserler ağırlıklı, mutasavvıflara göre “Takvâ ve Verâ Kavramları” incelenmiştir. Ayrıca mutasavvıfların takvâyı tanımlamalarında da görüleceği gibi kavramın, ilgili dalın özel literatürünün etkisinde sâfi dindarlık hâlini aldığı ve nefis tezkiyesi çerçevesinde seyr ü sülûk’un aşamalı olarak bütün süreç ve mertebelerini içine alabilecek bir anlam genişliğine ulaştığı bu mertebelerin her birinin tek tek ele alınıp incelenmesi sûretiyle gösterilmeye gayret edilmiştir.

Çalışmanın ana malzemesini takvâ kavramı, metodolojik yönünü ise bu kavramın semantik tahlili oluşturmaktadır. Semantik, bir dil üzerinde seçilen bir anahtar

terimin tahlilidir. Anahtar kelimeler Kur'ân'da kendi başlarına diğer kelime ya da kavramlardan bağımsız bulunmazlar. Her anahtar sözcük diğer seçilebilecek anahtar sözcüklerle şu veya bu şekilde; müteradif ya da zıtlık içermek sûretiyle ilişkilidir. Takvâ kavramının anahtar kavram seçildiği “İkinci Bölüm”de, öncelikle doğrudan ve dolaylı olmak üzere “Eşanlamlı Kavramlar” akabinde de karşıtlık içeren kavramlar “Karşıt Anlamlı Kullanımlar” başlığı altında incelenmiştir. Bu durum görsel planda somutlaştırılmak dolayısıyla da anlam alanı zihinde netleştirilmek istenirse aşağıdaki tabloların bu konuda yardımcı olabileceği ümit edilmektedir:

Doğrudan eşanlamlıları

Hakiki kullanımları

Mecazi Kullanımları

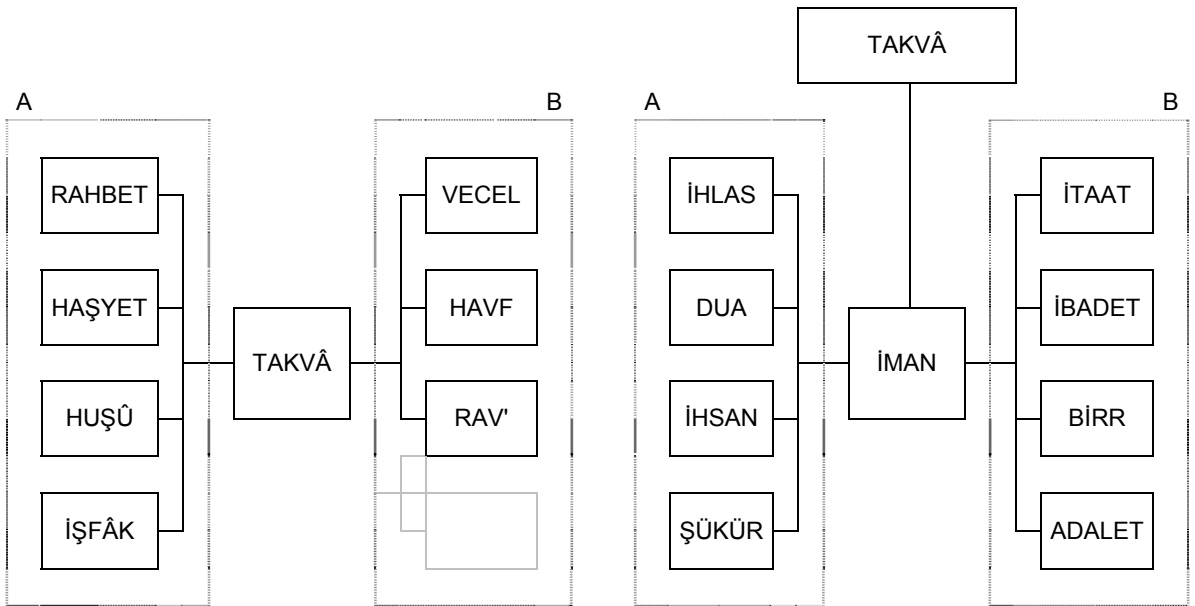
Dolaylı Eşanlamlıları

Davranış Boyutunda

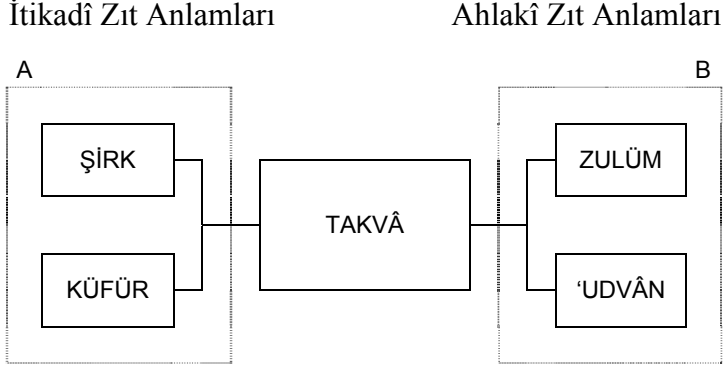
Refleks Boyutunda

Nazarî Nitelikli

Amelî Nitelikli

Karşıt Anlamlı Kullanımları

Takvâ kavramının anlam alanının belirlenmesi aşamasında müttakîliğe ya da fâcirliğe götüren vehbî unsurlardan takvâ ve fücür olgularının fitrî boyutta tetkik ve tahlili “Fıtrat” başlığı altında eş-Şems sûresinin sekizinci âyeti çerçevesinde yapılmış ve bu manada fıtratın, gelişmenin başlangıcında, çocuğun ruh dünyasında bir yaratılış olup çocuk onunla Allah’ın fiillerini ayırt edebilsin, onlar vasıtasıyla Rabb’inin mevcûdiyetine yol bulabilsin ve onunla yasalarını tanıyarak O’na iman edip hudûdullâha riâyet edebilsin diye hazır bir şekilde var edilmesine dikkat çekilmiştir. Ayrıca fıtrat, düşünülebilecek sıfat ve fiillerin en yücesi ve mükemmeli ile nitelenmiş olan, bununla birlikte yine de bütün ifade ve tariflerin sınırlamasından aşkın olan Allah Teâlâ’nın kusursuz ilim ve hikmetinin, düzenlemesinin ve en uyumlu biçime sokmasının (ta’dîl...) içimizde hazır bulduğumuz yankısıdır. Fıtratın Tanrı’sal bir bağış ve aynı zamanda, insanlık kavramının gerçekleşmesi için varlığı zorunlu olan irade, seçme, gerçekleştirebilme vb. yapısal niteliklerle çatışmaması için donmuş bir olgu değil de, yaratılışın başlangıcından itibaren herkese verilmiş olan gerçekleştirilmesi veya küllenmesi değişik şartların bulunması; kısaca kemale ermesi ya da deformasyona uğraması ile bağlantılı olan şeffaf bir keyfiyet olması ümit edilir ve beklenir. Bu temel nedenden dolayıdır ki “Fıtratullâh”ın hiç kimsenin yadsıyamayacağı “a priori” bir bağış olması (bkz. Fıtrat Bölümü) çalışmanın önemle üzerinde durduğu bir konudur ve “Dolaylı Eşanlamlılar Bölümü”nde “Fıtrat” başlığı altında incelenmiştir.

“Takvâ”nın Kur’ânî bağlamına gelince, takvâ Kur’ân kavramlarının en önemlilerinden birisidir. Altmış üç sûrede iki yüz otuz yedi âyette iki yüz elli sekiz defa

geçmesi onun bu önemini daha da netleştirmektedir. Bu kullanımların hepsinin siyâk ve sibâklarıyla incelenip tam olarak ortaya konulmasının oldukça zor olduğu açıktır ama yine de bu çalışmada takvâ kavramı, alanlarına göre ele alınarak iman etme ile başlayan müttakî mü'min olma sürecinin ibadet ve ahlâk alanında ittikâ ile devam etmesi ve nihayetinde âdâb-ı muâşeret konusunda da edebe riâyette kusur etmemeyi içeren kemal noktasıyla son bulması durumları imkanlar çerçevesinde tartışılmaya çalışılmıştır. Bu konuların işlenmesinde müfessirlerden es-San'ânî (ö. 126- 211), et-Taberî (ö. 310/ 922), ez-Zeccâc (ö. 311/ 923), el-Cessas (ö. 370/ 980), el-Kuşeyrî (ö. 465/ 1072), ez-Zemahşerî (ö. 538/ 1143), el-Endelüsî (ö. 546/ 1147), er-Râzî (ö. 606/ 1209), el-Beydâvî (ö. 685/ 1286), el-Nesefî (ö. 701/ 1301), el-Kâşânî (ö. 1090/ 1679), el-Bursevî (ö. 1137/ 1725), eş-Şevkânî (ö. 1250/ 1834), el-Âlûsî (ö. 1270/ 1854), Elmalılı (ö. 1942), et-Tabâtabâî (ö. 1401/ 1981)'nin tefsirleri başta olmak üzere, çalışmanın ilgili olduğu dalın kaynaklarını tarama ve tanıma amacına uygun olarak klasik ve çağdaş yüz kusür tefsir takımına en azından müellifleri ve künyeleri, eserlerinin isimleri ve eserde kullandıkları uslûb hakkında bilgi edinmek için ulaşılmaya ve bu tefsirlerden faydalanılmaya çalışılmıştır. Ayrıca takvâ konusunda yazılan güncel makaleler erişilebildiği kadarıyla gözden geçirilmiş ve konunun işlenişine paralel olanlardan yararlanılmaya çaba gösterilmiştir. Bunun yanında konuların alt başlıklarıyla ilgili olarak T.D.V. İslâm Ansiklopedisinin yayınlanmış maddelerinden ve henüz yayınlanmamış maddelerin dokümantasyonlarından istifade edilmeye özen gösterilmiştir. Âyetlerin meâllerinde T.D.V. yayınlarının Kur'ân meâli ve Muhammed Esed'in Kur'ân meâli esas alınmıştır. Bütün bu araştırmaların sonucunda kabarık bir kaynakça ortaya çıkmıştır. Bunlardan pek çoğu elenmiş ama yine de kavram hakkında çok şey yazıldığından bunların en azından bir kısmının kaynakçada gösterilmesi sûretiyle okuyucuya sunulması gerektiği düşünülerek bibliyografyada verilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

GENEL OLARAK “TAKVÂ” KAVRAMI

I- “TAKVÂ” KAVRAMININ TANIMI

Takvâ kavramına genel olarak bakıldığında çok farklı tanımlar yapıldığı görülür. Ancak bu tanımlar, tanımı yapılan ilim dalının âlimleri tarafından kendi bilim dallarının özel terminolojisi çerçevesinde yapılmış ve kavramın sözlük kitaplarından derinlemesine araştırılması ihmal edilmiştir. Bu bölümde kavramın sözlük ve terim anlamlarına dikkat çekilecektir.

A- Sözlük Anlamı

“Takvâ” (التقوى) ve “ittikâ” (اتقى) kelimeleri, “v.k.y.” (وقى) fiilinin masdarı olan “vikâye” (وقاية)den gelmektedir. “v.k.y.” (وقى) fiilinin “vakyen” (وقيا), “vâkiyeten” (واقية), “tevkiiyeten” (توفيقية) ve “vikâen” (وقاء) şeklinde değişik masdarları da vardır. Bu masdarların hepsi; bir şeyi muhafaza etmek,¹ eziyetten korumak,² himaye etmek,³ onu

¹ el-Cevherî, Ebû Nasr İsmâ'il b. Hammâd (ö. 400/1009'dan önce), *es-Sihâh Tacü'l-Lüğa ve Sihâhü'l-'Arabîyye*, I-VII, tah. Ahmed Abdülğafûr Attâr, Dâru'l-İlmi li'l-Melâyin, Kâhire, 1399/ 1979, VI, 2527; er-Râğıp, Hüseyin b. Muhammed el-İsfehânî (ö. 502/ 1108), *el-Müfredât fî Ğarîbi'l-Kur'ân*, tah. Safvân Adnân Dâvûdî, 3.bs., Dâru'l-Kalem, Dımeşk, 1423/ 2002, s. 833; İbnü'l-Esîr, Ebû's-Sa'âdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîriddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (ö. 606/ 1210), *en-Nihâye fî Ğarîbi'l-Hadis ve'l-Eser*, I-IV, tah. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî, et-Tâhir Ahmed ez-Zâvî, Mektebetü'l-İslâmiyye, Kâhire, 1965, V, 217; İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî (ö. 711/ 1311), *Lisânü'l-'Arab*, I-XV, tah. Muhammed Abdülvehhâb, Muhammed es-Sâdık el-'Ubeyd, 3.bs., Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, Beyrût, ts., XV, 378; el-Fîrûzâbâdî, Ebû't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed (ö. 817/ 1415), *el-Kâmûsü'l-Muhît*, I-IV, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 1416/ 1996, III, 950; ez-Zebidî, es-Seyyid Muhammed Murtazâ (ö. 893/ 1487), *Tâcu'l-'Arûs*, I-X, Dâru Sâdır, Beyrût, 1306h., X, 396.

² el-Cevherî, a.g.e., VI, 2527; İbnü'l-Esîr, a.g.e., V, 217; İbn Manzûr, a.g.e., XV, 378; ez-Zebidî, a.g.e., X, 396.

³ er-Râğıp, a.g.e., s. 833; İbnü'l-Esîr, a.g.e., V, 217; İbn Manzûr, a.g.e., XV, 378; el-Fîrûzâbâdî, a.g.e., III, 950; ez-Zebidî, a.g.e., X, 396.

zarar verecek şeyden sakınmak,⁴ ona zarar verici şeyden çekinmek,⁵ bir şeyi başka bir şeyle, bir tehlikeye karşı korumaya almak⁶ manalarını taşırlar. Lehyâni, bu masdarların hepsinin “وقيته الشيء” kullanımına dayandığına işaret eder.⁷

Kök itibarı ile bu masdarlara dayandığını belirttiğimiz “takvâ” (التقوى) kavramı, aslı “v.k.y.” (وقى) şeklinde olan bir isimdir.⁸ Takvâ kavramı tedbirini alarak korunma anlamındadır.⁹ Ömer b. el-Hattab (r.a.), Übeyy b. Kab’a “takvâ”nın ne demek olduğunu sormuş, Übeyy b. Kab da: “Sen hiç dikenli yola girdin mi?” sorusuyla karşılık vermiştir. Hz. Ömer, “Girdim” cevabını verince “Ne yaptın?” diye tekrar soru yöneltmiştir. Hz. Ömer “Paçalarımı sıvadım ve kendimi korudum.” deyince Übeyy b. Kab, “İşte ‘takvâ’ın manası budur.”¹⁰ demiştir.

Takvâ kavramının kökü olan “v.k.y.” (وقى) fiili de himaye etmek, korumak¹¹ anlamlarına gelir. Araplarda, “Allah, onu korudu.” anlamında “وقاه الله ووقاية وواقية”¹² denilir. Aslında takvâ kavramı bütün kavramlar gibi çift yönlü bir kavramdır. Dolayısıyla kavram hem ulûhiyet hem de udûbiyyet açısından değerlendirilebilir. Yani Allah’a nisbetle, Allah’tan kula doğru düşünüldüğünde kavramın anlamı “korumak, muhâfaza etmek, himaye altına almak”; kula nisbetle kuldân Allah’a doğru düşünüldüğünde ise kavramın anlamı “sakınmak, çekinmek, O’na karşı sorumluluk

⁴ el-Cevherî, a.e., VI, 2527; er-Râğıp, a.e., s. 833; İbnü’l-Esîr, a.e., V, 217; İbn Manzûr, a.e., XV, 378; el-Fîrûzâbâdî, a.e., III, 950; ez-Zebîdî, a.e., X, 396.

⁵ er-Râğıp, a.e., s. 833; İbnü’l-Esîr, a.e., V, 217; el-Fîrûzâbâdî, a.e., III, 950; İbn Manzûr, a.e., XV, 379; ez-Zebîdî, a.e., X, 396.

⁶ el-Cevherî, a.e., VI, 2527; er-Râğıp, a.e., s. 833; ez-Zemahşerî, Ebû’l-Kâsım Cârullâh Mahmûd b. Ömer el-Havarizmî (ö. 538/ 1143), *Esâsü’l-Belâğa*, Dâru Beyrût, Beyrût, 1412/ 1992, s. 686; İbnü’l-Esîr, a.g.e., V, 217; İbn Manzûr, a.e., XV, 379; ez-Zebîdî, a.e., X, 397; el-Fîrûzâbâdî, a.e., III, 951.

⁷ İbn Manzûr, a.e., XV, 378; ez-Zebîdî, a.e., X, 396.

⁸ el-Cevherî, a.e., VI, 2527; er-Râğıp, a.e., s. 833; İbnü’l-Esîr, a.e., V, 217; İbn Manzûr, a.e., XV, 378; el-Fîrûzâbâdî, a.e., III, 950; ez-Zebîdî, a.e., X, 396.

⁹ el-Cürçânî, Ebû’l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Hanefî (ö. 816/ 1413), *et-Tarîfât*, tah. Muhammed Abdurrahman, Dâru’n-Nefâis, Beyrût, 1424/ 2003, s. 129.

¹⁰ el-Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh (ö. 671/ 1273), *el-Câmi’ li Ahkâmi’l-Kur’ân*, I-XX, tah. Sâlim Mustafâ el-Bedrî, Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrût, 1424/ 2004, I, 114; İbn Kesîr, Ebû’l-Fidâ İmâmüddîn İsmâ’il b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav’ el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımeşkî eş-Şafîî (ö. 774/ 1373), *Tefsîru’l-Kur’âni’l-‘Azîm*, I-VIII, tah. Sâmi b. Muhammed es-Selâme, Dâru’t-Tayyibe, Riyâd, 1418/ 1997, I, 40.

¹¹ el-Cevherî, a.e., VI, 2527; er-Râğıp, a.e., s. 833; ez-Zemahşerî, *Esâsü’l-Belâğa*, II, 524; İbnü’l-Esîr, a.e., V, 217; İbn Manzûr, a.e., XV, 379; ez-Zebîdî, a.e., X, 397; Âsım Efendî, Ebû’l-Kemal Ahmed (ö. 1235/ 1819), *el-Ûkyânûsu’l-Besîd fi Tercemeti’l-Kâmûsi’l-Muhît*, Âsitâne, İstanbul, ts., III, 951.

¹² el-Cevherî, a.e., VI, 2527; İbn Manzûr, a.e., XV, 378; ez-Zebîdî, a.e., X, 396; ez-Zemahşerî, *Esâsü’l-Belâğa*, II, 523.

sahibi olmak, koruması altına girmeyi ummak, muhâfazasını talep etmek” manasında olur. Ebû Ma’kil el- Hüzelfî’nin şiirindeki şu mısralar da;

“فعد عليك ان لكن حظ”
“وواقية كواقية الكلاب”

bu kullanıma dayanmaktadır.¹³

(فرس) kökünden yapılan (الواقى) ism-i fâili, at ve kısrak için sıfat olur ve (فرس واق) denilir.¹⁴ Böyle bir at, tırnağı ince olduğu zaman ayağını yerin pürüzlerinden, sert sivri taşlarından hatta kendine eziyet verecek en küçük şeylerden bile titizlikle korur. Ayrıca Ebu’l-Heysame bir göçmen kuş çeşidi olan (الصدر) (kerkenez) kuşunun yürümekten hoşlanmadığı için (الواق) sıfatıyla teşbih edildiğini söyler.¹⁵

“İttikâ” kelimesi, aslında, “ifti’âl” (افتعال) vezni üzere “ivtikâ” (اوتقى) şeklinde iken, Arapça ibdâl ve kalb kaideleri gereğince “(و)” harfi (افتعال) babının “(ت)” harfine idğam edilerek “(ت)” harfi teşdid edilmiş dolayısıyla “(و)” harfi “(ت)” dönüşmüştür ve kelime “(اتقى)” şeklini almıştır.¹⁶ Hatta yeni şeklinin kullanımın çokluğu nedeniyle “(ت)” harfinin zaman zaman kelimenin aslından olduğu vehmedilmiştir.¹⁷ Emri, “vikâyey”den emr-i hazır olarak müzekkerde (تق) veya (ق),¹⁸ müenneste ise (تقى) şeklinde gelir.¹⁹ Bunun delili Arapların (ق على ظلك) kullanımınıdır. Ayrıca Abdullah b. Hemâm es-Selûlî’nin şiirindeki şu kullanım da bu kurala örnektir:

(نبيادتنا نعمان لا تعطعنها)
(تق الله فينا والكتاب الذى تتلو)²⁰

“İttikâ”, “vikâyeyi kabul etmek”, diğer bir ifadeyle “vikâyeye girmek”, yani “elem ve zarar verici şeylerden nefsinin sakınıp kendini iyice koruma altına almak”²¹ manasındadır.

¹³ İbn Manzûr, a.e., XV, 378; ez-Zebîdî, a.e., X, 396; ez-Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâğa*, II, 523.

¹⁴ el-Cevherî, a.e., VI, 2527; İbn Manzûr, a.e., XV, 378; ez-Zebîdî, a.e., X, 396.

¹⁵ el-Cevherî, a.e., VI, 2527; İbn Manzûr, a.e., XV, 378; ez-Zebîdî, a.e., X, 396; ez-Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâğa*, II, 523; Âsım Efendî, a.g.e., III, 951.

¹⁶ el-Cevherî, a.e., VI, 2527; İbnü'l-Esîr, a.g.e., V, 217; İbn Manzûr, a.e., XV, 379; ez-Zebîdî, a.e., X, 396; el-Fîrûzâbâdî, a.g.e., III, 951.

¹⁷ el-Cevherî, a.e., VI, 2527; İbn Manzûr, a.e., XV, 379; ez-Zebîdî a.e., X, 396; el-Fîrûzâbâdî, a.e., III, 951.

¹⁸ İbn Manzûr, a.e., XV, 379; ez-Zebîdî, a.e., X, 396; el-Fîrûzâbâdî, a.e., III, 951; Âsım Efendî, a.e., III, 951.

¹⁹ İbn Manzûr, a.e., XV, 379; ez-Zebîdî, a.e., X, 396; el-Fîrûzâbâdî, a.e., III, 951.

²⁰ İbn Manzûr, a.e., XV, 379; ez-Zebîdî, a.e., X, 396.

“İttikâ” ve onun ismi olan “takvâ”, lügat itibariyle “kuvvetli bir himayeye girmek, kendini muhafaza altına almak” demek olur.²² Çoğulu “etkiyâ” (“اتقياء”) olan “taki” (“التقى”) ismi ile “müttakî” isimleri de aynı mana ile ilgili olarak, “takvâ”nın ism-i fâili olup, “takvâ ile muttasıf olan kimse” anlamına gelmektedir.²³

İbn Side, ittikânın esas manasının iki şey arasına engel koymak olduğunu söylemektedir. Araplar bu durumu “اتقاء بالترين”) (ondan kalkan ile ittikâ etti) deyimini ifade ederler. Bunun manası, o bahsedilen şey ile kendi arasına kalkanı engel yaptı, demektir.²⁴

Hz. Peygamber (s.)’in, “اتقوا النار الوبيشق تمترا”) “Bir yarım hurma ile de olsa, sadaka vererek, kendinizi cehennemden koruyunuz.”²⁵ hadisi, takvânın, “bir şeyi –yani nefsi- bir başka şey ile –yani yarım hurma da olsa sadakayı kalkan ederek- bir tehlikeye karşı (cehennemin ateşine karşı) muhâfaza etmek” olan asıl manasını açıkça ortaya koymaktadır.²⁶

Yine Hz. Peygamber (s.)’in, “فوقى احدكم وجهه النار”) “Sizden biriniz yüzünü ateşten sakınsın.”²⁷ hadisi, kişinin tâat ve sadakayı kendisine kalkan yaparak kendisini ateşten ve ezâdan muhâfaza etmesi, anlamındadır.²⁸

Zikredilen rivâyetlere ilaveten, Hz. Peygamber (s.)’in aşağıda aktarılarak diğere bir hadisi de söz konusu teoriyi destekleyecek anlamı içermektedir:

²¹ Elmalılı, Mehmed Hamdi Yazır (ö. 1942), *Hak Dîni Kur’ân Dili*, I-IX, Çelik-Şura Yayınları, İstanbul, ts., I, 158.

²² er-Râğıp, a.g.e., s. 834.

²³ İbn Manzûr, a.e., XV, 379; ez-Zebîdî, a.e., X, 397.

²⁴ İbn Sîde, Ebû’l-Hasen Alî b. İsmâ’îl ed-Darîr el-Mürsî (ö. 458/ 1066), *el-Muhassas*, I-V, tah. Tâhâ b. Mahmûd, Mektebetü’t-Ticârî, Beyrût, ts., V, 93.

²⁵ el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâ’îl b. İbrâhîm el-Cu’fî (ö. 256/ 870), *el-Câmi ‘u’s-Sahîh*, I-IX, tah. Kâsım eş-Şemmâ’î er-Rifâ’î, Dâru’l-Erkâm, Beyrût, ts., “*ez-Zekât*”, 9, 10; Müslim, Ebû’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbüri (ö. 261), *Sahîh-u Müslim*, I-V, tah. Muhammed Fu’âd Abdülbâkî, Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrût, 1413/ 1992, “*ez-Zekât*”, 20; İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni (ö. 273/ 887), *es-Sünen*, I-II, İsâ el-Bâbî el-Halebî, Mısır, 1972, “*ez-Zekât*”, 28.

²⁶ İbn Fâris, Ebû’l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvîni el-Hemedânî (ö. 395/ 1004), *el-Mu’cemu Mekâyisi’l-Luğa*, I-IV, neş. Abdüsselâm M. Hârûn, Dâru İhyâi’l-Kütübî’l-‘Arabiyye, Kâhire, 1389/ 1969, VI, 131.

²⁷ el-Buhârî, a.g.e., “*ez-Zekât*”, 9; et-Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (ö. 279/ 892), *el-Câmi ‘u’s-Sahîh*, I-V, el-Mektebetü’l-İslâmiyye, yy., ts., “*el-Kiyâmet*”, 1.

²⁸ İbn Manzûr, a.g.e., XV, 378.

(وانما الامام جنة يقاتل من ورائه ويتقى به فان امر بتقوى الله و عدل فان له بذلك اجرا وان قال بغيره فان عليه منه)

“Devlet başkanı, (millet için) bir kalkandır. Onun ardında, onun emrinde harb yapılır. O’nunla (düşmandan) korunulur. Eğer o millete Allah’a takvâ ile emrederse ve adaletle hareket ederse, bu emri ve adaleti sebebiyle onun için sevab vardır. Eğer takvâ ve adaletten başkasıyla emir ve hükmederse, bundan meydana gelen günah onun üzerine döner.”²⁹ Yine sahabenin diliyle aktarılan şu rivâyet de aynı bağlamdadır:

(كنا اذا احمر الباس اتقينا برسول الله)

“Biz, savaş kızıştığında Hz. Peygamber (s.)’ı sakınırdık, korurduk.”³⁰

Takvâ (yahut fiil şekli ile ittikâ) kavramı, cahiliye devrinde, Hanifler ve Şair Zübeyr İbn Ebî Sülma gibi Yahudi dininin etkisinde kalmış olanlar hariç, hiç kimse için dînî bir anlama sahip olmamaktaydı.

İslâm’dan önceki edebiyatı inceleyenlerin, kavramın cahiliye devrindeki manasını açık bir şekilde anlamış olmaları tam olarak mümkün değildir. Bununla beraber, ittikâ fiilinin İslâm’dan önceki şairlerin en çok kullandıkları kelimelerden biri olması, bu konuda bir fikir edinmek için yeterli sayılabilir. Kelimeye, hemen her yerde ve aynı kavram yapısı içinde rastlanır. Bu bağlamdaki örnekler kelimenin “zühd” şöyle dursun, herhangi bir dînî anlam dahi taşımadığını göstermektedir. Bu misallerin gösterdiği asıl manayı hiçbir şey et-Tibrîzî’nin Dîvanü’l-Hamâse üzerine yazdığı şerhte verdiği formül kadar güzel izah edemez.³¹ et-Tibrîzî “ittikâ”yı şöyle tanımlamaktadır:

(الاتقاء ان تجعل بينك وبين ماتخافه حاجرا يحفظك)

²⁹ el-Buhârî, a.g.e., “*el-Cihâd*”, 109; Müslim, a.g.e., “*el-İmâre*”, 53; en-Nesâî, Ebû Abdîrahman Ahmed b. Şuayb (ö. 303/ 915), *es-Sünen*, I-IV, Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, Kâhire, 1964, “*el-Bey’a*” 30; İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Mervezî (ö. 241/ 855), *el-Müsned*, I-VIII, ‘Alemü’l-Kütüb, Beyrût, 1419/ 1998, III, 370.

³⁰ İbn Hanbel, a.g.e., I, 156; Müslim, a.g.e., “*el-Cihâd*”, 79.

³¹ Izutsu, Toshihiko, *Kur’ân’da Allah ve İnsân*, çev. Süleymen Ateş, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, ts., s. 300.

İttikâ, seninle (A) korktuğun şey (B) arasına, seni (B'den) koruyacak bir engel (C) koymandır.³² Özetle “ittikâ” bir şey vasıtasıyla kendini savunmadır. Genel olarak şöyle bir tablo görünmektedir: Bir adam (A) kendisi için tehlikeli, tahripkâr ya da zararlı bir şey (B)in kendine doğru geldiğini anlar. Bunun üzerine kendisi ile o tehlikeli şey (B) arasına, o şeyin kendisine gelmesini önleyecek bir engel (C) koyar. Bu fiilin cahiliye dönemindeki bütün kullanımları, görünüşte ne kadar kompleks olursa olsun bu anlamı içerir; bu formülle açıklanabilir.³³ Bu duruma birkaç örnek vermek gerekirse ilki Antere'nin mu'allakasından seçebilir:

(ان يتقون بى لاسنة لم اخم عنها ولكنى تضاييق مقدمى)

Eğer (arkadaşlarım) kendilerini benimle düşmanın mızraklarından korumak isteseler (beni kendileriyle düşman kılıçları arasına kalkan olarak koyup da beni kendilerine siper yapmak isteseler) bundan asla kaçınmam; ama (maalesef) önüm daraldı (önümde o kadar düşman var ki arada hiç yer yok).³⁴

Şairin anlattığı durum tıpkı şöyledir:

(B) (C) (A)
Düşmanlar----- ANTERE <----- Arkadaşları³⁵

İkinci örnek de Zübeyr'in muallakasından alınmıştır. Bu da aynı durumu anlatmaktadır:

(وقال ساقضى حاجتى ثم اتقى عدوى بالف من ورائى ملجم)

(Kendi kendine şöyle) dedi: Arzumu yerine getireceğim (yani kardeşimi öldüren adamı öldüreceğim) sonra da ben (A), arkamdaki bin atlı ile (C) kendimi düşmandan (B) koruyacağım.³⁶

Sıradaki örnek bütün karmaşıklığına rağmen aynı formülle çözülebilecek mahiyettedir. Bu alıntı da Dîvânu'l-Mufaddaliyât'tandır.

³² et-Tibrîzî, Ebû Zekeriyâ el-Hatib Yahyâ b. Alî (ö. 502/ 1109), *Şerhu Divâni Ebî Temmâm*, I-II, haz. Râcî el-Esmer, 2.bs., Dâru'l-Kütübi'l-'Arabî, Beyrût, 1414/ 1994, b. 5.

³³ Izutsu, a.g.e., s. 300.

³⁴ *el-Muallakât*, çev. Şerafettin Yalpkaya, M.E.B. Yayınları, İstanbul, 1989, s. 57, b. 70.

³⁵ Izutsu, a.e., s. 301.

³⁶ *Muallakât*, s. 26, b. 40.

(تتقى الارض وصوان الحصى بوقاح مجمر غير معر)

Bu beyt, şairin dişi devesi için yazdığı tasvirini yansıtmaktadır; Benim dişi devem, çevresinin tüyleri dökülmemiş sert tırnaklarıyla kendisini taşlı arazide yaralamaktan korur. Yani O, kendisiyle arz ve çakmak taşları arasına, çevresinin tüyleri hiç dökülmemiş sert tırnaklarını koyar.³⁷

Kur'ân'ın ittikâ kelimesini kullanırken seçtiği semantik çerçeve yukarıdaki anlamdan uzak değildir:

(افمن يتقى بوجهه سوء العذاب يوم القيامة)

Kıyâmet gününde, yüzüyle kendisini azabın en kötüsünden korumaya çalışan mı?³⁸

Bu âyet, kıyâmet gününde elleri arkasına bağlı olduğu için çaresizlik psikolojisi içinde, gelen azabı yüzü ile kendisinden savmağa çalışan insanların durumunu alaylı bir uslûbla dile getirmektedir. Bu cümlelerin yarım bırakılması Kur'ân-ı Kerîm'in îcâz açısından mükemmel olmasıyla açıklanabilir. Tam mana yaklaşık olarak şöyledir: Böyle bir insan, azaptan tamamen emin olanlar gibi olabilir mi?

Cahiliye edebiyatının yol aldığı bu istikamet in en son sınırı kelimenin moral manada kullandığı hususlardır. Yani kelimenin tam fizikî ve maddî değil de biraz ruhîleştirilmiş anlamda kullandığı hâllerdir. Aşağıdaki örnek bu bakımdan özel bir önem taşımaktadır. Çünkü bu misal, kavramın moral alana çekilmesi durumunu yansıtmaktadır.³⁹

(ومن يجعل المعروف من دون عرضه

يفره ومن لا يتقى الشتم يشتم)

Kim ki namusu önüne iyiliği (cömertliği) koyarsa, onu (başkalarının tecâvüzünden) kurtarır. Ama kim ki sövülmekten korunmazsa sövülür:⁴⁰

³⁷ Izutsu, a.g.e., s. 301.

³⁸ ez-Zümer 39/ 24.

³⁹ Izutsu, a.e., s. 302.

⁴⁰ Zühayr, İbn Sülmâ, *Divân*, yay.y., Kâhire, 1944, s. 27, b. 51.

Beytin ikinci mısra'ı, “ittikâ” kavramının adetâ bir tanımıdır.⁴¹ Ayrıca hanif olduğu varsayılan Zübeyr İbn Ebî Sülma'nın divânında bulunan bir başka örnek “takvâ” kavramının moral alanda kullandığı örneklerden biridir:

(ومن ضربيته التقوى ويعصمه من سيء العثرات الله والرحيم)

“Takvâ onun huyundandır Allah ve akrabalık bağı onu kötü ayak sürçmelerinden korur.”⁴²

“İttikâ” kavramının maddî alandan manevî alana çekildiği bu durumları, tam maddî alandaki “ittikâ” ile tam dînî alandaki “ittikâ” arasında bir geçiş noktası kabul edebilebilir.

Kur'ân düşüncesine yakın olan hanif düşüncesi, bir adım daha ileri giderek kelimenin kavramını tamamen manevîleştirir. Ancak henüz şeklî yapının değiştiği söylenemez. Burada gelmesinden endişe edilen şey (B), artık basit fizikî bir tehlike değil, uhrevî bir tehlikedir. Yani Allah'ın şiddetli cezası, inanmayan ve teslim olmayanlar için kendisinden sakınmayı gerektiren ciddi bir tehlikedir. Bu muhtevada “ittikâ”, insanın ilâhî azab ile kendisi arasına ruhunu azaptan koruyacak iman ve itâati koyması demektir.⁴³ Bu bağlamda Mücâhid de takvâyı isyan etmeyip itâat etmek; unutmayıp zikretmek; nankörlük etmeyip şükretmek,⁴⁴ şeklinde tanımlamaktadır.

B- Terim Anlamı

Takvâ, arab cahiliye devrinde esas olarak, “hayvan olsun, insan olsun, canlı varlığın, dışardan gelecek yıkıcı bir kuvvete karşı kendini savunma davranışı” manasında kullanılmaktaydı.⁴⁵ Bu, tamamen maddî bir tehlikeden korunma anlamını taşımaktaydı. İslâm vahiy tarihinde takvâ kavramı, Kur'ân-ı Kerîm'deki bu öz manasını yitirmemekle beraber, daha geniş bir mana kazanmış ve temelde sözlük manasına

⁴¹ Izutsu, a.e., s. 303.

⁴² Züheyr, a.g.e., s. 162, b. 2.

⁴³ Izutsu, a.e., a.y.; geniş bilgi için bkz. es-Salih, Muhammed Edîb, *et-Takvâ fî Hedyi'l-Kitâb ve's-Sünne ve Siyeri's-Salihîn*, Dâru'l-Kalem, Dımeşk, 1416/ 1996, ss. 50- 55; ‘Uzeyme, Sâlih, *Mustalahâtü Kur'âniyye*, Dâru'n-Nasr, Beyrût, 1414/ 1994, ss. 105- 108.

⁴⁴ ez-Zebîdî, a.g.e., X, 396.

⁴⁵ Izutsu, a.e., s. 25.

dayanan yepyeni bir mefhum olmuştur. Sadece “takvâ” ve aynı kökten gelen benzeri kelimeler değil diğer birçok kelime de benzer değişikliğe uğramıştır.⁴⁶ Arapça bir kitap olan Kur’ân-ı Kerîm, kendinden önce cahiliye çağında sözlüklerde belirtilen manalarda kullanılmakta olan canlı kelimeleri kullanmış ve bunları İslâm’ın inanç sistemine taşımıştır. Takvâ da bu sisteme asıl manasını taşıyarak gelir. Ama sistemin etkisi altına ve İslâm’a özgü monoteizm inancı alanına nakledilmesi dolayısıyla çok önemli bir dînî anlam kazanır.⁴⁷

İslâm inanç sistemine giren “takvâ”, artık maddî bir tehlikeden değil, manevî azaptan ve insanı bu azaba sürükleyecek kötü işlerden korunmak demektir.

el-Cürcânî, et-Tarîfât isimli ıstılâhî terimler sözlüğünde “takvâ”nın, “Kişinin Allah’a itâat ederek O’nun vereceği cezalardan kendini sakınması; insanın kendisini, yaptığı veya yapmadığı şeyler yüzünden müstehak olacağı ukûbattan yine Allah’a itâat ederek koruması.” anlamına geldiğini belirtir.⁴⁸

“İttikâ”nın, insanın kendisini Allah’ın himayesine koyarak âhirette zarar ve elem verecek ukûbattan iyice koruması⁴⁹ anlamındaki son derece kuvvetli uhrevî rengini âyetlerde net bir şekilde görmek mümkündür:

والتقوا الله ان الله شديد العقاب

“Allah’tan sakının, zîra Allah’ın azabı şiddetlidir.”⁵⁰

Bu kısa cümlede üç kelimenin birleşmesi; “İttikâ, Allah, ikâb”, Kur’ân’da ‘takvâ’ kavramının asıl yapısını açıkça ortaya koyar. Bu manada takvâ âhiretle ilgili bir

⁴⁶ Cebeci, Lütfullâh, *Kur’ân’a Göre Takvâ*, 2.bs., Seha Neşriyat, yy., ts., s. 18.

⁴⁷ Izutsu, a.e., s. 25.

⁴⁸ el-Cürcânî, a.g.e., s. 129.

⁴⁹ er-Râğıp, a.g.e., s. 834; ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an Hakâiki Ğivâmizi’t-Tenzîl ve ‘Uyûni’l-Ekâvil fî Vucûhi’t-Te’vil*, I-IV, tah. Muhammed Abdüsselâm, Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, Beyrût, 1424/ 2003, I, 107; İbnü’l-Esîr, a.g.e., V, 217; İbn Manzûr, a.g.e., XV, 377; ez-Zebidî, a.g.e., X, 893; el-Fîrûzâbâdî, a.g.e., III, 951; et-Tahânevî, Muhammed Alî b. Alî b. Muhammed el-Hanefî (1158/ 1745), *Keşşâfu Istılâhâti’l-Fünûn*, I-IV, tah. Ahmed Hasen, Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, Beyrût, 1418/ 1998, IV, 388.

⁵⁰ el-Mâide, 5/ 12.

kavramdır. Âhiretle ilgili olan ilâhî azab korkusunu ifade eder. Asıl manası budur.⁵¹
Benzer içerikli âyetlerden bazıları şunlardır:

والتقوا لئلا تنالوا النار التي أعدت للكافرين

“Kâfirler için hazırlanmış olan (cehennem) ateşinden sakınınız.”⁵²

والتقوا يوما لا تجزي نفس عن نفس شيئا

“Hiçbir kimsenin, hiçbir kimse namına bir şey ödemeyeceği bir günden (kıyâmet gününden) sakının...”⁵³

وما يذكرون الا ان يشاء الله هو اهل التقوى واهل المغفرة

“Allah’ın dileyeceğinden başkası (Kur’ân’ın) öğüdünü alamaz. O Allah, (azabından) sakınılmaya ve mağfiret etmeye en layık olanıdır.”⁵⁴

يا ايها الذين امنوا قوا انفسكم واهلكم نار

“Ey inananlar! Kendinizi ve size yakın olanları cehennem ateşinden koruyun.”⁵⁵

لهم عذاب في الحياة الدنيا ولعذاب الاخرة اشق وما لهم من الله من واق

“ Onlara, dünya hayatında azab vardır, âhiret azabı ise daha çetindir. Allah’a karşı onları bir koruyan da yoktur.”⁵⁶

وقنا عذاب النار

“Bizi ateşin azabından koru.”⁵⁷

Dînî terminolojide, “günaha yönlendirici şeyden nefsi koruma,⁵⁸ Allah’ın haramlarından kaçınarak gazabından sakınma, emrettiği şeyleri yapma,⁵⁹ bir başka deyişle, Allah’ın emirlerine tam olarak riâyet etme, bu emirlere aykırı hareket etmemek

⁵¹ Izutsu, a.g.e., s. 299.

⁵² Âl-i İmrân, 3/ 31; benzer âyetler için bkz. el-Bakara, 2/ 124; ez-Zümer, 39/ 24.

⁵³ el-Bakara, 2/ 48, 123; benzer âyet için bkz. el-Bakara, 2/ 281.

⁵⁴ el-Müddesir, 74/ 56.

⁵⁵ el-Tahrîm, 66/ 6.

⁵⁶ er-Ra’d, 13/ 34.

⁵⁷ el-Bakara, 2/ 201.

⁵⁸ er-Râğıb, a.g.e., s. 834; İbn Manzûr, a.g.e., XV, 377; ez-Zebîdî, a.g.e., X, 396.

⁵⁹ er-Râğıb, a.g.e., s. 834; ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 107; İbnü’l-Esîr, a.g.e., V, 217; et-Tahânevî, a.g.e., IV, 388.

için dikkatli, hassas, titiz, itinalı, ihtiyatlı ve uyanık olma;⁶⁰ kısaca, Allah'ın çizdiği sınırlarda durma⁶¹, hudûdullah çerçevesinde belirlenen istikâmete titizlikle saygı gösterme” şeklinde tanımlanan “takvâ” kavramı zaman geçtikçe uhrevî rengini kaybederek neticede “dindarlık” kelimesiyle ifade edilebilecek sınırlı bir alana tahsis edilmiş ve buna ilaveten yukarıda sayılan manalardan “zâhid kimsenin Allah'tan korkması” ve nihayet sadece “dindarlık” manaları doğmuştur.⁶²

Kur'ân-ı Kerîm'de, âhiret inancının yoğun olarak işlendiği Mekke döneminde inen âyetlerde “takvâ”, Allah'ın şiddetli azabına karşı siper vazifesi görecektir olan korku ve kaygı şuurunu ve bu şuurun zorunlu bir sonucu olarak Allah'ın buyruklarına uyup yasakladığı şeylerden titizlikle kaçınmayı ifade eder. Ancak zamanla, özellikle Medine döneminde İslâm cemaatinin hem sayı hem de keyfiyet bakımından gelişmesine paralel olarak, “takvâ” kavramının içeriğinin de⁶³ değiştiği görülmektedir. Bu değişim ve gelişmenin sonucu olarak “takvâ” kavramının ıstılâhî anlamı ile ilgili birçok tarif yapılmıştır. Biz burada, bu tanımların en meşhurlarının bir kısmını zikredeceğiz:

ez-Zebîdî, İbn Düreyd'in “takvâ”yı ; “Nefsi, âmel-i salih ile azab ve günahattan korumaktır.” şeklinde tanımladığını nakleder.⁶⁴

“Takvâ, Allah'ın dışındaki şeylerden teberri etmektir.”⁶⁵

Takvâ; ilk olarak, şirkten sakınmak, bid'atten kaçınmak ve fer'i günahlardan korunmaktır. İkinci aşamada, din hususunda zarar vereceğinden korkulan şeylerden kaçınmaktır. Son olarak da yüce bir hazinedir ki eğer ona ulaşırsa, onda; şerefli

⁶⁰ İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahman b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî (ö. 808/ 1406), *Şifâu's-Sâil li Fehzi bi'l-Mesâil*, çev. Süleyman Uludağ, 2.bs., Dergah Yayınları, İstanbul, 1984, s. 48; ayrıca bkz. İbn Cemâ'a, Ebû Abdillâh Bedreddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Sa'dullâh el-Kenânî (790/ 1388), *Tezkirâtü's-Sâmi' ve'l-Mütekellim fi Edebi'l-İlm ve'l-Müte'allim*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, ts., ss., 74- 81; Hamdî, Mahmûd, *Zikr*, el-Mevsû'atü'l-İslâmiyyetü'l-Âmme, Kâhire, 1422/ 2001, ss. 412- 413; Belîk, İzzeddîn, *Mevâzinü'l-Kur'âni'l-Kerîm*, I-II, Dâru'l-Feth, Beyrût, 1403/ 1983, II, 192- 222; en-Necât, Abdülmecîd, *el-Mehdî b. Tumrat*, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrût, 1406/ 1933, s. 261.

⁶¹ İbn Haldûn, a.g.e., s. 124.

⁶² Izutsu, a.g.e., ss. 298- 299.

⁶³ Çağrıncı, Mustafa, “İlmihal”, *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXX (devam ediyor), Ankara, 2003, I-II, 495- 496.

⁶⁴ ez-Zebîdî, a.g.e., X, 396.

⁶⁵ et-Tahânevî, a.g.e., X, 388.

cevherler, kıymetli bir nefis, çok hayır (iyilik), tükenmez bir rızık, kendisinde dünya ve âhiret iyiliklerinin toplandığı bir haslet olan büyük bir alışkanlık bulunur.⁶⁶

“Takvâ, nefsi günahlardan ve onlara götüren şeylerden muhâfaza etmektir.”⁶⁷

“Takvâ'nın zâhiri Allah'ın hudûduna riâyet, bîatını ise ihlas ve niyettir.”⁶⁸

“Takvâ, şüpheli şeylerden uzak durmaktır.”⁶⁹

et-Tahânevî, et-Taftazânî'den el-Azadî'nin haşiyesinde “takvâ”yı şöyle tanımladığını aktarmaktadır: “Takvâ, şerî olarak şeriatın zemmettiği şeylere karşı uyanık olmak, örfî olarak da faziletli davranış biçimleri sergilemektir.”⁷⁰

Kul için “takvâ”, kendisiyle günahları arasında, günahları terk etme hususunda kuvvetli bir sabır ve gayret engeli hâsıl oluncaya kadar kalbini, sanki o günahı hiç işlememiş gibi temizlemesidir. Veya mübah ve helal olan şeylerin faydasız olanından kaçınmasıdır.⁷¹

“Takvâ, görünenin mahlukât için süslenmesi gibi gönlün Hâlik için süslenmesidir.”⁷²

İslâm dini, ahlâk kanununu, yani buyruk ve yasaklarını ilâhî kaynağa bağlamaktadır. Bu durumda Allah ve vahyin gerçekliğine inanan her insan, Allah'ın emrettiği her şeyin iyi; O'nun yasakladığı her şeyin de kötü olduğu bilincine ulaşır. Böylece, iyilik düşüncesinin “farz” inancıyla, kötülük düşüncesinin de “haram” inancıyla birleşmesi inanan insanın kalb ve vicdanında görev bilincini oluşturmakta; vicdan, karşısına çıkan her durumda bu görev bilinci çerçevesinde bir yargıya ulaşmaktadır. Mü'minin her husustaki vazifesi, kendi iradesini ilâhî iradeye bağlı kılması, yani tüm düşünce ve davranışını ilâhî iradeye ters olup olmadığı kaygısıyla

⁶⁶ el-Fîrûzâbâdî, a.g.e., V, 258.

⁶⁷ et-Tahânevî, a.e., IV, 388.

⁶⁸ el-Kuşeyrî, Ebû'l-Kâsım Zeynü'lislâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik (ö. 465/ 1072), *Kuşeyrî Risâlesi*, çev. Süleyman Uludağ, 3.bs., Dergah Yayınları, 1999, s. 201.

⁶⁹ Geylânî, Muhyiddîn Ebû Muhammed Abdülkâdir b. Ebî Salih Mûsâ Zengîdost (ö. 561/ 1165- 66), *Günyetü't-Tâlibîn*, çev. A. Fârûk Meyân, 4.bs., Bereket Yayınevi, İstanbul, 1977, s.143.

⁷⁰ et-Tahânevî, a.g.e., IV, 388.

⁷¹ el-Ğazzâlî, Ebû Hamîd Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî (ö. 505/ 1111), *İhyâ'u Ulûmi'd-Dîn*, I-IV, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût, 1402- 1403/ 1982- 1983, II, 154.

⁷² et-Tahânevî, a.e., IV, 388.

düzenlemesidir. İslâm ahlâkında bu kaygının adı takvâdır.⁷³ Buna paralel olarak Kur'ân-ı Kerîm, bütün insanlığı genel anlamda eşit tutmuş ve biricik değer ölçüsü olarak takvâyı tanımıştır.⁷⁴

Takvâ korku rengine sahip bir kavram olmakla birlikte reaksiyon ve refleks içeren davranışlarda görülen basit psikolojik korkulardan değildir. Takvâ, bilinç düzeyinde, Allah'a derin saygı duymak,⁷⁵ her düşünce, tutum ve davranışta Allah'ın hoşnutluğunu gözetmek,⁷⁶ O'nun rızâsını, diğer bütün ideallerin üstünde tutmak ve bütün bunların gerçekleşmesi için de evâmire tam imtisal ve nehâviden tam ictinâb etmektir.

Bütün bu tariflerden anlaşılacağı gibi “takvâ”; Allah Teâlâ'nın emirlerini tutup yasaklarından kaçınmak,⁷⁷ kalbi günahlardan temizlemek, isyan etmeyip, itâat etmek, Allah'ı zikretmek, O'nun nimetlerine karşı nankörlük etmeyip şükretmek, şirkten sakınmak, bid'atten kaçınmak, din hususunda, bütün zararlı şeylerden sakınmak, mubah olmakla birlikte faydasız olan şeylerle de fazla meşgul olmamaktır.

Netice olarak yukarıda zikredilen bilgilerden yola çıkılarak, “takvâ”nın ıstılâhî ve lügavî manası arasında kuvvetli bir ilişkinin olduğunu çok net bir şekilde söylenebilir. Şöyle ki; lügavî manasında, bir zarar ve tehlike karşısında ondan çekinip, sakınarak kendini korumak için aldığı tedbirle insanın girdiği bir muhâfaza hâli mevcûdudur. İstılâhî manada da bu unsurları bulmak mümkündür. Genel olarak birçok

⁷³ Çetin, Abdurrahman, “Takvâ”, *İslâmda İnanç, İbâdet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*, İFAV, İstanbul, 1997, s. 236.

⁷⁴ el-Hucurât, 49/ 13.

⁷⁵ Jafri, S. Husain M., “Particularity and Universality of The Qur'ân with Special Reference to The Term Taqwâ”, ed. Hakim Muhammed Sa'îd, *Essays on Islâm II Felicitation Volume in Honour of Prof. W. Montgomery Watt*, Karachi, 1993, s. 17; ayrıca bkz. Gisir, Sheikh N.A., “The Virtues”, ed. Signh, N. K., Agwan A. R., *The Encyclopaee of The Holy Qur'ân: SL-2*, Global Publishing House, Delhi, 2000, ss. 1585- 1589.

⁷⁶ Haneff, Suzanne, “*What Everyone Should Know Islâm and Muslims*”, Kazı Publications, Lahore, ts., ss. 64- 65; Lewisohn, L., “Takwâ”, *The Encyclopaee of Islâm*, Suppl. Fasc. 11-12, Leiden, 2004, s. 782; Ohlander, Erik S., “Fear of God (Taqwâ) in The Qur'ân: Some Notes on Semantc Shift and Thematic Context”, *Journal of Semitic Studies Volume L.*, no, 1, Oxford, Spring 2005, ss. 137- 138.

⁷⁷ Kal'acî, Muhammed Ravvâs, *el-Mevsû'atü'l-Fikhiyyetü'l-Müeyesserâ*, I-II, Dâru'n-Nefâis, Beyrût, 1421/ 2000, I, 258- 259; ayrıca bkz. Kemaleddîn, Muhammed, “mine'l-Ususi'l-İslâmiyyeti li Binâi'l-Müctemi”, *Mecelletü'l-Ezher*, c. VII, sy. 3, Kâhire, 1974, ss. 286- 292.

şeyden korkan insan için, âhirette, onu bekleyen hakikatler ve tehlikeler karşısında âhîret emniyeti açısından takınması gereken tavırlar mevcuttur.⁷⁸

II- “TAKVÂ” KAVRAMININ LİTERATÜRDEKİ YERİ

Çalışmanın bu bölümünde “Din Bilimlerinde Takvâ’nın Yeri” incelenmiştir. Sözkonusu bilimlerden “Dinler Tarihi”, “Din Sosyolojisi”, “Din Psikolojisi”, “Din Eğitimi” bilimleri ana hatlarıyla taranmış ve takvâ materyaline uygunluğu taptanan dökümanlar okuyucuya sunulmuştur.

A- Din Bilimlerinde “Takvâ” Kavramı

Bu bölüme “Dinler Tarihi” bilimiyle başlanmış ve dinler tarihinde Zebur, Tevrat ve İncil’den “ittikâ” çerçevesinde Kur’ân-ı Kerîm’le örtüşen pasajlar saptanıp örnek olarak bir kaçının sunumuyla ittikânın dinler tarihi açısından tetkik ve tahlili yapılmaya çalışılmıştır. “Din Psikolojisi”nde, oluşumunda dinin inkar edilmez katkısı bulunan “Olumlu şahsiyet ve dinin psikoterapik işlevi”; “Din Sosyolojisi”nde “Takvânın bütünleştirici gücü” son olarak Din Eğitimi’nde ise bir davranış geliştirme yöntemi olarak ittikâ konuları ele alınmış ve temel amaçtan ayrılmaksızın ilgili konular ile ittikâ arasındaki ilişki çerçevesi belirlenmeye gayret gösterilmiştir.

1- Dinler tarihi’nde

Din, ilâhî bir kanun olup akıl sahibi kişileri akıl ve iradeleriyle dünyada iyiliğe, âhirette kurtuluşa götüren yoldur. Din, inanmayı, inanma bağlanmayı, bağlanma da sorumluluğu getirir. Din fert olarak insan kimliğinin mühim bir parçası olup, kişinin yeryüzündeki var oluşuna anlam kazandıran tarihi ve aktüel kaynakların en önemlisidir. Ferdî tercih olarak din, hayatı anlamlı ve yaşanabilir kılan temel değer kaynağıdır. Ayrıca din, bireyin sosyal kimliğinin oluşumunda da etkili olup, yerine başka bir şey

⁷⁸ Soysaldı, Mehmet, “Kur’ân Semantiği Açısından Takvâ”, *F.Ü.İ.F. Dergisi*, sy. 1, Elazığ, 1996, s. 25.

ikâme edilemeyecek derecede rakipsiz bir sosyal müessesedir.⁷⁹ Din, fertleri mukaddes duygu ve alışkanlıklarda birleştiren, milli vicdanı meydana getiren âmil olduğu gibi, toplumları yükselten, onların gelişmesini sağlayan bir kurumdur. Din, insanlara yön veren, en mükemmel kanunlar ve en sıkı nizamlardan daha kuvvetli bir şekilde insanları manevî varlıklarından yakalayan, kucaklayan bir kurumdur. Anarşinin, haksızlıkların, suçların, adaletsizliklerin, kötülüklerin en büyük düşmanı dindir. Toplum düzeninin en önemli koruyucusu dindir. Yaratana inanıp dînî bağlılıkları bulunan insanlar, daima örnek davranışlar sergilerler. Din, onları sürekli etkisi altına tutar, gizli-açık bütün fenalıklardan korur, doğru yola sevk eder.⁸⁰ “İnsan-ı kâmil”in oluşması, din ile ve dindarın dînî sorumluluklarının bilincinde olarak görevlerini yerine getirmesi durumlarıyla doğru orantılıdır.

İnsanın yüce bir kudrete gönülden bağlanması onun gücüne güç katar; dua, niyâz, iltica ile insanı ulvîleştirir. Allah sevgisi ve korkusu iki yönden insanın ruhî ikelliğini giderir, ona kuvvetli bir irade ve sağlam bir karakter kazandırır. Böyle kişiliklerin içinde yer aldığı toplumlarda fazilet yarışı başlar. Din insana hem içgüdülerinin ve madde âleminin esiri olmadığı, hem de sonsuz bir hürriyet ve bağımsızlık içinde bulunmadığı şuurunu verir. Kişi bencil duygularına, canlı ve cansız tabiata değil yalnız her şeyin sahibi olan Allah’a boyun eğecektir. Dinin bu telkini insana gerçek hürriyet ve bağımsızlığını kazandırır. Artık kul yaratıklar önünde ve tabiat olaylarının karşısında hayret ve dehşete düşmez.⁸¹

Bütün dinlerin özünde iyiliksever ve yardımseverlik bulunmaktadır. Birçok dinde “Kendin için istediğini başkası içinde iste! Kendin için istemediğini başkası için de isteme!” prensibi vardır. Öyleyse din, gerçek manada anlaşıldığında insanlar arasında dayanışmayı sağlamak ve mevcut olan ıztırapları gidermek için insanları

⁷⁹ Bolay - Mümtazer, Süleyman Hayri, Türköne, *Din Eğitimi Raporu*, Ankara Merkez İmam Hatip Lisesi Öğrencileri ve Mezunları Vakfı, Ankara, 1995, s. 3; Algül, Hüseyin, “Nasıl Bir Din Tasavvuru”, *Yarınlar İçin Düşünce Platformu Tebliğler Dergisi* “Türk Milli Eğitim Sisteminde Din Eğitimi ve Öğretimi” Sempozyumu, Panel Sempozyum, Konferans ve Kültür Yayınları, Ankara, 2-3 Mart 2005, s. 82.

⁸⁰ Tümer, Günay, “Çeşitli Yönleriyle Din”, *A.Ü.E.F.Dergisi*, sy. XXVIII, Ankara, 1986, s. 247.

⁸¹ Tümer, “Din”, *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXX (devam ediyor), İstanbul, 1994, s. 317.

erdemliliğe çağırılmaktadır.⁸² Dolayısıyla esas itibariyle, hiçbir din yoktur ki yanlış olsun. Hepsi kendilerine göre doğrudur. Hepsi de insanlığın belirli ve bilinen serattine çeşitli şekillerde tezahür ederler.⁸³

Tek bir zirveye götüren yollar dağın eteğinde birbirinden oldukça uzaktayken zirveye yaklaştıkça birbirine yaklaşırlar.⁸⁴ Özellikle Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslâm gibi “Kitaplı Dinler” söz konusu olduğunda, birbirine bağlı üç yön bulmaktayız: İnançla ilgili hususlar, ibadetle ilgili hususlar, ahlâkla ilgili hususlar.⁸⁵ Din terimi, hem ahlâkî olarak emredici kanunlar muhtevasını ve hem de onlara uygun davranmayı ifade eder ve sonuçta terimin en geniş anlam çerçevesini yansıtır. Yani, içerdiği akidevî prensipleri ve bu prensiplerin pratik yansımaları olduğu kadar, insanın ibadet ettiği objeye karşı yaklaşımını, dolayısıyla “itikât” kavramını da içine alır.⁸⁶

İlâhî kökenli dinlerin, itikat, ibadet ve ahlâk kuralları noktasında pek çok ortak noktaları vardır. Ve bunların tamamı erdemli kişiliği (müttakî) oluşturmak için birlikte olmak ve bulunmak zorundadır. İlâhî dinlerden Yahudilikte talmutta belirtildiği üzere 613 emir vardır. Bu emirlerden en önemlileri Allah’a karşı ödevlerdir. Bu ödevler, aşka ve saygılı korkuya⁸⁷ dayanır. Bu emirlere riâyet, Allah’a karşı sorumluluk bilincinde ve saygılı olmayı gerektirir. Sorumluluklarının bilincinde olanlar ise RAB tarafından koruma altına alınmıştır. RAB onlar için en iyi koruyucudur.(Vâk)

“ RAB sadık kullarının adımlarını korur, ama kötüler karanlıkta susturulur. ”⁸⁸

“...RAB onu çevresindeki bütün düşmanlarından koruyarak rahata kavuşturdu. ”⁸⁹

⁸² Yüksel, Emrullah, “Din Fenomeni”, *İ.Ü.İ.F.Dergisi*, sy.1, İstanbul, 1999, s. 107.

⁸³ Yıldırım, Ergün, *Din Anlayışının Sosyolojisi*, Bilge Yayınları, İstanbul, 1999, s. 32.

⁸⁴ Nortbourne, Lord, *Modern Dünyada Din*, çev. Şahabettin Yalçın, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995,s.12.

⁸⁵ İkbâl, Muhammed, *Dini Fekekürün Yeniden Teşekkülü*, ter. S. Huri, Çeltüt Matbaacılık, İstanbul, 1964, ss. 18- 19.

⁸⁶ Esed, Muhammed, *Kur’ân Mesajı*, çev. Cahit Koytak - Ahmet Ertürk, 5.bs., İşaret Yayınları, İstanbul, 2002, s. 78.

⁸⁷ Aydın, Mehmet, “Yahudi Kaynaklarına Göre Yahudilik”, *S.Ü.İ.F.Dergisi*, sy. 4, Konya, 1991, s. 16.

⁸⁸ 1. Samuel, 2/ 9.

⁸⁹ 2. Samuel, 7/ 1.

“...Tanrı ’mızın eli üzerimizdeydi: yol boyunca düşmandan, pusuya yatanların saldırısından bizi korudu.”⁹⁰

“ Kıtıkta ölümden, savaşta kılıçtan seni O koruyacak.”⁹¹

Kitab-ı Mukaddes’te geçtiği şekliyle Hz. Mûsâ ve Hz. İsâ tarafından tebliğ edilmiş olan ahlâkî kaidelere bir göz atılırsa, hepsinin de Kur’ân-ı Kerîm’de ufak üslûp farkı dışında, aynen zikredildiğini görülür. Ancak, gerek Hz. Mûsâ’nın “On Emir”inde, gerekse Hz. İsâ’nın “Dağdaki Vaaz”ında olduğu gibi, bu kaideler, Kur’ân-ı Kerîm’de bir bütün olarak verilmemiş, fakat Mekkî ve Medenî sûrelerde zikredilmiş, dağınık bir şekilde ve çok defa her biri bir durum hakkında hüküm olarak gelmiştir.

Tevrat’ın “Çıkış” bölümünde 20. babda geçen on emrin -mahallî ve şartlı bir vecibe olarak kabul ettiği sebt günü hariç- Kur’ân-ı Kerîm tarafından aynen tasdik edildiği görülür:⁹²

Çıkış: 20,3: “Karşımda başka ilâhlar olmayacaktır.” (el-İsra’, 17/ 23)

Çıkış: 20,4: “Kendin için oyma put... yapmayacak ve onlar önünde secde etmeyeceksin...” (Hacc, 22/ 30)

Çıkış: 20,7: “Rabb ’inin ismini boş yere ağzına almayacaksın.” (el-Bakara, 2/ 224; Mâide, 5/89)

Çıkış: 20,12: “Babana ve annene hürmet et.”⁹³ (el-İsra’, 17/ 23)

Çıkış: 20,13: “Katletmeyeceksin.” (en-Nisâ, 24/ 29)

Çıkış: 20,14: “Zinâ etmeyeceksin.” (el-İsrâ, 17/ 32; en- Nûr, 24/ 30- 31)

Çıkış: 20,15: “Çalmayacaksın.” (el-Mâide, 5/ 38; el-Mümtahine, 60/ 12)

Çıkış: 20,16: “Komşuna karşı yalan şehâdet etmeyeceksin.” (el-Hacc, 22/ 30)

⁹⁰ Ezra, 8/ 31.

⁹¹ Eyüp, 5/ 20.

⁹² Draz, M. Abdullah, *Kur’ân’a Giriş*, çev. Salih Akdemir, Kitabiyat, Ankara, 2000, s. 71.

⁹³ Sarıkçioğlu, Ekrem, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, 4.bs., Fakülte Kitabevi, Isparta, 2002, s. 254; Tümer-Küçük, Abdurrahman, *Dinler Tarihi*, 2.bs., Ocak Yayınları, Ankara, 1993. s. 217, 218; Draz, a.g.e., s. 71.

Çıkış: 20,17: “Komşunun hiçbir şeyine tamah etmeyeceksin.” (el-Mâide, 5/ 32)

İşte bunlar ahlâkî kaidelerin dayandığı esaslardır. Bu esasların yerine getirilmesi kamil bir inanan kategorisinde yer almanın ve müttakî bir mü’min olmanın olmazsa olmaz şartıdır. Bunlarla ilgili olarak Hz. İsa şöyle demiştir:⁹⁴

“Kim bu büyük emirlerden birini kaldıracak olursa, o, göklerin krallığında küçük olarak çağrılacaktır; buna mukabil kim bunlara uyar ve başkalarına da uymayı öğretecek olursa, bu kişi, göklerin krallığında büyük olarak çağrılacaktır.”⁹⁵

Ne olursa olsun, hem derin hem yüce bir ses, kendini “Dağdaki Vaaz”da duyuracaktır. Gerçek bir ahlâk hazinesi olan bu vaaz, paha biçilmez bir değere sahiptir. Bu hususta da, bütün mukaddes kitapların koruyuculuk görevini Kur’ân’ı Kerîm mükemmel bir şekilde yerine getirmektedir.⁹⁶ Ancak gözde metoduna her zaman sadık kalan Kur’ân-ı Kerîm, bütün bu nasihâtlerin hepsini bir yerde toplamak yerine, her birini yeri geldikçe vermeyi tercih etmiştir.⁹⁷ İncil’deki bu nasihâtlerin müttakî kişiliğin karakteristik özellikleri bağlamında Kur’ânî tasdiğine bakıldığında şöyle bir tablo görülür:

Matta: 5,3: “Ne mutlu ruhta fakir olanlara; çünkü göklerin melekûtu onlarındır.”⁹⁸ (el-Bakara 2/ 212; Âl-i İmrân, 3/ 14)

Matta: 5,4: “Ne mutlu yaşlı olanlara; çünkü onlar teselli edileceklerdir.” (el-Bakara, 2/ 155- 157)

Matta: 5,5: “Ne mutlu halîm olanlara; çünkü onlar yeri miras alacaklardır.” (Âl-i İmrân, 3/ 133-134)

Matta: 5,6: “Ne mutlu salaha acıkıp susayanlara; çünkü onlar doyurulacaklardır.” (el-Câsiye, 45/ 21; el-Muttaffifin, 83/ 29- 36)

⁹⁴ Draz, a.g.e., s. 71.

⁹⁵ Matta, 5/ 19- 20.

⁹⁶ el-Mâide, 5/ 48.

⁹⁷ Draz, a.g.e., s. 72.

⁹⁸ Yıldırım, Suat, *Mevcûd Kaynaklara Göre Hıristiyanlık*, 2.bs., Işık Yayınları, İzmir, 1996, s. 243.

Matta: 5, 7: “Ne mutlu merhametli olanlara; çünkü onlara merhamet edilecektir.” (el-Beled, 90/ 17- 18)

Matta: 5, 8: “Ne mutlu yüreği temiz olanları; çünkü onlar Allah’i göreceklerdir.” (eş-Şu’arâ 26/ 89; Kâf, 50/ 33)

Matta: 5, 9: “Ne mutlu sulh edicilere; çünkü onlar Allah oğulları olarak çağırılacaklar.” (en-Nisâ, 4/114)

Matta: 5,10: “Ne mutlu salah uğruna ezâ çekmiş olanlara; çünkü göklerin melekûtu onlarıdır.” (el-Bakara, 2/ 214; Â-i İmrân, 3/ 186)⁹⁹

Yine İncil, “Tanrısal Çağrı” düzeyinde bağlılarına şöyle seslenmektedir:

“İşte şu nedenle her türlü gayreti göstererek imanınıza erdemi, erdeminize bilgiyi, bilginize özdenetimi, özdenetiminize dayanma gücünü, dayanma gücünüze Tanrı yoluna bağlılığı, bağlılığınıza da kardeş severliğinizi ve sevginizi katın.”¹⁰⁰ Ağırbaşlı ve itâatkar olmayı arzulayıp Allah’ın senin yüreğine egemen olmasını istiyorsan, dünyasal ve boş isteklere değer verme. Dünyasal edinim ve gelip geçici tatlardan uzaklaşarak bunları değersiz say. Ne zaman ki dünyasal tatların gelip geçici olduğunu anlarsın, o zaman İsa’nın tecellisinin tadına varırsın, nasıl bir gözünle aşağı diğeriyle yukarı bakamıyorsan, dünyaya sevgi duyarken de Allah’ın sevgisini tadamazsın. Bedensel isteklerin ardınca koşarken, ruhsal değerlerden tad alamazsın. Her türlü çirkin isteği yüreğinden çıkar at. Yüreğin sadece Allah’ta rahat bulsun. Yaratıcının sonsuz sevgisini arzuladığında, yüreğinde sevgisinin temellenmesi için bir yer de hazırlamış olursun.

Dünyanın kötü istekleriyle kirlenmiş yüreğine Rabb girmez. Rabb, dünyasal sevgiyle kirlenmeyen temiz bir yürek ister. Öyle ki ona Kendi mührünü vursun ve yalnızca Kendine ait olsun.¹⁰¹

⁹⁹ Draz, a.g.e., s. 73.

¹⁰⁰ 2.Petrus, 1/ 5- 7.

¹⁰¹ Circis, Habib, *Takvâ Sırrı*, İstanbul Süryânî Ortodoks Metropolitliği, İstanbul, ts., s. 16.

İnsanın bütün hayatını kucaklayan bir sistem olarak İslâm, bir yandan manevî bir korku, bir yandan da maddî müeyyideler ortamında kalan insanı, toplumun en ahlâklı insanı yapmayı hedef edinmiştir. Önce ona temiz bir düşünüş tarzı kazandırmış, gönlüne Allah korkusu koymuş, sonra da nefesine uyduğu takdirde müeyyideyi karşısına koymuştur.¹⁰²

2- Din psikolojisi'nde

Dînî tecrübî birikimin asıl dayanağı, insan şuurunda zamanla açık seçik bir şekilde oluşan Tanrı kavramıdır. Dînî şuurun tahlilinden elde edilen temel dînî yaşantı, insanın bir yönden *korku* ve acele, diğer yönden sevgi ve güvenle tabiat üstü kudret sahibi olan varlığa yani Allah'a bağlanmasıdır. Bu bağlılık insanın ruhî kuvvetleriyle yaratana yönelmesi, *derin bir saygı* ve samimiyetle O'na açılması şeklindedir.¹⁰³

Dînî tecrübe en ziyade kutsal bilim olarak teşkil edilmiş, mensekler ve *takvâ* şekilleriyle ifade edilmiş ve karakteristik (ahlâkî) hususlara ve amelî faaliyetlere uygulanmış bulunmaktadır.¹⁰⁴ Temel hadise olarak dînî tecrübe, yani subjektif din, içten karaktere sahip bir birliğin esasını teşkil eder ve bütün insanlarda müşterek olan ilcalar, heyecanlar ve düşünceler tabakasını deler.¹⁰⁵

Dînî tecrübe veya dînî değerler dünyası, karmaşık, soyut ve üst seviyede değerlendirmeleri gerektiren bütüncül bir konudur. Bu, basitten mürekkebe, somuttan soyuta doğru tecrübe, bilgi ve inançlar dünyası birbirine derece derece basamak teşkil eden; duyulan, bilinen ve hissedilenden inanılana doğru bir geçişi sağlamaktadır. Bütün bunlar bizim zihinsel ve duygusal tecrübe bütünlüğümüzü meydana getiren psikolojik süreçlerdir.¹⁰⁶

Dînî tecrübe insanda tabii bir istidattır. Bu istidat insanın tabiatında dünyevî;... kendine mahsus olup, sonradan meydana getirilemezler. Dînî istidatlar

¹⁰² Döndüren Şen, Betül, Kur'ân-ı Kerim'deki Zühd ve Takvâ'nın Dinler Tarihi Açısından Tetkiki, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya, 2001, s. 18.

¹⁰³ Tümer, a.g.md., s. 315.

¹⁰⁴ Wach, Joachim, *Din Sosyolojisi*, çev. Ünver Günay, İFAV, İstanbul, 1995, s. 68.

¹⁰⁵ Wach, a.g.e., s. 268.

¹⁰⁶ Şentürk, Hâbil, "Dînî İnançın Psikolojisi", *S.D.Ü.İ.F. Dergisi*, sy. 4, Isparta, 1997, s. 92.

kendine hastır ve birbirinden ayrı ve bağımsız değildirler. Eğer birbirinden ayrı olurlarsa, insanın yapısı, bütünlüğünü yitirmiş kişiliğin paramparça olduğu gibi, birbirinden farklı melekelerle dönüşecektir. Takvâ, benliğin sadece bir bölümünü kullanacak kadar cüz'î midir? Dînî istidatın, değişik parçaların sadece bir toplamı olacak kadar dinamik; fakat aynı zamanda yalnız bir tek bütün teşkil edecek kadar da birlik olduğu¹⁰⁷ inkar edilemez. Bütün yetenekler; (dînî, sosyal, ahlâkî, estetik) dînî bütünlüğü elde etmiş *olgun bir insanda(müttakî)* birlikte¹⁰⁸ bulunmaktadır.

Din psikolojisi, Tanrı inancını psikolojik kaynağı ile ilgilenmesi yanında daha ağırlıklı olarak inanmanın insanın ruhsal gelişimine tesiri ve ibadetin bu çerçevedeki yeri gibi konuları ele almaktadır. Esasen ibadet ve âyinler, en azından dindar kişinin duygu ve eğilimlerinde Tanrı'ya imanın hâkim olduğuna işaret etmektedir. Din psikolojisi, günümüzde artan bir yoğunlukla “din ve ruh sağlığı” başlığı altında inancın ruh dünyamıza yaptığı katkıları da incelemektedir.

İman etmekle kişi, hem kendi varlığı hem de bütün var oluşla ilgili olarak hayatın, dünyada çekilen sıkıntıların ve ölümün anlamı, insanın evrendeki yeri gibi temel sorulara cevaplar bulur. Bu cevaplar insanın varlığa kutsallık atfetmesini ve iman, teslimiyet, ibadet gibi dînî tutumlarıyla kendisinin de bu kutsala ait olduğu hissini yaşamasını sağlar.¹⁰⁹ Gerçekte dînî inanç ve değerlerin insan hayatındaki yeri ve fonksiyonları, bir başka dinin dışında, başka hiçbir şeyle karşılanamayacak kendine has bir anlam düzeyine sahiptir.¹¹⁰

İnsan şahsiyeti şekillenirken ona katkıda bulunan çevresel ve psikolojik faktörlerin en önemlilerinden biri de şüphesiz dindir.¹¹¹ Din, psikolojik açıdan, insana yapması ve yapmaması hususunda bir takım emirler veren insanüstü, yüce bir varlığa

¹⁰⁷ Johnson, Paul E., “Dînî Tecrübe”, çev. Recep Yaparel, *D.E.Ü.İ.F. Dergisi*, sy. 3, İzmir, 1986, s. 199.

¹⁰⁸ Johnson, a.g.mk., s. 199.

¹⁰⁹ Köse, Ali, “İman”, *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXX (devam ediyor), İstanbul, 2000, XXII, 215.

¹¹⁰ Hökelekli, Hayati, *Gençlik, Din ve Değerler Psikolojisi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2002, s. 14.

¹¹¹ Peker, Hüseyin, “Olumlu Şahsiyet Özellikleri ve Din”, *O.M.Ü.İ.F. Dergisi*, sy. 1, Samsun, 1986, s. 103.

inanç şeklinde¹¹² tanımlanabilir. Buradan anlaşılan, dinde uyulması gereken bir takım esaslar olduğu ve insanın, inanılana karşı yerine getirmekle kendisini yükümlü hissettiği bazı görevlerin (ibadetler, ahlâkî davranışlar) bulunduğu inandırıcıdır.¹¹³ İman ancak duygu, düşünce¹¹⁴ ve davranışlara aksettirildiği ölçüde değer kazanır. Davranış, iradeli bir harekettir. Bu, ahlâk sahasında, şuurlu bir tercihe gücü yeten kimsenin sorumluluğunu taşıdığı bir hareket veya davranıştır. O din ve ahlâkın birleştiği noktadır. Dînî motivasyon dînî davranışa iten şeydir. Her şuurlu motiv, hareketin faaliyet merkezini teşkil eder. Korkular ve ümitler, ceza ve mükafat gerektiren davranışlar için birer işarettir. Dinde gerekli olan şey, insanî değerler uğruna, ilâhî emirlerle işbirliği yapmaktır.¹¹⁵

Manevî kirlenmenin önlenmesi ve ahlâkî zaafaların giderilmesi, uyumlu, tutarlı, dengeli ve huzurlu bir ruhî hayatın yaşanması bakımından ibadetler en etkili vasıtalarlardır.¹¹⁶ Dînî inanç, bir inançlar organizasyonu, bir inançlar örgüsü ve bütünüdür. Bu bağların kopması ise inanç bütünlüğüne zarar verir, tutarsızlığa sebep olur. Bu sebeple sağlıklı bir şahsiyetin temelinde sağlıklı bir inanç sistemi bulunmaktadır. Çünkü her davranışın temelinde inildiğinde bir veya birçok inançla karşılaşmak mümkündür yahut kaçınılmazdır.¹¹⁷

Dînî kimliği kutsallaştırması nesnelleşme, mit, rit ve bağlılık mekanizmalarıyla ortaya çıkmaktadır. Bu mekanizmalar, dünyevî hayatın daha düzenli, tutarlı ve anlamlı olması için aşkın bir referans noktasına atıfta bulunarak¹¹⁸ bağlılık duygusu ve dayanışmanın güçlenmesini sağlamaktadır.¹¹⁹ Bazı din psikologları, sosyal ilişkilerin söz konusu edildiği durumlarda olumlu bir dînî tutumun başkalarının iyiliğini

¹¹² Taplamacıoğlu, Mehmet, *Din Sosyolojisi*, 2.bs., A.Ü. Basımevi, Ankara, 1975, ss. 49- 51.

¹¹³ Peker, a.g.mk., s. 104.

¹¹⁴ Albayrak, Ahmet, “*Ergenin Dînî Gelişiminde Sevgi ve Korku Motifinin Etkinliği*”, ed. Hayati Hökelekli, *Gençlik, Din ve Değerler Psikolojisi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2002, s. 308.

¹¹⁵ Johnson, “Dînî Davranış”, çev. Habil Şentürk, *D.E.Ü.İ.F. Dergisi*, sy. 2, İzmir, 1985, s. 25, 28.

¹¹⁶ Hökelekli, “İbadet”, *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXX (devam ediyor), İstanbul, 1996, s. 251.

¹¹⁷ Şentürk, a.g.mk., s. 91.

¹¹⁸ Hans, Thoma Venske, *İslâm ve İntegration*, Hamburg, 1981, s. 215.

¹¹⁹ Taştan, A.Vahap, *Kimlik ve Din*, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri, 1996, s. 15.

düşünmeye yönelik ilgiyi güçlendirdiği veya faydalı olan yetenekleri kullanarak insanların olumlu yönde daha çok gayret göstermelerine yardımcı olduğunu belirtmektedir.¹²⁰ Mu'tedil, ölçülü inanca sahip dindar şahıs, sinir sistemini metin bir zarla korumuş demektir. Çünkü dînî duygu, cinneti meydana getiren birçok etken ve fenalıklardan insanı korur. Her din egoistliği men eder. Başkalarını düşünmeyi teşvik eder. Kalpte fazla kin ve düşmanlığın yaşamasına müsaade etmez. Düşmana bile merhameti ve affı, telkin eder. Yemede içmede ölçülü olmayı tavsiye eder. Dînî inançla dolu olan insan, sarsıntılar karşısında manevî sığınaklardan yararlanır. En büyük *koruyucu* olan Allah'a sığınır. O'na sığınma, O'na yalvarma, insanda, hiçbir dış zenginliğin veremeyeceği bir ferahlık ve huzur yaratır.¹²¹ Allah'a ve âhirete inanan kimse, duygu ve heyecanlarına hâkim olmağa, dînî inançları ve değerleri istikametinde hareket etmeğe gayret edecektir. İnsan sıkıntıları karşı da Allah'a güven¹²² duygusuyla sabır ve metanet gösterecek, O'ndan yardım dileyerek dua ve niyazlarda bulunacaktır. Bu zor durumlarda kişi, kaygı, kızgınlık ve öfke gibi duygu ve heyecanlarını dizginleyecek ve bunların tesiriyle ortaya çıkacak davranışlarını kontrol etmek ve yanlış davranışlara engel olmak için¹²³ Yüce Yaratıcı'ya sığınacaktır.

Sağlık açısından dine bağlılık, inançlı kimselere pek çok avantaj sunmaktadır. İnsanın kendini huzur veren düşüncelere bırakması, kutsal odaklı toplantılara katılması, ona hayatın anlamı ve amacı konusunda ihtiyaç duyduğu umudu temin eder. İman, acılı ya da umutsuz olduğu zamanlarda insana huzur verir. Sağlıklı yaşam koşullarına uygun yaşayan insanların pek çoğu dindarların arasından çıkmaktadır. İman sahibi kimselerin çoğu özgüven sahibidir; bu yüzden stresle daha rahat baş eder, yaptığı işten tatmin olur ve en önemlisi başkalarını düşünerek hareket eder.¹²⁴

¹²⁰ Hökelekli, a.g.md., s. 249.

¹²¹ Peker, a.g.mk., s. 105.

¹²² Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, 6.bs., Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2000, s. 58.

¹²³ Şentürk, a.g.mk., s. 95, 96.

¹²⁴ Stannard, Russell, *Yeni 1000 Yılda Tanrı*, çev. Atalay Atabek, Gelenek Yayıncılık, İstanbul, 2002, s. 83- 84.

Dindeki âhiret inancı, bir yandan uhrevî sorumluluk şuuruyla insanın ahlâkî gelişmesine katkıda bulunup olgun ve örnek bir şahıs (müttakî) olmasını sağlarken öte yandan ölüm korkusunun insan psikolojisi üzerindeki tahrip edici etkisini önler. Âhiret inancı, insanın içindeki ebediyet duygusuna cevap vermek bakımından da önem taşımaktadır. Sıkıntılardan kurtulup ebedî huzura ulaşma, Allah'ın rızâsını elde etme ideali insanda yaşama sevincine yol açar, dünyanın ıstıraplarına karşı tahammül gücü verir. Geçici dünya arzuları aslında insan ruhunu tatmin etmediğinden din ona en yüksek ve ulvî zevkler, manevî hazlar kazandırır.¹²⁵

İnsanın hayattaki başlıca görevi kendini yaratmak, sahip olduğu potansiyelleri ve güçleri en üst düzeyde geliştirmektir. Tüm çabalarının sonucunda kazanacağı ürün kendi kişiliğidir. Yeteneklerini geliştirerek olgun bir kişiliğe ulaşacaktır. Fromm'a göre bu tür bir amacı gerçekleştirmek, aynı zamanda insan için ahlâkî bir ödevdir.¹²⁶

Bütün psikoterapi okulları, stresin ruhsal hastalıkların ortaya çıkışında en büyük amil olduğu konusunda görüş birliğine sahiptir. Bunlar, aynı zamanda psikoterapik tedavide birinci hedefin stresten kurtulmak olduğu ve insan nefsinde güven duygusunun bulunmasının gerekliliği hususunda da ittifak hâlinde dirler.

Dinler tarşihiş etüdları, özellikle de İslâm dininin tarişi, kişinin ruhsal rahatsızlıklardan iyileşmesinde, güven ve dinginliğin gerçekleşmesinde, stres duygusunda, psikolojik rahatsızlıkların meydana geldiği şeylerden korunma hususunda Allah'a imanma ve bağlanmanın nefsi iyileştirmedeki başarısı hususunda yeterli materyali vermektedir.¹²⁷

“İnananlar ve imanlarına bir haksızlık karıştırmayanlar... İşte güven onlarındır ve doğru yolu bulanlar da onlardır.”¹²⁸

Kişinin iç dünyasında bir uyum, şuur olayları arasında bir organizasyon olmazsa veya iç bütünlük gereği gibi sağlanmazsa o takdirde bir çatışma ve

¹²⁵ Tümer, a.g.mk., s. 317.

¹²⁶ Ayten, Ali, *Psikoloji ve Din*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 74.

¹²⁷ Necati, Osman, *Kur'ân ve Psikoloji*, ter. Hayati Aydîn, Fecr Yayınları, Ankara, 1998, s. 234.

¹²⁸ el-En'âm, 6/ 82.

huzursuzluk söz konusu olacaktır. Dînî inanç veya inançlar, kendi içinde bir tutarlılık ve bütünlük oluşturur. Bu bütünlük bir inanç örgüsü veya inanç sistemi hâlinde fonksiyon icrâ eder.¹²⁹

Görüldüğü gibi insanın sağlıklı bir ruh yapısına sahip olmasında, olumlu şahsiyet özellikleri kazanmasında dinin etkisi büyüktür. Dinler, özellikle İslâm dini, uyulduğu takdirde insanları olumlu şahsiyet özelliklerine sahip kılacak esaslar içermektedir. Ancak bu özelliklere sahip olmanın yolu, dînî inançlara içten inanmaya, onları sevgiye dayanan bir eğitimle öğrenip benimsemeye ve uygulamaya bağlıdır.¹³⁰

3- Din sosyolojisi'nde

Dinin ve takvânın sosyal bütünleşme içerisindeki yeri ve rolü konusu, araştırmacıyı bunların sosyal fonksiyonları meselesini düşünmeye sevk etmektedir. E. Durkheim ve onun etrafında toplanmış bulunan Sosyoloji Ekol'ün sürüklendiği redüktivizme düşerek dînî sırf ictimaî hayatın bir fonksiyonu olarak görmektedirler.¹³¹ Buna karşılık toplumda, İslâm âlimlerinin “*korku ile karışık saygı*”yı (beyne'l-havfi ve'r-recâ) uyandırdığını beyân ettikleri¹³² ve R.Otto tarafından “*korkutucu ve büyüleyici sır*” (mysterium tremendum fasinomum)¹³³ olarak nitelenen “kutsal”ın tecrübesi veya yaşanması¹³⁴ şeklinde tanımlanan ve bu bakımdan da gerçek varlık sebebi ve spesifik karakteri itibariyle başka her türlü ferdî ya da sosyal kategoriye veya olaya icrası mümkün olmayan -kutsalla kurulan manevî güç, transantal ve ilâhî bağla belirlenen- dinin ve bu dinin oluşturduğu müttakî toplumun,¹³⁵ bu kendi öz gayeliğinin dışında birçok sosyal fonksiyonlara sahip bulunduğu da, çeşitli tarihi ve sosyolojik örnekleriyle açıkça anlaşılabilir bir husustur.¹³⁶

¹²⁹ Şentürk, a.g.mk., s. 96.

¹³⁰ Peker, a.g.mk., s. 105.

¹³¹ Vrijhof, Pieter Hendrik, “Din Sosyolojisi Nedir?”, çev. M. Emin Köktaş, *D.E.Ü.İ.F.Dergisi*, sy. 4, İzmir, 1987, s. 514.

¹³² el-Ğazzâlî, İhyâ, IV, 259-347.

¹³³ Otto, Rudolf, *Le Sacre*, Payot, Paris, 1969, s. 123.

¹³⁴ Wach, a.g.e., s. 17.

¹³⁵ bkz. el-Fârâbî, Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhan b. Uzluğ et-Türkî (ö. 339/ 950), İdeal Devlet (*el-Medînetü'l-Fâzıla*), çev. Ahmet Arslan, 2.bs., Vadi Yayınları, Ankara, 2004, s. 95.

¹³⁶ Günay, “Din ve Sosyal Bütünleşme”, s. 5, 6.

Toplumunu, gayesini açıklama amacıyla birleştirici, teşkilat ve hâkimiyet kurucu bir sistem olarak, ortaya çıkan her şeyi himayesine alan din,¹³⁷ insanlar arasındaki etnik, kültürel ve inançla ilgili ayrılıklar yerine, üzerinde uyuşulan ortak manevî değerleri ön plana çıkarmaktadır.¹³⁸ Entellektüel faaliyet cemaat içerisinde gruplar ya da fertlerin farklılaşmaları ve hatta bir kenara itilmeleri sonucuna götürürken, buna karşılık takvâ, dinî gruplaşmayı oluşturur, bütünleştirir ve geliştirir. Underhill, gayet yerinde olarak ibadetin “Dînî bencillğe set çektiği ve sosyal ve mezhepçi farklılıkları ortadan kaldırdığı” hususuna işaret ediyor. İbadet fiilleri, aynı merkezi tecrübe tarafından harekete geçirilenleri bağlamak ve birleştirmeye yöneliktir.¹³⁹ Sosyal bağları ibadetle pekişen insan kalabalığı içerisinde ferdî benliklerin yerine kollektif ruh hâkim duruma geçer. Böyle bir ortamda duygu hassasiyeti zirveye ulaşır, büyük bir dînî coşku yaşanır. Cemaat şuuru fertler arasındaki ayrılıkları önemli ölçüde giderir; eşitlik¹⁴⁰ ve kardeşlik duygularını pekiştirir; kişiyi sevgi ve gönül birliği içerisinde diğer insanlarla bütünleştirerek kendi yalnız ve güçsüzlüğünden kurtarır.¹⁴¹

Din fertleri mukaddes duygu, ortak şuur ve vicdan etrafında birleştiren bir amil olduğu gibi toplumları yükselten, onların gelişmesini sağlayan bir kurumdur. Din ve mükemmel şekliyle takvânın aynı zamanda ahlâkî bir müessese olarak insanlara yön veren, en mükemmel kanunlar ve en sıkı nizâmlardan daha kuvvetli bir şekilde kişiyi içten kuşatan, kucaklayan ve yönlendiren bir disiplindir. Dinin zayıflaması ahlâkî ve hukûkî suçların artmasına, giderek anarşizme yol açar. Çünkü din olmayınca ahlâk için yaptırım gücü kalmaz.¹⁴²

İbadetin birleştirici gücü, geçici ve devamlı teşkilatların yaratılmasıyla temsil edilir. İlkel halklarda ve Yunan’da “sır cemiyetleri”, Roma’nın tarikatları, esnaf ve sanatlar loncaları, tekkeler ve bütün dünya dinlerinin toplumları ve nihayet bir merkeze bağlı grup, kabile ve şehir konfederasyonları gibi özel ibadet fonksiyonlarını (gömme,

¹³⁷ Turquin, Agneş Rochefort, “Din Sosyolojisi”, ter. Yümni Sezen, *E.A.Ü.İ.F. Dergisi*, sy. 15, Erzurum, 2001, s. 35.

¹³⁸ Aşıkoğlu, Nevzat Y., “Kutsal ve Toplum”, *C.Ü.İ.F.Dergisi*, sy. 2, Sivas, 1998, s. 44.

¹³⁹ Wach, a.g.e., s. 71.

¹⁴⁰ Hökelekli, “İbadet”, *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXX (devam ediyor), İstanbul, 1999, XIX, 251; geniş bilgi için bkz. Alî, Şeriatî, *İslâm Nedir?*, 2.bs., Birleşik Yayıncılık, İstanbul, 1999, s.37.

¹⁴¹ Hökelekli, a.g.md, s. 251.

¹⁴² Tümer, a.g.mk., s. 317.

şölenler, oyunlar) doldurmak amacıyla olan tüm dernekler bu kuruluşların örnekleridir. Bayramlar ve hacclar müstesnâ fırsatlardır; zira arıtma, oğma (lustrations), dualar, adaklar, sungular, kurbanlar, âyinler ve tarihçiyi olduğu kadar kendi dininin sosyologunu da ilgilendiren daha bir o kadar olay gibi çeşitli ibadet faaliyetleri arasında sıkı bir bağlantı¹⁴³ bulunmaktadır.

Dînî inanç ve değerler, ibadet ve törenlerle dünya hayatına ilişkin dînî açıklamalar insan hayatına bir anlam ve amaç kazandırır; insanlar arası ilişkileri düzene koyar; kişinin zihinsel açmazlarını çözer. Ayrıca dinin ve takvânın insanı davet ettiği ve yönlendirdiği ideallerle oluşturduğu cemaat hayatı kişiye bir kimlik kazandırır. İbâdet vecibelerini yerine getiren dindar kişilerin toplumun en az ön yargılı kesimini meydana getirdiğini, hatta farklı ırktan insanlara hoşgörünün ve buna bağlı olarak gelişen diğer sosyal ilişki ve faaliyetlerin belirgin kaynağının ibadet ve dînî bağlılık olduğunu ortaya koymaktadır.¹⁴⁴

Dinler inananlarına çeşitli toplumsal durumlarda, değişik toplumsal olaylar karşısında takip edecekleri tutum ve tavırları belirleyen bir zihniyet ve ideoloji kazandırır. Şu hâlde insanlar dine dayanarak, eşyaya, tabiata, sosyal olaylara karşı bir tavır ve tutum içine girerler. Bu tavır ve tutumlar, aile, ekonomi, eğitim, siyaset, sanat, ahlâk gibi toplumun temel kurumlarını içine alacak boyutlardadır¹⁴⁵ ve insanî ilişkiler öteki kişinin refâhı ve iyiliği için duyulan bir sorumluluk temelinde yürütüldüğü oranda ahlâkîdir.¹⁴⁶

Toplum hayatının ürettiği eserlerde de din kendini gösterir. Mimarî yapılar, estetik-plastik sanat eserleri ve edebî mahsullerde, kişi ve yer isimlerinde, örf, âdet ve geleneklerde, hukûkî, siyasî, sosyal, kültürel, askerî, iktisadî ve turistik olanlarda hep

¹⁴³ Wach, a.g.e., s. 74.

¹⁴⁴ Hökelekli, a.g.md., s. 248, 249.

¹⁴⁵ Okumuş, *Toplumsal Değişme ve Din*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2003, s. 69.

¹⁴⁶ Bauman, Zygmunt, *Sosyolojik Düşünmek*, çev. Abdullah Yılmaz, 3.bs., Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2002, s. 81.

dînî temeller, elemanlar, deyimler, anlayışlar ve ahlâkî olgunluk(müttakî kişilikler) göze çarpar.¹⁴⁷

Din, beşerî açıdan tanımlanan realiteyi nihaî, evrensel ve kutsal bir realiteye bağlayarak yasallaştırmaktadır. Böylelikle sosyal kurumlara nihaî emniyet ve kalıcılık görünümü verilmiş olur.¹⁴⁸ Sosyolojik olarak bakıldığında görülüyor ki din, meşrûlaştırıcı işleviyle statükoyu, mevcûd sosyal düzen ve düzenlemeleri, kurumları, kurumların işleyiş biçimlerini vb. meşrulaştırıp geçerli kılar. Din ve takvâ, bireyin iç dünyasında olup bitenleri, ferdin inanç ve bilinçlerini, bilgi ve tezlerini, toplumsal kurumları, siyasal ve toplumsal düzeni, onlara nihaî olarak geçerli ontolojik statüler bahşetmekle, yani onları kutsal ve kozmik referanslar çerçevesinde yerleştirmek sûretiyle meşrulaştırır.¹⁴⁹

Sosyoloji açısından önemli olan diğer bir unsur da, cemiyetin temel yapısında olan değişmelerle, yeniden şekillenmelerle din arasındaki kolerasyonlardır.¹⁵⁰ Din toplumsal süreçte çeşitli yorumlara gitmekte ve belli şekillere/ üslûblara kavuşmaktadır. Toplumların yönetimleri, tabakalaşma biçimleri, politik tarzları, dayanışma üslupları, üretim şekilleri değiştikçe dinsel düşünceleri takvâ anlayışları ve patrikleri de farklılaşmaktadır.¹⁵¹ Toplumların yapılarının değişmesiyle dinlerin karşısına yeni problemler çıkmakta ve bu problemleri her din kendi doktrinine göre çözmeye çalışmaktadır.¹⁵² Bu durumda, toplumsal bütünlüğünü sağlamada dinin ve takvânın fonksiyonu, dinsel düşünme tarzlarını dinsel ihtiyaçlara uygun hale getirmektedir.

4- Din eğitimi'nde

Allah'ın insana olan nimetlerinden birisi –hissî idrak ve düşünme nimetine ilâve olarak- öğrenme, bilgi, ilim, beceri ve sanat edinme gibi doğal yeteneklerle donatmasıdır. Bunlar, insanın yeryüzünde yaşamın sorumluluğunu taşımasını ve yeri

¹⁴⁷ Tümer, a.g.mk., s. 318.

¹⁴⁸ Bilgin, Vecdi, *Sosyal Çözülme ve Din*, Etüt Yayınları, Samsun, 1997, s. 31.

¹⁴⁹ Okumuş, "Tabii Afetler", *Din ve Toplum, İslamî Araştırmalar Dergisi*, c. XV, sy. 3, 2002, s. 347.

¹⁵⁰ Sezen, Yümnî, *İslâm'ın Sosyolojik Yorumu*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2004, s. 131.

¹⁵¹ Yıldırım, a.g.e., s. 44.

¹⁵² Koştaş, Münir, "Din Sosyolojisine Giriş", *A.Ü.İ.F.Dergisi*, c. XXVIII, Ankara, 1986, s. 368.

imar etme gücünü ziyâdeleştirir, Allah'ın kendisinden istediği insan-ı kâmil olma yetkinliğine götürme garantisi verecek olan güç ve becerilerin gelişmesi imkânını bahşeder.¹⁵³

a- Bir davranış geliştirme yöntemi olarak “İttikâ”

Eğitim doğumdan ölüme kadar süren bir süreçtir. İnsanın oluş halinde bir varlık olması nedeniyle, kişinin bir gününün ikinci bir gününe eşit olmaması gerekir. Dinler genel olarak incelendiğinde bütün dinlerin insanı daha iyi olana, daha güzele ve en doğru hedefe vardtırmak istedikleri görülür.¹⁵⁴ İslâm dini de hedefe ulaşma noktasında dünya görüşünü, ilke ve prensiplerini, emir ve yasaklarını belirlemiş ve neyin doğru, neyin yanlış olduğu konusunda ayırım yapabilme melekesini insana kazandırmayı¹⁵⁵ amaçlamıştır.

b- İnsan varlığı açısından “İttikâ”

Her çocuk bir aile ortamında hayata gözlerini açarken saf, temiz ve berrak bir yaratılışa sahiptir. Bütün çocuklar bu ortak özellikle dünyaya gelirler, fakat büyüdüklerinde anlayış, düşünce ve karakter farklılıkları ortaya çıkar. Bu farklılıklar onların yetiştikleri aile çevresi, sosyal çevre ve tabii çevresindeki değişikliklerle açıklanabilir. Peygamberimiz bu gerçeğe işaret ettiği bir hadisinde şöyle buyuruyor:¹⁵⁶

“Her doğan fitrat üzere doğar. Sonra ebeveyni onu ya Yahudi, ya Mecusi, ya Hıristiyan yapar.”¹⁵⁷

Fıtrat, insanların yaratılıştan sahip oldukları ortak yapıdır. Allah bütün insanları aynı ortak özelliklerde yaratmıştır. Her insan güler-ağlar, üzülür-sevinir, sever-nefret eder, öfkelenir, korkar. Bunlar birer bilgi konusu değildir; öğrenilemez ve

¹⁵³ Necati, a.g.e., s. 129.

¹⁵⁴ Öz, Ayşe, Bir Davranış Geliştirme Modeli Olarak İttikâ, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2001, s. 54.

¹⁵⁵ Öz, a.g.tz., s. 54.

¹⁵⁶ Cebeci, Suat, *Din Eğitimi Bilimi ve Türkiye’de Din Eğitimi*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1996, s. 28, 29.

¹⁵⁷ el-Buhârî, a.g.e., “*el-Cenâiz*”, 79, 80, 93, “*et-Tefsîr*”, 10/ 35; Müslim, a.g.e., “*el-Kader*”, 22; Ebû Dâvûd, a.g.e., “*es-Sünnet*”, 17; et-Tirmizî, a.g.e., “*el-Kader*”, 5; İbn Hanbel, a.g.e., II, 275, 393, 410; ayrıca bkz. İbn Hanbel, a.e., II, 393, 410.

öğretilemez. Ancak insanlar farklı şeyleri sever, farklı şeylerden nefret eder. Korktukları, heyecanlandıkları, öfkelenedikleri konular farklıdır. Bu farklılıkları onların yetiştikleri çevrede oluşan eğilimleri ve değer yargıları belirler. Ayrıca zulmü, haksızlığı, ihâneti hoş karşılamama, mükemmele karşı hayranlık, merhamet vb. duygularda insanda doğuştan var olan ortak özelliklerdir. Bu duygular hayat içinde geliştirilir, köreltilir veya farklı objelere farklı biçimlerde yöneltilirler.¹⁵⁸

Paradigmalar insanların hayatlarına bir yön verir. Paradigma: “Varoluşla temel bilgi ve inançların, insan, evren ve toplum tasavvurunu mümkün kılan, bilişsel çerçeve ve meşru bilme biçimleriyle ilgili örtük varsayımların, belirli tarihsel ve toplumsal pratikte desteklenmiş insanî etkinliklerin anlam, amaç ve değerine ilişkin sorgulanamaz ön kabullerin kendine özgü bir iç mantıkla oluşturdukları uyumlu bütündür.”¹⁵⁹ Paradigma bir haritaya benzetilebilir. Bu durumda bireyde doğru harita yoksa gitmek istediği yere varamayacağı gibi boşuna çaba harcamış olur.¹⁶⁰

İnsan, melek gibi bir varlık olmayıp, kendisinde doğuştan iyiliğe ve kötülüğe potansiyeli olan bir yaratılıştadır.¹⁶¹ Allah Teâlâ bunu fücür ve takvâ kelimeleriyle ifade etmiştir. İnsanlık tarihinden itibaren birçok insan takvâyı seçerken birçoğu da fücürü saplanmıştır.¹⁶²

İslâma göre insan, Allah’ın üstün kıldığı yaratıklardandır.¹⁶³ Yalnız bu üstünlük, yaratılış amacına uygun hareket etmesine bağlıdır.¹⁶⁴ Bu amaçtan sapması hâlinde o, daha aşağı seviyede bir varlık olur.¹⁶⁵ İnsanın yaratılış amacı Allah’a kullukta bulunmaktır.¹⁶⁶ Üstün insan, kulluğun gereğini iyi yapan yani takvâ sahibi insandır.¹⁶⁷

¹⁵⁸ Cebeci, a.g.e., s. 29.

¹⁵⁹ Demir - Acar, Ömer ve Mustafa, *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, 2.bs., Vadi Yayınları, Ankara, 1996, s. 180.

¹⁶⁰ Öz, a.g.tz., s. 56.

¹⁶¹ eş-Şems, 91/ 7- 8.

¹⁶² Öz, a.g.tz., s. 62.

¹⁶³ et-Tîn, 95/ 4.

¹⁶⁴ el-Hucurât, 49/ 13.

¹⁶⁵ et-Tîn, 95/ 5.

¹⁶⁶ et-Tûr, 52/ 56.

¹⁶⁷ Öcal, Mustafa, *İlköğretim Okullarında Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi ve Öğretim Yöntemleri*, 3.bs., Düşünce Yayınları, İstanbul, 2005, s. 32.

İnsan ruhunu terbiye edici, onda sorumluluk duygusu, yüksek ahlâkî seviye ve otokontrol sağlayan etkenlerin başında dînî bilgi ve bu çerçevede yaşayış gelmektedir.

Dengeli olmak şartı ile, çocuk eğitiminde de dînî bilginin büyük önemi vardır. Bu, çocukta Tanrı'ya imanın, çocuğun saf ve temiz ruhunda yüksek duyguların, fedakarlığın, diğerkamlığın, karşılıksız sevmenin ve aşkın varlığın oluşumunu hazırlayan bir unsurdur. Yine insanı hep gören, duyan, bilen, yanında olan ve onu koruyan çok yüce bir gücün bulunduğuna iman, çocuk ruhundaki sahipsizlik duygusunu, gelecek endişesini ve kendinden güçlü varlıklar karşısında sürüklenebileceği kompleksleri ortadan kaldıran, en azından dengeleyen bir motivasyon unsurudur. Ayrıca, maddeyi ve hayatı kuşatan aşkın bir varlığa iman, çocukta mücerret (soyut) düşünmenin de temeli ve başlangıcı durumundadır.

Ölümden sonra yeni bir hayatın başlayacağı ve insanın bu yeni hayatta dünyada yapıp ettiklerinin tamamından hesaba çekileceği düşüncesi, insanda sorumluluk bilinci uyandıracak ve ahlâkın, üzerine binâ edileceği hassasiyetin gelişimini mümkün kılacaktır.¹⁶⁸

Eğitimin insan kişiliğindeki etkisi Russell'in şu görüşlerinde ifadesini bulmuştur: "Eski görüş erdemın temelde iradeye bağılı olduğı yönündeydi: Buna göre hepimiz kötü isteklerle doluyduk, bunları soyut bir irade yeteneğı ile denetim altında tutuyorduk. Belli ki kötü istekleri kökünden söküp atmak mümkün değildi, bütün yapabildiğimiz onları denetim altında tutmaktı. Durum tümüyle suçlu ve polis ilişkisine benziyordu. Yapılabilecek en büyük şey çoğunun suç işlemekten korkacağı, az sayıdaki istisnaların da yakalanıp cezalandırılacağı etkin bir polis gücü geliştirmektir. Suç olgusuna çağdaş psikolojik açıdan yaklaşan meslek adamı bu görüşle yetinmez, çoğu durumda suç işleme itkisinin uygun bir eğitimle önlenebileceğine inanır. Toplum için doğru olan birey içinde geçerlidir. Özellikle çocuklar, büyükleri ve arkadaşları tarafından sevilme isterler. İçinde buldukları koşullara göre olumlu ya da olumsuz

¹⁶⁸ Doğan, Muhammed Nur, *Din Eğitimi ve Öğretiminin Vazgeçilmezliği*, Yarınlar İçin Düşünce Platformu, Tebliğler, Ankara, 2- 3 Mart 2005, s. 20.

yönlerde geliştirilebilecek itkileri vardır. Dahası, onlar yeni alışkanlıkların biçimlenmesinin kolay olduğu yaşadıkları, iyi alışkanlıklar ise erdemlerin büyük bölümünü otomatik hâle getirebilir. Öte yandan, kötü istekleri başıboş bırakan ve onların ortaya çıkmasını önlemek için yalnızca irade gücünü kullanan eski tür erdemlin kötü davranışı denetleme yönünde daha verimsiz yöntem sağladığı anlaşılmıştır. Kötü istekler, önüne bent çekilmiş bir ırmak gibi iradeden gözünden kaçan başka bir çıkış yolu bulurlar. Gençliğinde babasını öldürmek isteyen bir adam, sonraki yıllarda kendi oğlunu kamçı dayağına çekmekle doyum bulur ve böylece “ahlâksal kötülük” denen şeyi cezalandırdığı izlemini yaşar. Gaddarlığı haklı gösteren kuramların temelinde hemen her zaman irade zoruyla doğal kanallarından döndürülen, yer altına itilen, en sonunda günahattan nefret etme ya da aynı ölçüde saygın ve tanınmayacak bin biçimde ortaya çıkan bir istek vardır. Bu nedenle irade yoluyla kötü isteklerin denetlenmesi bazen gerekli olsa bile erdeme götüren bir yöntem olarak yetersizdir.¹⁶⁹

ba- İnsanın bireysel varlığı açısından “İttikâ”

Din eğitimi, bireylerin kendilerini gerçekleştirmelerine ve kendilerini bilmelerine aynı zamanda uygar, özgür ve iyi bir insan olarak toplumda yerlerini alabilmelerine yardım edecek paradigmayı sunmalıdır.

Bizim için insana, yaşama, öte dünyaya ve yaratıcıya dair en güzel ve en doğru paradigma Kur’ân’da saklıdır.

Kur’ân’da tek değer ölçüsü ise, var olma noktasında tüm potansiyelin farkında olarak kendini gerçekleştirme ve özgür bir birey olarak toplumda yerini alabilme yolunda, varlıkları ve evreni Yaratan’dan ötürü severek, aldığı her nefesin idrakiyle Allah’a karşı derin bir sorumluluk bilincine sahîp olma, anlamında takvâ’dır.

Bu anahtar kelimenin altında nasıl bir dünya saklı olduğunu belki de kelimelerle anlatmak mümkün değil. Bu, temeli Allah’a iman, âhîret gününe iman ve doğru ve yararlı iş yapma esasına dayanan, en güzel toplumsal ve ahlâkî değer

¹⁶⁹ Russell, Bertrand, *Eğitim Üzerine*, çev. Nail Benel, 3.bs., Say Yayınları, İstanbul, 1996, ss. 29- 30.

yargılarıyla bezenmiş bir doktrindir. İlâhî sorumluluk bilinci (takvâ) bu doktrinin özünü ve belkemiğini oluşturan, aynı zamanda bu doktrini çevreleyen temel bir kavramdır.

Bu dünya görüşü kişinin, yaptığı iyiliğin kendi lehine, yaptığı kötülüğün kendi aleyhine olduğunun, ölümün ve hesap gününün bilincinde olarak hayatını düzenlemesini sağlar. Önünde sevgi olan bu yaşam felsefesi, karşılıksız ve koşulsuz sevmeyi, yapılan iyiliği çıkar aracı görmekten uzak ve iyiliği başa kakmaktansa yapmamayı tercih gibi harika bir anlayışı beraberinde getirir.¹⁷⁰

bb- İnsanın toplumsal varlığı açısından “İttikâ”

İnsanı diğer canlılardan ayıran en önemli özelliği birlikte yaşamaya hem muhtaç oluşu hem de yaşama anlam katabilmek için bir beraberliğin gerekliliğidir. İnsanoğlunun birlikte yaşayabilmesinin temel şartı kendini tanıma ve kendini bilme olmasına rağmen toplum kurallarını da bilmesi gerekmektedir. Burada kural deyince dışa yönelik bir takım yasaklar ya da yapılması gereken mecburiyetler değildir. Bu, insan olma noktasında içten gelerek yapılacak davranışlar, iman ile doğru ve yararlı iş yapma ekseninde oluşacak bir doktrinle sağlanabilir. İslâm’ın özünde bu temel doktrin vardır.¹⁷¹

Allah Teâlâ peygamberlerini özel olarak seçip terbiyeye tabii tutmuş ve insan-ı kâmil derecesine ulaştırarak kendilerine risâlet görevini vermiştir. Peygamberlerin hedefi, öncelikle en yakındakilerden başlayarak bütün insanları terbiye edip (eğitip) olgunlaştırarak insan-ı kâmil noktasına doğru yüceltmektir.¹⁷² Hz. Peygamber, bu eğitim faaliyetlerini İslâm’ın temel doktrinleri çerçevesinde yürütmüştür. Bunlardan birisi de takvâ’dır. Takvâ anlayışı toplumsal olarak benimsendiğinde toplum huzuru gerçekleşecektir. Çünkü çıkarlar ters düşse de yalan söylememek, hak yememek, haksızlık karşısında direnmek, işlenen suça karşı gerektiğinde affedici olabilmek, gönül kırmamak gibi birçok prensip sorumluluklarının bilincinde olan kişide bulunması gereken hasletlerdir. Aynı zamanda bu hasletler, erdemın ödülü, erdemın kendisi

¹⁷⁰ Öz, a.g.tz., s. 67.

¹⁷¹ Öz, a.g.tz., s. 73.

¹⁷² Öcal, Mustafa, *İslâm Eğitim Tarihi*, Emin Yayıncılık, Bursa, 2002, s. 7.

olduğu için yapma ve karşılığını âhirette Allah'tan bekleme gibi bir erdemi doğurur¹⁷³ ki, bu da toplumda en çok ihtiyaç duyulan, insan olmak, ahlâk güzelliği, dürüstlük, işi ehline vermek ve kendi mesleğini hakkını vererek yapmak gibi toplumsal değer yargılarının bilincinde olan bireyleri¹⁷⁴ kazanmak anlamındadır.

B- Temel İslam Bilimlerin'de “Takvâ” Kavramı

Çalışmanın “Birinci Bölümü”nün üçüncü temel başlığı “İslâmî Bilimlerde Takvâ'nın Yeri”dir. Bu bölüm temel İslâm bilimlerinin beş ana başlığı olan “Tefsîr”, “Hadis”, “Fıkıh”, “Kelâm” ve “Tasavvuf'ta takvâ başlıklarını içermektedir. “Tefsir Bölümü”nde kısaca Kur'ân'da “takvâ” kavramı ve iştikakları üzerinde durulmuş ve kavramın anlamsal çerçevesi hakkında bilgi verilmiştir. “Hadis Bölümü” incelenirken ikiyüz elli üç hadiste “v.k.y.” kökü ve terimsel karşılıkları gözden geçirilmiş; bu kullanımlar anlamlarına göre gruplandırılarak okuyucuya bu kategorilerin her birinden örnek olarak beş hadis sunulmuştur. “Kelâm” başlığı altında genel olarak kelâm kültüründe “takvâ” taranmış ve özel olarak İslâm tarihinde uzun tartışmalara konu edilen kebare problemi “Takvâ- Kebire İlişkisi” sınırlamasıyla ele alınmıştır. “Fıkıh Bölümü”nde ise kelama yakın olarak öncelikle fıkıh terminolojisinde “takvâ” kavramının yeri belirlenmiş akabinde de “Fıkıhta ‘Takvâ- Fetvâ’ İlişkisi”ne dikkat çekilmiştir. “Tasavvuf” bölümüne gelince, burada da klasik eserler ağırlıklı, mutasavvıflara göre “Takvâ ve Verâ Kavramları” incelenmiştir. Ayrıca mutasavvıfların takvâyı tanımlamalarında da görüleceği gibi kavramın, ilgili dalın özel literatürünün etkisinde sâfi dindarlık hâlini aldığı ve nefis tezkiyesi çerçevesinde seyr ü sülûk'un aşamalı olarak bütün süreç ve mertebelerini içine alabilecek bir anlam genişliğine ulaştığı bu mertebelerin her birinin tek tek ele alınıp incelenmesi sûretiyle gösterilmeye gayret edilmiştir.

¹⁷³ Öz, a.g.tz., s. 73.

¹⁷⁴ Öz, a.tz., a.y.

1- Tefsir’de

Bu bölümde “takvâ” kavramının Kurân’daki semantik çerçevesi ve Kur’ânî terminolojide müfessirlerin yorumları ana hatlarıyla ele alınmış detayların işlenmesi ise ikinci ve ana bölüme bırakılmıştır.

a- Genel olarak Kur’ân-ı Kerîm’de

“V.k.y.” kökü, Kur’ân’da bütün türevleriyle 63 sûrede, 237 âyette, 258 defa geçmektedir.¹⁷⁵

“V.k.y.” kökünün kullanımları, isim, mastar, emir ve fiil şeklindedir. “V.k.y.” maddesinin fiil olarak yer aldığı âyetlere bakıldığında sülâsî kullanımlarının sülâsî mücerred kalıplardan 2.bab’dan; mezîd kullanımlarının ise mezîd fiillerden ifti’âl bab’ından geldiği görülür.

b- Tefsirlerde

Takvâ kavramının Kur’ân-ı Kerîm’deki anlam alanı, Mekkî ve Medenî sûreler çerçevesinde iki ana grupta ele alınabilir. Her kavram gibi takvâ kavramı da tedricî olarak anlam değişikliğine uğramıştır. Ancak bu değişiklik takvânın sözlük anlamından uzaklaşmadan ama ona manevî unsurlar eklemek, şeklinde olmuştur. Câhiliye arab şiirlerinde kişinin kendisine, ona zarar verecek şeyden araya engel koymak sûretiyle koruması anlamında olan takvâ kelimesi, İslâm’ın ilk yıllarında, mü’minin, emirlere riayet ve yasaklardan sakınmak ile kendisini Allah’ın azâbından sakınması anlamını içerirken daha sonraları emirlere itâat ve nehiylerden kaçınmaya ilâveten şüphelilerden sakınmak ve kalbi Hakk’tan alıkoyan her şeyden uzaklaşmak manasını da barındıracak bir semantik genişliğe ulaşmıştır.

2- Hadis’te

“V.k.y.” (وفي) maddesinin ulaşılabildiği kadarıyla 253 hadiste geçmekte olduğu tespit edilmiştir. Bunlar iki farklı kullanıma sahiptir. Bunlar; insanın takvâsı ve

¹⁷⁵ Abdülbâkî, a.g.e., ss. 848- 851.

Allah'ın takvâsıdır şeklinde hakiki kullanım ve yılanın sakınması ve bir kıymet birimi olarak “ûkiyye” şeklinde mecazi kullanımlardır.

a- Biçim yönüyle: “Takvâ kavramıyla ilgili terimler”

“V.k.y.” (وقى) kelimesi genel olarak Peygamber efendimizin hadislerinde istilâh anlamı çerçevesinde kullanılmıştır.

“V.k.y.” (وقى) maddesi 253 hadiste iki farklı kullanıma sahiptir. Bu kullanımlardan birincisi fiil şeklinde; sülâsî olarak (وقى) 2.babdan 40 hadiste, if'âl babından (اتقى) 13, ifti'âl babından (اتقى) 132, tefe'ul babından (توقى) 4 hadiste; ikincisi ise 64 hadiste isim şeklinde geçmektedir.¹⁷⁶

b- Anlam yönüyle

Hadis bölümünde “v.k.y.” kökü ve bütün türevleri iki temel anlamda kullanılmaktadır; bunlar hakiki ve mecâzî manalardır. Hakiki manadaki kullanımlar Allah'a ve insana nispet edilirken mecâzî kullanımlar hayvanlara ve günlük yaşantıyla ilgili terimlere isnad edilmiştir.

ba- İnsanın “Takvâ”sı: “Allah'tan ittikâ”

“V.k.y.” (وقى) maddesi hadislerin büyük çoğunluğunda “Allah'tan sakınmak” anlamında geçmektedir. Allah'tan sakınmak genel olarak tâatlere uymak ve ma'siyetten kaçınmak şeklindedir. Dolayısıyla insan bu kurallara uyduğunda Allah'ın azabından da sakınmış olur. İlgili hadislerden birkaçı konuya örnek olarak gösterilebilir:

1.ÖRNEK

Bu konudaki ilk örnek tacirlerin dürüstlük konusunda Allah'tan sakınmaları bağlamındadır.

¹⁷⁶ Wensinck, A. J, Mensing J. P., *el-Mu'cemu'l-Müfehres li el-Fâzı'l-Hadîsi'n-Nebeviyye*, I-VII, Mektebetü Birrl, Leiden, 1936, VII, 294- 301.

Rıfâa(b. Râfi)(r.a.)’dan şöyle rivâyet edilmiştir: “Biz (bir gün) Rasûlullah ile beraber (dışarı) çıktık. Baktık ki halk sabah erken alışveriş ediyorlar. Rasûl-i Ekrem (s.a.v) onlara:

“Ey tacirler topluluğu!” diye seslendi. Onlar gözlerini yukarı kaldırıp boyunlarını uzatınca Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

“Şüphesiz tacirler kıyâmet günü fâcir olarak diriltirler. Ancak, Allah’ı sayan, iyilik yapan ve sözünde doğru olan tacirler bunun dışındadır.” buyurdu.¹⁷⁷

2.ÖRNEK

İkinci örnek Allah’tan sakınma ve güzel ahlâk hakkındadır.

Ebû Zerr, Rasûlullah’ın şöyle buyurduğunu rivâyet etmiştir: “Nerede olursan ol, Allah’a (karşı gelmekten) sakın! Kötülüğün ardından hemen bir iyilik yap ki, onu yok etsin. İnsanlara da güzel ahlâkla davran.”¹⁷⁸

3.ÖRNEK

Bu örnek insanların en faziletli ve mahmûm kalb hakkındadır.

Abdullah b. Amr(r.a.)’dan şöyle bir rivâyet gelmiştir: “Rasûlullah (s.a.v.)’e (Ya Rasûlullah!) İnsanların hangisi daha faziletlidir? diye soruldu. O:

“Kalbi mahmûm ve dili çok doğru olan her (mü’min) kişi”, buyurdu. Sahâbiler: (Yâ Rasûlullah!) Dili çok doğru olanı biliriz. Mahmûm kalb nedir? diye sordular. O:

“(Mahmûm kalb) Allah’tan sakınarak, tertemiz, içinde ne günah, ne zülüm ile yaratıklara kötülük etmek, ne kin ne de hased olan (kalb)dir.” buyurdu.¹⁷⁹

4.ÖRNEK

¹⁷⁷ et-Tirmizî, a.g.e., “*el-Buyû*”, 7; İbn Mâce, a.g.e., “*et-Ticârat*”, 3; ed-Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdîrahman b. el-Fazl (ö. 255/ 869), *es-Sünen*, I-II, Dâru İhyâi’s-Sünneti’n-Nebeviyye, yy., ts., “*Buyû*”, 7.

¹⁷⁸ et-Tirmizî, a.g.e., “*el-Birr*”, 55; ed-Dârimî, a.g.e., “*er-Rikâk*”, 74; İbn Hanbel, a.g.e., VII, 219.

¹⁷⁹ İbn Mâce, a.g.e., “*ez-Zühhd*”, 24.

Sıradaki örnek çocuklar arasında adaletli davranmada Allah'tan sakınma ile ilgilidir.

Âmir eş-Şa'bi şöyle demiştir: “Ben en-Nu'mân b. Beşîr'den kendisi (Kûfe'de) mimber üzerinde hutbe yaparken işittim; O şöyle diyordu: Babam Beşîr, (annemin zorlamasıyla) bana bir köle hibe etmişti. Annem Ravâha kızı Amre (babama):

“Sen bu hibeye Rasûlullah'ı şahid yapmadıkça inanmam, razı olmam.” dedi.

Bunun üzerine Beşîr, Rasûlullah'a geldi de:

“Yâ Rasûlullah Amre bintu Ravâha'dan doğan oğluma bir köle hediye verdim. Fakat yâ Rasûlullah! Amre bana bu hibeye Seni şahid tutmamı emretti.” dedi.

Rasûlullah: “Sen Nu'mân'a verdiğin hediyen gibi öbür çocuklarına da hibe verdin mi?” diye sordu.

Beşîr: “Hayır.” dedi.

Bunun üzerine Peygamber (s.a.v.), Beşîr'e: “Allah'tan sakınınız da çocuklarınız arasında adalet ediniz.” buyurdu.”¹⁸⁰

5.ÖRNEK

Bu örnek Allah'a ittikâ ve sabır konusundadır.

Enes b. Mâlik (r.a.) şöyle demiştir: “Peygamber (s.a.v.), bir kabir yanında ağlamakta olan bir kadının yanından geçti de, o kadına: “Allah'tan ittikâ et ve sabreyle.” buyurdu.

Kadın: “Benden uzaklaş, sen benim musibetimle musibetlenmedin.” dedi.

Kadın Peygamber'i tanııyordu. Kadına: “Bu zat Peygamber'dir.” denildi.

Bunun üzerine kadın Peygamber'in kapısına geldi. Kadın, Peygamberin kapısında bekçiler bulmadı. (Peygamber'in yanına girdi de:)

“Ben seni bilemedim”, dedi.

¹⁸⁰ el-Buhârî, a.g.e., “*el-Hibe*”, 11.

Peygamber (s.a.v): “ Sabr ancak musibetin birinci darbesi sırasındadır.” buyurdu.”¹⁸¹

1) Kişinin kendini sakınması

Bu bölümde canlılar arasında insanın kendini sakınması durumu ele alınmış ve bunun yöntemi olarak da kötü akibetten sakınma ve buna götüren sebeplerden biri olan şüpheli ibadetten sakınma tedbirleri aynı ismi taşıyan başlıklar altında incelenmiştir.

a) Kötü akibetten sakınması

1.ÖRNEK

İlk örnek hadis literatüründe otorite olmuş eserler tarafından birkaç varyantla rivâyet edilmiş sadaka hadisidir.

Yukarıda belirttiğimiz gibi hadisin ilk kısmı farklı şekillerde rivâyet edilmiştir. Ancak genel olarak sözkonusu hadiste öncelikle kıyâmetten bir sahne aktarılarak şöyle buyurulmaktadır: “Sizden her bir kişi ile kıyâmet gününde Rabb’i konuşacak ve onunla Rabb’i arasında tercüman bulunmayacaktır. Sonra o kişi sağ tarafına bakacak ve ancak takdim ettiği şeyi görecektir. Sonra sol yanına bakacak ve ancak takdim ettiği şeyi görecektir. Sonra yüzünün doğrultusuna bakacak ve kendisini ateş karşılayacaktır.” Rasûlullah (s.a.v.) buyurdu ki: “Her kim, yarım hurma ile bile olsa, bunu da yapamazsa güzel bir sözle olsun kendisini cehennem ateşinden korusun.”¹⁸²

2.ÖRNEK

İkinci örnek İslâm toplumunun yöneticiler aracılığı ile düşmandan korunması hususundadır.

¹⁸¹ el-Buhârî, a.g.e., “*el-Cenâiz*”, 32, “*el-İsti’zân*”, 43, “*el-Ahkâm*”, 11; Müslim, a.g.e., “*el-Cenâiz*”, 15; Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş’as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî (ö. 275/ 889), *es-Sünen*, I-IV, Dâru İhyâi’s-Sünneti’n-Nebeviyye, yy., ts., “*el-Cenâiz*”, 23; İbn Hanbel, a.g.e., III, 143.

¹⁸² el-Buhârî, a.g.e., “*ez-Zekât*”, 9; benzer rivâyetler için bkz. el-Buhârî, a.e., “*ez-Zekât*”, 10, “*el-Menâkıb*”, 25, “*el-Edeb*”, 34, “*er-Rikâk*”, 51, “*et-Tevhîd*”, 36; Müslim, a.g.e., “*ez-Zekât*”, 28; İbn Mâce, a.g.e., “*el-Mukaddime*”, 13, “*ez-Zekât*”, 28; en-Nesâî, a.g.e., “*ez-Zekât*”, 63; ed-Dârimî, a.g.e., “*ez-Zekât*”, 24; İbn Hanbel, a.e., IV, 256, 258, 259, I, 388, 446.

Rasûlullah (s.a.v) şöyle buyurmuştur: “Bana itâat eden Allah’a itâat etmiştir. Bana isyan eden Allah’a isyan etmiştir. Emire isyan eden bana isyan etmiştir. Devlet başkanı (millet için) bir kalkandır. Onun ardında, onun emirinde harb yapılır. Onunla (düşmandan) korunulur. Eğer o millete Allah’a takvâ ile emrederse ve adaletle hareket ederse, bu emri ve adaleti sebebiyle onun için sevab vardır. Eğer takvâ ve adaletten başkasıyla emir ve hükmederse, bundan meydana gelen günah onun üzerine döner.”¹⁸³

3.ÖRNEK

Bu örnek insanların, şerrinden sakınmak için kendisini terk etmek durumunda kaldığı kimse hakkındadır.

Hiz. Âişe (r.a.)’dan: “Bir adam Peygamber’in huzuruna gelmek için izin istedi. Peygamber onu uzaktan görünce: ‘O, aşiretin en kötü kardeşidir.’ buyurdu.

Adam içeri girip oturunca ona gülyüz gösterdi ve ona genişleyip açıldı (yani yumuşak sözler söyledi) adam gidince ben:

‘Ya Rasûlullah! Adamı gördüğün zaman onun için şöyle şöyle sözler söyledin, sonra da onun yüzüne karşı güleç oldun ve ona açılıp yayıldın?’ dedim.

Rasûlullâh (s.a.v): ‘Ya Âişe! Sen beni ne zaman aşırı hareket ediyordun? Kıyâmet günü Allah katında mevkie insanların en şerlisi, (dünyada) kötülüğünden korunmak için insanların terk ettiği kimsedir.’ buyurdu.”¹⁸⁴

4.ÖRNEK

Sıradaki örnek hadis Hiz. Peygamber(s.a.v.)’in kendisini soğuktan koruması hakkındadır.

Sâbit(r.a.)’dan rivâyet edildiğine göre, Rasûlullah (s.a.v) bir elbiseye bürünmüş olarak, Benî Eşhel kabilesi içinde namaz kılmış, (secde ederken) ellerini elbisesinin üzerine koyup çakılların soğukluğundan korunmuştur.¹⁸⁵

¹⁸³ el-Buhârî, a.e., “*el-Cihâd*”, 109; Müslim, a.e., “*el-İmâre*”, 53; en-Nesâî, a.e., “*el-Bey’a*”, 30; İbn Hanbel, a.e., II, 523.

¹⁸⁴ el-Buhârî, a.e., “*el-Edeb*”, 38; et-Tirmizî, a.e., “*el-Birr*”, 59.

¹⁸⁵ İbn Mâce, a.e., “*el-İkâme*”, 64.

b) Şüpheli ibadetten sakınması

Bu konudaki örnek kurbanlık hayvanlar konusunda ibadete zarar verebilecek olanların belirlenmesi ve bu durumdan sakınılması hakkındadır.

el-Berâ' b. Âzib(r.a.)'dan şöyle rivâyet edilmiştir: “Rasûlullah (s.a.v.)’a, kaçınılacak kurbanlıklar sorulmuş, O da: ‘Körlüğü açıkça belli olan tek gözü kör; topallığı açıkça belli olan topal; hastalığı açıkça belli olan hasta; (zayıflıktan dolayı) kemiklerinde ilik kalmamış olan zayıf (kurbanlık).’¹⁸⁶ buyurmuştur.”

2) “Sakınma” ile ilgili temsili anlatımlar

İnsanın yanında sakınma, çekinme, tedirgin olma anlamlarıyla diğer canlılar için de kullanılan v.k.y.” kökü ve varyantları bu bölümde hadisler çerçevesinde yılan merkezli ele alınmıştır. Ayrıca kavramın ekonomi literatüründe kullanılması da “v.k.y.” maddesinin mecâzî kullanımlarına örnektir.

a) Yılanın sakınması (“Takvâ’l-Hayye”)

Bu başlık altında verilebilecek örnek hadis, insanların yılanın şerrinden sakınması gibi yılanın da insanın şerrinden sakınması hususundadır.

Abdullah b. Mes’ûd şöyle demiştir. “Biz Rasûlullah (s.a.v) ile birlikte Minâ’daki bir mağarada bulunuyorduk. O sırada “ve’l-Mürselâti ‘urfen” sûresi indi. Bizler o sûreyi: Rasûlullah(s.a.v)’in ağzından almaya çalışıyorduk. Ansızın bir yılan kendi yuvasından çıkıverdi. Biz hemen onu öldürmeye davrandık. Fakat yılan bizim önümüze geçti ve yuvasına girdi. Bunun üzerine Rasûlullah (s.a.v): ‘Siz nasıl yılanın şerrinden korundunuzsa, o da sizin şerrinizden korundu.’ buyurdu.”¹⁸⁷

¹⁸⁶ ed-Dârimî, a.g.e., “*el-Ezâhâ*”, 3; benzer bir hadis için bkz. İmâm Mâlik, a.g.e., “*ez-Zehâya*”, 2.

¹⁸⁷ el-Buhârî, a.e., “*es-Sayd*”, 7; “*Bed’i’l-Halk*”, 16; İbn Hanbel, a.e., I, 377; benzer hadisler için bkz. en-Nesâî, a.e., “*el-Menâsik*”, 114; İbn Hanbel, a.e., I, 385, 456, 458.

b) Bir kıymet birimi olarak “Ûkiyye”

Arapça’da kırk dirhem anlamına gelen ùkiyye (اوقية),¹⁸⁸ hadisler arasında ağırlıklı olarak zekât, alışveriş¹⁸⁹ ve mehir¹⁹⁰ konularında geçmektedir. Örnek vermek gerekirse şu hadise bakılabilir:

Rasûlullâh (s.a.v) şöyle buyurmuştur: Beş ùkiyyeden az miktar(gümüş)de zekât yoktur...’’¹⁹¹

bb- Allah’ın “Takvâ”sı: “Allah’ın himayesi”

1.ÖRNEK

İlk örneğimiz Ka’be’yi tavâf ederken Allah’ın muhafazasının da talepler arasında zikredildiği dua hakkındadır.

Atâ b. Ebî Rabâh (r.a.): Ebû Hüreyre (r.a.), Peygamber (s.a.v)’in şöyle buyurduğunu bana rivâyet etti, demiştir:

“Rük-i Yemânî yanında 70 melek görevlendirilmiştir. Kim orada: “Allah’ım şüphesiz ben senden afuv, dünyada ise âhirette âfiyet dilerim. Ey Rabb’ımız bize dünyada iyiyi, âhirette de iyiyi ver ve bizi ateşin azabından koru” diye dua ederse, o melekler âmîn derler.”¹⁹²

2.ÖRNEK

İkinci örneğimiz Hz. Peygamber’in kötü işlerden ve çirkin huylardan Yüce Mevlâ’nın muhâfazasına sığınması hakkındadır.

¹⁸⁸ ez-Zemahşerî, *el-Fâik fî Ğarîbi’l-Kur’ân*, I-IV, tah. Muhammed Ebû’l-Fazl İbrâhîm, Alî Muhammed el-Becâvî, 3.bs., İsâ el-Bâbî el-Halebî, yy., 1971, IV, 74.

¹⁸⁹ el-Buhârî, a.e., “*eş-Şurûd*”, 4; Müslim, a.e., “*el-Müsâkât*”, 109; en-Nesâî, a.e., “*el-Buyû*”, 77; İbn Hanbel, a.e., III, 299.

¹⁹⁰ İbn Mâce, a.e., “*en-Nikâh*”, 17; ed-Dârimî, a.e., “*en-Nikâh*”, 18.

¹⁹¹ el-Buhârî, a.e., “*ez-Zekât*”, 4, 43; benzer hadisler için bkz. Müslim, a.e., “*ez-Zekât*”, 3, 6; Ebû Dâvûd, a.e., “*ez-Zekât*”, 6, 9; ed-Dârimî, a.e., “*ez-Zekât*”, 11; İmâm Mâlik, a.e., “*ez-Zekât*”, 1, 2; İbn Hanbel, a.e., II, 402, 203, III, 6, 30, 45, 59, 73, 74, 79, 86, 296.

¹⁹² Ebû Dâvûd, a.g.e., “*el-Menâsik*”, 51; et-Tirmizî, a.g.e., “*ed-De’avât*”, 71; İbn Mâce, a.g.e., “*el-Menâsik*”, 32; Mâlik b. Enes, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmie el-Ashabî el-Yemmenî, *el-Muvatta’*, tah. Mahmûd Fevâri Abdülbâkî, yay.y., yy., ts., “*Sifatü’n-Nebi*”, 34; İbn Hanbel, a.g.e., III, 101, 107, 208, 209, 247, 277, 288, 411.

Câbir b. Abdullah (r.a.)’dan şöyle rivâyet edilmiştir: “Rasûlullah (s.a.v.) namaza başladığında önce tekbir alır sonra da: “Benim namazım, haccım, hayatım, mematım da, hiçbir şeriki olmayan âlemlerin Rabb’i Allah içindir. Ben bununla emrolundum. Ben halis Müslümanlardan biriyim. Allah’ım, beni en güzel amellere ve en güzel ahlâka kavuştur. Onların en güzeline beni ancak sen ulaştırabilirsin. Ve beni kötü işlerden ve çirkin huylardan muhafaza et. Bunlardan beni ancak sen koruyabilirsin.”¹⁹³ şeklinde dua ederdi.”

3.ÖRNEK

Bu örnek Hz. Peygamber(s.a.v.)’in, Hz. Hasan(r.a.)’a vitir namazında okuması için öğrettiği duayı içermektedir.

Hz. Hasan (r.a.) şöyle dedi: “Rasûlullah (s.a.v.) bana vitir namazında kunut duası olarak okumam için: “Allah’ım hidayet ettiğin kimselerle beraber bana da hidayet et. Beni de afiyet verdiklerin arasına al. Beni de velisi olduğun kimseler arasına koy. Verdiklerini bereketli kıl, hükümlerinin şerlerinden beni koru. Sen hükmedersin, sana hükm olunmaz. Senin veli olduğun kimse zelil olmaz. Kutsalsın Ey Rabbımız! Yücesin.”¹⁹⁴ Duasını öğretti.”

4.ÖRNEK

Son örnekte bir ölünün durumu canlandırılarak Allah Teâlâ’nın kendisini ateşin azabından koruması ya da korumaması durumu temsili olarak aktarılmaktadır.

Hadiste öncelikle ölünün mezara konulması ve sorguya çekilmesi canlandırma yapılarak anlatılır. Sorulara olumlu cevap verilmesi halinde hadis şöyle devam eder: “Ölü için ateş tarafına bir pencere açılır. Ölü ona bakarak ateş alevlerini birbirini kırıp yenmeğe çalıştığını görür. Sonra ona: ‘Allah’ın seni koruduğu ateşe bak’, denilir. Sonra onun için cennet tarafına bir pencere açılır. O da bu defa cennetin süsüne ve nimetlerine bakar ve kendisine; İşte bu güzel yer senin makamındır, denildikten sonra: ‘Sen

¹⁹³ en-Nesâî, a.g.e., “*el-İftitâh*”, 16.

¹⁹⁴ Ebû Dâvûd, a.g.e., “*el-Vitr*”, 5; en-Nesâî, a.e., “*Kıyâmü’l-Leyl*”, 51; et-Tirmizî, a.g.e., “*el-Vitr*”, 10; İbn Mâce, a.g.e., “*el-İkâme*”, 117; ed-Dârimî, a.g.e., “*es-Salât*”, 124; İbn Hanbel, a.g.e., I, 199, 200.

(dünyada) samimi iman üzerinde idin, bu sağlam iman üzerine öldün ve (kıyâmet günü) inşaallah iman üzerine dirileceksin.’ denilir...’’¹⁹⁵

3- Fıkıh’ta

Takva kavramı, fıkıh literatüründe daha çok fetvâ- takvâ terimlerinin karşılaştırılmasıyla öne çıkar. Mevcut hükümlere birebir uymayı ifade eden fetvâya karşılık takvâ kavramı hükümleri uygulamaya ilaveten dînî konularda son derece titiz olmayı gerektirir.

a- Genel olarak fıkıh kültüründe “Takvâ” kavramı

Kişinin doğumundan ölümüne kadar devam eden zaman dilimi uygulamak zorunda olduğu dînî hüküm ve kurallar peygamberler aracılığıyla gönderilen ilâhî kitaplarda belirtilmiştir. İslâm toplumunda ideal olan, her müslümanın günlük hayatında hüküm ve kuralları dinin asıl kaynağından yani Kur’ân ve Sünnet’ten öğrenmesidir;¹⁹⁶ çünkü bütün insanlar vahye muhatap olup önce Allah’a iman etmek, sonra da O’nun peygamberleri aracılığıyla gönderdiği emir ve yasaklarına uymakla yükümlü sayılır.¹⁹⁷ Müslümanın uyması gereken dînî hüküm ve kuralların bir kısmı fıkıh literatüründe fakihler tarafından “fetvâ” kelimesi altında toplanmıştır. Fetvâ farz ya da vacib bir hüküm ifade eder. Çünkü büyük ecir veya büyük felaket temelde bu ikisine bağlıdır. Ancak fıkhî farz ve vacibin dışında mendub, mübah, mekruh vb. hükümler de vardır. Buradan hareketle fıkıh kültüründe takvânın, farz ve vaciblere ilaveten diğer hükümlerde de dinin ritüellerini titizlikle gözetmeyi ifade ettiği söylenebilir.

b- Özel olarak “Takvâ – Fetvâ” ilişkisi

Bir fıkıh terimi olarak “fakih bir kişinin sorulan fikhî bir meseleye yazılı veya sözlü olarak verdiği cevap, ortaya koyduğu hüküm” anlamında olan “fetvâ” kavramı

¹⁹⁵ İbn Mâce, a.e., “*ez-Zühhd*”, 32.

¹⁹⁶ Atar, Fahrettin, “Fetvâ”, *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXX, (devam ediyor), İstanbul, 1995, XII, 487.

¹⁹⁷ Atar, a.g.md., a.y.

Kur'ân-ı Kerîm'de dokuz âyette geçmekte olup¹⁹⁸ bunların hepsi de, hakkında bilgi edinilmek istenen bir konuda görüş sorma veya görüş bildirme,¹⁹⁹ soru sorma,²⁰⁰ rüyayı yorumlama²⁰¹ vb. anlamlara gelir.²⁰² Kur'ân ve Sünnet'te bu bağlamda yer alan fetvâ kavramı tarihi açıdan Hz. Peygambere kadar dayanmaktadır. Ancak sorumluluğunun bilincinden olan insanlar fetvâ vermede takvâyâ riayet eder ve ihtiyatlı olmayı seçerler. Hatta hata endişesiyle fetvâ vermekten tamamen sakınanlar da vardır. İhtiyatlı davrananlar “Doğrusu biz sana ağır bir söz indireceğiz.”²⁰³ âyetini de “Bu konuda takvâyâ işaret etmektedir.” şeklinde yorumlamışlardır. Sahabeden İbn Abbas ve İbn Mesud, dört büyük mezheb imamlarından da İmam Malik ve Ahmed b. Hanbel bunlara örnek olarak gösterilebilir.

4- Kelam'da

Takvâ kavramı kelâm literatüründe çok geniş yer kaplayan “iman” kavramıyla yakından ilişkilidir. Çünkü iman kavramı takvânın oluşması için temeldir. Takvâ ancak sağlam bir imanın üzerine bina edilebilir. Dolayısıyla iman takvânın temeli ve ilk mertebesidir. Buna paralel olarak bu bölümde takvânın oluşumunun ilk aşaması ele alınmış ve iman kavramının etimolojik tahlili yapılmıştır.

a- Genel olarak kelam kültüründe “Takvâ” kavramı

“E.m.n.” (امن) kökünden türeyen ve if'âl babından bir masdar olan iman kavramı, sözlükte, “güven içinde bulunmak, korkusuz olmak, bir kişiyi söylediği konuda tasdik etmek ve söylediğini kabullenmek, inanmak” anlamlarına gelmektedir.²⁰⁴

İman kavramı Arapçada yine boyun eğme ve gönül huzuru ile kabullenme manasında (âmene lehu); İslâmiyeti kabul edince (âmene fülânun); kişiye güven verme manasında (âmenehu) şeklinde kullanılmıştır.²⁰⁵

¹⁹⁸ Abdülbâkî, a.g.e., s. 623.

¹⁹⁹ en-Nisâ, 4/ 127, 176; el-Kehf, 18/ 22; en-Neml, 27/ 32.

²⁰⁰ es-Saffat, 37/ 11, 149.

²⁰¹ Yûsuf, 12/ 41, 43, 46.

²⁰² Atar, a.g.md., a.y.

²⁰³ el-Müzzemmil, 73/ 5.

²⁰⁴ İbn Manzûr, a.g.e., I, 223.

²⁰⁵ el-Fîrûzâbâdî, a.g.e., III, 593.

İslâm düşünürleri iman kavramının şer’i manası konusunda ihtilâfa düşmüşlerdir. Âlimlerin her biri, iman kavramını temsil ettikleri düşünce akımı çerçevesinde tanımlamıştır. Terim olarak iman kavramının genellikle şöyle tanımlandığını söyleyebiliriz: “Allah’tan alıp din adına tebliğ ettiği kesinlik kazanan hususlarda peygamberi tasdik etmek ve onlara inanmak”tır.²⁰⁶

Teknik olarak imanın öznesi, iman eden yani mü’mindir.²⁰⁷ Özelde Kur’ân’ın görüşüne göre, nasıl biri “iman etmiş kişi”dir? İmanın tipik özellikleri nelerdir, yahut neler olmalıdır?²⁰⁸

*“(Gerçek) Mü’minler ancak onlardır ki, ne vakit Allah anılsa, kalpleri ürperir ve O’nun âyetleri onlara okunduğu zaman imanlarını artırır ve ümitlerini Rabb’lerine bağlarlar (ve ‘sadaka olarak) bizim kemdilerine bahşetmiş olduğumuzdan harcamada bulunurlar. Bunlar hakiki anlamda mü’min olanlardır.”*²⁰⁹

Bu sözlü tanım, “kelimenin” gerçek anlamında “mü’min kişi”yi, sahiden müttakî, Allah’ın adının anılmasının bile kalbinde derin bir huşû’ hissi uyandırmaya yettiği ve tüm yaşamı o köklü dürüstlük hâlet-i ruhiyyesince tanzim olunan bir insan resmetmektedir. Bundan sonra verilecek âyet de takvânın daha ziyâde dış tezahürü ile alakalıdır.²¹⁰

*“(Hakiki mü’minler) pişman olup (Allah’a) rücu edenler, (O’na) kulluk edip, (O’nu) yücelten, oruç tutan, eğilen (rükû’), alnını yere koyan (secde), hayrı tavsiye eden, şerri yasaklayan, Allah’ın hudûdu dahilinde kalanlardır. (Gerçek) Mü’minlere müjde ver.”*²¹¹

Gerçek inanış, insanları hayırlı işler işlemeye teşvik eden en güçlü saik görevini görmelidir; yoksa, o inanış sahih değildir. Allah önündeki temel duygu olan

²⁰⁶ Sinanoğlu, Mustafa, “İman”, *T.D.V.İslâm Ansiklopedisi*, I-XXX (devam ediyor), İstanbul, 2000, XXII, 212.

²⁰⁷ Izutsu, *İslâm Düşüncesinde İman Kavramı*, çev. Selahaddin Ayaz, Pınar Yayınları, İstanbul, 1984, s. 118.

²⁰⁸ Izutsu, *Kur’ân’da Dinî ve Ahlakî Kavramlar*, çev. Selahattin Ayaz, Pınar Yayınları, İstanbul, 2003, s. 284.

²⁰⁹ el-Enfâl, 8/ 4.

²¹⁰ Izutsu, a.e.,a.y.

²¹¹ et-Tevbe, 9/ 112.

nedamet ve huşû', Allah'ın iradesi karşısındaki sorgusuz itâat, ilâhî nimetler karşığı can-u gönülden hissedilen şükran, İslâmî inancı en âlf biçimde saptayan bütün bu öğeler, zarurî olarak, ilâhî kabule hais “güzel işler” (salihât)ta vücut bulmak zorundadır; dahası, bunların, hayatın olağan insanî ilişkileri çerçevesinde hemen her fiilde ifadelerini bulmaları gerekmektedir.²¹²

İmana karşılık küfr kavramı ise sözlükte, “örtmek, gizlemek, nankörlük etmek, ele geçen menfa'atleri örtmek, yani bilmemezlikten gelmek bu sûretle de nankör olmak” manalarına gelmektedir.²¹³ Şer'i olarak küfür kavramı, imanın tam zıddı olarak kullanılır. Allah'ın yaratmış olduğu insan her şeyini, varlığını O'na ve sonsuz rahmetine borçludur. Bütün bu nimetlere karşılık insan Allah'a karşı minnet beslemek durumundadır. İşte bu minnettarlık ifadesini yansıtan insan mü'min –kemal noktasında müttakî-; yansıtmayan ise “nimet vereni bilmemezlikten gelen, dolayısıyla ona karşı nankör olan²¹⁴ ve fitrî yeteneğini köreltip örten” anlamında kâfirdir.

Küfür kavramı, Kur'ân-ı Kerîm'de 522 yerde geçmektedir.²¹⁵ Şirk, Kur'ân'da, “inkar, cuhûd, nimeti inkar, teberri” gibi manalarda kullanılır.²¹⁶ İnsanın yaratıcısını reddi olarak küfr, en tipik biçimde, küstahça, hoyratça, ve düşüncesizce sergilenen çeşitli eylemlerde kendini belli eder. “Kibirli şişinmek” demek olan “istikbâr” ve şahsın kendisini tamamıyla hür ve bağımsız addetmesi manasını taşıyan “istiğnâ”nın yanında, küfr, “tadarru”un (“alçakgönüllülüğün”) tam karşıtını oluşturmakta ve İslâm'ın genel din anlayışının hakikaten merkezi ögesi olan “Allah'tan ittikâ” (“takvâ”), fikri ile doğrudan çakışmaktadır.²¹⁷

b- Özel olarak “Kebire – Takvâ” ilişkisi

İman kalbin tasdiki, dilin ikrârı ve tâatları (rükünleri) işlemektir diye tarif edenler ameli imanın bir cüzü olarak kabul etmişlerdir. Hariciler büyük günah işleyen

²¹² Izutsu, a.e., s. 285.

²¹³ İbn Manzûr, a.g.e., XII, 118- 124.

²¹⁴ ez-Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâğa*, s. 547; el-Cürcânî, a.g.e., s. 266.

²¹⁵ Abdülbâkî, a.g.e., ss. 709- 715.

²¹⁶ ed-Dâmeğânî, a.g.e., ss. 402- 403; İbnü'l-Cevzî, *Nüzhet*, ss. 515- 516.

²¹⁷ Izutsu, *Kur'ân'da Dînî ve Ahlâkî Kavramlar*, s. 199.

veya tâatlardan birini terk eden kişinin kâfir olduğunu,²¹⁸ Mu'tezile de büyük günah işleyenin imandan çıktığını fakat küfre girmediğini, dolayısıyla iman ile küfür arasında bir yerde (el-menzile beyne'l-menzileteyn) bulunduğunu, eğer işlediği günahdan tevbe etmeden ölürse ebedî cehennemlik olacağını savunmuşlardır.²¹⁹ Selef ile Haricîler ve Mu'tezile imanın üç esastan meydana geldiğinde ittifâk etmelerine rağmen, selef büyük günah işleyeni mutlak olarak tekfir etmemiş, emirlerini noksansız yerine getiren, yasaklardan sakınan müslümana uygulanan hükmün günahkar mü'mine de uygulanacağını söylemiştir.²²⁰

Kur'ân'da Allah'a, peygamberlerine ve âhîret gününe inananların, salih amel işleyenlerin kurtuluşa ereceği²²¹ ve insanların bu konularda irade hürriyetine sahip kılındıkları²²² anlatılır. Kur'ân'da iman kalbe atfedilen bir eylem olmakla birlikte²²³ cennet ehlini iman ve salih amel sahiplerinin teşkil edeceği belirtilerek²²⁴ imanla ilâhî emirlere uymak arasında sıkı bir ilişki bulunduğu dikkat çekilir. Yine Kur'ân'da mü'minlerin Allah'tan başka bir tanrıya tapmamak, O'nun haram kıldığı cana kıymamak ve zinâ etmemek gibi yasaklara uydukları,²²⁵ oruç tutmak, namaz kılmak, iyiliği emretmek ve kötülüğü engellemek gibi buyrukları yerine getirdikleri²²⁶ belirtilir; böylece iradeye dayalı imanın ilâhî rızâyaya uygun amellerle tamamlanmasının gerekliliğine işaret edilir.²²⁷ Gerçek mü'minler Allah anıldığı zaman yürekleri titreyen, âyetleri okuduğunda imanları artan ve yalnız Rabb'lerine güvenen, namazlarını kılan ve servetlerinden Allah yolunda harcayan kimseler olarak nitelendirilir.²²⁸

²¹⁸ Kılavuz, Saim, *İman Küfür Sınırı*, 7.bs., Marifet Yayınları, İstanbul, 2000, s. 37.

²¹⁹ el-Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkindî (ö. 333/ 944), *Kitâbü't-Tevhîd*, yay. haz. Bekir Topaloğlu, Muhammed Aruçi, İSAM, Ankara, 2003, s. 630- 640; Kâdî Abdülcebâr, Ebû'l-Hasen Kâdî'l-Kudât Abdülcebâr b. Ahmed el-Hemedânî (ö. 415/ 1025), *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, tah. Abdülkerîm Osman, Mektebetü Vehbe, Kâhire, 1408/ 1988, s. 697- 730; en-Neşşâr, II, 263 vd.; Gölcük, Şerafeddin, *Kelam Tarihi*, 4.bs., Kitap Dünyası, İstanbul, 2000, s. 66.

²²⁰ Ebû Hanîfe, Nu'mân b. Sâbit b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh (ö. 150/ 767), *el-Fıkh el-Ebsât*, 3.bs., İFAV, İstanbul, 2000, s. 62; Kılavuz, a.e., a.y.

²²¹ el-Bakara, 2/ 2- 5.

²²² el-Kehf, 18/ 29.

²²³ el-Hucurât, 49/ 14; el-Mücâdele, 58/ 22.

²²⁴ el-Bakara, 2/ 82.

²²⁵ el-Furkân, 25/ 68.

²²⁶ et-Tevbe, 9/ 112.

²²⁷ Sinanoğlu, "İman", s. 212, 213.

²²⁸ el-Enfâl, 8/ 2- 4.

İslâm âlimleri arasında dînî hayatın bütünlüğü açısından imanla amel arasında sıkı bir ilişkinin bulunduğu ihtilâf yoktur. İman-amel ilişkisine dair ileri sürülen deliller farklı görünmekle birlikte bunların yine de birbirleriyle irtibatlı olduğunu söylemek mümkündür. Zira dinin temel hükümlerine iman edilmesi hayatın bu hükümlere göre düzenlenmesini gerektirir. İslâm dînî imanın hayata yansımalarını ister. İmanın amele tesir ederek onu kemiyet ve keyfiyet yönünden daha iyi bir konuma getirdiği, amelinde imanı kuvvetlendirdiği, bu açıdan aralarında olumlu ve olumsuz etkileşimlerin bulunduğu bilinen bir gerçektir.²²⁹ Zaten iman kelimesinin kök manası huzur ve korku karşısında emniyettir. İman insanı korkusuz kılmaktır. Ayrıca bir şeye veya birisine inanıp güvenmek manasına da gelir.²³⁰ Bu durumda iman, insanın *saygı* ve sevgi dolu bir ilâhî korkusunun verdiği emniyetle huzura kavuşmasıdır. Buradaki *korku Allah'a karşı duyulan saygı ve inançtır*. Bunu kuvvetle hissedilen huzur ve emniyet içindedir; vicdanen ve manen rahattır. Bu rahatlık ilâhî emrin vecibelerini bilmek ve onlara riayetkar olmaktan ileri gelir. Bu sebeple iman kalb ile tasdik ve dil ile ikrâr olunur; fakat onun beslenip gelişmesi amel-i salih ile olur.²³¹ İmanı kalbin tasdiki, dilin ikrârı ve dînî görevleri yerini getirme şeklinde tanımlayan Hâricî, Mu'tezilî ve Şîî kelamcılarının göre küfür bu üç rukünden birinin terk edilmesiyle gerçekleşmektedir.²³²

Hayatın anlamı ve insanın mahlukat içerisinde taşıdığı bir imtiyaz olan imanı bir ağaca benzetirsek, bu ağacın kökü kabde, gövdesi akılda ve dalları organlardadır. Bu ağacın meyvesi ise amellerdir. Ağacı kökü, gövdesi, dalları ya da meyvesi olmadan tanımlamaya kalkanlar onu eksik ve yanlış tanımlamak zorunda kalacaklardır.²³³ İman öncelikli olarak kalbin tasdiki, kabullenışı ve rızâ göstermesidir. Yakîn, gönülden teslimiyet, samimiyet, sevgi, korku gibi duygular kalbin tasdik işlevine eşlik ederler. İnsanın şuurlu ve bilinçli hareket etmesini sağlayan akıl da zihinsel faaliyetle kalbin tasdik ettiği şeyleri bilgisel olarak doğrular. Kalbin tasdik ettiği ve zihnini doğruladığı

²²⁹ Sinanoğlu, "İman", s. 213.

²³⁰ Macdonald, D. BS., "İman", *İslâm Ansiklopedisi*, 2.bs., İstanbul, 1968, 5/2, 984.

²³¹ İnan, Yusuf Ziya, *İslâm Dininde Ana Sorunlar ve Temel Kavramlar*, Tin Yayınevi, İstanbul, 1989, s. 107.

²³² Sinanoğlu, Mustafa, "Küfür", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXX (devam ediyor), Ankara, 2002, XXVI, 535; Kasapoğlu, Abdurrahman, *Kur'an'da İman Psikolojisi*, Yalnızkurt Yayınları, İstanbul, 1997, s. 165.

²³³ İslamoğlu, Mustafa, *İman*, 16.bs., Denge Yayınları, İstanbul, 2005, s. 257.

esaslar dış görüntüler olarak insanın davranışına yansır. İman, insan zihninin amaca odaklanmış bir eylemi olarak karşımıza çıkar ki bu eylem bir bütün olarak bizim tüm varlığımız ve şahsiyetimizi ihata eder. İman insanın yalnızca kafasında veya herhangi bir fonksiyonunda vuku bulan bir şey değil, bütün şahsiyeti etkileyen ve imanda aktif olmayı gerektiren bir eylemdir.²³⁴

Sonuç olarak diyebiliriz ki Kur'ân, iman kavramının içeriğini düşünce, duygusal yaşantı; "din" kavramını ise bu imanın zorunlu sonucu olan amel boyutlarıyla bir bütün olarak birlikte ve iç içe verir. Kur'ân'ın düşünce, duygu ve davranıştan oluşan, Allah'a ve insanlara karşı yönelen bu ahlakî yaşama biçimi "takvâ" olarak ifade edilir.²³⁵ Takvâ, kişinin her zaman Allah'ın huzurunda olduğunun farkında olması ve bu farkında olmanın ışığında kendi varoluşunu şekillendirmesidir.²³⁶ Takvâ anlayışı gayb ile şehâdet âlemi arasında kurulmuş ideal bir dengedir. Diğer deyimle teori ile pratiğin birleştirilmiş hâlidir.²³⁷

5- Tasavvuf'ta

"Tasavvuf" bölümüne gelince, burada da klasik eserler ağırlıklı, mutasavvıflara göre "Takvâ ve Verâ Kavramları" incelenmiştir. Ayrıca mutasavvıfların takvâyı tanımlamalarında da görüleceği gibi kavramın, ilgili dalın özel literatürünün etkisinde sâfi dindarlık hâlini aldığı ve nefis tezkiyesi çerçevesinde seyr ü sülûk'un aşamalı olarak bütün süreç ve mertebelerini içine alabilecek bir anlam genişliğine ulaştığı bu mertebelerin her birinin tek tek ele alınıp incelenmesi sûretiyle gösterilmeye gayret edilmiştir.

a- "Takvâ ve Verâ" kavramları

Takvâ ve verâ kavramları tasavvufun temel kavramlarıdır. Çünkü tasavvufta var olan bütün hâller bu kavramları zımında bulundurursa anlamlı olur. Aksi takdirde bu hâller, taklitten öteye geçemez, öze inemez ve zahire takılıp kalan boş uğraşlar olurlar.

²³⁴ Kasapoğlu, a.g.e., s. 60.

²³⁵ Güler, İlhami, *İman Ahlak İlişkisi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2003, s. 23.

²³⁶ Esed, a.g.e., s. 3.

²³⁷ Güler, a.e., s. 23.

aa- “Takvâ” kavramı

Takvâ, Allah’a boyun eğerek O’nun azabından sakınmak, cezayı gerektirecek davranışlardan nefsi uzaklaştırmak suretiyle cezadan korunmaktır.²³⁸ Takvâ, kişinin, kendisini Allah’tan uzaklaştıran şeylerden uzak durmasıdır.²³⁹ Takvâ, masivâdan sakınmaktır. Takvâ, bütün iyilikleri ve faziletleri kendinde toplayan bir haslettir. Takvânın hakikatı, Allah’a itâat ederek azabından sakınmaktır. “Falan kalkanı ile korundu” dendiği zaman bu mana kastedilir. Takvâ’nın aslı, önce şirkten, sonra kötü ve günah olan fiillerden, daha sonra günah olması ihtimali olan amellerden sakınmak, en son olarak da fuzulî ve lüzumsuz olan (mübah ve helal) şeyleri de terk etmektir.²⁴⁰ Takvâ tasavvufun temelidir.²⁴¹

Takvâ, kulun, dışta Hakk’ın emirlerine, içte ise iradesine bağlanmasıdır.²⁴²

Allah Teâlâ’nın “Allah’tan hakkıyla korunun”²⁴³ kelamının tefsirinde, takvâ; Allah’a itâat olunması, fakat isyan olunmaması, zikredilmesi, fakat unutulmaması, şükrolunması, fakat küfrân-ı nimette bulunulmaması demektir, denilmiştir.²⁴⁴ Takvâ, nefsin, şeri’atın isteklerine muhâlefet etme arzusu karşısında semâhat (boyun eğmeme) göstermesidir.²⁴⁵

Kettânî, “Dünya belâ üzerine, âhîret takvâ üzerine (bulunanlara) taksim olunmuştur. (Dünya ehlinin kısmeti belâ, cennet ehlinin kısmeti takvâdır.)” demiştir.

Cerîrî, “Bir kimse kendisi ile Allah’ı arasındaki münâsebet hususunda takvâyı hâkim kılmazsa, keşf ve müşâhede mertebesine ulaşamaz.” der.

²³⁸ el-Cürcânî, a.g.e., s. 129.

²³⁹ es-Sülemî, Ebû Abdîrrahman Muhammed İbn el-Hüseyn (ö. 412/ 1021), *et-Tabâkatü’s-Süfiyye*, Dâru Kitâbi’n-Nefîs, Sûriye, 1406/ 1986, s. 460.

²⁴⁰ el-Kuşeyrî, a.g.e., s. 200.

²⁴¹ Uludağ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kalcı Yayinevi, İstanbul, 2002, s. 337.

²⁴² el-Kâşânî, Kemalüddîn Abdürrezzâk b. Ebi’l-Ganâim Muhammed (ö. 736/ 1335), *İstîlâhâtü’s-Süfiyye*, çev. Ekrem Demirci, İz Yayıncılık, İstanbul, 2004, s. 67.

²⁴³ Âl-i İmrân, 3/ 102.

²⁴⁴ Kuşeyrî, a.g.e., s. 200.

²⁴⁵ ed-Dihlevî, Şah Velîyullâh, *Hüccetullâhi’l-Bâliğa*, I-II, çev. Mehmet Erdoğan, 2.bs., İz Yayıncılık, İstanbul, 2001, II, 214; ayrıca bkz. Yörükân, Yusuf Ziya, *Müslümanlık ve Kur’ân-ı Kerîm’den Âyetlerle İslâm Esasları*, 2.bs., Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2002, s. 227 vd.

Nasrabâzî , “Takvâ, kulun Azîm ve Celfî olan Allah müstesnâ her şeyden kendini kormasıdır.” demiştir.

Sehl, “Takvâsının sıhhatli ve sağlam olmasını isteyen günahların tümünü terk etsin.” demiştir.

Nasrabâzî der ki: “Takvâyâ sarılan dünyadan ayrılmanın özlemi ile yaşar. Çünkü Allah Teâlâ Hazretleri:²⁴⁶ “Takvâ üzere olanlar için şüphe yok ki, âhiret yurdu daha hayırlıdır, buna aklınız ermiyor mu?”²⁴⁷ buyurmuştur.”

Ebû Abdillah Ruzbâri, “Takvâ, seni Allah’tan uzaklaştıran şeyden uzak kalmadır.” demiştir.

Zunnûn, “Müttakî o kimsedir ki, dış yüzünü (zâhirini) şeriatın ahkâmına karşı çıkmak ve muarız olmakla, iç yüzünü(batınını) ise illetli (helal olması şüpheli) olan şeylerle kirletmez, dâima Allah ile uygunluk mevkiinde bulunur.(Allah’ın iradesi ile kulun iradesi çatışma hâlinde değil, uyum hâlinde bulunur).” demiştir.

Ebû Hasan Farisî, “Takvânın bir zâhiri bir de bâtını vardır. Zâhiri, ilâhî sınırlara riâyet etmek, bâtını ise ihlas ve niyettir.” demiştir.²⁴⁸ Bir kimse tevhidin lafzı ile iktifâ eder de onun zıddı olan şeylerden yüz çevirmese, zındık olur. Bir kimse verâ’ ve takvâyâ sahip olmadan şeri’at ve fıkıh ilmi ile iktifâ ederse, fâsık olur.²⁴⁹

Şer’i sınırları önemsemeyerek aşma, ya da onların zıddlarına meyletme dürtüsüne karşı koyma melekesine, “takvâ” denir.²⁵⁰

Talk b. Habib, “Takvâ, Allah’ın azabından korkulması sebebiyle Allah’tan gelen bir nur üzere bulunarak Allah’a itâat etme işidir.” demiştir.

Ebû Hafs, “Takvâ, katıksız ve hâlis helal olan hususlarda olur, başka değil.” demiştir.

²⁴⁶ el-Kuşeyrî, a.g.e., s. 201.

²⁴⁷ el-En’âm, 6/ 32.

²⁴⁸ el-Kuşeyrî, a.g.e., s. 201.

²⁴⁹ el-Hucvirî, Alî b. Osman b. Ebû Alî Cullâbî (ö. 470/ 1077), *Hakikat Bilgisi*, haz. Süleyman Uludağ, 2.bs., Dergah Yayınları, İstanbul, 1996, s. 96; fetvâ ile ilgili geniş bilgi için bkz. ez-Zuhaylî, Muhammed, “Fetvâ ve Takvâ”, ter. Mustafâ Ateş, *Diyânet İlmî Dergi*, c. XXIX, sy. 1, ss. 95- 104.

²⁵⁰ ed-Dihlevî, a.g.e., II, 315.

Ebû'l-Hüseyn Zenzanî, “Sermâyesi takvâ olanın elde ettiği kârı anlatmaktan diller aciz kalır.” demiştir.²⁵¹

Takvâ dînî hükümlerin disiplinli, düzenli, devamlı, samimi ve ciddi bir surette, dikkat ve özenle uygulanması, en küçük bir ayrıntının bile göz ardı edilmemesidir.²⁵²

İnsanın takvâ sahibi oluşuna üç şeyle istidlâl olunur: Nâil olmadığı nimet konusunda güzel bir tarzda tevekküle riâyet eder, nâil olduğu nimet konusunda güzel bir şekilde rızâ hâlini muhafaza eder, elden kaçırdığı şeyler hususunda da güzel bir biçimde sabır gösterir, denilmiştir.²⁵³

Allah’a yakın olanlar (mukarrabîn), öyle bir topluluktur ki; onlarda kendini beğenme, kibir, haset gibi kötü vasıflardan asla bir şey bulunmaz. Zira bunlar, o sıfatların hepsini kökünden kazımışlardır. Öyle ki, hiç biri hatırlarına bile gelmez. Onun için bunları bütün gam ve tasadan uzak gönül huzuru içinde, zevk ve sevinç dolu olarak görmek mümkündür. İşte bunlar asla biç kimseden incinmeyip, insanlar arasında dâima kalplerin sevgilisi olurlar. Zira bunlardan iyilikten başka şey meydana gelmez.²⁵⁴ Onlar, nefsin arzularına muhalefet eder, haramlardan sakınır ve takvâ’ya riâyet ederler.²⁵⁵ Elleri fırsat ve imkan bulunduğu hâlde, Allah Teâlâ’nın men’ettiği şeyleri, Allah korkusu ile²⁵⁶ yapmazlar. “Ruhsat yolu”nu değil, “azimet yolu”nu tutarlar; yani kesin olarak helal ve temiz olduğu bilinmeyen şüpheli şeylerden kaçınırlar.²⁵⁷ Onlar, iyilik, doğruluk ve takvâ ehlidir. İbâdet, zühd ve âhiret erbabıdır. Onlar şeriat hükümlerine boyun eğenlerdir. Mevlâ huzurunda övülmüş ve makbul olmuş olanlardır.²⁵⁸

²⁵¹ el-Kuşeyrî, a.g.e., s. 201.

²⁵² el-Ğazzâlî, *İhyâ*, III, 153, IV, 153.

²⁵³ el-Kuşeyrî, a.e., a.y.

²⁵⁴ İbrâhîm Hakkı, Erzurûmî (ö. 1194/ 1780), *Marifetnâme*, tah. Ahmed Davudoğlu, Çelik Yayınları, İstanbul, ts., s. 802.

²⁵⁵ Sahib, Esad, *Mektubat-ı Mevlânâ Hâlid*, yay. haz. Dilâver Selvi- Kemal Yıldız, Ümran Yayınları, İstanbul, 1413/ 1993, s. 150.

²⁵⁶ Ozak, Elhac Muzaffer, *İrşâd*, I-III, Sâlah Bilici Kitabevi, İstanbul, 1972, III, 583.

²⁵⁷ Mevlânâ, Celâleddîn-i Rûmî (ö. 672/ 1273), *Mesnevî ve Şerhi*, I-IV, haz. Abdülbâkî Gölpınarlı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1974, IV, 270.

²⁵⁸ İbrâhîm Hakkı, a.g.e., s. 802.

Takvânın karakterin oluşumundaki önemi göz ardı edilemez. Salih bir karakterin temeli olduğu içindir ki, Kur'ân ona daha çok şumüllû bir anlam yükleyerek onu necâtın tek şartı²⁵⁹ olarak göstermiştir.²⁶⁰

Rüveym (r.a.) dedi ki: “Necâtâ eren, sıdk ve takvâyâ sarıldığı için kurtulmuştur. “Hakk Teâlâ'nın: “Allah takvâ sahiplerini necâta erdirir.”²⁶¹ buyurması bunun delilidir.”

Cerîrî dedi ki: “Necâta eren vefâyâ riâyet ettiği için kurtulmuştur. “O kimseler ki, Allah'ın ahbine vefâ ederler ve misakı bozmazlar.”²⁶² buyurması bunun ifadesidir.”²⁶³ Takvâ ahde vefâdır.²⁶⁴ Allah'ı hakkıyla tanıyan ve emirlerini benimseyen ve kötülüklerden sakınanlar, dünya ve âhirette emniyettedirler.²⁶⁵

1) “Takvâ” ehlinin özellikleri

Takvâ sahibinin özellikleri Kur'ân-ı Kerîm'de ayrıca üzerinde durulan bir konu olması nedeniyle müfessirlerin yanında mutasavvıflar da bu konunun üzerinde durmuşlar ve müttakî kimselerin özelliklerini kendi özel terminolojileri çerçevesinde sıralamışlardır:

a) Adalet

Kur'ân-ı Kerîm üstün insandan ilk olarak âdil olmasını ister. Adalet, doğruluk demektir.²⁶⁶ Her şeyi, kendi yerine koymak, yerli yerince yapmaktır.²⁶⁷ Adaletin karşıtı zulümdür. Kur'ân adaletin uygulanmaması için hiçbir mazeret, hiçbir yorum ve te'vîl ve hiçbir art niyet kabul etmez. Ona göre adaletin gayesi adaleti gerçekleştirmektir.

²⁵⁹ Mîr, Mustansır, *Kur'ânî Terimler ve Kavramlar Sözlüğü*, çev. Murat Çiftkaya, İnkılâb Yayınları, İstanbul, 1996, ss. 190- 191.

²⁶⁰ el-Bakara, 2/ 212; Âl-i İmrân 3/ 15, 198; en-Nisâ, 4/ 77; el-En'âm, 6/ 32; Yûsuf, 12/ 109; er-Ra'd, 13/ 35; ez-Zümer, 39/ 20, 73.

²⁶¹ ez-Zümer, 39/ 61.

²⁶² er-Ra'd, 13/ 20.

²⁶³ el-Kuşeyrî, a.g.e., s. 203.

²⁶⁴ el-Kâşânî, a.g.e., s. 146.

²⁶⁵ Yörükân, *Müslümanlık*, A.Ü.İ.F. Yayınları, Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği Matbaası, Ankara, 1957, s. 162.

²⁶⁶ Atay, Hüseyin, “İslâm'da Olgun İnsan”, *A.Ü.İ.F.Dergisi*, c. XV, Ankara, 1967, s. 164.

²⁶⁷ el-Hucvirî, a.g.e., s. 537.

Kur'ân-ı Kerîm, fakirin çok korunmasına, insanları ona yardım etmeye çağırmasına, asla onur ve şerefının incitilmemesine önem verdiği hâlde onun hatırı veya menfa'ati için bile adaletin ayaklar altına alınmasına izin vermez hatta bu durumu sertçe yerer; ve zengin zengindir diye hakkının başkalarına verilmesine de asla razı olmaz.²⁶⁸ Bu bağlamda Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "... ister zengin olsun ister fakir olsun mutlaka adaleti gözetin."²⁶⁹

Kur'ân'ın insandan istediği adalet sadece mahkemedeki adalet değildir. Onun istediği adalet insanın iç ve dış dünyasına ait olan iradeli bütün eğilim ve davranışlarındadır. Bundan ötürü Kur'ân-ı Kerîm, adaletin, insandan istediği diğer önemli bir nitelik olan takvâ ile eş anlamda olduğunu açıklamıştır.²⁷⁰ "Âdil olun, Allah'a karşı gelmekten sakınmağa (takvâ) en çok yaraşan budur."²⁷¹ İnsân-ı kâmilin en önemli özelliklerinden biri de sözünde durması ve adaletten ayrılmamasıdır.²⁷²

b) İyi Niyetlilik

Kur'ân-ı Kerîm buna ihlas demektedir. Takvâ ki kök olarak korunmak, sakınmaktır. Kur'ân'da Allah'ın buyruk ve yasaklarına karşı durmaktan çekinmek anlamındadır, ki şuurlu olmayı gerektirir. İyi niyetle yanlışlık yapılmış olsa da ya cezası azdır veya hiç yoktur. Samimiyet, canı gönülden yapma da bu anlamdadır. Bu, yeni deyimle vicdan demektir.

Kur'ân-ı Kerîm bu samimiyet ve canı gönüldenliği kendine ibadet için şart koşmak üzere²⁷³ "Her secde edişinizde yüzünüzü ona doğrultun ve dinde samimi olarak ona yalvarın."²⁷⁴ derken bu samimiyetin nasıl olması gerektiğini de bir misâlde anlatmıştır:²⁷⁵ "İnsanlar gemiye bindikleri zaman samimiyetle Allah'a yalvarırlar."²⁷⁶ "Hele deniz kabarır ve dalgalar insanları kuşattığı zaman samimiyetle Allah'a bağlanarak yalvarırlar."²⁷⁷ Kur'ân'ın ifadesiyle "Güzel bir örnek"²⁷⁸ olan

²⁶⁸ Atay, a.g.mk., a.y.

²⁶⁹ en-Nisâ, 4/ 135.

²⁷⁰ Atay, a.g.mk., a.y.

²⁷¹ el-Mâide, 5/ 8.

²⁷² Kara, Mustafa, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, 6.bs., Dergah Yayınları, İstanbul, 2003, s. 118.

²⁷³ Atay, a.g.mk., s. 165.

²⁷⁴ el-A'râf, 7/ 29.

²⁷⁵ Atay, a.g.mk., a.y.

²⁷⁶ el-'Ankebût, 29/ 65.

²⁷⁷ Lokman, 31/ 32.

Peygamberimizin takvâ anlayışında da şekil değil öz, niyet, ihlas ve samimiyet esas olup, ihsan düzeyinde bir yaşayış değişmez ölçüdür. O sahip olduğu takvâ anlayışı ile imanda hakka'l-yakîn mertebesine ulaşmış, ibadet ve tâatlarında ihlası en üst düzeyde gözetmiş, tüm davranışlarında ise²⁷⁹ “Emrolunduğu gibi istikâmet üzere ol!”²⁸⁰ emrine riâyet etmiştir.

c) Başkasını istismar etmemek

Bu, Kur'ân'da açık bir prensip ve nitelik olarak ele alınmamıştır. Ama iyi insanı anlatmakta kullandığı ifade ve öğretmek istediği ahlâktan kolayca anlaşılabilir. Bir toplumda iki uçta bulunan insanlar birbirini istismar ederler. İki uçta bulunan insanlardan biri zengin diğeri fakirlerdir. Kur'ân-ı Kerîm fakirliği alet ederek arsız, yüzsüz bir şekilde insanların özellikle zenginlerin acıma içgüdüsünü istismar edip geçinmelerini yermiştir.²⁸¹ Buna karşın Kur'ân-ı Kerîm örnek davranışı şöyle vurgulamıştır:

“Kendileri zaruret içinde bulunsalar bile yoksulları kendilerinden önde tutarlar, işte nefsinin tamahkarlığından korunabilenler başarıya ve saadete ereceklerdir.”²⁸² İhtiyaç yönünden ihtiyacın alet yapılması böylece yasaklanırken, zenginlerin de her hangi bir fakire yapma zorunda oldukları yardımı da istismar etmeleri²⁸³ nehyedilmiştir.²⁸⁴

Kur'ân-ı Kerîm, insanın şahsiyetine çok önem verir, onun yalnız Allah'a boyun eğmesini, O'na karşı eğilmesini ve sadece O'na tapınmasını doğru bulur ve bunu emreder. İyi insan her an Allah'ın kendi varlığının kaynağı olduğunu hatırlar.

²⁷⁸ el-Ahzâb, 33/ 21.

²⁷⁹ Yetik, Erhan, “Hz. Muhammed'in Zühd ve Takvâsı”, *O.M.Ü.İ.F. Dergisi*, sy. 7, Samsun, 1993, s. 133, 134.

²⁸⁰ Hûd, 11/ 112.

²⁸¹ Atay, a.g.mk., s. 166.

²⁸² el-Haşr, 59/ 9.

²⁸³ Atay, a.g.mk., a.y.

²⁸⁴ el-Bakara, 2/ 261.

Kur'ân-ı Kerîm bu gerçek ve tek varlığa bütün insanları, eşit olarak bağlanmaya ve tapınmaya çağırırken, diğer bütün varlıkların birbirine eşit olduğunu ve hiçbirinin diğerine karşı küçülüp alçalmamasını ve ibadet derecesinde boyun eğip teslim olmamasını şart koşarak, insanoğlunun şahsiyetini korumak ister.²⁸⁵ Kişi Allah'a yönelmeli Allah'ı sevmelidir. Çünkü o her şeyden daha tatlı, daha hoştur. Bu durumda onda Allah sevgisi ile beraber hiçbir mahlukun zorlayıcı sevgisi olamaz.²⁸⁶

d) Doğruluk

Kur'ân-ı Kerîm'de doğruluk sözü olarak Arapça sıdk sözü kullanılmıştır. Kur'ân-ı Kerîm'in bu sözü geniş anlamda, diğer deyimle çeşitli anlamda kullandığı görülür. Yaygın anlamı, kişinin söylediği sözün doğru olması yani doğru söylemek, doğru konuşmaktır. Bunun karşıtı yalandır.²⁸⁷ Bu manada Kur'ân-ı Kerîm'de de birkaç yerde kullanılmıştır.²⁸⁸ Doğruluk(sıdk)ın diğer anlamı, verdiği sözde durmak, sözünün eri olmaktır.²⁸⁹ Bu bağlamda Allah Teâlâ "Allah size verdiği sözde durdu."²⁹⁰ ve "Allah'a verdiği ahdi yerine getirenler vardır."²⁹¹ buyurmuştur.

Doğruluk (sıdk) sözünün doğru olabilmesi için algıya uygun olması şarttır. Buna göre sözler işlerin, fiillerin yazı ile ifadesi olduğundan sözün doğruluğu ile fiilin doğruluğu birleşmelidir. Diğer deyimle doğru kimse doğru iş yapan ve konuştuğunda da doğru konuşan kimsedir. O aynı zamanda işinde gücünde doğru davranmalı, doğrulukla iş görmeli yani hem özü hem sözü doğru olmalıdır.²⁹² İslâm da uyumlu şahsiyet vücut ve ruhun dengede olduğu şahsiyettir. Uyumlu şahsiyet, vücudunun sağlık ve gücünü göz önüne alan, dinin çizdiği sınırlar dahilinde ihtiyaçlarını doyuran, aynı zamanda Allah'a imana tutunan, ibadetlerini ifâ eden, Allah'ın hoşnut olduğu

²⁸⁵ Atay, a.g.mk., s. 167.

²⁸⁶ İbn Teymiyye, Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî (ö. 728/ 1328), *Takvâ Risâlesi*, çev. Muzaffer Yıldız, 3.bs., Pınar Yayınları, İstanbul, 2002, s. 140.

²⁸⁷ Atay, a.g.mk., a.y.

²⁸⁸ en-Neml, 27/ 27; Yûsuf, 12/ 26, 27.

²⁸⁹ Atay, a.g.mk., s. 168.

²⁹⁰ Âl-i İmrân, 3/ 152.

²⁹¹ el-Ahzâb, 33/ 23.

²⁹² Atay, a.g.mk., s. 169.

şeyleri yapan, gazabına neden olanlardan kaçının²⁹³, hayatını “... Emrolunduğun gibi dosdoğru ol!”²⁹⁴ buyruğu çerçevesinde yönlendiren şahsiyettir.

e) İffetli olma

İffetli kimse insanlığa ve mertliğe uygun ve meşru yolda iş yapan kimsedir.²⁹⁵ İffet sözü iki yönlü bir anlam taşımaktadır. Dışa doğru pasif, içerde aktif durumdadır. Kötü şeyleri yapmamak ve insanın yerilmesine sebep olan işleri yapmaktan kaçınmak, pasif bir durumdur. Fakat oluşları yapmağa zorlayan içgüdüler ve onları dürtükleyen dış neden ve görünüşlere karşı içgüdüleri ve arzuları sıkı kontrol altında tutup onların faaliyetlerine engel olmak aktif bir iştir. İffet, içten ve dıştan gelen tahrik edici kuvvetlere karşı direnme, karşı koyma ve mukavemet göstermedir.²⁹⁶

İslâm’da, insan-ı kâmil, olgun, erdenli insan, müttakî ve uyumlu şahsiyetin işinde ve düşüncesinde âdil, iyi niyetli, sömürmeyen, sömürülmeyen, sadık ve iffetli olması, sahip olduğu ya da olacağı söz konusu sıfatların en önemli gereklerindedir. İnsan-ı kâmil, âlem-i ekber’in (Allah’ın) bütün kemallerini kendinde bulundurduğu için âlemi asgar(küçük alem)dir. Halifeliği de bundan dolayı hak etmiştir. Âlem bir ayna gibidir, insan-ı kâmil bu aynanın cilasıdır.²⁹⁷ İbn Arabî’ye göre, âlem önce ruhsuz bir karaltı şeklindeydi. Cilasız bir aynaydı. Bu aynayı cilalamak gerekti ve Âdem yaratıldı. O bu aynanın cilası ve ruhu oldu.²⁹⁸ Allah Âdem’i kendi suretinden yarattı.²⁹⁹ Bu durum Hz. Âdem’den sonra da devam etmiş, velî ve nebiler bu özelliği yaşatmışlardır.³⁰⁰ İnsan-ı kâmil Hakk ile halk arasında bir köprü vazifesi görür. Gerçek insan-ı kâmil olan Hz. Peygamber ile onun vârisi olan insan-ı kamillerin bir özelliği de Allah’ın ahlâkıyla ahlâklanmış olması bakımından ahlâkî kemale sahip bulunmasıdır. İnsan-ı kâmil şeriat, tarikât, hakikât ve mârifet itibariyle tam ve ergin olan kişidir. Kâmil insanın sözleri doğru, işleri iyi, ahlâkı güzeldir, mârifet sahibidir, yani eşyayı ve

²⁹³ Necati, a.g.e., s. 204.

²⁹⁴ eş-Şûrâ, 42/ 15.

²⁹⁵ el-Cürcânî, a.g.e., s. 228.

²⁹⁶ Atay, a.g.mk., s. 171.

²⁹⁷ Kara, a.g.e., s. 111.

²⁹⁸ İbnü’l-Arabî, Muhyiddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed el-‘Arabî et-Tâî el-Hâtimî (ö. 638/ 1240), *Fusûsu’l-Hikem* (Affî’nin Talikatıyla), Dâru’l-Kütübi’l-‘Arabiyye, Beyrût, 1400/ 1980, ss. 49, 50.

²⁹⁹ el-Buhârî, a.g.e., “*el-İsti’zân*”, 1.

³⁰⁰ Kara, a.e., a.y.

ondaki hikmetleri gereği gibi bilir. Esasen sülûkün amacı da söz konusu dört unsuru kemâle erdirmekten ibarettir.³⁰¹ Kur'ân, takvâyı kalbe nisbet ettiği gibi³⁰² Hz. Peygamber de takvânın kalbde bulunduğuna işaret eder.³⁰³ Bu ise nefsi koruma ve nefisle mücadele melekelerinin kalbde bulunduğunun açık bir delilidir. Âyetlerde kalbe nisbet edilen³⁰⁴ akletmek,³⁰⁵ anlamak,³⁰⁶ tefekkür ve tedebbür etmek,³⁰⁷ vahiy ve ilhâma mahal olmak³⁰⁸ gibi hususiyetlerin genel toplamı, fitrî takvânın temelini oluşturmaktadır. Bu anlamda bütün insanlarda takvâ tohumları -başlangıç itibariyle- mevcut demektir.³⁰⁹ Söz konusu melekeler çakıştırılırsa korunma kabiliyeti gelişecek aksi halde körelecektir.³¹⁰ Nitekim, Kur'ân, kalbin, paslı,³¹¹ kilitli³¹² ve hatta mühürlü³¹³ olmasından bahsederken aynı zamanda bunlara paralel olarak³¹⁴ kalbin körleşeceğinden,³¹⁵ anlayış ve idrakinin kaybolacağından da söz eder.³¹⁶ Bu ise nefsin korunmasının ancak kalbin fonksiyonlarının gereği gibi çalışmasıyla mümkün olabileceğini gösterir. Muhtelif âyetlerde namaz, oruç ve benzeri ibadetlerin takvâya ulaştıracağından³¹⁷ sözedilmesi,³¹⁸ başta Allah zikri olmak üzere tüm emir ve tavsiyelerin insan gönlünü diri tutmaya yönelik olduğu sonucuna götürür. Hz. Peygamberin günahların kalbi karartacağına dair³¹⁹ uyarısı³²⁰ ise Allah'ı unutmanın tabii bir sonucu olarak emredilene yapmamak ya da yasaklanan durum ve davranışlar

³⁰¹ Aydın, Mehmet S., "İnsan-ı Kamil", *T.D.V.İslâm Ansiklopedisi*, I-XXX (devam ediyor), İstanbul, 2000, XXII, 331.

³⁰² el-Hacc, 22/ 32; el-Hucurât, 49/ 3.

³⁰³ Müslim, a.g.e., "*Birr*", 32; et-Tirmizî, a.g.e., "*Birr*", 18.

³⁰⁴ Ergül, Adem, *Kalbi Hayat*, Altınoluk Yayınları, İstanbul, 2000, s. 270.

³⁰⁵ el-Hacc, 22/ 46.

³⁰⁶ el-A'râf, 7/ 179.

³⁰⁷ Muhammed, 47/ 24.

³⁰⁸ el-Bakara, 2/ 97; eş-Şu'arâ, 26/ 194.

³⁰⁹ eş-Şems, 91/ 8.

³¹⁰ Ergül, a.g.e., s. 270.

³¹¹ el-Mutaffifîn, 83/ 14.

³¹² Muhammed, 47/ 24.

³¹³ el-Bakara, 2/ 7; el-A'râf, 7/ 100.

³¹⁴ Ergül, a.e., a.y.

³¹⁵ bkz. el-Hacc, 22/ 46.

³¹⁶ et-Tevbe, 9/ 87.

³¹⁷ Ergül, a.e., s. 271.

³¹⁸ bkz. el-Bakara, 2/ 21, 183.

³¹⁹ Ergül, a.e., a.y.

³²⁰ et-Tirmizî, a.g.e., "*et-Tefsîr*", 83; İbn Mâce, a.g.e., "*ez-Zühhd*", 29.

içinde bulunmak gibi menfî davranışların takvâ duyularını iş göremez hâle getireceğinin bir beyanıdır.³²¹

Hz. Peygamber'in (s.a.v) takvâ anlayışının bir yönünü de O'nun İlâhî hudûda riâyet konusundaki dikkat ve titizliği teşkil eder. İlâhî emirleri yerine getirme, yasaklardan kaçınma konusunda, kişiyi Allah'tan uzaklaştırabilecek her şeyden uzak³²² durmak takvânın değişmez ölçüsüdür. Sadece büyük günahları terk etmekle tamamlanmış ve kemale ermiş olmaz; küçük günahları ve Allah'tan gafil olmayı da terk etmek gerekir. Büyük, küçük, gizli, açık, bütün günahları terk edip kalbini her türlü kötü arzu, his ve düşünceden arındırmadıktan sonra insan gerçek takvâyâ erişemez.³²³

2) “Takvâ” çeşitleri

Takvânın çeşitleri çok farklı şekillerde ele alınmış olunmasına karşın burada mutasavvıflardan el-Kaşânî'nin oluşturduğu kategori bir fikir vermesi amacıyla örnek olarak sunulmuştur.

a) Takvâ'l-Avâm (تقوى العوام)

Avâmın takvâsı. Kulun, emir ve yasaklarında Rabb'ine itâat etmesi.

b) Takvâ'l-Hava's (تقوى الخواص)

Seçkinlerin takvâsı. Kulun, takdir ve kazasında Rabb'inden hoşnut olması.

c) Takvâ'l-Hâssati'l-Hâssa (تقوى خاصة الخاصة)

Seçkinlerin seçkinlerinin takvâsı. Kulun, kendisine ve Hakka ait şeyleri bilip, her nimeti Hakk'a izafe etmesi. Nimetin dışında bir şeyle karşılaştığında da kendisini kınaması.

³²¹ Ergül, a.e.,a.y.

³²² Yetik, a.g.mk., s. 133.

³²³ Er, M. Emin, *Allah Katında Din, İman, İhsan, Takvâ, Tezkiye*, Zaman Yayınları, İstanbul, 2000, s. 179.

d) et-Takvâ mine't-Takvâ (التقوى من التقوة)

Takvâdan takvâ. Kulun, Hakk'ın eşyayı ayakta tutan olduğunu görüp, takvâyı kendine izâfe etmekten sakınması.

e) Takvâ'l-Müntehîn (تقوى المنتهين)

Sülûkunu tamamlayanların takvâsı. Kalplerini Hakk'ın dışında her şeyden temizlemek. Bu kalp, *beyt-i muharrem*, yani yasaklanmış evdir.

f) Takvâ'l-Muhakkikîn (تقوى المحققين)

Muhakkiklerin takvâsı. Hakk'tan Hakk vasıtasıyla sakınmak. Bunun anlamı kulun *el-Muntakim ve ed-Dâr* isimlerinin sonuçlarından *en-Nâfi ve el-Gaffar* isimlerine sığınmakla sakınmasıdır.

g) Takvâ'l-Hakîka (تقوى الحقيقة)

Hakikat takvâsı. Yaratılmışlık vb. gibi Hakk'ın kadimliğine yaraşmayan şeyleri Hakk'a veya Hakk'a yaraşır ve O'na özgü şeyleri yaratıklara izafe etmek hususunda Allah'tan korkmak.³²⁴

Temelde ittikâ iki kısımdır. Birinci kısmı salihlerin, âbidlerin ve zâhidlerin ittikâsıdır. Onlar, kıyâmet gününü düşünürler, orada olacak muhakeme ve muhasebeyi akıllarına getirir, huzuru ilâhîde bütün yaptıklarından sorulacaklarını, bütün fiil ve hareketlerinin hesabını vereceklerini hatırlarına getirir, Râsûller önünde, veliler yanında bütün suçlarının ve kabahatlerinin meydana çıkacağını, bütün günahlarının ve ayıplarının açıklanacağını ve mahşer halkı içerisinde mahcup ve perişan olacaklarını tefekkür ve tezekkür ederek, dâima bunun endişesi altında yaşarlar. Zira, bu zevat bütün yaptıklarının kıyâmet günü havaya gitmesinden ve herkesin kendilerine gülmesinden çekinirler.

³²⁴ el-Kuşeyrî, a.g.e., s. 202; el-Kâşânî, a.g.e., ss. 146- 147.

İttikânın ikinci kısmı ise, arifler takvâsıdır. Bu değerli insanların bütün endişesi de, kendilerine can damarlarından yakın olan Allah Teâlâ'ya karşı mahcup olmamak ve: “Ey kulum... Ben, seninle idim... Sen kiminle idin?” Hitabında muhatap bulunmamaktır, onlar yalnız bundan korkarlar. Bu zevat için ne cehennem endişesi ve nâr korkusu, ne de cennet ümidi, Hûri ve Gilman hayali bahis konusu değildir. Onlar, ancak Allah rızâsını ve Cemâl-i İlâhî'yi kaybetmekten, ondan mahrum olmaktan korkarlar. İttikânın temelindeki endişe ancak budur.³²⁵

ab- “Verâ” kavramı

Rasulullah (s.a.v), “Kişinin kendisini ilgilendirmeyen şeyleri terk etmesi müslümanlığının güzelliğindedir.”³²⁶ buyurmuştur.

Kuşeyrî (r.a.), der ki: Verâ şüpheli şeyleri terk etmektir. İbrâhîm b. Ethem de şöyle demiştir: “Verâ şüpheli olan şeyleri terk etmektir. fuzulî şeyleri terk etmek demek olan mâlâyanîden uzak kalmaktır.”³²⁷

Verâ, Allah'tan başka her şeyden kaçınmaktır.³²⁸ Dînî verâ, âhîret yurduna zararlı olan şeylerin terk edilmesi, işlenmesi daha üstün olanın terkinin gerektirmeyen şüpheli şeylerin bırakılmasıdır.³²⁹ Kişinin, her nev'i şüphelilerden, isyanlar ve inkarlardan son derece korkup kaçması lazımdır. Verâ sahibinin kalbi safâ ile doludur. Kalp gözü parlak ışıklıdır.³³⁰

Verâ insanın mânevî veya bedenî yapısını ayakta tutan şeylerde şeriata göre bir sapmanın veya zarar ve kuşkunun bulunduğu her şeyden sakınmaktır. Verâ, takvânın görünümü olan kanaati içerir.³³¹

³²⁵ Ozak, III, 116- 177; ayrıca bkz. Yılmaz, Hızır Hilmi, *Kur'ân Kaynaklı Tasavvûfî Kavramlar*, Ersöz Matbaacılık, İstanbul, 1997, ss. 98- 100; Güleç, Hasan, “Takvâ”, *Diyânet Dergisi*, c. XIII/ 3, 1974, ss. 149- 150.

³²⁶ Tirmizi, a.g.e., “*ez-Zühhd*”, 11; İbn Mâce, a.g.e., “*el-Fiten*”, 12; İbn Hanbel, a.g.e., I, 201.

³²⁷ el-Kuşeyrî, a.g.e., s. 203.

³²⁸ es-Sülemî, *Tasavvufun Ana İlkeleri Sülemî'nin Risâleleri*, çev. Süleyman Ateş, A.Ü. Basımevi, Ankara, 1981, s. 125; ayrıca bkz; el-Muhâsibî, Ebû Abdillâh Hâris b. Esed (ö. 243/ 857), *el-Mekâsib*, tah. Abdülkâdir Ahmed 'Âtâ, Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiye, Beyrût, 1407/ 1987, ss. 68- 79.

³²⁹ İbn Teymiyye, a.g.e., s. 34.

³³⁰ Kotku, Mehmet Zahid, *Tasavvûfî Ahlâk Birinci Kitap*, 3.bs., Seha Neşriyat, Ankara, 1981, s. 201.

³³¹ el-Kâşânî, a.g.e., s. 583.

Esası haramlardan kaçınmak olan bu cüz'ün tam manasıyla yapılabilmesi; fuzulî mübâhlardan kaçınmak ve onlardan ancak alınması zarurî miktarıyla yetinmekle olur.³³² Zerre kadar da olsa kimsenin hakkını üzerine geçirmemekle³³³ olur.

Kelime manası olarak günahtan ısrarla kaçınmak ve korkmak gibi anlamlara gelen verâ'³³⁴ hakkında Yahyâ b. Mu'âz şöyle demiştir: “Verâ'ın inceliğine bakmayan ihsanın büyüklüğüne nail olamaz.”³³⁵

Rasulullâh (s.a.v.) Ebû Hureyre'ye, “Verâ sahibi ol ki, insanların en çok ibadet olanı olasin.”³³⁶ buyurmuştur.

Verâ, takvânın ileri bir merhalesidir. Korku, sakınmak, korunmak, imsâk, perhizkârlık, dînî hükümlere riâyette titizlik manasına gelir.³³⁷ Verâ, takvâ ve Allah korkusu ile mevsuf olan kulların yükseldiği değerli bir makamdır. Verâ yani titizlik makamına layık olan kul, karşısına çıkan dünyevî şeyleri dikkatle inceler. Eğer karşısına çıkan şeyden zerre miktarı olsun şüphe duyarsa, harama düşmekten sakınmak için onu terkeder. Çünkü ateşin çevresinde dönüp dolaşan kişi, her an ona düşme tehlikesiyle karşı karşıyadır.³³⁸

Serrâc-ı Tûsî, verâ' ehlini şöyle vafsetmiştir: “Onlardan kimisi vardır ki, kendisine şüpheli gelen hususlarda şüpheden kaçınır. Bunlar açık helal ile açık haram arasındaki şeylerdir. Hakkında mutlak helal ve mutlak haram hükmü bulunmayan şeyler, şüpheliler arasında yer alır ve verâ' sahipleri bunlardan sakınırlar.”³³⁹

Yahyâ b. Mu'âz şöyle der: “Verâ'ın iki şekli vardır: Zâhiri verâ, Allah Teâlâ'nın rızâsından başka bir şeyin seni harekete geçirmemesidir. Bâtını verâ, kalbine Allah Teâlâ'dan başka bir şeyin girmemesidir.”³⁴⁰

³³² İmâm-ı Rabbânî, Ebû'l-Berekât Ahmed b. Abdilehad b. Zeynilâbidin el-Fârûkî es-Sirhindî (ö. 1034/1624), *el-Mektubât*, I-II, çev. Abdülkâdir Akçiçek, Cümle Yayınları, İstanbul, 1988, I, 218.

³³³ el-Ğazzâlî, *İhyâ*, I, 25, II, 95, III, 53.

³³⁴ Kara, a.g.e., s. 84.

³³⁵ el-Kuşeyrî, a.g.e., s. 204.

³³⁶ İbn Mâce, a.g.e., “*ez-Zühhd*”, 24.

³³⁷ el-Kuşeyrî, a.e., a.y.

³³⁸ Sahmerânî, Es'ad, *Tasavvuf: Menşei ve Istılahları*, çev. Muharrem Tan, İz Yayıncılık, İstanbul, 2000, ss. 102-103.

³³⁹ es-Serrâc, Ebû Nasr Abdullâh b. Alî et-Tûsî (ö. 378), *Tezkiretü'l-Lum'a fî Tarihi't-Tasavvufi'l-İslâmî*, tah. Kâmil Mustafâ el-Henedâvî, Dâru Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1421/2001, s. 44.

³⁴⁰ el-Kuşeyrî, a.e., a.y.; Kara, a.g.e., s. 84.

1) “Verâ” ehlinin özellikleri

Verâ ehlinin belirtileri, kişinin aşağıdaki on emre riâyet etmesidir.

a) Dilini gıybetten sakınmak.³⁴¹

Bu konuda Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur:

“...ve arkanızdan birbirinizi çekiştirmeye kalkmayın...”³⁴²

b) Başkalarına karşı kötü zan beslemek.³⁴³

Allah Teâlâ bu konuda şöyle buyurmuştur:

“...Çok zandan sakının, zira zannın bir kısmı günahdır...”³⁴⁴

c) İnsanlarla alay etmekten sakınmak.³⁴⁵

Allah Teâlâ bu hususta şöyle buyurmuştur:

“...Bir topluluk diğerini alaya almasın, belki de onlar kendilerinden daha hayırlıdır...”³⁴⁶

d) Gözü haramdan alıkoymak.³⁴⁷

Allah Teâlâ bu konuda şöyle buyurmuştur:

“Mü'minlere söyle, gözlerini haramdan sakınsınlar.”³⁴⁸

e) Dilin doğru konuşması.³⁴⁹

Allah Teâlâ bu hususta şöyle buyurmuştur:

³⁴¹ es-Semerkandî, Ebû'l-Leys İmâmülhüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm, (373/ 983), *Tenbihü'l-Gâfilîn Büstânü'l-Ârifîn*, I-II, çev. Abdülkâdir Akçiçek, Bedir Yayınevi, Ankara, 1997, II, 549; İmâm-ı Rabbânî, II, 1150.

³⁴² el-Hucurât, 49/ 12.

³⁴³ es-Semerkandî, II, 549; İmâm-ı Rabbânî, a.e., a.y.

³⁴⁴ el-Hucurât, 49/ 12.

³⁴⁵ es-Semerkandî, a.e., a.y.; İmâm-ı Rabbânî, a.e., a.y.

³⁴⁶ el-Hucurât, 49/ 12.

³⁴⁷ es-Semerkandî, a.e., a.y.; İmâm-ı Rabbânî, a.e., a.y.

³⁴⁸ en-Nûr, 24/ 30.

³⁴⁹ es-Semerkandî, a.e., a.y.; İmâm-ı Rabbânî, a.e., a.y.

“...Konuştuğunuz zaman doğruyu söyleyin...”³⁵⁰

f) Nefsine Allah’ın nimetlerini itiraf ettirmek. Ta ki, nefsinden yana olup ucbe kapılmasın.³⁵¹

Allah Teâlâ bu konuda şöyle buyurmuştur:

“...Aksine Allah Teâlâ, size iman nasip etmekle ihsanda bulundu. Eğer doğru iseniz, durum budur.”³⁵²

h) Malını hak yolda harcamak, boş ve kötü yolda sarf etmemek.³⁵³

Nitekim Allah Teâlâ mü’minlerin bu vasfını şöyle anlatır:

“Onlar öyle kullardır ki, harcadıkları zaman ne israf ne de cimrilik ederler...”³⁵⁴

Yani mallarını kötü yolda harcamadıkları gibi, iyilik yoluna harcamaktan da geri durmazlar. Bu âyetin devamında ise şöyle buyurulmuştur:³⁵⁵

“...Bu ikisi arasında orta bir yol izlerler.”³⁵⁶ Yani, bu hususta adaleti elden bırakmazlar.

ı) İnsan nefsi için üstünlük ve kibir duygusuna kapılmamalıdır.³⁵⁷

Bu konudan bahseden âyet ise şöyledir:

“Biz, şu âhiret evini o kimseler için yaptık ki, onlar yeryüzünde üstünlük taslamazlar, fesad çıkarmazlar...”³⁵⁸

³⁵⁰ el-En‘âm, 6/ 152.

³⁵¹ es-Semerkandî, a.e., a.y.; İmâm-ı Rabbânî, a.e., a.y.

³⁵² el-Hucurât, 49/ 17.

³⁵³ es-Semerkandî, a.e., a.y.; İmâm-ı Rabbânî, a.e., a.y.

³⁵⁴ el-Furkân, 25/ 67.

³⁵⁵ es-Semerkandî, II, 550.

³⁵⁶ el-Furkân, 25/ 67.

³⁵⁷ es-Semerkandî, a.e., a.y.; İmâm-ı Rabbânî, a.e., a.y.

³⁵⁸ el-Kasas, 28/ 83.

i) Beş vakit namazı kılmayı bırakmamak. Ama vakitlerinde, rükû ve secdelerine riâyet ederek.³⁵⁹

Nitekim bu konuda Allah Teâlâ şöyle buyurdu:

“Namazlara, bilhassa orta namaza devam ediniz. Allah’a saygı ve bağlılık içinde namaz kılın.”³⁶⁰

j) Sünnet ve cemaat yolunda istikamet sahibi olmak.³⁶¹

Zira bu konuda Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur:

“...İşte benim doru yolum budur, ona tabi olunuz. Başka yollara girmeyiniz ki, Allah yolundan sizi ayırmassınlar. Allah Teâlâ, kötülükten sakınasınız diye size bunları emretti.”³⁶²

2) “Verâ” çeşitleri

Tasavvufta takvâ kadar öneme sahip olan verâ kavramı aynen takvâ gibi mertebelere ayrılmış ve kişilerin manevî derecelerine göre sahip olabilecekleri verâ durumları sıralanmıştır.

a) Âdil kişilerin verâ’ı

Bu verâ’ fıkıh bilginlerinin fetvalarında haram saydıkları her şeyden uzak durmaktır. Âdil kişilerin kaçındığı şeylerden kaçınmayıp onların kaçındığı işleri işleyen fâsık sıfatını kazanır, bu fiilleriyle de âdillik sıfatını yitirir, isyankar ismini alır ve ateşe müstehak olur.³⁶³

b) Salih kişilerin verâ’ı

Sakınılması gerekmeyen ama sakınılması müstehap, hoş olarak değerlendirilen her şüpheli madde ve olgudan sakınanların verâ’ıdır. Bazı şüpheli durumlar vardır ki

³⁵⁹ es- Semerkandî, a.e., a.y.; İmâm-ı Rabbânî, a.e., a.y.

³⁶⁰ el-Bakara, 2/ 238.

³⁶¹ es- Semerkandî, a.e., a.y.; İmâm-ı Rabbânî, a.e., a.y.

³⁶² el-En‘âm, 6/ 153.

³⁶³ el-Ğazzâlî, *İhyâ*, II, 224.

kendilerinden uzak durulması vacip olup haram sınıfında değerlendirilirler. Ama bazı şüpheli şeyler de vardır ki bunlardan kaçınılması mekruh sayılır. Bu tip sakınmalar vesvesecilerin verâ'idir. Meselâ sahibinden kaçmış bir hayvanı avlayabilirim endişesiyle avcılıktan sakınan kişinin bu düşüncesi bir vesvesedir.

c) Takvâ sahiplerinin verâ'ı

Verâ' yollarından biri de halkın aldırış etmediği, önemsemediği bazı hususlardan kaçınmaktır. Aslında halkın müsamaha ile karıştığı bu tip meseleler fetvâ açısından helaldir. Ancak açılan müsamaha kapısının başka taraflara götürülmesinden, nefsin serbest hareket etmeye alışıp takvâ yolunu bırakmasından korkulur.³⁶⁴

Mübah nesne ve davranışların çoğu yasaklara sürükler. Bilerek tehlikelerinden kaçınılmayan ve ihtiyat önlemleri alınmayan, istifadede ihtiyaç ânı ve ihtiyaç oranı gözetilmeyen bütün mübahlar da böyledir. Mübahların neticeleri tehlikeden pek az kurtulabilir. Arzular doğrultusunda yapılan her şeyin âkıbeti de tehlikelerden kolay kolay yakasını kurtaramaz.³⁶⁵

d) Sıddık kişilerin verâ'ı

Bu zatlara göre helal: “Elde edilmesi sırasında herhangi bir günah geçmemiş ve herhangi bir günaha yardımcı olmamış, şimdi ve gelecekte kendisiyle nefsânî bir isteğin yerine getirilmesi amaçlanmayan, sadece Allah rızası için alınan, ona ibadet yapmak için güç kazanmak ve onun rızası uğrunda hayatı sürdürmek için sağlanan mallardır.”

Bunlar Allah Teâlâ'nın: “...Allah da, sonra onları daldıkları sapıklıkta bırak oynasınlar”³⁶⁶ mealindeki ifadelerine sarılarak Allah için olmayan her şeyi haram görürler. Bu, nefislerinin hazlarından sıyrılmış, amaçları yalnız ve yalnız Allah olan

³⁶⁴ el-Ğazzâlî, *İhyâ*, II, 225.

³⁶⁵ el-Ğazzâlî, *İhyâ*, II, 228.

³⁶⁶ el-En'âm, 6/ 91.

Muvahhidlerin rütbesidir. Hiç kuşkusuz mâsiyetle kendisine ulaşılan veya bir mâsiyetle kendisine destek verilen şeylerden kaçınan bunun sebeplerinden de kaçınır.³⁶⁷

Bu konuda tahkike dayanan gerçek şudur: Verâ'ın;

- Bir başlangıç noktası,
- Bir de zirve noktası vardır.

Verâ'ın başlangıç noktası fetvânın haram kıldığı şeylerden kaçınmaktır. Bu, âdil kişilerin verâ'dır. Verâ'ın zirvesi ise siddik kişilerin verâ'ıdır. Bu da Allah için olmayıp nefsi istekler doğrultusunda veya çirkin sayılan yollardan elde edilen veya çirkin işlere vesile olacak her şeyden kaçınmaktır. Bu iki nokta arasında ihtiyâtî bir takım dereceler yer alır.

Sözün özü kul nefesine şiddet gösterdikçe, nefsi üzerinde baskısını artırdıkça³⁶⁸ kıyâmet gününde sırtındaki yük hafifler, sırat köprüsünü çok hızlı geçer, günahlarının bulunduğu kefe iyiliklerin bulunduğu kefedden ağır çekmez. Pislikte haramın çeşitli dereceleri olup zalimler hakkında ateşin değişik katmanları bulunduğu gibi verâ' konusundaki farklı mertebelere göre âhiretteki makamlar da farklılık gösterir.³⁶⁹

b- “Takvâ ve Verâ” ehlinin karakteristik özellikleri

Takvâ ve verâ ehli bu kavramların gerektirdiği özelliklere gerçekten sahip olduklarında bu nitelikler onların karakteristik özelliği haline gelir ve her durum ve hâlde aynı davranışlar kendilerinden sâdır eder.

ba- Tevbe

Tıpkı bir ölünün “Dön Rabb'ine, sen O'dan razı O senden razı olarak”³⁷⁰ emrine boyun eğerek kendi isteği olmadan O'na döndüğü gibi, tevbe de kulun irâdî olarak kendi isteği ile Allah'a yönelmesidir.³⁷¹

³⁶⁷ el-Ğazzâlî, *İhyâ*, II, 229.

³⁶⁸ Nefis terbiyesi ve tezkiyesi konusunda geniş bilgi için bkz. el-Ğazzali, *İhyâ*, III, 105 vd.

³⁶⁹ el-Ğazzâlî, *İhyâ*, II, 230- 231.

³⁷⁰ el-Fecr, 89/ 27, 28.

Tevbe, Cenâb-ı Allah'a rücû etmeye denir. Müridlerin ilk adımı ve Sülûk ehlinin yolunun başlangıcı tevbedir. Hiçbir insanın tevbeden müstağni olması mümkün değildir. Zira yaratılışın başlangıcından sonuna kadar günahattan temiz ve arınık olmak meleklere mahsustur. Bütün ömür boyu muhalefet ve günaha gömülmek de şeytana münhasırdır.

Tevbe hükmü ile günah yolundan taat yoluna dönmek de Âdem (a.s) ile onun çocuklarının hâlidir. Geçmiş taksiratından tevbe ile kendini temizleyen kimse Âdem(a.s.)'e olan nisbetini doğrulamış olur.³⁷²

Allah Teâlâ umuma yaptığı hitâbın ilk beyanında şöyle buyurmuştur: “Ey mü'minler; hep beraber tevbe edin, umulur ki felâha erersiniz.”³⁷³ Âyetin manası şudur: “Ey iman edenler! nefislerinizin hevâsından ve şehvetlerinizin esiri olmaktan kurtularak Allah Teâlâ'ya dönün. Böyle yaparsanız, âhirette umduğunuzu elde edebilir, O'nun zeval ve tükenmek bilmeyen nimetlerinde ve cennetlerinde edebî hayatı sürebilirsiniz. Cenneti kazanmak ve ona girmekle bahtiyar olur, cehennem ateşinden kurtulabilirsiniz. Hakiki felâh ve kurtuluş da budur.”³⁷⁴

Tevbe, sözlükte, kalpteki kötülükte ısrar düğümünü çözüp Hakk'a dönem ve Rabb'in hukukunu gözetme³⁷⁵ anlamına gelmektedir. Hz. Enes, Rasûlullâh(s.a.v)'den şu hadisi rivâyet etmiştir: “Günahattan tevbe eden, günahsız gibidir. Allah bir kulunu sevdi mi, günah ona zarar vermez(çünkü tevbe etmesini nasip eder).” Bundan sonra Rasûlullah (s.a.v): “Şüphesiz ki, Allah tevbe edenleri sever, tertemiz olanları sever”,³⁷⁶ mealindeki âyeti okudu. Ya Rasûlullah! tevbenin alameti nedir? diye sorulunca: ‘Pişmanlık (nedamet)’ buyurdu.³⁷⁷

³⁷¹ Necmüddîn-i Kübrâ, Ebû'l-Cenâb Ahmed b. Ömer b. Muhammed b. Abdillâh el-Hayvekî (ö. 618/1221), *Usûlu Aşere-Risâle ile'l-Hâim-Fevâihu'l-Cemâl*, haz. Mustafa Kara, 2.bs., Dergah Yayınları, İstanbul, 1996, ss. 44- 45.

³⁷² el-Ğazzâlî, *Kimyâ-yı Sa'âdet*, çev. Ali Arslan, Merve Yayınları, İstanbul, ts., s. 521.

³⁷³ en-Nûr, 24/ 31.

³⁷⁴ Ebû Tâlib el-Mekkî, Muhammed b. Ebî'l-Hasen Alî b. Atiyye el-Acemî (ö. 386/ 996), *Kütü'l-Kulüb*, I-IV, tahrîc ve ter. Muharrem Tan, İz Yayıncılık, İstanbul, 1999, II, 158.

³⁷⁵ el-Cürcânî, a.g.e., s. 134.

³⁷⁶ el-Bakara, 2/ 222.

³⁷⁷ İbn-Mâce, a.g.e., “*ez-Zühhd*”, 30.

1) Alametleri

Kelam âlimleri sahih tevbenin üç şartı vardır, demişlerdir: Şeriata muhalif işleri yapmaktan nedamet duymak.³⁷⁸ Ceza görme korkusu kalbi istilâ eder ve kötü iş yapma üzüntüsü gönüle hâkim olursa pişmanlık meydana gelmiş olur.³⁷⁹ Diğeri hatalı (ve günah olan) şeyleri derhal terk etmek;³⁸⁰ (ilâhî ve uhrevî) nimete rağbet etme arzusu kalbe galip gelir. Kötü amel işlemek ve emri dinlememekle bu nimetin elde edilemeyeceği bilirse, bu nimeti elde etme ümidi ile birlikte pişmanlık duyulur.³⁸¹ Üçüncüsü; eskiden işlenen günahların benzerlerini yapmamaya azmetmektir.³⁸² Allah (yaptıkların) şahid oluyor, diye utanmak ve (ilâhî emirlere) muhalefetten pişman olmaktır. Bu durumda bu üç tanesinden ilki tâip, ikincisi münip, üçüncüsü de evvâbtır.³⁸³

2) Çeşitleri

Zunnun Mısrî (r.a) diyor ki: “Tevbe iki nevidir: İnâbe tevbesi, isticâbe tevbesi. Allah’ın cezasından ve azabından korktuğu için kulun yapmış olduğu tevbe inâbe tevbesidir. Lütfundan ve kereminden haya ettiği için yaptığı tevbe isticâbe tevbesidir.³⁸⁴ Avam günahattan, havas gafletten tevbe eder.³⁸⁵

İnsan yaptığı şeyin kötü olduğunu kalbi ile düşünür (vicdanı ile hükmeder) ve işlemekte olduğu kötü işleri görürse, kalbine tevbe etme arzusu ve çirkin muameleleri söküp atma isteği doğar, o zaman Allah Teâlâ kararı (ve azmi) düzeltmeyi, (iyi amele doğru) güzel bir dönüş yapmayı ve tevbe sebepleri için hazırlıklı olmayı insana nasip eder.

Şu halde insan günahları terk eder, kalbindeki “günahta ısrar” düğümünü çözer, bir daha bu nevî bir günaha dönmemeye azmeder.³⁸⁶

³⁷⁸ el-Kuşeyrî, a.g.e., s. 187.

³⁷⁹ el-Hucvirî, a.g.e., s. 430.

³⁸⁰ el-Kuşeyrî, a.e., a.y.

³⁸¹ el-Hucvirî, a.e., a.y.

³⁸² el-Kuşeyrî, a.e., a.y.

³⁸³ el-Hucvirî, a.e., a.y.

³⁸⁴ el-Hucvirî, a.e., s. 436.

³⁸⁵ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 350.

³⁸⁶ el-Kuşeyrî, a.g.e., s. 188, 189.

Bundan sonra kötülüklerin, iyilik ve hasenatla yer değiştirmesi gelir. Tevbesi hak ve samimi olup Allah Teâlâ'ya güzelce yönelen insanların kötülükleri hasenâta dönüşecektir. Bu değişme, dünya hayatında olacak ve kişi kötü amellerinin yerine iyi işler ve salih ameller yapmaya başlayacaktır. Salih amelde devam ederek, keffâret için çaba sarfedecektir.³⁸⁷ Çünkü Rasûlullah (s.a.v) bunu tavsiye etmiştir: “Kötülüğün ardından iyilikte bulun ki onu silsin.”³⁸⁸ Başka bir hadiste de Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Her Âdemoğlu hata yapar. Hata yapanların en hayırlısı istiğfarda bulunanlardır.”³⁸⁹ Allah Teâlâ da müminlerin sıfatlarını sıralarken, günahları ardı ardına işlemeyi bırakan, kötülüklerin peşinden iyilik yapanlar olduklarını buyurmuştur.³⁹⁰ “Onlar çirkin olanı, güzel olanla yok ederler.”³⁹¹

bb- Sabır

Başa gelen musibetlerden dolayı Allah'tan başka kimseye şikayetçi olmamak³⁹² Allah Teâlâ: “Sabret, senin sabrın sadece Allah ile dir”,³⁹³ buyurmuştur. Rasûlullah (s.a.v): “Sabır, (hâdisenin) sarsıntı tesiri yaptığı ilk anda gösterilen tahammüldür”,³⁹⁴ buyurmuştur.

Allah Teâlâ sabredenleri müttakîlerin imamları kılmış ve dinle ilgili en güzel va'di onlar üzerinde tahakkuk ettirerek şöyle buyurmuştur:³⁹⁵ “Onlardan da sabrettikleri zaman emrimizle doğru yola sevkedecek imamlar varetmiştik.”³⁹⁶ “Böylece Rabb'inin, İsrâiloğullarına olan o güzel va'di sabırları sebebiyle tahakkuk etti.”³⁹⁷

Hz. Peygamber (s.) şöyle buyurmuştur: “Muhakkak ki sevmediğiniz bir şeye karşı sabırda, birçok hayır gizlidir.”³⁹⁸ Hz. Peygamber (s.), imanın ne olduğu sorusunu “Sabır ve hoşgörüdür.”³⁹⁹ buyurarak yanıtlamıştır.

³⁸⁷ Ebû Tâlib el-Mekkî, a.g.e., II, 160, 162.

³⁸⁸ et-Tirmizî, a.g.e., “*el-Birr*”, 55; Dârimî, a.g.e., “*er-Rikak*”, 74; İbn Hanbel, a.g.e., V, 153, 158, 169, 228, 236.

³⁸⁹ et-Tirmizî, a.e., “*el-Kıyâmet*”, 49; İbn Mâce, a.g.e., “*ez-Zühd*”, 30; Dârimî, a.e., “*er-Rikak*”, 18.

³⁹⁰ Ebû Tâlib el-Mekkî, a.g.e., II, 187.

³⁹¹ er-Ra'd, 13/ 32.

³⁹² el-Cürcânî, a.g.e., s. 206.

³⁹³ en-Nahl, 16/ 127.

³⁹⁴ Ebû Tâlib el-Mekkî, a.g.e., II, 206.

³⁹⁵ el-Buhârî, a.g.e., “*el-Cenâiz*”, 32; Müslim, a.g.e., “*el-Cenâiz*”, 8.

³⁹⁶ es-Secde, 32/ 24.

³⁹⁷ el-A'râf, 7/ 137.

³⁹⁸ İbn Hanbel, a.g.e., I, 307.

Sabrın çeşitli kısımları vardır; kulun iradesi ile kazandığı şeylere gösterdiği sabır; iradesi haricinde olan şeylere sabır; Allah Teâlâ'nın emrini yerine getirmede gösterilen sabır, nehy ettiği uzak kalmada gösterilen sabır.

Kulun iradesi dahilinde olmayan şeylere gösterdiği sabır, kulun kendisi ili ilgili Allah'ın meşakkatli (hastalık, zarar vs. gibi) hükümlerine ve bunlardan doğan sıkıntılara göğüs gererek sabretmesidir.⁴⁰⁰

Cüneyd Bağdâdî'ye sabır nedir? diye sorulunca, "Yüzü ekşitmeden acıyı yudum yudum içine sindirmedi." ⁴⁰¹ demiştir.

Alî b. Ebî Tâlib (r.a), "Vücuda göre baş ne ise, imana göre sabır da odur." demiştir.

Zunnûn, "Sabır (Allah'ın emirlerine) muhalif olan davranışlardan uzaklaşmak, musibetin elemelerini yudum yudum içerken sükûneti muhafaza etmek ve ma'îşet alanını fakirlik istilâ ettiği zaman zengin görünmektir." der.

İbn Atâ, "Sabır, musibetler içinde iken en güzel şekilde edebe riâyet etmektir." demiştir.

Sabır, âfiyetle geçim yapıldığı ölçüde güzel bir şekilde musibetle geçinmektir, denilmiştir.

Ebû Muhammed Cerîrî, "Sabır, kalp sükûn içinde bulunduğu hâlde nimetle mihnet arasında fark görmemektir." demiştir.⁴⁰²

Sabrın manası; dînî isteğin, heva (nefs) isteği karşısında direnmesidir. Bu iki askerin birbirine muhâlefeti olmayan yerde sabır olmaz.⁴⁰³

Yaratılanlara karşı tamah duygusuna gem vurarak sabırlı olan kimse, bu sabrı sayesinde verâ' makamına yükseltilir. Dini noktasında verâ' sahibi olmak hususunda sabırlı olan kimse ise, bu sabır sayesinde zühd makamına ulaşır.

³⁹⁹ İbn Hanbel, a.g.e., V, 319, IV, 385.

⁴⁰⁰ el-Kuşeyrî, a.g.e., s. 266.

⁴⁰¹ el-Kuşeyrî, a.e., a.y.; Kara, a.g.e., s. 82.

⁴⁰² el-Kuşeyrî, a.e., s. 267, 268.

⁴⁰³ el-Ğazzâlî, *Kimyâ-yı Sa'âdet*, s. 540.

Allah Teâlâ, müminleri sınamak ve imanlarını denemek için kullarına ezâ edebilir. Ama O, bunun bir azab olmayıp sadece dilediği kulları için bir imtihân ve insanlar için de bir sınama olduğunu haber vermektedir. Böylelikle bu eziyet ve cefâ, ona maruz kalan kul için bir rahmet ve hayır vesilesi olabilmektedir.

Allah Teâlâ, bununla ilgili olarak şöyle buyurmuştur:⁴⁰⁴ “İnsanlar içinde öyle kimseler vardır ki, ‘Allah’a iman ettik’ der de, Allah uğrunda bir eziyet edildi mi insanların fitnesini Allah’ın azabı gibi tutar.”⁴⁰⁵ Yani insanlardan gördüğü eziyet ve işkenceyi Allah Teâlâ’nın azabı gibi görür. Halbuki bu , Allah Teâlâ’dan bir azab olmayıp aksine O’ndan gelen Batınî bir rahmettir. O, bu manada şöyle buyurmuştur:⁴⁰⁶ “Ama insan, her ne zaman Rabb’i onu imtihân edip rızkını daraltırsa, o vakit de ‘Rabb’im bana ihânet etti.’ der, asla.”⁴⁰⁷

Allah Teâlâ iftiralarda bulunulan Peygamberi(s.a.v)’ni sabır ile şöyle teselli etmiştir; “Onların söylediklerine karşı sabırlı ol ve kulumuz Dâvûd’u an.”⁴⁰⁸

Sabır, nefse en ağır gelen ve nefis tarafından en fazla nefret edilen bir fazilettir. Sabır, insan tabiatı için de, en acı veren şeydir. Onun için en güç olan da, alçak gönüllülük ve hoşgörü noktasında öfkeyi bastırıp hüzünlenmektir. Tevâzu ve insanın kendini tutması da, sabırdan sayılır. Sabır, edebli ve güzel ahlâklı olmaktır. Sabır sayesinde halka eziyet verilmezken, onlardan gelebilecek eziyetlere karşı tahammül gösterilir.⁴⁰⁹

Takvâ ve sabır birbirine bağlı mefhumlardır. Bunlardan herhangi biri yekdiğeri olmaksızın kemale eremez. Makamı takvâ olan kulun, hâlinin de sabır olması gerekir. Takvâ, makamların en yükseği olduğu için sabırda hâllerin en yücesi olmuştur. Allah Teâlâ’dan en fazla korkan müttakî kul, O’nun katında en değerli kul olur. O’nun katında en değerli olan da, elbette en faziletli ve üstün olandır.⁴¹⁰

⁴⁰⁴ Ebû Tâlib el-Mekkî, a.g.e., II, 210.

⁴⁰⁵ el-‘Ankebût, 29/ 10.

⁴⁰⁶ Ebû Tâlib el-Mekkî, a.g.e., II, 211.

⁴⁰⁷ el-Fecr, 89/ 16- 17.

⁴⁰⁸ Sâd, 38/ 17.

⁴⁰⁹ Ebû Tâlib el-Mekkî, a.g.e., II, 212.

⁴¹⁰ Ebû Tâlib el-Mekkî, a.g.e., II, 216.

bc- Şükür

Şükür, yapılan iyiliğin makbule geçtiğini dile getirme, iyiliği yapanı övmedir.⁴¹¹ Şükür, yakîn makamların üçüncüsüdür.⁴¹² Tahkîk ehli olanlara göre şükürün manası ihsanda bulunanın nimetini ona boyun eğerek itirâf etmektir. Bu görüşe göre Allah Teâlâ'ya hakikat yolu ile değil de mecâz yolu ile Şekur (çok şükreden) sıfatı verilir ve bu “Allah kullarının şükürüne sevâb verir” manasını ifade eder. Buna göre şükürün karşılığı şükür adını alır. Nitekim Allah Teâlâ:⁴¹³ “Kötülüğün cezası onun gibi bir kötülüktür”⁴¹⁴, buyurmuştur. (Kötülüğün Allah tarafından verilen karşılığı ve cezası kötülük adını aldığı gibi, şükre Allah tarafından verilen karşılığa ve mükâfata da şükür adı verilir.)⁴¹⁵

Şükürün hakikatı, ihsanda bulunanın, ihsanını methetmektir.⁴¹⁶ Şu halde kulun Allah Teâlâ'ya şükretmesi, ihsanını anarak O'nu meth ü senâ etmesi; Hakk Teâlâ'nın kuluna şükretmesi ise ihsanını zikredip nankörlük etmediği için onu övmesi manasına gelir. Kulun ihsanı Allah Teâlâ'ya tâatte bulunması, Hakk'ın ihsanı şükre muvaffak kılmak için kuluna lütufta bulunması demektir.⁴¹⁷

Şükürün özü ve hakikatı takvâdır. Takvâ, Allah Teâlâ'nın kullarına emrettiği bütün ibadetleri ihtivâ eden bir mefhumdur. Bunu da şu âyet-i kerîmede görmekteyiz.⁴¹⁸ “Ey insanlar! Sizi ve sizden evvelkileri yaratmış olan Rabb'inize ibadet ediniz, umulur ki takvâ sahibi olursunuz.”⁴¹⁹ Allah Teâlâ, bundan sonra takvâ ile şükürün hakikatını ifade ederek, takvânın bizâtihi şükür olduğunu bildirmiş ve şöyle buyurmuştur.⁴²⁰ “Allah'tan sakınınız, umulur ki şükredersiniz.”⁴²¹

⁴¹¹ el-Cürcânî, a.g.e., s. 203.

⁴¹² Ebû Tâlib el-Mekkî, a.g.e., II, 237.

⁴¹³ el-Kuşeyrî, a.g.e., s. 258.

⁴¹⁴ eş-Şûrâ, 42/ 40.

⁴¹⁵ el-Kuşeyrî, a.e., a.y.

⁴¹⁶ el-Cürcânî, a.e., a.y.

⁴¹⁷ el-Kuşeyrî, a.e., a.y.

⁴¹⁸ Ebû Tâlib el-Mekkî, a.g.e., II, 246.

⁴¹⁹ el-Bakara, 2/ 21.

⁴²⁰ Ebû Tâlib el-Mekkî, a.e., a.y.

⁴²¹ Âl-i İmrân, 3/123.

Hakiki manada kulun şükürü, Allah'ın nimetini dili ile ikrâr ve kalbi ile tasdik etmesi demektir. Şükür üç kısımdır: Dilin şükürü, insanın kulluk tevazuu içinde nâil olduğu nimeti itirâf etmesi şeklinde olur. Beden ve organların şükürü, kulun vefâ ve hizmet sıfatı ile muttasıf olması tarzında olur. Kalbin şükürü, hürmeti muhafaza hâlini devam ettirmekle beraber (Allah'ın tecellilerini temâşa ve) şuhût yaygısı üzerinde itikâfta bulunmak sûretiyle olur.

Şükür denilir, bununla âlimlerin sözden ibaret olan lisanî şükürleri anlaşılır. Şükür denilir, bununla âbidlerin fiil nevînden olan vasıfları anlaşılır. Şükür denilir, bununla âriflerin bütün hâllerinde Allah için istikâmet üzere bulunması anlaşılır.⁴²²

Nefsle mücâdele ve Allah Teâlâ'ya güzel amellerle yaklaşma, kulun şükürü ve nimet verenin mükâfatıdır.⁴²³ Hz. Peygamber (s.), ibadet ve amellerdeki gayretinden dolayı ayakları şiştiği için siteme uğradığı zaman şöyle buyurmuştur: “Çok şükreden bir kul olmayayım mı?”⁴²⁴

Sabır ve şükür hâllerinin her ikisi de yakîn sahibinin hâllerindedir. Çünkü o, her zaman imtihan ve esenlik hâlinde birindedir. Zira onun için her hâlinde bir âyet, bir işaret gizlidir. İmtihan anındaki hâli sabır, esenlikteki hâli ise şükürdür.⁴²⁵

bd- Recâ

Recâ, kalbin hoşlandığı bir şeyi beklemesinden rahatlık ve ferahlık duymasıdır.⁴²⁶ Kişinin kalbindeki duygu ve düşünceler geçmişle veya hâle ya da gelecekle ilgili olur. Bu duygu ve düşünceler geçmişle ilgiliyse zikir ve tezekkür, hâle ilgiliyse vecd, zevk ve idrak, gelecekle ilgiliyse intizâr ve tevekkül, hoşça gitmeyen türden ise havf ve işrâk, hoşça giden türden ise irtiyah ve recâ adımı alır.⁴²⁷

⁴²² el-Kuşeyrî, a.g.e, s. 259.

⁴²³ Ebû Tâlib el-Mekkî, a.g.e., II, 245.

⁴²⁴ el-Buhârî, a.g.e., “*et-Teheccüd*”, 6, “*et-Tefsîr*”, 48/ 2; Müslim, a.g.e., “*el-Münafikûn*”, 79- 81; et-Tirmizî, a.g.e., “*es-Salât*”, 187; en-Nesâî, a.g.e., “*Kiyâmü'l-Leyl*”, 17; İbn Mâce, a.g.e., “*el-İkâme*”, 200; İbn Hanbel, a.g.e., IV, 251.

⁴²⁵ Ebû Tâlib el-Mekkî, a.g.e., II, 267.

⁴²⁶ el-Cürcânî, a.g.e., s. 179.

⁴²⁷ el-Ğazzâlî, *İhyâ*, IV, 139.

Recâ ileride husûle gelecek olan, arzu edilen bir şeye kalbin duyduğu ilgidir. Kalbin hayatı recâ sayesinde (âhirette nâil olacağı) nimetler ile (gönül ümit ile yaşar). Recâ ile temennî arasındaki fark şudur: “Temenni insanı atalate ve tembelliğe sürükler, vehd ve gayret sarf etme yoluna sevk etmez. Recâ sahibinin durumu ise tam bunun aksinedir.”⁴²⁸ Kulun ihtiyarı ile ilgili bütün sebeplere riâyet ettikten sonra neticeyi beklemek recâ olur.⁴²⁹

Recâ ehli için makamlarından bir hâl söz konusudur. Bu hâl için de recâlarından bir alamet vardır. Recâ edilenin müşâhadesi noktasında recânın alameti, amellere devam ve Allah’a güzelce yaklaşarak nafil ibadetlerle yaklaşmayı hızlandırmasıdır. Çünkü o, Rabb’ine karşı hüsnü zann sahibidir ve O’ndan güzellik ümit eder. Allah Teâlâ da, kendisinden bir lütuf olarak emrettiği salih amelleri kabul buyurur.⁴³⁰ Allah Teâlâ “âhiretten çekinir ve Rabb’inin merhametini recâ ederler.”⁴³¹ buyurarak bu sıfatın mü’minlerin taşıdıkları sıfatlardan, iman ahlâkının esaslarından⁴³² olduğunu vurgulamıştır.

İbn Hubuyle, Recânın (recâ konusunda insanların) üç nev’i olduğundan bahsetmiştir; bir adam güzel bir amel işler ve bu amelin kabulünü Allah’tan ümit eder. Bir adam kötü amel yapar, sonra tevbe eder, affa nâil olacağını ümit eder. Üçüncüsü yalancı adamdır, günaha devam eder ve: “Ben affa nâil olacağımdan ümitvarım der.” demiştir.⁴³³

Recâ ve ümit, mukarrabun zümresi nezdinde yakîn makamların ilkidir. O, sıddıkların sıfatları arasında da en açık olandır. Şu sıfatlar kendinde toplanmadıkça hiçbir kulun kalbinde recâ kemale erip sahibi tarafından kesin olarak bilinemez: Allah Teâlâ’ya iman, O’nun için hicret etmek, O’nun için cihâd etmek, Kur’ân okumak, namaz kılmak, Allah rızası için infâk etmek, gece saatlerinde secdeye varmak, kıyam etmek ve sakınmak.⁴³⁴

⁴²⁸ el-Kuşeyrî, a.g.e., s. 222.

⁴²⁹ el-Ğazzâlî, *Kimyâ-yı Sa’âdet*, s. 566.

⁴³⁰ Ebû Tâlib el-Mekkî, a.g.e., II, 279.

⁴³¹ ez-Zümer, 39/ 9.

⁴³² Ebû Tâlib el-Mekkî, a.g.e., II, 273.

⁴³³ el-Kuşeyrî, a.g.e., s. 223.

⁴³⁴ Ebû Tâlib el-Mekkî, a.g.e., II, 283.

be- Havf

Havf, Allah veya gazabı veya azabı ve cehennem korkusudur. Gelecekte elde edilmesi umulan iyi bir şeyden veya başa gelmesinden endişe edilen kötü bir şeyden ileri gelen korkudur.⁴³⁵

Havf, Allah'tan korkmak, O'ndan uzak kalmaktan korkmaktır. Kendisinden Hakk'ın hilâfına bir şeyin çıkmasından, Hakk'ın gözünden düşmekten korkmaktır.⁴³⁶

Kalbinde korkuyu hisseden kul, hiçbir örf ve alışkanlığa teslim olmadığı gibi hiçbir şekilde kendi kurtuluş ve beraatından emin olamaz. İşte havf bu korku hâlidir. Kul, bütün bu hususlarda emniyet hissini yitirmesiyle korkan (=hâif) olarak adlandırılır.

Bu, Araplarda yaygın olarak kullanılan bir isimlendirmedir. Arap, bir şeyden emin olmadığı zaman, “Şundan endişe ediyorum” der. Bir şey hakkındaki bilgisi kesinleşmediği zaman da “Şundan korkuyorum” der.⁴³⁷

Havf, gelecekteki, bir şeyle ilgili bir manadır. Çünkü insan ya başına hoşlanmadığı bir şeyin gelmesinden veya arzu ettiği bir şeyi elde edememekten korkar. Bu ise istikbâlde, ileride husule gelecek olan bir husustan başka bir şey değildir, hâlde mevcûd olan bir şeyle korkunun ilgisi bulunmaz. Allah Teâlâ'dan olan korku, kulun; Allah Teâlâ beni ya dünyada veya âhirette cezalandıracak, diye korkması şeklinde olur. Şüphe yok ki, Allah Teâlâ, kulların kendisinden korkmalarını farz kılmış ve⁴³⁸: “Eğer iman sahibi iseniz benden korkunuz.”⁴³⁹ buyurmuştur. Ve yine Hakk Teâlâ: “Sadece benden korkunuz.”⁴⁴⁰ buyurmuştur ve : “Üstte bulunan Rablerinden korkarlar.”⁴⁴¹ sözü ile korku sahibi olan mü'minleri methetmiştir.⁴⁴²

⁴³⁵ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 161.

⁴³⁶ es-Sülemî, *Tasavvufun Ana İlkeleri*, s. 125.

⁴³⁷ Ebû Tâlib el-Mekkî, a.g.e., II, 338.

⁴³⁸ el-Kuşeyrî, a.g.e., s. 216.

⁴³⁹ Âl-i İmrân, 3/ 175.

⁴⁴⁰ en-Nahl, 16/ 51.

⁴⁴¹ en-Nahl, 16/ 50.

⁴⁴² el-Kuşeyrî, a.e., s. 216, 217.

Korkunun fazileti hakkında vârid olan âyet ve hadisler pek çoktur. Allah Teâlâ'nın cennet ehlinin makamlarının yekûnunu teşkil eden hidayet, rahmet, ilim ve hoşnutluğunu hep birden korkanlar için va'd etmesi korkunun faziletini⁴⁴³ ortaya koyur.

Allah âlimleri haşyetlerinden dolayı ilimle niteleyerek: "Allah'tan kulları içinde ancak âlimler korkar."⁴⁴⁴ buyurmuştur. İlmin üstünlüğüne delâlet eden her şey korkunun faziletine de delâlet eder. Çünkü korku ilmin mahsuludur.

Öyle ise korkuyu gerçekleştiren, doğuran şeye bakıldığında bunun "ilim"; semeresine bakıldığında da semeresinin, mahsulünün "verâ" ve "takvâ" olduğu görülür. Bu iki olgunun erdemliği o derece barizdir ki, hamd Allah'a, salavât peygambere özgü olduğu gibi; âkıbet, sonuç da takvâyâ has kılınmış, onunla damgalanmıştır.⁴⁴⁵

Korkunun meyvelerinden biri de, Allah Teâlâ'yı hakkıyla bilmek ve O'ndan haya etmektir. Bu, sevab ehlinin en büyük mutluluklarından biridir. Bunun hükümleri iki manada açığa çıkar: İlki, bütün kulların kafasını ve onun kapsadığı, kulak, göz ve dili korumaktır. İkincisi ise, batnı ve onun kapsadığı kalp, fecr, el ve ayakları korumasıdır. Bu, avamın korkusunun sınırı ve hayanın başıdır. Havassın korkusuna gelince o da, kendi yiyemeyeceğini toplamaması, kendi oturmayacağı evi yapmaması, göçeceği dünyada malı çoğaltmaması, gideceği yerden gafil ve hazırlıksız olmamasıdır. İşte bu da zühd ve haya ehlinin korkusudur. Kitapları sağ taraftan verileceklerin takvâsı da budur.⁴⁴⁶

Muâz b.Cebel (r.a) der ki: "Cehennem köprüsünü geride bırakmadıkça mü'minin kalbi itminan bulmaz, korkusu sükûna ermez."

Bişr Hâfî, "Allah'tan olan korku bir melik (melek)tir. Takvâ sahibi olanın kalbinden başka bir yerde konaklamaz." demiştir.

Ebû Osman, "Hakiki korku verâ' üzere bulunup, zâhiren ve bâtinen günahlardan sakınmaktır." demiştir.

⁴⁴³ el-Ğazzâlî, *İhyâ*, IV, 326.

⁴⁴⁴ el-Fâtır, 35/ 28.

⁴⁴⁵ el-Ğazzâlî, *İhyâ*, IV, 326.

⁴⁴⁶ Ebû Tâlib el-Mekkî, a.g.e., II, 308, 309.

Nurî, “Hâif, Rabb’inden Rabb’ine kaçan zattır.” demiştir.⁴⁴⁷

Ebû Havs, “ Havf Allah’ın kamçısıdır. Onunla kapısından kaçan serkeşleri yola getirir.” demiştir.⁴⁴⁸

Havf âhiret tehlikesini bilmekten doğan bir şeydir. Herkesin aklına bir türlü tehlike gelir. Bazı kimselerin aklına cehennem fikri düşüp korkusu bu yüzden olur. Bazı kimselerin kalbine, cehenneme yol teşkil eden hususlar gelir. Yahut kıyâmette kul hakkı sebebiyle cezalandırılıyorum, yahut kötülüklerim açığa rezil, rüsvay olurum diye korkar.

Kâmil korku basiret sahibi insanların korkusudur ki, bu da âkıbet korkusudur. Nitekim Alah’tan Celâl sıfatı sebebiyle olan korku, kendi günahı sebebiyle olan korkuya nisbetle kâmindir. Zira Celâl sıfatı sebebiyle olan korku, asla gönülden çıkmaz. Ama günahattan ötürü olan korku, bazen olur ki, gönülden çıkar.⁴⁴⁹

Korku “havf” ise, takvâ hakikati için konulmuş bir isimdir. Takvâ da, ibadet ve kulluğun bütünüdür. Takvâ, Allah Teâlâ’nın öncekiler ve sonrakiler için hazırladığı bir rahmettir. Bu iki anlamı Allah Teâlâ’nın şu buyrukları düzenlemektedir.⁴⁵⁰ “ Ey insanlar! Sizi ve sizden öncekileri yaradan Rabb’inize kulluk edin. Umulur ki, takvâyâ erersiniz.”⁴⁵¹ “Biz, sizden önce kendilerine kitap verilenlere ve size tavsiye ettik ki, Allah’tan sakının (takvâ sahibi olun).”⁴⁵²

Allah korkusunun alameti yedi şeyde belli olur:

a) Dilde belli olur. Bu durumda insan, dilini yalan söylemekten, gıybetten ve boş söz etmekten alır. Dilini devamlı Allah’ın zikri ve Kur’ân okumakla meşgul eder. İlim müzakeresi yapar.

b) Midesi ile belli olur. Midesine yalnız temiz ve helal olan yiyecekler koyar. Helal bile olsa israf etmez.

⁴⁴⁷ el-Kuşeyrî, a.g.e., s. 218.

⁴⁴⁸ es-Serrâc, a.g.e., s. 89; el-Kuşeyrî, a.g.e., s. 217.

⁴⁴⁹ el-Ğazzâlî, *Kimyâ-yı Sa’âdet*, s. 576, 577; havfin çeşitleri için bkz. el-Kâşânî, a.g.e., ss. 238- 239.

⁴⁵⁰ Ebû Tâlib el-Mekkî, a.g.e., II, 304.

⁴⁵¹ el-Bakara, 2/ 21.

⁴⁵² en-Nisâ, 4/ 131.

c) Göz ile belli olur. Harama karşı gözünü yumar. Dünyaya rağbet nazarı ile bakmaz. Her neye baksa ibret nazarı ile bakar.

d) Kulağını, işitme duygusunu şeriata aykırı, faydasız şeylerden korumakla belli olur.

e) Elinin işlediği işe dikkat eder, korkar. Elini harama uzatmaz. Elini, ancak Allah'ın müsaade ettiği şeye uzatır. Hiçbir şekilde Allah'ın masiyeti işinde yürümez.

f) Kalp işinde korku üzere olur.

Kalbinde düşmanlığı, buğzu, din kardeşlerine karşı kıskançlığı çıkarır. Kalbini din kardeşleri için nasihât ve şefkâtle doldurur.

g) Allah'a kulluk işinde korku üzere olur. Yaptığı iyilikleri sadece Allah rızâsı için yapar. Kulluğuna gösteriş ve nifâk karıştırmaktan korkar. Böyle yaptığı takdirde Allah Teâlâ'nın anlattığı şu nimetlerine ⁴⁵³ ulaşır: “Âhîret ise Rabb'in katında müttakîler içindir.”⁴⁵⁴ “Müttakîler için saadet vardır.”⁴⁵⁵ “Müttakîler ise gerçekten güvenilir bir makamdadırlar...”⁴⁵⁶

Allah Teâlâ'nın kullarına olan en büyük nimetlerinden biri de, peygamberlerine, hangi amel üzerine sevab, hangilerine de azab gerekeceğini bildirmiş olmasıdır. Böylece peygamberler, kendilerine bildirilen bu kabilden bilgileri insanlara tebliğ edecekler, bunun sonucunda insanların kalbleri ümit ve korku ile dolacak, aynen faydalarına olan şeyleri elde etmek, zararlarına olan şeyleri uzaklaştırmak için harekete geçtikleri gibi, bizzat kendi içlerinden kaynaklanan bir saikle şerî hükümlerle kendilerini kayıtlı görecekler, onlara yapışacaklardır.⁴⁵⁷

Bir kimsenin havf tarafı recâ tarafına ağır basarsa, karakış gibi soğuk fikirlere düşer. Aksine, recâ havfa nazaran ağır basarsa müstakimden yuvarlanarak aldanma cehennemine düşer. Âdil olan Hakk'ın sıfatı, azabı şiddetli, lütfu bol olmasıdır.⁴⁵⁸

⁴⁵³ es-Semerkandî, a.g.e., I, 443, 444.

⁴⁵⁴ ez-Zuhruf, 43/ 35.

⁴⁵⁵ en-Nebe', 78/ 31.

⁴⁵⁶ ed-Duhân, 44/ 51.

⁴⁵⁷ ed-Dihlevî, a.g.e., I, 415.

⁴⁵⁸ Necmüddîn-i Kübrâ, a.g.e., s. 124.

Recâ ve ümit hâli, havf ve korku hâline gâlip geldi mi, vakit fâsid olur. Zira vakit, hâle riâyet etmektir, hâle riâyet ettiği sürece havf hâli onun kalbini istilâ eder. Korku hâli ortadan kalkınca, riâyetkar olma hâlini terk eder ve vakti fesada uğrar. Şayet korku hâli recâ hâline gâlip olursa, onun tevhidi bâtil olur. Çünkü havf hâlinin gâlebe çalması ye's ve ümitsizliktendir. Hakk'tan ümit kesmek ise şirktir. Şu hâlde tevhidin muhâfaza edilmesi, kulun recâ hâlinin sıhhatine bağlıdır. Vakti muhâfaza ise, onun havf hâlinin sıhhatli oluşu ile mümkündür. Havf ile recâ ikisi eşit olunca, tevhid de vakit de muhâfaza edilmiş olur. Kul, tevhidi muhafaza ettiği için mü'min, vakti muhafaza ettiği için de itâatkar olur.⁴⁵⁹

el-Muhâsibî, ruhî hayatın gelişim sürecinde sebepler ve sonuçlar arasındaki ilişkiyi anladığını gösteren, tahlilî ve mantikî bir metoda sahiptir. Bu tahlilin sonucunda ibadeti şöyle temellendirir:⁴⁶⁰ İbadetin esası verâdır. Verâ'nın esası takvâ, takvânın esası nefis muhâsebesi, muhâsebenin esası korku ve ümittir. Korku ve ümit, va'd ve vaîd bilgisine râcidir. Va'd ve va'îdi anlamak da, cezayı hatırlamaya bağlıdır. Cezayı hatırlamak ise, tefekkür ve ibret alarak düşünmeyle gerçekleşir.⁴⁶¹

Ümit ve korku... insan hayatı bu iki nokta arasında gidip gelmektedir. Ne kadar günahkar olunursa olunsun Allah'ın rahmetinden ümit kesmemek, ne kadar sevab işlenirse işlensin O'nun azabından emin olmamak⁴⁶² müttakî insanların özelliklerindedir.

bf- Zühd

Zühd, âhirete yönelmek için dünyadan el etek çekmek.⁴⁶³ Zühd, az olsun, çok olsun, dünyanın malından, hoşça giden şeylerinden ve makamlarından –bir ölü gibi- uzak kalmaktır. Zühd, elde bulunan ve elde bulunmasında da bir mahzur olmayan mal ve eşyayı terk etmektir.⁴⁶⁴

⁴⁵⁹ el-Hucvirî, a.g.e., s. 211.

⁴⁶⁰ Afîfî, Ebû'l-Alâ, *et-Tasavvuf Sevratun Ruhîyetün fi'l-İslâm*, çev. Ekrem Demirci, Abdullah Kartal, 3.bs., İz Yayıncılık, İstanbul, 2004, s. 86.

⁴⁶¹ Attâr, Ebû Hâmid Feridüddîn Muhammed b. Ebî Bekr İbrâhîm-i en-Nisâbüri (ö. 618/ 1221), *Tezkiretü'l-Evliyâ'*, çev. Süleyman Uludağ, 2.bs., Erdem Yayıncılık, İstanbul, 1991, s. 226.

⁴⁶² Topaloğlu, Bekir, *Dîni Sohbetler*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 1982, s. 367.

⁴⁶³ el-Cürcânî, a.g.e., s. 184.

⁴⁶⁴ Necmüddîn-i Kübrâ, a.g.e., s. 47.

Sûfiler zühdün manası hakkında konuşmuşlar ve her biri kendi vaktine (makâm ve manevî zevkine) göre fikirler ileri sürerek zühdün tarifine işaret etmişlerdir:

Süfyân es-Sevrî, “Dünyaya karşı zâhid olmak, kanaat (kasr-ı emel) sahibi olmak demektir. Kuru ekmek yemek ve abâ giymek zühd değildir.” demiştir.

Ebû Osman, “Zühd dünyayı terk etmek, sonra da kimin eline geçerse geçsin aldırmmamaktır.” demiştir.

Cüneyd der ki; “Zühd, elde bulunmayan şeyin, gönülde de bulunmamasıdır.”

Ebû Süleymân Darânî, “Zühd, Hakk Teâlâ ve Takaddes Hazretleri ile meşgul olmana mâni olan her şeyi terk etmektir.” demiştir.⁴⁶⁵

“Elinizden çıkana üzölmeyiniz, size verdiğiine de sevinmeyesiniz diye”⁴⁶⁶ mealindeki Hakk Sübhânehu ve Teâlâ'nın sözü zühdün kaynağıdır. Şu hâlde zâhid, elinde mevcûd olan dünyalığa sevinmeyen ve elden çıkan için de hayıflanmayan kimsedir.⁴⁶⁷

Allah Teâlâ buyurdu ki: “Onu ucuz bir fiyata, sayısı belli (birkaç) dirheme sattılar. Onun hakkında zâhidlerdendiler”⁴⁶⁸ kardeşleri Yûsuf'u (a.s) satarken aşırı bir fiyat istemedikleri için zâhid sıfatıyla nitelenmişlerdir. Buradaki zâhid sıfatını hakiki anlamda kimlerin taşıdığını öğrenebilmek için âyeti daha fazla açmak gerekir. “Şerav-hü= Onu sattılar” fiili, Araplar'da bir malı satmak için kullanılır. Onlar, kendileri tarafından satılarak malı elden çıkarma fiili için, “Bey” (بيع) kelimesiyle birlikte “Şirâ” (شراة) kelimesini de kullanmışlardır. Elden çıkarılan bu mal hakkında ise “zâhid” olmuş olurlar.

Aynı şekilde kul da kendi canını ve malına Allah Teâlâ'ya sattığı zaman, hevâsından çıkarak O'nun yoluna girmiş ve zâhidlerden olmuş olurlar. Allah Teâlâ, bu anlamda şöyle buyurmuştur:⁴⁶⁹ “Hiç şüphesiz Allah mü'minlerden –karşılığında onlara mutlaka cenneti vermek üzere- canlarını ve mallarını satın almıştır.”⁴⁷⁰

⁴⁶⁵ el-Kuşeyrî, a.g.e., s. 209, 210.

⁴⁶⁶ el-Hadîd, 57/ 23.

⁴⁶⁷ el-Kuşeyrî, a.e., s. 209.

⁴⁶⁸ Yûsuf, 12/ 20.

⁴⁶⁹ Ebû Tâlib el-Mekkî, a.g.e., II, 370.

⁴⁷⁰ et-Tevbe, 9/ 111.

Kur'ân verâyı ve takvâyı, dünya zinetlerini terki, bu hayatı küçümsemeyi ve âhireti önemsemeyi tavsiye etmektedir. İbadet, takvâ, gece namazları ve oruç gibi, zühd hayatının özünü teşkil eden pratikleri teşvik etmektedir.⁴⁷¹ Allah Teâlâ bu konuda şöyle buyuruyor: “Allah’ın ismini zikret ve bütünüyle O’na yönel, gece dinçliği anlayış açısından daha sağlamdır.”⁴⁷²

Verâ, takvâ ve zühdün özelliklerine işaret eden Kur'ân, kadın-erkek bütün müslümanların bu sıfatlarla bezenmesini istemektedir.⁴⁷³ “Müslüman erkek ve kadınlar, mü'min erkek ve kadınlar, tâate devam eden erkek ve kadınlar, sadık erkek ve kadınlar, sabırlı erkek ve kadınlar, mütevâzî erkek ve kadınlar, sadaka veren erkek ve kadınlar, oruç tutan erkek ve kadınlar, ırzlarını koruyan erkek ve kadınlar, Allah’ı çokça zikreden erkek ve kadınlar var ya; işte Allah bunlar için, büyük mağfiret ve bağış hazırlamıştır.”⁴⁷⁴

Zühdün üç derecesi vardır: Birincisi, kalbin dünyaya bağlılığı var iken çalışıp çabalamakla ona sabreder. İkincisi, kalbi dünyaya değil zühde yöneltmek, üçüncüsü ise zühde zühdetmektir.⁴⁷⁵ Yani kendi zühdüne bakmayıp onu bir iş olarak bilmemektir.⁴⁷⁶

Ahmed b. Hanbel zühdü şu şekilde üçe ayırmıştır: Birincisi, haramı terk etmek; Avâmın zühdü budur.⁴⁷⁷ İkincisi helalin lüzumlu olmayan kısmını terk etmek; Havâsın zühdü budur. Üçüncüsü, Allah Teâlâ ile meşgul olmaya engel olan her şeyi terk etmek;⁴⁷⁸ Âriflerin zühdü budur.⁴⁷⁹

Peygamberler zincirinin son halkası, yüce insan, Allah’ın sevgili kulu, Hz. Peygamber (s.) ise; her hususta olduğu gibi zühd konusunda da bize en son ve en güzel örnekler sunmuş, aynı zamanda Mescid-i Nebevî’nin kutlu çatısı altında verdiği zühd

⁴⁷¹ Affî, a.g.e., s. 63; bkz. Ronart, Stephan and Nandy, Ceac, *Ascetism*, yay.y., Amsterdam, 1959, s. 59.

⁴⁷² el-Müzzemmil, 73/ 6- 8.

⁴⁷³ Affî, a.g.e., s. 63; zühd-takvâ ilişkisi için bkz. Güleç a.g.mk., ss. 146- 147.

⁴⁷⁴ el-Ahzâb, 33/ 34.

⁴⁷⁵ el-Ğazzâlî, *Kimyâ-yı Sa’âdet*, s. 600; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 389.

⁴⁷⁶ el-Ğazzâlî, a.e., a.y.

⁴⁷⁷ el-Kuşeyrî, a.g.e., s. 211.

⁴⁷⁸ Schimmel, Annemarie, *İslâm’ın Mistik Boyutları*, çev. Ergun Kocabıyık, İstanbul, 2001, s. 118.

⁴⁷⁹ el-Kuşeyrî, a.e., s. 211.

eğitimiyle de maddeye kul olmayan örnek bir nesil yetiştirmiştir. Onun hayatı zhdle ie bir hayattır. Çünkü O hayatının hiçbir safhasında maddeperst olmamış, parayı, altını, gümüşü mutlak gaye ve değer olarak görmemiştir. O fakirliğinde de, zenginliğinde de, zayıf iken de, kuvvetli iken de, İslâm devletini kurup bütün arap yarımadasına hükmettiği günlerde de hep aynı Şekilde devam eden mütevazi hayatını sürdürdü. Sultanlar gibi verip atıyyeleriyle fakirleri zengin ederken hasır yatağında yatmağa, arpa ekmeği yemeğe devam etti.⁴⁸⁰

bg- Tevekkül

Tevekkül, Allah katında olana güvenmek ve halkın elinde bulunandan mit kesmektir.⁴⁸¹ Tevekkül, Őek ve Őpheyi defetmek, Mâlikî'l-Mülk olan Allah'a mutlak olarak teslimiyet göstermektir.⁴⁸² Yani tevekkül, senin Hakk ile olan muamelen ve O'na olan itimadda btının sıhhatli oluşundan ibrettir.⁴⁸³

Hamdun Kasar: "Tevekkül, Allah Teâlâ'ya sımsıkı sarılman ve itimat etmendir."

Eb Abdillah el-Kreşi: "Tevekkül Allah'tan başka bir Şeye sığınmamak ve başvurmamaktır."

Şah Őuca el-Kirmani: Bulmak ve kaybetmek sırasında kalbin suknet içinde olmasdır.⁴⁸⁴ demişlerdir.

Eb Meyden el-Mağribi tevekkülü: "İnsan bu dünyada Allah'ın misafiridir. Misafirin  günlük bakımı ise ev sahibine aittir. Bu dünyanın bin yılı Allah indinde bir gündür."⁴⁸⁵ diye tanımlamıştır.

⁴⁸⁰ A'zam, Abdurrahman, *Resûl-i Ekrem'in rnek Ahlâkı*, ev. Hayrettin Karaman, 4.bs., Yağmur Yayınevi, İstanbul, 1975, s. 36.

⁴⁸¹ el-Crcni, a.g.e., s. 133

⁴⁸² el-Kuşeyri, a.e., s. 254.

⁴⁸³ el-Hucviri, a.g.e., s. 320.

⁴⁸⁴ Kara, a.g.e., s. 83.

⁴⁸⁵ Necmüddin-i Kübrâ, a.g.e., s. 50; Kara, a.e., a.y.

Allah Teâlâ buyurdu ki: “Muhakkak ki Allah, tevekkül edenleri sever.”⁴⁸⁶ Görüldüğü gibi, O, tevekkül eden kulunu habibi kılmış ve ona muhabbetini nasip etmiştir.⁴⁸⁷ “Her kim Allah’a tevekkül ederse, O ona yeter.”⁴⁸⁸ Yani Allah Teâlâ’ya tevekkül eden kimse başkalarına ihtiyaç duymaz. Çünkü O, kendisine fazlasıyla yeter. Ona şifâ verip âfiyet bulmasını temin eder. Hakkıyla tevekül eden kul, içinde bulunduğu durum karşısında başkalarından hiçbir talepte bulunmaz.⁴⁸⁹ Gerçek mütevekkil olan şahsı Allah korur.⁴⁹⁰ O’na layığıyla tevekkül eden bir kul, Allah Teâlâ’nın rahmetini izâfe ettiği Rahman’ın kullarından ve kendilerine yeterliği garanti verdiği hususi kullarından olur.⁴⁹¹

Ebû Muhammed as-Sehl’e “Allah’tan hakkıyla sakının”⁴⁹² buyruğunun manası sorulduğunda şöyle demiştir: “Yani O’na tevekkül ile kulluk edin.” demektir.

Yakîn ve mağrifette bu dereceye ulaşan kul, her şeyde Allah’ı görüp O’na güvenir ve mâsivayı bırakarak yalnız O’na itimad eder. O, en ufak şeyde bile O’nunla kanaat eder. Başına gelen işlerde O’na dayanarak sabreder. Her halinde O’na muhtaç olduğunu bildiği için her zaman O’ndan razı olur. O’ndan başkasından asla beklemez. O’dan başkasından asla ümitvâr olmaz.

Hibede O’nun kudretinden başkasını görmez. Engelleme de O’nun hikmetinden başkasına şâhid olmaz. Kısmı ve bolca verme hâllerinde de O’nun kudretinden başkasına ihtimal vermez. Onun kulluk ve ibadeti bu noktada hak olup, tevhidî de hâlis olur. Yaratanı bilmesi sayesinde yaratılanı bilir. Rızık, Mabudu ve Rızık Veren olan Allah’tan başkasından talep etmez.⁴⁹³

Sehl b. Abdillâh şöyle derdi: “Tevekkülün alâmeti üçtür. Kimseden bir şey istememek (dilenmemek), verileni reddetmek, ele geçeni biriktirmemek.”⁴⁹⁴

⁴⁸⁶ Âl-i İmrân, 3/ 159.

⁴⁸⁷ Ebû Tâlib el-Mekkî, a.e., III, 17.

⁴⁸⁸ et-Talâk, 65/ 3.

⁴⁸⁹ Ebû Tâlib el-Mekkî, a.e., III, 18.

⁴⁹⁰ Necmüddîn-i Kübrâ, a.e., s. 49.

⁴⁹¹ Ebû Tâlib el-Mekkî, a.e., III, 19.

⁴⁹² Âl-i İmrân, 3/ 102.

⁴⁹³ Ebû Tâlib el-Mekkî, a.e., III, 19, 21.

⁴⁹⁴ el-Kuşeyrî, a.g.e., s. 249.

Bir kısım âlimler: Sebeplere yönelip önem vermek Allah'ın birliğine karşı şirktir; sebepleri sebepler olarak imhâ etmek akıl için noksanlık olduğu gibi, sebeplerden tamamen yüz çevirmek de dine bir tecâvüz ve onu kötülemedir. Emredilen tevekkül ise kendinde tevhidin, aklın ve dinin gereklerinin birleştiği şeydir, demişlerdir.⁴⁹⁵

Tevekkülün yeri kalptir. Zâhirde (tedbir ve sebebe tevessül ile çalışmak) hareketle meşgul olmak kalpteki tevekküle zıt değildir. Kul takdirin Allah Teâlâ cihetinden olduğuna hakikaten ve yakînen kanaat getirmiş olursa, bu durumda istediği bir şeyi elde edemezse, "O'nun takdiri budur" diye; elde ederse, "bu O'nun lütfudur" diye düşünür.⁴⁹⁶

Enes b. Mâlik: "Devesine süvari olan bir adam Hz. Peygamber (s.)'ın huzuruna geldi ve Ey Allah'ın Rasûlü, devemi salıveriyor ve tevekkül ediyorum, ne dersiniz? dediğini rivâyet ettikten sonra Hz. Peygamber (s.)'ın: Hayır! Bağla ve öyle tevekkül et."⁴⁹⁷ diye buyurduğunu rivâyet etmiştir.

Kul eğer temkinin gerektirdiği bütün gerekleri yapar, sonra uğraş verdiği işin üstesinden gelemeyen, aksi bir sonuçla karşılaşır da, "Allah bize yeter, O ne güzel vekildir"⁴⁹⁸ derse bu kelimeler ancak yerinde kullanılmış olur. Nitekim Dost İbrâhîm; vaktaki memur olduğu fiilleri yaptı, onu terk etmekle acziyete düşmedi, ama her şeye rağmen düşmanı –Nemrud- ona egemen olup ateşe attı. İşte tam o durumda "Allah bana yeter O ne güzel vekildir." dedi.⁴⁹⁹ Böylelikle kelimeler de yerinde kullanılmış olup, eserlerini verdi.⁵⁰⁰

Evi olan mütevekkil evinden çıkarken tedbir gereği kapısını örtmelidir. Çünkü bu hususta câri olan sünnet ve büyüklerin emirleri vardır. Allah Teâlâ, tedbir alma ve

⁴⁹⁵ İbn Teymiyye, a.g.e., s. 53.

⁴⁹⁶ el-Kuşeyrî, a.e., a.y.

⁴⁹⁷ et-Tirmizî, a.g.e., "*el-Kıyâmet*", 60.

⁴⁹⁸ Âl-i İmrân, 3/ 173.

⁴⁹⁹ el-Buhârî, a.g.e., "*et-Tefsîr*", 65/ 84, 85.

⁵⁰⁰ İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zürâî ed-Dimeşkî el-Hanbelî (ö. 751/ 1350), *Zâdü'l-Me'âd*, I-VI, çev. Mehmet Yolcu, Pınar Yayınları, İstanbul, 1990, IV, 235, 236.

sakinme hususunda şöyle buyurmuştur;⁵⁰¹ “Ey iman edenler! Korunma tedbirlerini alınız.”⁵⁰²

Devamlı bir mücadele içerisinde geçen insan hayatı tehlikelerle, zorluklarla ve sıkıntılarla doludur. Her an başına bir felâket gelebilir; maddî, mânevî her türlü güç ve kuvvetini yitirebilir. Bu dünyada geçerli olan her türlü yola, çareye başvurmasına rağmen, bütün beşeri imkânlarını zorlamasına rağmen başarılı olmayabilir, müsibet ve sıkıntılardan kurtulamayabilir. İşte kendisini böyle bir çıkmazın ve açmazın ortasında bulan mü'min, Yüce Allah'a tevekkül etmek sûretiyle bu bağdireyi en asgari zararlar kapatmasını bilen insandır.⁵⁰³

bh- Rıza

Rıza kazanın tecellilerine karşın kalbin surur içinde olmasıdır.⁵⁰⁴ Rıza, işleri Allah'a teslim ve havale etmektir.⁵⁰⁵ Hz. Peygamber (s.): “Ne mutlu o kimseye ki, İslâm'a hidayet edilmiş ve rızkı ancak yetmekte olmasına rağmen ona razı olmuştur.”⁵⁰⁶ buyurmuştur. Rızanın bir tezahürü, bütün işlerde takdir edilene kalpten sevinmek, her durumda, nefsi hoş tutup teskin etmek ve dünyevî korkuların tamamında kalbî huzuru sağlayarak her şeye kanaat etmek, Rabb'inin nasip ettiğiyle mutlu olmak ve Allah Teâlâ'nın onu kollamasından dolayı sevinç duymaktır.

Kulun, her şeyde Allah Teâlâ'ya teslim olması, O'ndan gelen büyük küçük her şeye rızâ göstermesi, hükümleri yalnız O'na havale etmesi ve bu noktalarda O'nun tedbirinin güzelliğine, takdirinin mükemmelliğine olan inancını koruması rıza makamının göstergelerindedir. Kulun, kâinatın yegâne Mâlikî olan Rabb'ini O'nun kullarına şikâyet etmemesi, Habibi'nin bir fiilinden dolayı serzenişte bulunmaması, her durumda O'nun yaptığığın güzelliğine olan inancını yitirmemesi rızanın önemli tezahürlerindedir.

⁵⁰¹ Ebû Tâlib el-Mekkî, a.g.e., III, 108.

⁵⁰² en-Nisâ, 4/ 71.

⁵⁰³ Kasapoğlu, a.g.e., s. 163, 164.

⁵⁰⁴ el-Cürcânî, a.g.e., s. 181.

⁵⁰⁵ el-Hucvirî, a.g.e., s. 217.

⁵⁰⁶ et-Tirmizî, a.g.e., “ez-Zühd”, 35; İbn Mâce, a.g.e., “ez-Zühd”, 4; İbn Hanbel, a.g.e., V, 255, VI, 19.

Rıza ehline göre rızanın şekillerinden biri de, kulun “Bugün çok sıcak bir gün, bugün çok soğuk bir gün, fakirlik bir müsibettir, geçim bir tasa ve yorgunluktur, meslek sahibi olmak meşakkat ve zorluktur.” gibi sözler sarfetmemesidir.

Kul, kalbi üzerindeki hâkimiyetini kaybederek aldanmasına yol açabilecek bu tür ifadelerden uzak durmalıdır. Aksine kalbini hoşnut kılmalı, selim tutmalı, aklını teskin etmeli, ilâhî tedbirin tadına teslimiyet göstererek takdiri ilâhînin hükmünü güzel görmelidir.⁵⁰⁷

Abdülvâhid b. Zeyd şöyle demiştir: “Rıza, Allah’ın en muazzam kapısı ve dünyanın cennetidir.”

Allah Teâlâ kulundan razı olmadıkça kulun O’ndan razı olması hemen hemen mümkün değildir. Çünkü Azîz ve Celîl olan Allah:⁵⁰⁸ “Allah onlardan razı oldu, onlar da O’ndan razı oldu.”⁵⁰⁹ buyurmuştur.

Görüldüğü gibi rıza iki çeşittir; Biri Allah’ın kulundan razı olması, diğeri kulun Allah Teâlâ’dan razı olmasıdır.⁵¹⁰

Allah Teâlâ’nın rızasının hakikatı, kulu için sevab, nimet, kerâmet ve ikrâm irade etmesidir. (Allah’ın rızası, Allah’ın iradesidir.) Kulun rızasının hakikatı, Allah’ın emirlerini yerine getirmesi ve hükümlerine boyun eğmesidir.⁵¹¹

Rıza ehlinden bazıları varlıkları kusurlu bulan ve kınayan kimselerin davranışlarını, onların Yaratıcısı hakkında gıybetle bulunmak olarak görmektedir. Çünkü bütün şeyler, O’nun yapma ve yaratmasının eserleri, hikmetinin sonuçları, ilminin tecellisi tedbirinin yansıması ve kaderinin neticelerinden ibarettir.

Verâ ehli, Allah Teâlâ’ya gıybetle bulunmuş olmamak için hiçbir eseri kusurlu görüp tenkid etmezler. Çünkü Allah Teâlâ’dan râzı olan bir kul, O’nun huzurunda

⁵⁰⁷ Ebû Tâlib el-Mekkî, a.g.e., III, 137, 138.

⁵⁰⁸ el-Kuşeyrî, a.g.e., s. 276.

⁵⁰⁹ el-Beyyine, 98/ 8.

⁵¹⁰ el-Hucvirî, a.e., s. 284; el-Kuşeyrî, a.e., s. 277; Ebû Tâlib el-Mekkî, a.e., III, 132; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 291.

⁵¹¹ el-Hucvirî, a.e., s. 284.

edebini takınır, O'nın yurdunda O'na karşı çıkmaktan ve hükmüne itiraz etmekten haya eder.⁵¹²

Kulun rızası kazanın iki türlü tecellisi, vermesi ve vermemesi karşısında kulun kalbinin eşit durumda bulunmasıdır. (Kulun kahrın da hoş lütfun da hoş diyebilmesidir.)⁵¹³ Kul, rıza makamına ulaştığında, hibe ve men ikrâm ve mahrumiyet, lezzet ve elemi müsâvi görür.⁵¹⁴ İnsan ile kul arasındaki en güzel huy rıza ve teslimiyettir.⁵¹⁵ Bu konuda Hz. İbrâhîm ile oğlu İsmail arasındaki olay⁵¹⁶ rızanın en güzel örneğidir.

Râbiatü'l-Adeviyye'ye: "Kul ne zaman rıza mertebesine ulaşır?" diye sorulunca şu cevabı vermiştir: "Allah'ın nimeti kadar, musibeti de kendisini memnun edince."⁵¹⁷ Hâlleri müşâhade ve temaşa ederken, ister celâlî tecelliler olsun, ister cemâlî tecelliler olsun, sırrının ve ruhunun istikâmet üzere bulunmasıdır. (Hâllerin değişmesiyle ruhunun da değişmeyip dosdoğru kalmasıdır.) İster Hakk'ın celâl ve heybetinin ateşi içinde yanıp kavrulsun, ister cemâl ile lütfunun nuru ile aydınlansın, onun kalbine göre bu yanma hâli ve o aydınlanma hâli bir ve müsâvi olur (nâr ile nûr bir olur).⁵¹⁸

bı- Mahabbet

Mahabbet tasavvuf en üst mertebelerinden biridir. Bu sebeble mutasavvıflar tarafından uzun tartışmalara konu olmuş ve önemine binaen üzerinde ittifak sağlanamamıştır. Bu tartışmalardan bir kısmı durumu özetlemek amacıyla aşağıda sunulmuştur.

1) Mahabbetin sözlük anlamları

Âlimler, mahabbeti lügat manası bakımından çeşitli şekillerde ele almışlardır. "Hibe" kökünden ele alanlara göre, "hibe", arazide toprağa atılan tohumlar (habbeler,

⁵¹² Ebû Tâlib el-Mekkî, a.e., III, 143.

⁵¹³ el-Hucvirî, a.e., s. 285; el-Kuşeyrî, a.e., s. 277; Necmüddîn-i Kübrâ, a.g.e., s. 68.

⁵¹⁴ Affî, a.g.e., s. 244.

⁵¹⁵ Necmüddîn-i Kübrâ, a.e., s. 68.

⁵¹⁶ Saffât, 37/ 99- 110.

⁵¹⁷ el-Kuşeyrî, a.e., s. 277.

⁵¹⁸ el-Hucvirî, a.e., s. 285.

çekirdek, nüve ve taneler) manasına gelmektedir. Habbeye hubb (yani taneye sevgi) denilmesini sebebi, hayatın aslı onda ve o olduğu içindir. (Hayatın aslı habbe denilen tohum ve tane olduğu için habbeye hubb ve mahabbet denilmiş veya sevgi manasına gelen hubb ve mahabbet habbe kökünden alınmıştır. Çünkü dînî, manevî ve insanî hayatın aslı, esası, kökü ve tohumu hubb ve muhabbetir.) Nitekim habbe de bitkilerin kökü ve tohumudur. Şöyle ki: Habbe (ve tane) denilen tohum yere düşer. Üzeri toprakla örtülür. Üstüne yağmur yağar, güneş ışınları ve ısısı üzerine gelir. Sıcak ve soğuk üstünden geçer. Zamanın geçmesiyle ve değişmesiyle o tohum değişmez. Vakti yaklaşınca uc verir, biter gelişir. Çiçek açar ve meyva verir. Kalbi mesken edinen ve oraya yerleşen hubb (mahabbet, aşk ve sevgi) de böyledir. Huzur ve gaybetle, belâ ve mihnetle, rahat ve lezzetle, firak ve visal ile değişmez.⁵¹⁹

Mahabbeti “hubb” kökünden alanlara göre, “hubb”, (topraktan yapılan) testi manasına gelir. Bahis konusu testi çok su alır, doludur, suyu sızdıracak ve akıtacak gözleri de yoktur ve kendisinin mâlikidir.⁵²⁰ Sevgi ve mahabbet de tâlibin kalbinde toplanıp onun kalbini doldurunca, dosttan bahsetmekten başka o kalpte yer kalmaz.⁵²¹ İşte o zaman sevgi de testiye benzer. Sübhan ve Mûte‘al olan Allah’ın (Hz. İbrâhîm) Halîl’e ikram ettiği hillet ve sevgi bunun örneğidir. (Hillet, sevgi ve dostluk; Halîl, sevgili ve dost manasına gelmektedir.) Allah, hilletle hükümrân kılınca, Hz. İbrâhîm, Hakk’ın sözü hariç, kendini her şeyden tecrit etti. Âlem de âlemdelikler de ona hicap ve perde oldu. O, bu mahabbet içinde hicapların düşmanı oldu. Sonra hâlinden ve sözünden bize haber vererek:⁵²² “Âlemlerin Rabb’i müstesnâ, onlar benim düşmanlarımdır.”⁵²³ dedi. Bu manada olmak üzere Şiblî (r.a) diyor ki: “Mahabbete, mahabbet denilmesi, mahubun dışında kalpte mevcûd olan her şeyi silip süpürmek sûretiyle mahvetmesi nedeniyledir.”

⁵¹⁹ el-Hucvirî, a.e., s. 442, 443.

⁵²⁰ el-Hucvirî, a.e., s. 443.

⁵²¹ el-Kuşeyrî, a.e., s. 409; el-Hucvirî, a.e., s. 443.

⁵²² el-Hucvirî, a.e., a.y.

⁵²³ eş-Şu‘arâ, 26/ 77.

Şöyle de denilmiştir: “Hubb”, üzerine su testisi konulması için birbirine geçirilmiş ve üst üste konulmuş dört çubuktur. Bu manada hubb’a hub adını verirler. Çünkü muhib ve âşık, habibin ve maşukun izzetini de zilletini de, rahatını da meşakkatini de, belâsını da cefâsını da yüklenir ve ona ağır gelmez. Çünkü âşıkın işi, bahis konusu çubukların işi gibi olur. Hilkatı ve terkihi, sevgilinin meşakkatını taşımak içindir.⁵²⁴

Mahabbeti “habb” kökünden alanlara göre ise, “habb” “kalp habbe”sinin çoğul şeklidir. Kalp habbesi kalbin kıvamı ve latifesidir. Çünkü mahabbet kalple kâimdir. Bir şeye mahallinin isminin verilmesi kabilinden olmak üzere mahabbete habb ismini vermişlerdir. Çünkü mahabbet, kalbin habbesinde karar kılmaktadır. Araplar, bir şeye o şeyin yerini isim olarak verirler. (Zikr-i mahal, irade-i hâl. Kalbin içinde ufacak bir siyah nokta vardır. Buna habb, habbe ve süveyda adı verilir. Tohum, bitkinin esası olduğu gibi, sevgi ve aşkın esası ve kökü de bu siyah noktadır. Onun için âşıklara muhib ve sevdalı, aşka da mahabbet ve sevda denilmiştir.)⁵²⁵

2) Mahabbetin mâhiyeti

Mahabbeti anlamak için sevginin esasını bilmek gerekir. Sevginin manası; micazın güzel şeylere meyletmesidir. Bu meyl kuvvetli olursa buna aşk denir. Buğzun manası; mizacın çirkin şeylerden nefret etmesidir. Güzellik ve çirkinliğin olmadığı yerde sevgi ve buğz (düşmanlık) olmaz.

Mevcûd eşya mizaca göre üç kısma ayrılır. Birinci kısım mizaca uygun olur. Mizac ona uyar hatta onu ister. Mizaca uygun olan da güzeldir. İkinci kısım, mizaca uygun ve muvafık değildir. Mizaca aykırı olur. Buna da çirkin denir.⁵²⁶ Bir şeyi bilmeden güzel ya da çirkin olduğuna karar verilemez. Bir şeyi bilmek de hisler (duyular) ve akıl yoluyla olur. Hisler (duyular) beştir ve her birinin ayrı lezzeti vardır.⁵²⁷ Ancak insanı diğer canlılardan ayıran özellik akıl ve basiret sahibi olmasıdır.

⁵²⁴ el-Hucvirî, a.e., s. 443, 444.

⁵²⁵ el-Hucvirî, a.e., s. 444; el-Kuşeyrî, a.e., s. 406, 407.

⁵²⁶ el-Ğazzâlî, *İhyâ*, IV, 597; a.g.mf., *Kimyâ-yı Sa’âdet*, s. 683.

⁵²⁷ el-Ğazzâlî, *Kimyâ-yı Sa’âdet*, a.y.

Batınî basiret fiziki gözden çok çok güçlü olduğu gibi kalb de baştaki gözden çok daha iyi kavrar bir istidattadır. Yine aklın algıladığı manalar gözlere görülen zâhiri şekillerin, sûretlerin güzelliklerinden daha ihtişamlıdır. O hâlde beş duyu ile idrak edilmekten çok üstün olan⁵²⁸ ilâhî ve şerefli şeyler kalb ile algılanır. Bu durumda kulun Allah hakkındaki mahabbeti, bu kulun kalbinde bulunduğu ve duyduğu bir şey olup, ibâre ile ifade edilemeyecek kadar latîf(ve rakîk bir his)tir. Bu hâl ve his insanı Allah Teâlâ'ya tazîm etmeye, O'nun rızasını her şeye tercih etmeye, O'ndan ayrı kalınca sabırsızlanmaya, O'nsuz edememeye, O'nsuz kalınca da karasız hâle gelmeye; ünsiyet ve ülfetini, devamlı sûrette kalbi ile O'nu zikrederek bulmaya ve O'na karşı içinde bir heyecan duymaya sevkeder.⁵²⁹

3) Mahabbetin terimsel tanımları

Cüneyd, mahabbet: “Âşıkın kendi sıfatlarını terk etmesi ve bunun yerine sevgilisinin sıfatlarına girmesidir.” demiştir. (Tahalluk bi ahlâkılâh, ittisâf bi evsâfillâh)

Ebû Abdillâh el-Kureşî, “Mahabbetin hakikatı kendine hiçbir şey bırakmayacak şekilde bütün varlığını sevgiliye hibe etmektir.” demiştir.

Mahabbet, kendi vasıflarını yok eden âşıkın, zâtı ile sevgilisini ispat etmesidir. (Âşıkın maşûk hâline gelmesidir.)

Mahabbet, âşıkın sevgilisini yanında bulunan ve değeri olan her şeye tercih etmesidir.

Mahabbet, senden olan çok şeyi azımsaman sevgiliden olan az şeyi çoğumsamandır.

Mahabbet, kalbin, Rabb'in murâdı olan şeylere muvâfakat etmesidir.

Selh b. Abdullâh, “Hubb, tâat ile kucaklaşmak ve muhalefetle zıtlaşmaktır.” demiştir.⁵³⁰

⁵²⁸ el-Ğazzâlî, *İhyâ*, IV, 598.

⁵²⁹ el-Kuşeyrî, a.e., s. 405.

⁵³⁰ el-Kuşeyrî, a.e., s. 407.

Mahabbet, âriflerin makamlarının en yükseğidir. O, Allah Teâlâ'nın ihlaslı kullarını tercih edişidir. İlâhî lütfun son noktası da budur. Yüce Allah buyurdu ki:⁵³¹ "Allah onları sever, onlar da Allah Teâlâ'yı severler."⁵³² "Bu, Allah Teâlâ'nın bahşettiği lütuftur."⁵³³

Semnun Muhib şöyle diyor: "Hakk Teâlâ'ya giden yolun asıl ve esas mahabbettir. Hâller ve makamlar bir takım menziller ve konaklama yerleridir. Mahabbet mahalli müstesnâ, tâlip, hangi mahalde bulunursa bulunsun bu mahallin ondan zail olması caizdir. Mahabbet mahal ve makamı ise yol mevcûd olduğu sürece hiçbir hâlde ondan ayrılmaz."⁵³⁴

4) Mahabbetin dereceleri

Allah Teâlâ'ya inanan her mü'min, O'nu sever. Ama O'na olan sevgi ve muhabbeti, iman, müşahadesinin açıklığı ve Mahbub'un herhangi bir sıfatla ona tecellisi oranındadır. Bunun delili de, onların tevhide icabetleri, O'nun emir ve yasaklarına bağlı kalmaları ve hükmü O'na teslim etmeleridir. Bundan sonra tevhidin müşâhedeleri, emir ve yasaklara bağlılığın devamı ve hükümleri O'na teslimde farklı derecelere sahip olurlar.⁵³⁵

Mahabbet ehli (muhip) üç kısımdır; *Halk* ehli, lütuf ve ihsanına bakıp O'nu sever; *sıdk ve tahkik* ehli, yüce sıfatlarına ve azametine bakıp O'nu sever; *sıddık ve arifler*, Hakk'ın ezelde hiçbir sebep yokken kendilerini sevmiş olmasına bakıp onlar da O'nu zatı için severler.⁵³⁶ Âlemin yaratılış sebebi, sevgidir. Allah her şeyi sever, her şey de onu sever.⁵³⁷

⁵³¹ Ebû Tâlib el-Mekkî, a.g.e., III, 167.

⁵³² el-Mâide, 5/ 54.

⁵³³ Cum'a, 62/ 4.

⁵³⁴ Kara, a.g.e., s. 133.

⁵³⁵ Ebû Tâlib el-Mekkî, a.e., III, 167.

⁵³⁶ es-Sülemî, a.g.e., ss. 86- 88.

⁵³⁷ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 230.

5) Mahabbet - iman - tâat ve takvâ ilişkisi

Allah Rasûlü (s.a.v) Allah sevgisini imanın şartlarından biri olarak görmüş⁵³⁸ ve şöyle buyurmuştur: “Sizden biri Allah ve Rasûlü kendesine diğerlerinden daha sevimli gelmedikçe iman etmiş olmaz.”⁵³⁹

Bu hadisten daha açık ve kesin ifade taşıyan bir hadis⁵⁴⁰ de şöyledir: “Allah’a yemin olsun ki bir kul Ben kendisine ailesinden, malından ve bütün insanlardan daha sevimli gelmedikçe iman etmiş olmaz.”⁵⁴¹

Hız. Peygamber (s.a.v.) va’z ettiği bütün hükümlerde Allah sevgisini emretmiş⁵⁴² ve şöyle buyurmuştur: “Size verdiği nimetlerden dolayı Allah Teâlâ’yı sevin. Allah Teâlâ’yı sevmeniz sebebiyle de beni sevin.”⁵⁴³

Allah sevgisinin alameti, Habib Teâlâ’ya yaklaştıracak uhrevî amelleri nefsin arzuladığı dünya işlerine tercih etmek, Allah Teâlâ’nın emirlerini derhal ifâ etmek, nefsi arzuların önüne koymaktır. Emir ve yasaklarında Allah Rasûlü(s.a.v)’ne tabi olmak, Allah dostu âlim ve âbidlere alçakgönüllü davranmak, ehli dünya karşısında aziz olmak da bu sevginin işaretlerindedir.

Allah Teâlâ sevdiklerini, dostlarına karşı alçakgönüllü, düşmanlarına karşı izzetli davranmakla vasfetmiştir. Çünkü O, sevdiklerini sıfatların en güzeli ile tavsif etmektedir. Habibe alçakgönüllü davranmak güzeldir. Düşmana karşı gösterilen izzet de, güzelliği bakımından zelile karşı gösterilen izzet gibidir.

Allah sevgisinin alametlerinden biri de, Mahbub Teâlâ’nın yolunda, O’na yaklaşabilmek ve rızasına kavuşabilmek için mal ve can ile cihad etmek, bu yolda önüne çıkan her engeli safdışı etmektir.⁵⁴⁴ Allah Teâlâ bu manada şöyle buyurmuştur:

⁵³⁸ Ebû Tâlib el-Mekkî, a.e., III, 169.

⁵³⁹ en-Nesâî, a.g.e., “*el-Îmân*”, 2- 4; İbn Mâce, a.g.e., “*el-Fiten*”, 23; İbn Hanbel, a.g.e., IV, 11.

⁵⁴⁰ Ebû Tâlib el-Mekkî, a.e., III, 169.

⁵⁴¹ el-Buhârî, a.g.e., “*el-Îmân*”, 8; Müslim, a.g.e., “*el-Îmân*”, 69, 70; en-Nesâî, a.g.e., “*el-Îmân*”, 19; İbn Mâce, a.g.e., “*el-Mukaddime*”, 9; İbn Hanbel, a.g.e., III, 177, 207, 275, 278, IV, 336.

⁵⁴² Ebû Tâlib el-Mekkî, a.e., III, 169.

⁵⁴³ et-Tirmizî, a.g.e., “*el-Menâkıb*”, 31.

⁵⁴⁴ Ebû Tâlib el-Mekkî, a.e., III, 180.

“...Ya Rabb’i, razı olasıñ diye Sana çabuk geldim.”⁵⁴⁵ O, Habibi(s.a.v)’ne de şöyle emretmiştir: “Her şeyden kalbini boşaltarak bütün gönlünle O’na yönel.”⁵⁴⁶ Buradaki emrin iki anlamı vardır: İlkine göre, her şeyi bırakarak kendini ihlas ile Rabb’ine hasret O’nu her şeye tercih et, anlamı söz konusudur. Diğerine göre ise, Allah Teâlâ’ya ulaşınca kadar önüne çıkan her engeli bertaraf et, anlamı söz konusudur.⁵⁴⁷ Tasavvufî terbiyede sevilecek olan tek varlık Allah’tır. Gönüllerde O’nun aşkıñdan başka bir aşk barınmamalıdır.⁵⁴⁸

Allah’ın kulunu sevmesi ise, O’na bol bol nimet ihsan etmesi, dünya ve âhirette sevab vermesi, ceza mahalli (olan cehennem)den onu emin kılması, günahıtan koruması, yüce hâller ve makamlar ikram etmesi, başkasına ve mâsivaya iltifat etmekten, sırrının ilgisini kesmesi her şeyden tecerrüd edene kadar, sadece rızasını talep eder hâle gelinceye dek ona ezeli inâyetini ulaştırması demektir. Hakk Teâlâ’nın mahabbeti kulu güzelce meth u senâ etmektir diyerek mahabbeti izah edenler de vardır.⁵⁴⁹

Kulun mahabbeti, ancak mahabbette buğzedilme korkusuyla sıhhat bulur.⁵⁵⁰ Allah bir kula her şeyden daha sevgili, nazarında korkmaya en layık biri olduğu zaman kendisinde ne gaflet, ne de bazı vecibeleri terk ve bazı haramları işlemek –bu sevgi ve korkunun zayıflaması hâlinin dışında- duygusu kalmaz.⁵⁵¹ Mahabbet korkuyu kaldırmaz. Bu yüzden de muhib kimse, hem mahabbet hem de korku sahibi sayılmıştır. Çünkü O’nun sevdiği Mahbub Teâlâ, aynı zamanda korkutucudur.⁵⁵² Bu çerçevede Hakk dostları, Allah ile nîcâ etme ve hükümlerinde ve fiillerinde O’na karşı itirazda bulunma hâlini terk etmişlerdir.

⁵⁴⁵ Tâhâ, 20/ 84.

⁵⁴⁶ el-Müzzemmil, 73/ 8.

⁵⁴⁷ Ebû Tâlib el-Mekkî, a.e., III, 180.

⁵⁴⁸ Kara, a.g.e., s. 137; bu konuda geniş bilgi için bkz. el-Ğazzâlî, *Kimyâ-yı Sa’âdet*, s. 686.

⁵⁴⁹ el-Hucvirî, a.g.e., s. 446.

⁵⁵⁰ Ebû Tâlib el-Mekkî, a.e., III, 193.

⁵⁵¹ İbn Teymiyye, a.g.e., s. 140.

⁵⁵² Ebû Tâlib el-Mekkî, a.e., III, 198.

Sözün kıyası, mahabbetten bahsetmek mahabbet değildir. Çünkü (aşk ve) mahabbet (yaşanan, tadılan bir) hâldir ve hiçbir zaman, hâl, kal (yani laf ve söz) değildir.⁵⁵³

*Genc-i aşk u hikmet u fakr u fenâsın ey puser
Lûtf u bahrısın sade f misli bedende pürnûr
Gerçi sen bundan mukaddem zühd ile meşgûl idin
İmdi bundan böyle zühdü koy müdâm ol bâde-hor
Ol şarâb-ı ruhi iç kim Hak onu kılmış tahûr
Nûş edip pâk ol vücûdundan ber olsun hayr u şer
Nef u dar fark olmaz aslâ ne bahâr ne hazân
Nûr-i vahdet kalbe inse bînukûş u bîsuver
Aşk mesti fâriğ olmuştur hayât u mevtden
Gülşen ı külhan ona hoşdur behişt olmuş sakar
Vehm u fehm u akli koymuş âşık-ı âlî cenâb
Dû cihândan kendûden ol dosta kılmıştır sefer
Hak yolunda âşıkın gitse ayağı kalmasa
Hak verir Hakkı ayağına ıvaz bin bâl u per*

İsmâil Hakka Erzurûmî

(Aşk hazinesisin; hikmet, fakirlik ve fâniliğisin ey oğul; lütfü denizisin, sade f gibi bedende hüner dolu/ Gerçi sen bundan önce, zühd ile meşgul idin. Şimdi, bundan böyle zühdü bırak da aşk şarabından tat./ O ruh şarabını iç ki, Hakk onu tertemiz kılmış; iç de pak ol, vücûdundan iyilik ve kötülük uzaklaşsın./ Fayda, zarar farklı olmaz asla, ilkbahar da sonbahar da öyle; vahdet nuru nakıssız, şekilsiz kalbe inmiş olsa.../ Aşk sarhoşu ölümden de hayattan da uzaktır; gül bahçesi de ateş ocağı da ona hoştur, cennet de cehennem olmuş.../ Vehmi, anlayışı, akli bırakmış âlicenâp âşık; iki cihandan, kendinden o dosta sefer kılmıştır./ Hakk yolunda âşığın ayağı gitse kalmasa, Hakk, ey Hakkı ayağına karşılık bin kanat verir.)⁵⁵⁴

⁵⁵³ el-Hucvirî, a.e., s. 449.

⁵⁵⁴ Erzurûmî, a.g.e., s. 803.

III- “TAKVÂ” KAVRAMININ KÜLTÜREL ANATOMİSİ

Takvâ kavramı kültürel anlamda bütün bilimlerde yaklaşık olarak karşılığını bulabilecek anlam genişliğine sahiptir. Çünkü temelde korunmak, sakınmak anlamına gelen takvâ kavramı bütün dinlerde yer aldığı gibi hem kişisel anlamda hem de toplumsal anlamda düşünülebilir. Dolayısıyla İslâmî bilimlerde olduğu gibi din bilimlerinde de incelenmeye ihtiyaç duyulmuştur.

A- Din Bilimleri Perspektifiyle

İnsanın yüce bir kudrete gönülden bağlanması onun gücüne güç katar; dua, niyâz, iltica ile insanı ulvîleştirir. Allah sevgisi ve korkusu iki yönden insanın ruhî ikelliğini giderir, ona kuvvetli bir irade ve sağlam bir karakter kazandırır. Böyle kişiliklerin içinde yer aldığı toplumlarda fazilet yarışı başlar. Din insana hem içgüdülerinin ve madde âleminin esiri olmadığı, hem de sonsuz bir hürriyet ve bağımsızlık içinde bulunmadığı şuurunu verir. Kişi bencil duygularına, canlı ve cansız tabiata değil yalnız her şeyin sahibi olan Allah’a boyun eğecektir. Dinin bu telkini insana gerçek hürriyet ve bağımsızlığını kazandırır. Artık kul yaratıklar önünde ve tabiat olaylarının karşısında hayret ve dehşete düşmez.⁵⁵⁵

Bütün dinlerin özünde iyiliksever ve yardımseverlik bulunmaktadır. Birçok dine “kendin için istediğini başkası içinde iste! Kendin için istemediğini başkası için de isteme!” prensibi vardır. Öyleyse din, gerçek manada anlaşıldığında insanlar arasında dayanışmayı sağlamak ve mevcut olan ıztırapları gidermek için insanları erdemliliğe çağırmaktadır.⁵⁵⁶ Dolayısıyla esas itibariyle, hiçbir din yoktur ki yanlış olsun. Hepsi kendilerine göre doğrudur. Hepsi de insanlığın belirli ve bilinen serattine çeşitli şekillerde tezahür ederler.⁵⁵⁷ İnsan-ı kâmil’in oluşması, din ile ve dindarın dînî sorumluluklarının bilincinde olarak görevlerini yerine getirmesi durumlarıyla doğru orantılıdır. Bütün dinlerin ortak amacı kâmil inanan ve sorumluluklarını yerine getiren müttakîyi meydana getirmektir. Dolayısıyla takvânın dinler tarihindeki karşılığı olgun

⁵⁵⁵ Tümer, “Din”, s. 317.

⁵⁵⁶ Yüksel, a.g.e., s. 107.

⁵⁵⁷ Yıldırım, a.g.e., s. 32.

insanın oluşmasında dinlerin inanırlarına emrettiği hususlar ve mü'minin bu ritüelleri sorumluluk bilinciyle yerine getirmesidir.

İman etmekle kişi, hem kendi varlığı hem de bütün var oluşla ilgili olarak hayatın, dünyada çekilen sıkıntıların ve ölümün anlamı, insanın evrendeki yeri gibi temel sorulara cevaplar bulur. Bu cevaplar insanın varlığa kutsallık atfetmesini ve iman, teslimiyet, ibadet gibi dînî tutumlarıyla kendisinin de bu kutsala ait olduğu hissini yaşamasını sağlar.⁵⁵⁸ Gerçekte dînî inanç ve değerlerin insan hayatındaki yeri ve fonksiyonları, bir başka dinin dışında, başka hiçbir şeyle karşılanamayacak kendine has bir anlam düzeyine sahiptir.⁵⁵⁹

Din, psikolojik açıdan, insana yapması ve yapmaması hususunda bir takım emirler veren insanüstü, yüce bir varlığa inanç şeklinde⁵⁶⁰ tanımlanabilir. Buradan anlaşılan, dinde uyulması gereken bir takım esaslar olduğu ve insanın, inanılana karşı yerine getirmekle kendisini yükümlü hissettiği bazı görevlerin (ibadetler, ahlâkî davranışlar) bulunduğu inandırıcıdır.⁵⁶¹ İman ancak duygu, düşünce⁵⁶² ve davranışlara aksettirildiği ölçüde değer kazanır. Davranış, iradeli bir harekettir. Bu, ahlâk sahasında, şuurlu bir tercihe gücü yeten kimsenin sorumluluğunu taşıdığı bir hareket veya davranıştır. O, din ve ahlâkın birleştiği noktadır. İnsanın sağlıklı bir ruh yapısına sahip olmasında, olumlu şahsiyet özellikleri kazanmasında dinin etkisi büyüktür. Dinler, özellikle İslâm dini, uyulduğu takdirde insanları olumlu şahsiyet özelliklerine sahip kılacak esaslar içermektedir. Ancak bu özelliklere sahip olmanın yolu, dînî inançlara içten inanmaya, onları sevgiye dayanan bir eğitimle öğrenip benimsemeye ve uygulamaya bağlıdır.⁵⁶³ Bütün bunları gerçekleştirenler de müttakî kimsedir.

Gerçek varlık sebebi ve spesifik karakteri itibariyle başka her türlü ferdî ya da sosyal kategoriye veya olaya icrası mümkün olmayan -kutsalla kurulan manevî güç, transantal ve ilâhî bağla belirlenen- dinin ve mükemmel şekliyle takvânın aynı zamanda ahlâkî bir müessese olarak insanlara yön veren, en mükemmel kanunlar ve en sıkı

⁵⁵⁸ Köse, "İman", s. 215.

⁵⁵⁹ Hökelekli, a.g.e., s. 14.

⁵⁶⁰ Taplamacıoğlu, a.g.e., ss. 49- 51.

⁵⁶¹ Peker, a.g.mk., s. 104.

⁵⁶² Albayrak, a.g.e., s. 308.

⁵⁶³ Peker, a.g.mk., s. 105.

nizâmlardan daha kuvvetli bir şekilde kişiyi içten kuşatan, kucaklayan ve yönlendiren bir disiplin olduğu muhakkaktır. Dinin zayıflaması ahlâkî ve hukûkî suçların artmasına, giderek anarşizme yol açar. Dolayısıyla müttakî insan grupları toplumun tamamının refahı için kaçınılmazdır.

Takvâ anlayışı toplumsal olarak benimsendiğinde toplum huzuru gerçekleşecektir. Çünkü çıkarlar ters düşse de yalan söylememek, hak yememek, haksızlık karşısında direnmek, işlenen suça karşı gerektiğinde affedici olabilmek, gönül kırmamak gibi birçok prensip sorumluluklarının bilincinde olan kişide bulunması gereken hasletlerdir. Aynı zamanda bu hasletler, erdemın ödülü, erdemın kendisi olduğu için yapma ve karşılığını âhirette Allah'tan bekleme gibi bir erdemi doğurur⁵⁶⁴ ki, bu da toplumda en çok ihtiyaç duyulan, insan olmak, ahlâk güzelliği, dürüstlük, işi ehline vermek ve kendi mesleğini hakkını vererek yapmak gibi toplumsal değer yargılarının bilincinde olan bireyleri⁵⁶⁵ kazanmak anlamındadır.

Dengeli olmak şartı ile, çocuk eğitiminde de dînî bilginin büyük önemi vardır. Bu, çocukta Tanrı'ya imanın, çocuğun saf ve temiz ruhunda yüksek duyguların, fedâkarlığın, diğerkamlığın, karşılıksız sevmenin ve aşkın varlığın oluşumunu hazırlayan bir unsurdur. Yine insanı hep gören, duyan, bilen, yanında olan ve onu koruyan çok yüce bir gücün bulunduğuna iman, çocuk ruhindaki sahipsizlik duygusunu, gelecek endişesini ve kendinden güçlü varlıklar karşısında sürüklenebileceği kompleksleri ortadan kaldıran, en azından dengeleyen bir motivasyon unsurudur. Ayrıca, maddeyi ve hayatı kuşatan aşkın bir varlığa iman, çocukta mücerret (soyut) düşünmenin de temeli ve başlangıcı durumundadır. Böylelikle çocuk yaptığı iyiliğin kendi lehine, yaptığı kötülüğün kendi aleyhine olduğunun, ölümün ve hesap gününün bilincinde olarak hayatını düzenlemesini sağlar. Önünde sevgi olan bu yaşam felsefesi, karşılıksız ve koşulsuz sevmeyi, yapılan iyiliği çıkar aracı görmekten uzak ve iyiliği başa kakmaktansa yapmamayı tercih gibi harika bir anlayışı beraberinde getirir.⁵⁶⁶

⁵⁶⁴ Öz, a.g.tz., s. 73.

⁵⁶⁵ Öz, a.tz.,a.y.

⁵⁶⁶ Öz, a.g.tz., s. 67.

B- İslam Bilimleri Perspektifiyle

“ V.k.y.” kökü, Kur’ân’da bütün türevleriyle 63 sûrede, 237 âyette, 258 defa geçmektedir.⁵⁶⁷ Takvâ kavramının Kur’ân-ı Kerîm’deki anlam alanı, Mekkî ve Medenî sûreler çerçevesinde iki ana grupta ele alınabilir. Her kavram gibi takvâ kavramı da tedrici olarak anlam değişikliğine uğramıştır. Ancak bu değişiklik takvânın sözlük anlamından uzaklaşmadan ama ona manevî unsurlar eklemek, şeklinde olmuştur.

Ulaşılabildiği kadarıyla 253 hadiste geçmekte olan “v.k.y.” (وقى) maddesi bu hadislerde Allah’ın takvâsı ve insanın takvası gibi hakiki anlamlarının yanında mecazi kullanımlara da sahiptir.

Müslümanın uyması gereken dînî hüküm ve kuralların bir kısmı fıkıh literatüründe fakihler tarafından “fetvâ” kelimesi altında toplanmıştır. Fetvâ farz ya da vacib bir hüküm ifade eder. Çünkü büyük ecir veya büyük felaket temelde bu ikisine bağlıdır. Ancak fıkıhta farz ve vacibin dışında mendub, mübah, mekruh vb. hükümler de vardır. Buradan hareketle fıkıh kültüründe takvânın, farz ve vaciblere ilaveten diğer hükümlerde de dinin ritüellerini titizlikle gözetmeyi ifade ettiği söylenebilir.

Teknik olarak imanın öznesi, iman eden yani mü’mindir.⁵⁶⁸ Özelde Kur’ân’ın görüşüne göre, nasıl biri “iman etmiş kişi”dir? İmanın tipik özellikleri nelerdir, yahut neler olmalıdır?⁵⁶⁹

“(Gerçek) Mü’minler ancak onlardır ki, ne vakit Allah anılsa, kalpleri ürperir ve O’nun âyetleri onlara okunduğu zaman imanlarını artırır ve ümitlerini Rabb’lerine bağlarlar (ve sadaka olarak) bizim kemdilerine bahşetmiş olduğumuzdan harcamada bulunurlar. Bunlar hakiki anlamda mü’min olanlardır.”⁵⁷⁰

⁵⁶⁷ Abdülbâkî, a.g.e., ss. 848- 851.

⁵⁶⁸ Izutsu, *İslâm Düşüncesinde İman Kavramı*, çev. Selahaddin Ayaz, Pınar Yayınları, İstanbul, 1984, s. 118.

⁵⁶⁹ Izutsu, *Kur’ân’da Dînî ve Ahlâkî Kavramlar*, çev. Selahattin Ayaz, Pınar Yayınları, İstanbul, 2003, s. 284.

⁵⁷⁰ el-Enfâl, 8/ 4.

Bu sözlü tanım, “kelimenin” gerçek anlamında “mü’min kişi”yi, sahiden müttakî, Allah’ın adının anılmasının bile kalbinde derin bir huşû hissi uyandırmaya yettiği ve tüm yaşamı o köklü dürüstlük hâlet-i ruhiyyesince tanzim olunan bir insan resmetmektedir. Bundan sonra verilecek âyet de takvânın daha ziyâde dış tezahürü ile alakalıdır.⁵⁷¹

“(Hakiki mü’minler) pişman olup (Allah’a) rücu edenler, (O’na) kulluk edip, (O’nu) yücelten, oruç tutan, eğilen (rükû’), alnını yere koyan (secde), hayrı tavsiye eden, şerri yasaklayan, Allah’ın hudûdu dahilinde kalanlardır. (Gerçek) Mü’minlere müjde ver.”⁵⁷²

Takvâ, Allah’a boyun eğerek O’nun azabından sakınmak, cezayı gerektirecek davranışlardan nefsi uzaklaştırmak suretiyle cezadan korunmaktır.⁵⁷³ Takvâ, kişinin, kendisini Allah’tan uzaklaştıran şeylerden uzak durmasıdır.⁵⁷⁴ Takvâ, masivâdan sakınmaktır. Takvâ, bütün iyilikleri ve faziletleri kendinde toplayan bir haslettir. Takvânın hakikatı, Allah’a itâat ederek azabından sakınmaktır. “Falan kalkanı ile korundu” dendiği zaman bu mana kastedilir. Takvâ’nın aslı, önce şirkten, sonra kötü ve günah olan fiillerden, daha sonra günah olması ihtimali olan amellerden sakınmak, en son olarak da fuzulî ve lüzumsuz olan (mübah ve helal) şeyleri de terk etmektir.⁵⁷⁵ Takvâ tasavvufun temelidir.⁵⁷⁶

Takvâ, kulun, dışta Hakk’ın emirlerine, içte ise iradesine bağlanmasıdır.⁵⁷⁷

Azîz ve Celîl olan Allah’ın “Allah’tan hakkıyla korunun”⁵⁷⁸ kelamının tefsirinde, takvâ; Allah’a itâat olunması, fakat isyan olunmaması, zikredilmesi, fakat unutulmaması, şükrolunması, fakat küfrân-ı nimette bulunulmaması demektir,

⁵⁷¹ Izutsu, a.e.,a.y.

⁵⁷² et-Tevbe, 9/ 112.

⁵⁷³ el-Cürcânî, a.g.e., s. 129.

⁵⁷⁴ es-Sülemî, Ebû Abdîrrahman Muhammed İbn el-Hüseyn (ö. 412/ 1021), *et-Tabâkatü’s-Süfiyye*, Dâru Kitâbi’n-Nefis, Sûriye, 1406/ 1986, s. 460

⁵⁷⁵ el-Kuşeyrî, a.g.e., s. 200.

⁵⁷⁶ Uludağ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2002, s. 337.

⁵⁷⁷ el-Kâşânî, Kemalüddîn Abdürrezzâk b. Ebi’l-Ganâim Muhammed (ö. 736/ 1335), *Istîlâhâtü’s-Süfiyye*, çev. Ekrem Demirci, İz Yayıncılık, İstanbul, 2004, s. 67.

⁵⁷⁸ Âl-i İmrân, 3/ 102.

denilmiştir.⁵⁷⁹ Takvâ, nefsin, şeriatın isteklerine muhalefet etme arzusu karşısında semâhat (boyun eğmeme) göstermesidir.⁵⁸⁰

Kettânî, “Dünya belâ üzerine, âhiret takvâ üzerine (bulunanlara) taksim olunmuştur. (Dünya ehlinin kısmeti belâ, cennet ehlinin kısmeti takvâdır.)” demiştir.

Cerîrî, “Bir kimse kendisi ile Allah’ı arasındaki münâsebet hususunda takvâyı hâkim kılmazsa, keşf ve müşâhede mertebesine ulaşamaz.” der.

İslâm’da, insan-ı kâmil, olgun, erdenli insan, müttakî ve uyumlu şahsiyetin işinde ve düşüncesinde âdil, iyi niyetli, sömürmeyen, sömürülmeyen, sadık ve iffetli olması, sahip olduğu ya da olacağı söz konusu sıfatların en önemli gereklerindedir. İnsan-ı kâmil, âlem-i ekber’in (Allah’ın) bütün kemallerini kendinde bulundurduğu için âlemi asgar(küçük alem)dir. Halifeliği de bundan dolayı hak etmiştir. Âlem bir ayna gibidir, insan-ı kâmil bu aynanın cilâsıdır.⁵⁸¹ İbn Arabî’ye göre, âlem önce ruhsuz bir karaltı şeklindeydi. Cilasız bir aynaydı. Bu aynayı cilalamak gerekti ve Âdem yaratıldı. O bu aynanın cilası ve ruhu oldu.⁵⁸² Allah Âdem’i kendi suretinden yarattı.⁵⁸³ Bu durum Hz. Âdem’den sonra da devam etmiş, velî ve nebiler bu özelliği yaşatmışlardır.⁵⁸⁴ İnsan-ı kâmil Hakk ile halk arasında bir köprü vazifesi görür. Gerçek insan-ı kâmil olan Hz. Peygamber ile onun vârisi olan insan-ı kâmillerin bir özelliği de Allah’ın ahlâkıyla ahlâklanmış olması bakımından ahlâkî kemale sahip bulunmasıdır. İnsan-ı kâmil şeriat, tarikat, hakikat ve mârifet itibariyle tam ve ergin olan kişidir. Kâmil insanın sözleri doğru, işleri iyi, ahlâkı güzeldir, mârifet sahibidir, yani eşyayı ve ondaki hikmetleri gereği gibi bilir. Esasen sülûkün amacı da söz konusu dört unsuru kemale erdirmekten ibarettir.⁵⁸⁵ Kur’ân, takvâyı kalbe nisbet ettiği gibi⁵⁸⁶ Hz.

⁵⁷⁹ Kuşeyrî, a.g.e., s. 200.

⁵⁸⁰ ed-Dihlevî, Şah Velîyullâh, *Hüccetullâhi’l-Bâliğa*, I-II, çev. Mehmet Erdoğan, 2.bs., İz Yayıncılık, İstanbul, 2001, II, 214; ayrıca bkz. Yörükân, Yusuf Ziya, *Müslümanlık ve Kur’ân-ı Kerîm’den Ayetlerle İslam Esasları*, 2.bs., Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2002, s. 227 vd.

⁵⁸¹ Kara, a.g.e., s. 111.

⁵⁸² İbnü’l-Arabî, a.g.e., ss. 49, 50.

⁵⁸³ el-Buhârî, a.g.e., “*el-İsti’zân*”, 1.

⁵⁸⁴ Kara, a.e., a.y.

⁵⁸⁵ Aydın, “İnsan-ı Kamil”, s. 331.

⁵⁸⁶ el-Hacc, 22/ 32; el-Hucurât, 49/ 3.

Peygamber de takvânın kalbde bulunduğuna işaret eder.⁵⁸⁷ Bu ise nefsi koruma ve nefisle mücadele melekelerinin kalbde bulunduğunun açık bir delilidir. Âyetlerde kalbe nisbet edilen⁵⁸⁸ akletmek,⁵⁸⁹ anlamak,⁵⁹⁰ tefekkür ve tedebbür etmek,⁵⁹¹ vahiy ve ilhâma mahal olmak⁵⁹² gibi hususiyetlerin genel toplamı, fitrî takvânın temelini oluşturmaktadır. Bu anlamda bütün insanlarda takvâ tohumları -başlangıç itibariyle- mevcut demektir.⁵⁹³ Söz konusu melekeler çakıştırılırsa korunma kabiliyeti gelişecek aksi halde körelecektir.⁵⁹⁴ Nitekim, Kur'ân, kalbin, paslı,⁵⁹⁵ kilitli⁵⁹⁶ ve hatta mühürlü⁵⁹⁷ olmasından bahsederken aynı zamanda bunlara paralel olarak⁵⁹⁸ kalbin körleşeceğinden,⁵⁹⁹ anlayış ve idrakinin kaybolacağından da söz eder.⁶⁰⁰ Bu ise nefsin korunmasının ancak kalbin fonksiyonlarının gereği gibi çalışmasıyla mümkün olabileceğini gösterir. Muhtelif âyetlerde namaz, oruç ve benzeri ibadetlerin takvâya ulaştıracağından⁶⁰¹ sözedilmesi,⁶⁰² başta Allah zikri olmak üzere tüm emir ve tavsiyelerin insan gönlünü diri tutmaya yönelik olduğu sonucuna götürür. Hz. Peygamberin günahların kalbi karartacağına dair⁶⁰³ uyarısı⁶⁰⁴ ise Allah'ı unutmanın tabii bir sonucu olarak emredileni yapmamak ya da yasaklanan hâl ve davranışlar içinde bulunmak gibi menfi davranışların takvâ duyularını iş göremez hâle getireceğinin bir beyanıdır.⁶⁰⁵

⁵⁸⁷ Müslim, a.g.e., “*el-Birr*”, 32; et-Tirmizî, a.g.e., “*el-Birr*”, 18.

⁵⁸⁸ Ergül, a.g.e., s. 270.

⁵⁸⁹ el-Hacc, 22/ 46.

⁵⁹⁰ el-A'râf, 7/ 179.

⁵⁹¹ Muhammed, 47/ 24.

⁵⁹² el-Bakara, 2/ 97; eş-Şu'arâ, 26/ 194.

⁵⁹³ eş-Şems, 91/ 8.

⁵⁹⁴ Ergül, a.g.e., s. 270.

⁵⁹⁵ el-Mutaffifîn, 83/ 14.

⁵⁹⁶ Muhammed, 47/ 24.

⁵⁹⁷ el-Bakara, 2/ 7; el-A'râf, 7/ 100.

⁵⁹⁸ Ergül, a.e., a.y.

⁵⁹⁹ bkz. el-Hacc, 22/ 46.

⁶⁰⁰ et-Tevbe, 9/ 87.

⁶⁰¹ Ergül, a.e., s. 271.

⁶⁰² bkz. el-Bakara, 2/ 21, 183.

⁶⁰³ Ergül, a.e., a.y.

⁶⁰⁴ et-Tirmizî, a.g.e., “*et-Tefsîr*”, 83; İbn Mâce, a.g.e., “*ez-Zühd*”, 29.

⁶⁰⁵ Ergül, a.e.,a.y.

Hız. Peygamber'in (s.) takvâ anlayışının bir yönünü de O'nun İlâhî hudûda riâyet konusundaki dikkat ve titizliği teşkil eder. İlâhî emirleri yerine getirme, yasaklardan kaçınma konusunda, kişiyi Allah'tan uzaklaştırabilecek her şeyden uzak⁶⁰⁶ durmak takvânın değişmez ölçüsüdür. Sadece büyük günahları terk etmekle tamamlanmış ve kemale ermiş olmaz; küçük günahları ve Allah'tan gafil olmayı da terk etmek gerekir. Büyük, küçük, gizli, açık, bütün günahları terk edip kalbini her türlü kötü arzu, his ve düşünceden arındırmadıktan sonra insan gerçek takvâyâ erişemez.⁶⁰⁷

Temelde ittikâ iki kısımdır. Birinci kısmı salihlerin, âbidlerin ve zâhidlerin ittikâsıdır. Onlar, kıyâmet gününü düşünürler, orada olacak muhakeme ve muhasebeyi akıllarına getirir, huzuru ilâhîde bütün yaptıklarından sorulacaklarını, bütün fiil ve hareketlerinin hesabını vereceklerini hatırlarına getirir, Rasûller önünde, veliler yanında bütün suçlarının ve kabahatlerinin meydana çıkacağını, bütün günahlarının ve ayıplarının açıklanacağını ve mahşer halkı içerisinde mahcup ve perişan olacaklarını tefekkür ve tezekkür ederek, dâima bunun endişesi altında yaşarlar. Zira, bu zevat bütün yaptıklarının kıyâmet günü havaya gitmesinden ve herkesin kendilerine gülmesinden çekinirler.

İttikânın ikinci kısmı ise, arifler takvâsıdır. Bu zevat-ı âlikadrin bütün endişesi de, kendilerine can damarlarından yakın olan Allah Teâlâ'ya karşı mahcup olmamak ve: "Ey kulum... Ben, seninle idim... Sen kiminle idin?" Hitabında muhatap bulunmamaktır, onlar yalnız bundan korkarlar. Bu zevat için ne cehennem endişesi ve nâr korkusu, ne de cennet ümidi, Hûri ve Gılman hayali bahis konusu değildir. Onlar, ancak Allah rızâsını ve Cemâl-i İlâhî'yi kaybetmekten, ondan mahrum olmaktan korkarlar. İttikânın temelindeki endişe ancak budur.⁶⁰⁸

⁶⁰⁶ Yetik, a.g.mk., s. 133.

⁶⁰⁷ Er, M. Emin, a.g.e., s. 179.

⁶⁰⁸ Ozak, III, 116- 177; ayrıca bkz. Yılmaz, a.g.e., ss. 98- 100; Güleç, a.g.mk, ss. 149- 150.

İKİNCİ BÖLÜM

KUR'ÂN'DA "TAKVÂ" KAVRAMI

Çalışmanın ana bölümünü oluşturan "Kur'ân'da Takvâ Kavramı Bölümü", çalışmanın adına uygun olarak "Takvâ'nın Kurânî yönünü ve arka planını inceler. Bölümde öncelikle kavramın etimolojik ve semantik çerçevesi ele alınmış ve anlan alanı üzerinde durulmuştur. Çok geniş bir literatüre sahip olması ve Kur'ân'da en çok geçen kavramlardan olması "Takvâ'nın bu alanda incelenmesinin derinlemesine ele alınmasını gerektirmiştir. Bu nedenle "Kur'ân'da Takvâ Kavramı Bölümü" tahlil noktasında "Öznesine", "Nesnesine" ve "Yüklemine Göre" çeşitleriyle ele alınmış ayrıca "Kur'ân'da Takvânın Hedefleri"ne değinilerek temelde takvânın amacı okuyucuya sunulmaya çalışılmıştır.

I- KUR'ÂN'DA "TAKVÂ" KAVRAMININ TANIMI

Bu bölümde Kur'ân'da takvâ kavramının yapısal özellikleri ve anlam sahası incelenmiştir. Kavramın, biçim yönüyle ele alınması Kur'ân'da yer aldığı âyet, sûre sayısını; anlam yönüyle incelenmesi ise sözkonusu âyetlerde sahip olduğu anlamı içermektedir.

A- Biçim Yönüyle: "Kur'ân'da "V.k.y." Maddesi ve Türevleri"

"V.k.y." kökü, Kur'ân'da bütün türevleriyle 63 sûrede, 237 âyette, 258 defa geçmektedir.¹ Bu kullanımlar, isim, mastar, emir ve fiil şeklindedir. "v.k.y." maddesinin fiil olarak yer aldığı âyetlere bakıldığında sülâsî kullanımlarının sülâsî mücerred kalıplardan 2.bab'dan; mezîd kullanımlarının ise mezîd fiillerden ifti'âl bab'ından

¹ Abdülbâkî, a.g.e., ss. 848- 851.

geldiği görülür. “v.k.y.” kökünün sülâsî kullanımları, ²وقاه, ³وقاهم, ⁴تقيكم, ⁵şeklinde ma‘lum ve ⁶يوق şeklinde meçhûl fiil olarak toplam 13 âyette 14 kez geçmektedir. Mezîd fiiller ise ⁷اتقي, ⁸اتقوا (vav’ın cezmiyle), ⁹اتقين, ¹⁰تتقون, ¹¹يتقي, ¹²اتقين, ¹³şeklinde toplam 63 âyette 66 kere kullanılmaktadır. “v.k.y.” maddesinin emir kullanımlarına gelince, sülâsiden yapılan emirleri, ¹⁴تق, ¹⁵قوا, ¹⁶قها, ¹⁷7 âyette 7 defa; mezîd fiillerden yapılan emirleri de ¹⁸اتقوا (vav’ın dammiyle), ¹⁹اتقون (nun’un kesriyle), ²⁰اتق, ²¹فليتقوا, ²²تتقوا, ²³يتق, ²⁴يتقه (kâf’in cezmiyle), ²⁵şeklinde 98 âyette 100 kez geçmektedir.

² et-Tûr, 52/ 27.

³ el-Mü’min, 40/ 45.

⁴ ed-Duhân, 44/ 56; et-Tûr, 52/ 18; el-İnsân, 86/ 11.

⁵ en-Nahl, 16/ 81.

⁶ el-Haşr, 59/ 9; et-Teğâbün, 64/ 16.

⁷ el-Bakara, 2/ 189, 203; Âl-i İmrân, 3/ 76; en-Nisâ, 4/ 77; el-A‘râf, 7/ 35; en-Necm, 53/ 32; el-Leyl, 92/ 5.

⁸ el-Bakara, 2/ 103, 212; Âl-i İmrân, 3/ 15, 172, 198; el-Mâide, 5/ 65, 93; el-A‘râf, 7/ 96, 201, Yûsuf, 12/ 109; er-Ra‘d, 13/ 35; en-Nahl, 16/ 30, 128; Meryem, 19/ 72; ez-Zümer, 39/ 20, 61, 73.

⁹ el-Ahzâb, 33/ 32.

¹⁰ el-Bakara, 2/ 21, 63, 179, 183; el-En‘âm, 6/ 153; el-A‘râf, 7/ 65, 171; Yûnus, 10/ 31; en-Nahl, 16/ 52; el-Mü‘minûn, 23/ 23, 32, 87; eş-Şu‘arâ, 26/ 106, 124, 142, 161, 177; es-Saffât, 37/ 124; el-Müzzemmil, 73/ 17.

¹¹ el-Bakara, 2/ 187; el-En‘âm, 6/ 32, 51, 69; el-A‘râf, 7/ 156, 164, 169; el-Enfâl, 8/ 56; et-Tevbe, 9/ 115; Yûnus, 10/ 6, 63; Yûsuf, 12/ 57; Tâhâ, 20/ 113; eş-Şu‘arâ, 26/ 11; en-Neml, 27/ 53; ez-Zümer, 39/ 28; el-Fussilet, 41/18.

¹² ez-Zümer, 39/ 24.

¹³ el-Ahzâb, 33/ 55.

¹⁴ el-Mü‘min, 40/ 9.

¹⁵ et-Tahrîm, 66/ 6.

¹⁶ el-Bakara, 2/ 201; Âl-i İmrân, 3/ 16, 191.

¹⁷ el-Mü‘min, 40/ 7, 9.

¹⁸ el-Bakara, 2/ 24, 48, 123, 189, 194, 196, 203, 223, 231, 233, 278, 281, 282; Âl-i İmrân, 3/ 50, 102, 123, 130, 131, 200; en-Nisâ, 4/ 1, 131; el-Mâide, 5/ 2, 4, 7, 8, 11, 35, 57, 88, 96, 100, 108, 112; el-En‘âm, 6/ 155; el-Enfâl, 8/ 1, 25, 69; et-Tevbe, 9/ 119; Hûd, 11/ 78; el-Hicr, 15/ 69; el-Hacc, 22/ 1; eş-Şu‘arâ, 26/ 108, 110, 126, 131, 132, 144, 150, 163, 179, 184; Lokmân, 31/ 33; el-Ahzâb, 33/ 70; Yâsîn, 36/ 45; ez-Zümer, 39/ 10; ez-Zuhurf, 43/ 63; el-Hucurât, 49/ 1, 10, 12; el-Hadîd, 57/ 28; el-Mücâdele, 58/ 9; el-Haşr, 59/ 7, 18; el-Mümtnine, 60/ 11; et-Teğâbün, 64/ 16; et-Talâk, 65/ 1, 10.

¹⁹ el-En‘âm, 6/ 72; el-Ankebût, 29/ 16; er-Rûm, 30/ 31; Nûh, 71/ 3.

²⁰ el-Bakara, 2/ 41, 197; en-Nahl, 16/ 2; el-Mü‘minûn, 23/ 52; ez-Zümer, 39/ 16.

²¹ el-Bakara, 2/ 206; el-Ahzâb, 33/ 1, 37.

²² en-Nisâ, 4/ 9.

²³ el-Bakara, 2/ 224; Âl-i İmrân, 3/ 28, 120, 125, 179, 186; en-Nisâ, 4/ 128, 129; el-A‘râf, 7/ 63; el-Enfâl, 8/ 29; Muhammed, 47/ 36.

²⁴ el-Bakara, 2/ 282, 283; Yûsuf, 12/ 90; et-Talâk, 65/ 2, 4, 5.

²⁵ en-Nûr, 24/ 52.

“V.k.y.” maddesinin bunların dışında kalan kullanımları isim mastar, ism-i fâil ve ism-i tafdîl şeklindedir. Bunlar; تقوي²⁶, تقواها²⁷, تقواهم²⁸ şeklinde 17 âyette 17 defa isim; تقاة²⁹, تقيا³⁰, تقاته³¹ şeklinde 5 âyette 5 kez mastar; واق (Allah’ın için)³², المتقين³³, المتقوان³⁴ şeklinde 52 âyette 52 kere ism-i fâil; الاتقي³⁵, اتقاكم³⁶ şeklinde 2 âyette 2 defa yer almaktadır.

B- Anlam Yönüyle: “Kur’ân’da “V.k.y.” Maddesinin Semantik Kadrosu”

Takvâ kavramının Kur’ân-ı Kerîm’deki anlam alanı, Mekkî ve Medenî sûreler çerçevesinde iki ana grupta ele alınabilir. Her kavram gibi takvâ kavramı da tedrici olarak anlam değişikliğine uğramıştır. Ancak bu değişiklik takvânın sözlük anlamından uzaklaşmadan ama ona manevî unsurlar eklemek, şeklinde olmuştur. Cahiliye arab şiirlerinde kişinin kendisine, ona zarar verecek şeyden araya engel koymak sûretiyle koruması anlamında olan takvâ kelimesi, İslâm’ın ilk yıllarında, mü’minin, evâmire imtisal ve nehâviden ictinâb ile kendisini Allah’ın azabından sakınması anlamını içerirken daha sonraları emirlere itâat ve nehiylerden kaçınmaya ilaveten şüphelilerden sakınmak ve kalbi Hakk’tan alıkoyan her şeyden uzaklaşmak manasını da barındıracak bir semantik genişliğe ulaşmıştır.

²⁶ el-Bakara, 2/ 197, 237; el-Mâide, 5/ 2, 8; el-A’râf, 7/ 26; et-Tevbe, 9/ 108, 109; Tâhâ, 20/ 132; el-Hacc, 22/ 32, 37; el-Feth, 48/ 26; el-Hucurât, 49/ 3; el-Mücâdele, 58/ 9; el-Müddesir, 74/ 56; el-‘Alak, 96/ 16.

²⁷ eş-Şems, 91/ 8.

²⁸ Muhammed, 47/ 17.

²⁹ Âl-i İmrân, 3/ 28.

³⁰ Meryem, 19/ 13, 18, 63.

³¹ Âl-i İmrân, 3/ 102.

³² er-Ra’d, 13/ 34, 37; el-Mü’min, 40/ 21.

³³ el-Bakara, 2/ 2, 66, 180, 194, 241; Âl-i İmrân, 3/ 76, 115, 133, 138; el-Mâide, 5/ 27, 46; el-A’râf, 7/ 128; et-Tevbe, 9/ 4, 7, 36, 44, 123; Hûd, 11/ 49; el-Hicr, 15/ 45; en-Nahl, 16/ 30, 31; Meryem, 19/ 85, 97; el-Enbiyâ, 21/ 48; en-Nûr, 24/ 34; el-Furkân, 25/ 74; eş-Şu‘arâ, 26/ 90; el-Kassas, 28/ 83; Sâd, 38/ 28, 49; ez-Zümer, 39/ 57; ez-Zuhruf, 43/ 35, 67; ed-Duhân, 44/ 51; el-Câsiye, 45/ 19; Kâf, 50/ 31; ez-Zâriyât, 51/ 15; et-Tûr, 52/ 17; el-Kamer, 54/ 54; el-Kalem, 68/ 34; el-Hâkka, 69/ 48; el-Mürselât, 77/ 41; en-Nebe’, 78/ 31.

³⁴ el-Bakara, 2/ 177; el-Enfâl, 8/ 34; er-Ra’d, 13/ 35; el-Furkân, 25/ 15; ez-Zümer, 39/ 33; Muhammed, 47/ 15.

³⁵ el-Leyl, 92/ 17.

³⁶ el-Hucurât, 49/ 13.

Kur'ân'da 258 yerde geçmekte olan takvâ kavramı 237 âyete bina edildiği için anlam sahasını net ve kesin çizgilerle belirlemek oldukça zordur. Müfessirlerin özellikle vurguladığı anlamıyla Kur'ân'da takvâ: "İnsanın kendisini Allah'ın vikâyesine koyarak, âhirette zarar ve eleme neden olacak her şeyden titizlikle sakınması, yani günahlardan geri durup hayır olan işlere sarılmasıdır."³⁷ Kur'ân'da ilk olarak şirkten sakınmak³⁸ ve ardından iman etmekle³⁹ başlayan takvâ mertebeleri, büyük günahkardan kaçınmak ile devam etmekte⁴⁰ ve nihayet küçük günahlarda da ısrar etmekten⁴¹ kendini alıkoymak ve böylelikle müttakî vasfını⁴² elde etmek sûretiyle dünya ve âhirette mutluluğa erişmekle⁴³ son bulmaktadır.

Takvâ kavramı tabiri câizse Kur'ân'ın belkemiğini oluşturan kavramlardan birisidir. Kur'ân'da 258 yerde geçmesi de onun bu açıdan önemini ortaya koymaktadır. Takvâ kelimesi ve iştikakları yukarıda belirttiğimiz anlamlara paralel olarak Kur'ân'da beş temel kavramın anlamını barındırmaktadır. Bunlardan ilki "tevhid" kavramıdır:⁴⁴ "Göklerde olanlar da, yerde olanlar da Allah'ındır. And olsun ki, sizden önce kitab verilenlere ve size de, Allah'tan sakınmanızı tavsiye ettik. İnkâr ederseniz bilin ki, göklerde olanlar da yerde olanlar da Allah'ındır."⁴⁵ İkinci olarak takvâ "haşyet"⁴⁶ anlamında kullanılır:⁴⁷ "Ey İnsanlar! ...Rabb'inizden sakının.",⁴⁸ "Kardeşleri Nûh onlara: "Allah'a karşı gelmekten sakınmaz mısınız?" dedi."⁴⁹ eş-Şu'arâ sûresinde yer

³⁷ el-Âlûsî, Ebû's-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî (ö.1270/ 1854), *Ruhu'l-Me'ânî fî Tefsiri'l-Kur'ânî'l-'Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*, I-XV, tah. Alî Abdülbârî 'Atiyye, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, 1422/ 2001, I, 101; Elmalılı, a.g.e., I, 156.

³⁸ Meryem, 19/ 97.

³⁹ el-Enbiyâ, 21/ 48; benzer bir âyet için bkz. Kâf, 50/ 33.

⁴⁰ el-Bakara, 2/ 278, 279; Âl-i İmrân 3/ 130, 131.

⁴¹ Âl-i İmrân 3/ 135.

⁴² el-A'râf, 7/ 201.

⁴³ Kâf, 50/ 31-32; Zâriyât, 51/ 15.

⁴⁴ ed-Dâmağânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Kebîr (ö. 478/ 1085), *el-Vucûh ve'n-Nezâir li Elfâzi Kitabillâhi'l-'Azîz*, tah. Abdülhamîd Alî, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, 1424/ 2003, s. 87; İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddin Abdurrahman b. Alî b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî (ö.597/ 1201), *Nüzhetü'l-'A'yun en-Nevâzir fî 'İlmi'l-Vucûh ve'n-Nezâir*, tah. Muhammed Abdülkerîm Kâzım er-Râzî, 3.bs., Müessetü'r-Risâle, Beyrût, 1407/ 1987, s. 220.

⁴⁵ en-Nisâ, 4/ 131.

⁴⁶ el-Müncîd fî'l-Luğati ve'l-A'lâm, Dâru'l-Maşrık, Beyrût, 2002, s. 915.

⁴⁷ ed-Dâmağânî, a.g.e., a.y.; İbnü'l-Cevzî, a.g.e., a.y.

⁴⁸ en-Nisâ, 4/ 1; el-Hacc, 22/ 1.

⁴⁹ eş-Şu'arâ, 26/ 106.

alan bu âyetin benzerleri aynı sûrede Hz. Hûd, Hz. Salih, ve Hz. Şu‘ayb’ın kıssalarını aktarıırken geçmektedir.

Kur’ân’da takvâ, “isyanı terk⁵⁰ ve ma‘siyetten sakınma”⁵¹ anlamlarında geçmektedir: “...Allah’tan sakının”⁵², yani kendisiyle emrolduğunuz şeyde Allah’a isyan etmekten sakının, demektir.⁵³ Bu saydıklarımızın dışında takvâ Kur’ân’da “ibadet” manasına da gelmektedir:⁵⁴ “...İnsânları uyarın ki, Benden başka ilâh yoktur, Benden sakının.”,⁵⁵ “...Ben de Rabb’inizim; öyleyse Benden sakının.”⁵⁶ Takvânın son olarak değinilecek Kur’ânî manası “ihlas”dır:⁵⁷ “...Şüphesiz ki o kalplerin takvâsındandır.”,⁵⁸ “...O kimseler Allah’ın gönüllerini takvâ ile imtihân ettiği kimselerdir.”⁵⁹

II- KUR’ÂN’DA “TAKVÂ” KAVRAMININ TAHLİLİ

“Kur’ân’da Takvâ Kavramının Tahlili Bölümü” daha önce de değinildiği üzere kavramın genişliği nedeniyle “Öznesi”, “Nesnesi” ve “Yüklemine Göre” ele alınmış ve kavram bütün yönleri sunulmaya çalışılmıştır. “Öznesi Bölümü” “Allah’ın Takvâsı” ve “İnsânın Takvâsı” şeklinde; “Nesnesi Göre Takvâ Kavramı Bölümü” “Takvânın Soyut ve Somut Nesnelere” çerçevesinde ele alınmış; “Yüklemine Göre Takvâ Kavramı Bölümü”nde ise kavramın eş ve zıt kullanımları ile anlam sahası belirlenmiş ve takvânın Kur’ânî bağlamı saptanmıştır.

A- Öznesine Göre “Takvâ” Kavramı

Takvâ kavramına öznesine göre bakıldığında “Allah, insan ve alem” üçlüsünden Allah ve insanı içerdiği görülür. Çünkü takvâ kavramı da her kavram gibi

⁵⁰ İbnü’l-Cevzî, a.e., a.y.

⁵¹ ed-Dâmağânî, a.e., a.y.

⁵² el-Bakara, 2/ 189.

⁵³ ed-Dâmağânî, a.e., a.y.

⁵⁴ ed-Dâmağânî, a.e., a.y.; İbnü’l-Cevzî, a.e., a.y.

⁵⁵ en-Nahl, 16/ 2.

⁵⁶ el-Mü’minûn, 23/ 52.

⁵⁷ ed-Dâmağânî, a.e., 88; İbnü’l-Cevzî, a.e., a.y.; ayrıca bkz. Özsoy - Güler, Ömer İlhami, *Konularına Göre Kur’ân: Sistematik Kur’ân Fihristi*, 7.bs., Fecr Yayınları, Ankara, 2004, ss. 388- 391.

⁵⁸ el-Hacc, 22/ 32.

⁵⁹ el-Hucurât, 49/ 3.

iki yöne sahiptir ve bu yönlerden Allah açısından bakıldığında “koruma, himaye altına alma, eğitme”; insan açısından bakıldığında “Allah hakları ve insan hakları” üst başlıklarına sahip olduğu görülür.

1- Allah’ın “Takvâ”sı

“Allah’ın takvâsı” insanı himaye altına yapısına dayandığı için dünya ve âhirette sürekliliğini koruyan bir süreçtir. İnsan için de hem dünya hem de âhiret hayatı Allah’ın koruması çerçevesinde olduğu sürece gerçek ve manevî anlamını bulur. Hakiki mü’minler bunu arzular ve ararlar.

a- Dünya’da

Allah Teâlâ insanlara ebedî mutluluğu sunmak için onları dünyada uyarır ve onlara sürekli olarak elçileriyle olumlu yönde teşvikte bulunur. Yaratıcı ve Eğiticinin bu tebliği saadete motivasyonun bir parçası olmakla birlikte teşviğin sahibinin bağlılarını asla yalnız bırakmayarak desteğini esirgememesi va’dinin gerçekliğini gözler önüne serer. Ayrıca son aşamada müttakîleri kendine dost edinmesi fâcirlere doğru yolun başka açılardan kesinliğinin bir göstergesidir.

aa- Eğitim-öğretim (“Tebliğ”)

Allah Teâlâ’nın “Rabb” vasfının “terbiye” manası, diğer manalarından meşhurdur.⁶⁰ Bu sebepten “Rabb” vasfında, istilâ (mertebeye yükseklik), ‘inâyet (dikkat, gayret, lütuf), tedbir, zabt, tasarruf, telkin, irşâd, teklif, emretme, nehyetme, terğib (teşvik, özendirme), terhib (korkutma, sakındırma), taltif (mükâfatlandırma), tekdir (azarlama) gibi terbiyenin bütün unsurları bulunur.⁶¹

Rabb, itâat olunan efendi, sahib, mâlik, olandır; yaratma ve emretmenin gerçek sahibi;⁶² insanları hayır ve şerlerle terbiye ve idare edip kemale erdiren⁶³ Allah’tır.⁶⁴

⁶⁰ el-Âlûsî, a.g.e., I, 77.

⁶¹ Elmalılı, a.g.e., I, 63.

⁶² et-Taberî, Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr (ö. 310h.), *Câmi’u’l-Beyân ‘an Te’vîli Âyi’l-Kur’ân*, I-XXX, Dâru’l-Fikr, Beyrût, 1420/ 1999, I, 62.

⁶³ el-Âlûsî, a.e., I, 77.

⁶⁴ Cebeci, a.g.e., s. 62.

“*Rabb’iniz olan Allah’tan ittikâ edin.*”⁶⁵ Gerek rubûbiyetteki nimet verme ve ikrâm etmenin yok olmasından korkarak,⁶⁶ gerek terbiyenin gereği olan cezalanma hâline düşmekten çekinerek bu vasfın sahibi Allah Teâlâ’dan ittikâ gerekir. Âyette Rabb vasfının zikredilmesi “ittikâ” emrini kuvvetlendirmek ve onu teşvik içindir.⁶⁷

Rabb’den ittikâ’ya çağırın bir başka âyette Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: “*Ey insanlar! Sizi tek kişiden yaratan Rabb’inizden ittikâ edin...*”⁶⁸ Kur’ân-ı Kerîm’de bu hitâb ile başlayan iki sûre vardır ki, bunlardan birisi, bu sûre yani en-Nisâ sûresidir ve bu sûre Kur’ân’ın ilk yarısının dördüncü sûresidir. Sonra Allah Teâlâ, bu sûrede “*ittikâ ediniz*” emrini, mebde’in, yani yaratılışın başlangıcını bilmeye delâlet eden hususa bağlamıştır ki, bu, kendisinin insanları tek bir nefisten yaratmış olmasıdır. Bu da yaratıcının ve eğiticinin, kudretinin, ilminin, hikmet ve celâlinin mükemmel olduğunu gösterir. İkincisi olan el-Hacc sûresindeki “*ittikâ ediniz*” emrini de, meâd, yani âhiret bilgisinin kemaline delâlet eden şeye bağlamıştır ki, bu da Cenâb-ı Hakk’ın “*Çünkü o sa’atin zelzelesi müthiş bir şeydir.*”⁶⁹ ifadesidir. Ayrıca el-Hacc sûresi de Kur’ân’ın ikinci yarısının dördüncü sûresidir. Böylece Allah Teâlâ, bu iki sûrenin evvelini “mebde” ve “meâd” bilgilerine bir delil yapmıştır.

Bütün insan tiplerini, tek bir nefisten yaratmak, kudretin ne kadar mükemmel olduğuna en ileri derecede bir delildir. İnsanların tek bir nefisten yaratılmasına rağmen aralarındaki farklılıklar, âlemin müdebbirinin her türlü mümkünata kâdir, her türlü malûmatı bilen; âlim bir Fâil-i Muhtâr (irade ve ihtiyarı olan bir fâil) olduğuna delâlet eder. Bu durumda da O’nun tebliğ çerçevesinde bize bildirdiği tekliflerine, emir ve nehiyelerine inkiyâd etmemizi gerektirir.⁷⁰ Buradaki ittikâ emri, küfür, masiyet ve sâir kabaihten ictinâbı kapsamanın yanında Allah’ın ve insanların hukûkuna riâyeti de içine

⁶⁵ et-Talâk, 65/ 1; benzer âyetler için bkz. el-Bakara, 2/ 182, 183; el-Hacc, 22/ 1.

⁶⁶ er-Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Mahmûd b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî (ö.606/ 1210), *Mefâtihu'l-Ğayb*, I-XXXII, el-Matba’atü'l-Behiyye, Mısır, 1934- 1938, XXX, 32.

⁶⁷ el-Bursevî, İsmâ‘îl Hakkı (ö. 1137/ 1725), *Ruhu'l-Beyân*, I-X, Cümle Yayınları, İstanbul, ts., X, 28; el-Âlûsî, a.g.e., III, 56, XXVIII, 133, XIV, 328.

⁶⁸ en-Nisâ, 4/ 1.

⁶⁹ el-Hacc, 22/ 1.

⁷⁰ er-Râzî, a.g.e., IX, 164- 165.

alır.⁷¹ Yani, “Rabb’inizin terbiye ve koruma hükmüne giriniz, emrine karşı koymaktan sakınıp genellikle inzibata (emniyet, sağlamlık, düzen) tabi olunuz, azabından korununuz. O Rabb’iniz ki, sizi tek bir nefisten bir şahıstan yarattı. Dolayısıyla aslen hepiniz, bir babadan gelme kardeşlersiniz ve hepiniz insansınız. Ve bir yaratıcının yaratıklarısınız. Bu ilkeler üzerinde hukûk esaslarınızı insanlık hakikatına ve terbiye temeline dayandırarak kardeşlik hukûkuna uymalı ve Rabb’inizin emrine karşı hareket etmekten sakınmalısınız”,⁷² demektir. Yüce Allah, akıl sahibi olan insanlara, kendisine hiçbir şeyi ortak koşmadan, O’nu tevhid ederek ibadet etmek ve kul hakları ile ilişkisi bulunan bütün emirlere uyma ve bütün yasaklardan kaçınma emrini vermekte ve bu emirleri yerine getirmeye sevk edecek şekilde takvâ emrini bir defa daha pekiştirmektedir. Bunu ise nimetleriyle onları besleyip büyütüp, ihsan ve lütuflarıyla onlara bol bol nimet verip,⁷³ tebliğ vasıtasıyla eğitip, kendisinin rubûbiyyetini muhatablarına izâfe edip hatırlatmakla tekîd etmektedir.

Kur’ân’da Cenâb-ı Hakk’ın diğer bazı vasıfları da ittikâ emrini takiben gelerek, âdeta “Rabb” vasfı ile ifade edilen bu unsurlar parça parça o vasıflarda açıkça beyân edilmiştir. İyi bir terbiyecisi, bilgili, haberdar, titizlikle gözleyici, takib edici, yerine göre bağışlayıcı, yerine göre şiddetle cezalandırıcı olmalı. Cenâb-ı Allah, birçok âyette bu manaları taşıyan isimlerini hatırlatarak “ittikâ”yı emreder:⁷⁴

*“Allah’tan ittikâ, edin; çünkü Allah ne yaparsanız hakkıyla haberdardır.”*⁷⁵

Hem Allah’ın insanlara yüklediği her türlü vazifeleri yaparak, yani yarın için hazırlığını

⁷¹ et-Taberî, a.g.e., IV, 296; el-Mâturîdî, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm: Te’vîlâtü Ehli’s-Sünnet*, I-V, tah. Fâtımetü Yûsuf el-Haymî, Müessesetü’r-Risâle, Beyrût, 1425/ 2004, I, 351; el-Kuşeyrî, *Letâifü’l-İşârât*, tah. Abdüllâtîf Hasen Abdurrahman, I-III, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrût, 1420/ 2000, I, 194; el-Bursevî, a.g.e., II, 159; el-Âlûsî, II, 391; et-Tabâtabâî, Seyyid Muhammed Hüseyin (ö. 1401/ 1981), *el-Mizân fî Tefsîri’l-Kur’an*, I-XXII, Müessesetü’l-A’lemî, Beyrût, 1417/ 1997, IV, 138; Vecdî, Muhammed Ferîd b. Mustafâ Vecdî b. Alî Reşâd, *Safvetü’l-İrfân fî Tefsîri’l-Kur’ân*, Matba’atü’ş-Şa’ab, Kâhire, 1321/ 1903, s. 104.

⁷² Elmalılı, a.g.e., II, 457.

⁷³ ez-Zuhaylî, Vehbe, *et-Tefsîru’l-Münir*, I-XXXII, Dâru’l-Fikr, Beyrût, 1411/ 1991, IV, 222.

⁷⁴ Cebeci, a.g.e., s. 63.

⁷⁵ el-Haşr, 59/ 18; benzer bir âyet için bkz. el-Mâide, 5/ 8.

yaparak, hem de O'nun haberdarlığını bilip günahlardan geri durarak⁷⁶ Allah'tan ittikâ gerekir.⁷⁷

O, haberdar olmadan öte, her şeyi bilicidir: “Allah'tan ittikâ edin ve biliniz ki, Allah her şeyi hakkıyla bilendir.”⁷⁸ Bilgisi sadece görünen şeylerle sınırlı değildir, gizlilikleri de bilir:⁷⁹ “Allah'tan ittikâ edin, çünkü⁸⁰ şüphesiz ki, Allah göğüslerde olan sırrı dahi hakkıyla bilicidir.”⁸¹ O'nun ilmi kuru bir ilim değildir, hikmetle komşu ve dosttur. Allah Teâlâ, Hz. Peygamber (s.)'a itikada sebat ve devamı emrederken⁸² bu yakınlığa vurgu yapar: “Ey Peygamber! Allah'tan sakın, inkarcılara ve ikiyüzlülere uyma. Allah şüphesiz bilendir, hikmet sahibidir.”⁸³ Kezâ ilim işitme vasfından da ayrı düşünülemez: “Allah'tan ittikâ edin; çünkü Allah işiten ve bilendir.”⁸⁴ Binâenaleyh bütün söylediklerinizi işitir, bütün yaptıklarınızı bilir, ona ve göre sizleri cezalandırır.⁸⁵ Dolayısıyla “Allah'tan ittikâ edin ve bilin ki, hiç şüphe edilmeyecek şekilde, o Allah yaptıklarınızı görüyor.”⁸⁶ Allah'ın bilmesi, işitmesi, görmesi bir hikmete mebnidir. Bütün bunlar beraberinde hesaba çekilmeyi getirir. Hesabın hedefi de ya ceza ya da

⁷⁶ et-Taberî, a.g.e., VI, 195; el-Mâturîdî, a.g.e., II, 21; ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 495; er-Râzî, a.g.e., XXIX, 291; el-Beydâvî, Nâsirüddîn Ebû Sa'îd (Ebû Muhammed) Abdullah b. Ömer b. Muhammed (ö. 685/ 1286), *Envârü't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vil*, I-II, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1424/ 2003, II, 483; en-Nesefî, Ebû'l-Berekât Hafızüddîn Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd (ö. 710/ 1310), *Medârikü't-Tenzil ve Hakâiki't-Te'vil*, I-II, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1421/ 2001, I, 310; el-Âlûsî, a.g.e., XIV, 253; el-Bursevî, a.g.e., II, 358, IX, 429; el-Maverdî, *Tefsîru'l-Maverdî*, tah. Seyyid Abdülmaksûd b. Abdirrahîm, I-VI, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1992/ 1412, V, 510; Ebû's-Su'ûd, Muhammed b. Muhammed Muhyiddîn el-İmâdî (ö. 982/ 1574), *İrşâdu'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm: Tefsîru Ebû's-Su'ûd*, I-IX, 4.bs., Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, Beyrût, 1414/ 1994, III, 12; et-Tabâtabâî, a.g.e., XIX, 227; Elmalılı, a.g.e., VII, 237.

⁷⁷ Cebeci, a.e., s. 64.

⁷⁸ el-Bakara, 2/ 231.

⁷⁹ Cebeci, a.e., a.y.

⁸⁰ Elmalılı, a.g.e., III, 113.

⁸¹ el-Mâide, 5/ 7.

⁸² ez-Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl (ö. 311/ 923), *Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbuhu*, tah. Abdülcelîl Abduh Şelebî, I-V, 'Âlemü'l-Kütüb, Beyrût, 1408/ 1988, IV, 213; er-Râzî, a.g.e., XXV, 189; el-Beydâvî, a.g.e., II, 239; en-Nesefî, a.g.e., II, 332; el-Bağdâdî, 'Alaeddîn Alî b. Muhammed b. İbrâhîm Hâzin (741/ 1341), *Muhtasarü Tefsîri'l-Hâzin*, I-III, el-Yemâme, Dimeşk, 1415/ 1995, III, 1223; eş-Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Havlanî (ö. 1250/ 1834), *Fethu'l-Kadîr el-Câmi' Beyne Fenni er-Rivâye ve'd-Dirâye*, I-V, Matbaatü Mustafâ el-Babî el-Halebî, yy., 1383/ 1964, IV, 260.

⁸³ el-Ahzâb, 33/ 1.

⁸⁴ el-Hucurât, 49/ 1.

⁸⁵ el-Beydâvî, a.g.e., II, 414; Elmalılı, a.g.e., VI, 518.

⁸⁶ el-Bakara, 2/ 233.

mükafattır. Dolayısıyla Allah, bütün insanların önlerindeki dehşetli güne hazırlıklı olmalarını sağlamak için, onları ikaz eder. Ve bu ikaz, belki vazgeçerler ve ıslah olurlar diye, olduğundan Rabb vasfıyla yakından ilişkilidir: “*Ey insanlar! Rabb’inizden ittikâ edin ve ne babanın evlâdına, ne de bizzat evlâdın babasına hiçbir şekilde fayda veremeyeceği günden sakının.*”⁸⁷

ab- Destekleme (“Nusret”)

Allah Teâlâ mü’minlere, müşriklerle ve kâfirlerle cihâdı emretikten sonra “*Bilin ki, Allah mutlaka müttakîlerle beraberdir.*”⁸⁸ buyurarak emrine itâat edenleri yardımsız ve korumasız bırakmayacağını belirtmiştir. Dolayısıyla buradan çıkarılabilecek sonuç, müttakîlere ilâhî yardımın nasib olacağıdır. Allah onlara muzafferiyet ve galebe ihsan eder ve onları muhafaza eder.⁸⁹ Allah Teâlâ’nın bereberliği, rahmeti, ikrâmı ve onlara makam ihsanı manasındır.⁹⁰ Yapılan savaş, Allah uğrunda, Hakk’ın rızası için olduğu takdirde, Allah’ın yardımı müttakîlere yetiştirir.⁹¹ Hakk’ın yardımı kiminle olursa muzafferiyet ve galebe onlarındır.⁹² Ve yine bu beraberlik ve yardımın nedeni takvâdır.⁹³

Yukarıda zikredilen durumu destekler mahiyette Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: “*Eğer sabreder ve ittikâ ederseniz onların hileleri size hiçbir şekilde zarar veremez.*”⁹⁴ Allah Teâlâ, bu âyette, aynı zamanda mü’minlere düşmanların oyun

⁸⁷ Lokmân, 31/ 33; İsrâiloğullarına hitâben benzer âyetler için bkz. el-Bakara, 2/ 48, 123; âyetlerdeki şefâ‘at hususunun ayrıntıları için bkz. Mu‘tik, Avvâb b. Abdillâh, *el-Mu‘tezile ve Usûluhum el-Hamse ve Mevkıfu Ehli’s-Sünneti minha*, 4.bs., Mektebetü’r-Rüşd, Riyâd, 1414/ 2001, ss. 236- 241.

⁸⁸ et-Tevbe, 9/ 36, 123; benzer bir âyet için bkz. en-Nahl, 16/ 128.

⁸⁹ el-Beydâvî, a.e., I, 404, 426; el-Kuşeyrî, a.g.e., II, 178; en-Nesefî, a.g.e., I, 496; el-Âlûsî, a.g.e., V, 285; es-Sem‘ânî, Ebû’l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbâr et-Temîmî eş-Şafîî es-Selefî (426- 489), *Tefsîru’l-Kur‘ân*, I-VI, tah. Ebû Temîm Yasîr b. İbrâhîm, Dâru’l-Vatan, Riyâd, 1418/ 1997, III, 211; el-Huvvârî, Hûd b. Muhakkem, *Tefsîru Kitâbillâhi’l-‘Azîz*, I-IV, tah. el-Hac b. Sa‘îd Şerîfî, Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, Beyrût, 1990, II, 396; İbn Cüzey, Ebû’l-Kâsım Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kelbî (ö. 741/ 1340), *Tefsîru İbn Cüzey: Teshîlu ‘Ulûmi’t-Tenzîl*, Dâru’l-Kütübi’l-‘Arabî, Beyrût, 1403/ 1983, s. 369.

⁹⁰ er-Râzî, a.g.e., XX, 143.

⁹¹ Elmalılı, a.g.e., IV, 226.

⁹² et-Taberî, a.g.e., X, 167.

⁹³ el-Âlûsî, a.g.e., V, 285.

⁹⁴ Âl-i İmrân, 3/ 125.

ve hîlelerine karşı sabır ve takvâ ile yardım istemelerini öğretmektedir.⁹⁵ Şartlar olgunlaştığında, Allah, onları kendisinden bir fazl ve ikrâm olarak koruyacaktır.⁹⁶ Bu, sabır ve takvânın bereketidir.⁹⁷ “Eğer siz sabreder ve ittikâ ederseniz (düşmanlar) ansızın üstünüze gelecek olurlarsa, Rabb’iniz size nişanlı beşbin meleklerle yardım edecektir.”⁹⁸ Belâ, mihnet ve ezâlara sabredilir⁹⁹ ve ittikâ edilirse Allah’ın yardımı gelecektir. Nitekim “bedir” gününde bu va’d gerçekleşmiştir.¹⁰⁰

ac- Dost edinme (“Tevellî”)

Allah Teâlâ, kendisinden ittikâ eden müttakîleri dost edinmektedir: “Allah müttakîlerin velîsi (dostu)dur”¹⁰¹ ve yardımcısıdır.¹⁰² Aynı hüküm müttakîler için de geçerlidir. Yani müttakîler de Allah’ın dostlarıdır: “İyi bilin ki, Allah’ın dostlarına korku yoktur. Onlar üzülmeyeceklerdir. Onlar iman ve ittikâ etmiş kimselerdir. Dünya hayatında da âhirette de onlar için müjde vardır. Allah’ın sözlerinde asla değişme yoktur. Bu en büyük sa’âdetin tâ kendisidir.”¹⁰³ Allah Teâlâ iman ve takvâlarından dolayı onları dost saymıştır.¹⁰⁴ Onlar ki Allah’tan başka velî ve dost tanımamışlar ve Allah’ın rızasına aykırı hareket etmekten sakınmışlar¹⁰⁵ ve Allah’tan başka hiçbir

⁹⁵ en-Nesefî, a.g.e., I, 199.

⁹⁶ el-Beydâvî, a.g.e., I, 178.

⁹⁷ el-Âlûsî, a.g.e., II, 256.

⁹⁸ Âl-i İmrân, 3/ 125.

⁹⁹ İbn Teymiyye, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, I-VII, tah. Abdurrahman ‘Umeyre, Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, Beyrût, 1408/ 1988, I, 72.

¹⁰⁰ Mücâhid b. Cebr, Ebû’l-Haccac el-Mekkî el- Kureşî (104/ 722), *Tefsîru’l-İmâm Mücâhid b. Cebr*, tah. Muhammed Abdüsselâm Ebû’n-Nîl, Dâru’l-Fikri’l-İslâmî, yy., 1410/ 1989, s. 259; ed-Dımeşkî, Ebû Hafs Ömer b. Alî b. Âdil el-Hanbelî (ö. 880h.), *el-Lübâb fî ‘Ulûmi’l-Kitâb*, I-XX, tah. Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Alî Muhammed Mu’avviz, Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, Beyrût, 1419/ 1998, V, 516.

¹⁰¹ el-Câsiye, 45/ 19.

¹⁰² İbnü’l-Arabî, Muhyiddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed el-‘Arabî et-Tâî el-Hâtimî (ö. 638/ 1240), *Rahmetün mine’r-Rahmân fî Tefsîri ve İşârâti’l-Kur’ân*, I-IV, cem’ ve te’lîf, Ebû Abdillâh Mahmûd Mahmûd el-Ğurâb, Matba’atü Nadr, Dımeşk, 1410/ 1989, IV, 121.

¹⁰³ Yûnus, 10/ 63- 64.

¹⁰⁴ el-Beydâvî, a.g.e., I, 429.

¹⁰⁵ el-Kâsimî, Cemâleddîn Muhammed b. Muhammed Sa’îd Cemâleddîn (1332/ 1914), *Tefsîru’l-Kâsimî*, I-XVII, tah. Muhammed Fu’âd Abdülbâkî, 2.bs., Dâru’l-Fikr, Beyrût, 1398/ 1978, IX, 49; Abdülazîz, a.g.e., III, 1618; Kerîm, Muhammed, *Keşfü’l-Hakayık ‘an Nüketi’l-Âyât ve’d-Dekâyık*, I-IV, 2.bs., Danışgâh-ı Sına’atı Suhend, Tebrîz, 1373, II, 32.

şeyden korkmamışlardır. Dolayısıyla Allah da onlara dost olduğu için kendilerine ne korku vardır ne de üzüntü... Dünyada da müjdelenmişlerdir âhirette de.¹⁰⁶

Velî yakınlık manası ifade etmektedir. Bununla kastedilen mü'minlerin seçkin olanlarıdır. Onlara Cenâb-ı Allah'a karşı yakınlıklarından dolayı, velî, evliyâ denmektedir. İnsanlar kabiliyetlerine ve gayretlerine göre sıralanırlar. "Velî" ismine layık olan en alt tabakadaki mü'minler, Allah'ın emir ve yasaklarına uyan müttakîlerdir.¹⁰⁷ Velî, yakın olan kimsedir. Ama yakınlık, Allah'ın münezzehe olduğu yer ve yön bakımından değildir. Kalb, Allah'ın bilgisinin nuruna dalmış olursa, insan her baktığı şeyde Allah'ın kudretinin delillerini görürse, dinlediğinde Allah'ın âyetlerini işitir, dinlerse, konuştuğunda Allah'ı övmek için konuşursa, hareket ettiğinde, Allah'ın yolunda hizmet için yürürse, gayreti Allah'a itâat hususunda olursa işte o zaman bu, Allah'a en fazla yakın olmaktır ve bu şahıs Allah'ın velîsi olmuştur.¹⁰⁸ O zaman Allah da onun velîsi olmuştur.

Bir kudsî hadiste Allah Teâlâ: "Kim benim bir velîme düşmanlık yaparsa, ona harb açarım. Kulüm bana farz kıldığım şeyleri yapmaktan daha sevimli bir şeyle yaklaşamaz. (Daha sonra) kulüm nafîlelerle bana yaklaşılmaya devam eder. Hatta öyleki onu severim. Sevdiğim zaman, işittiği kulağı, gördüğü gözü, tuttuğu eli, yürüdüğü ayağı Ben olurum. Eğer Ben'den bir şey isterse veririm, Bana sığınırsa onu korurum..."¹⁰⁹ Yani onu seversem onun hislerini, duygularını, organlarını korurum da razı olmadığım ve sevmediğim bir şeyi duymaz, bir hâli görmez, bir şeyi almaz, bir yere yürümez; şehvetlerinden arzularından sıyrılır ve tâatime dalar. Sevdiğim yola onu sevkeder ve o yolu ona kolaylaştırırım, sevmediğimden onu muhafaza ederim. Allah sevgisi bütün hâllerini sarar da onlar Allah'ın sevdiği şeyden başkasına iltifat etmezler. İşte bu derece Allah'a yakın olanlar da müttakîlerin en üst mertebesinde yer alan mü'minlerdir.¹¹⁰

Âyette yer alan "onlar için dünya hayatında da müjdeler vardır" cümlesini, "Bu salih rüyâdır ki, Müslüman o rüyâyı görür veya müslümana o rüyâ gösterilir."¹¹¹

¹⁰⁶ Elmalılı, a.g.e., IV, 377.

¹⁰⁷ el-Âlûsî, a.g.e., VI, 138- 139.

¹⁰⁸ er-Râzî, a.g.e., XVII, 126.

¹⁰⁹ el-Buhârî, a.g.e., "er-Rikak", 37.

¹¹⁰ el-Âlûsî, a.g.e., VI, 139.

¹¹¹ et-Tirmizî, a.g.e., "et-Tefsîr", 11.

şeklinde yorumlayanlar da olmuştur. Mü'mine vefatı esnasında, melekler tarafından Allah'ın rahmetine ereceğinin haber verilmesi de onun dünyada ulaşacağı müjdelerden biridir.¹¹²

b- Âhîret'te

Dünyada mutluluğun yolunu gösteren Rabb burada da sadakat sahiplerini yalnız bırakmaz ve umut edilen saadeti kendilerine sunmak için müttakîleri öncelikle cehennem azabından kurtararak en büyük felaha eriştirir ve akabinde en mükemmel yartırımın boşa çıkmayan karşılığını yani cenneti kendilerine sunarak gerçek feraha ulaştırır. İşte gerçek kurtuluş budur!

ba- Ebedî azaptan (Cehennem) koruma (“Vikâye”)

Dünyada, hayata bakışı ve yaşayışının merkezine “Allah'tan ittikâ”yı koyan mü'minin âhîrette felâha ereceği Allah'ın va'dlerindenidir: “*Allah'tan ittikâ edin ki, kurtulabileceğinizi umabilesiniz.*”¹¹³ Allah indinde bulunan arzunuzu ulaşabilesiniz.¹¹⁴ “*Allah'tan itikâ edin ki felâha erebilesiniz ve cehennemden ittikâ edin...*”¹¹⁵ Âyette felâhın aynı zamanda cehennemden kurtuluş olduğuna işaret vardır¹¹⁶ ki gerçek kurtuluş budur.

Mü'minlerin ateşten kutulup cennete erişebilmeleri için¹¹⁷ neler yapmaları gerektiği şu âyette özet olarak verilmiştir:¹¹⁸ “*Ve kim Allah'a O'nun peygamberine itâat eder, Allah'a karşı haşyet duyar, Allah'tan ittikâ ederse, işte onlar kurtuluşu yakalayanlardır.*”¹¹⁹ Bunlara ilaveten felaha ermenin şartları arasında şunlar da

¹¹² et-Taberî, a.g.e., XI, 176, 177.

¹¹³ el-Mâide, 5/ 100.

¹¹⁴ et-Taberî, a.g.e., VII, 107; Ebû's-Su'ûd, a.g.e., III, 84; İbn 'Aşûr, Muhammed Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tunusî (1394/ 1973), *Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr*, I-XXX, Dâru't-Tunûsiyye, Tunûs, 1984, VII, 64.

¹¹⁵ Âl-i İmrân, 3/ 130, 131.

¹¹⁶ et-Taberî, a.g.e., IV, 120, 121; er-Râzî, a.g.e., IX, 3; en-Nesefî, a.g.e., I, 202.

¹¹⁷ İbn Vehb, Ebû Muhammed Abdullâh b. Muhammed ed-Dînûrî (ö.308), *Tefsîru İbn Vehb fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerîm*, I-II, tah. Ahmed Ferid, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1414/ 2003, II, 75; el-Âlûsî, a.g.e., IX, 389.

¹¹⁸ el-Âlûsî, a.g.e., IX, 389.

¹¹⁹ en-Nûr, 24/ 52.

zikredilmiştir: “Kim nefsinin hırs ve cimriliğinden korunur (ittikâ ederse) işte onlar kurtuluşa erenlerdir.”¹²⁰ Âyette sadaka,¹²¹ zekat vererek nefsin cimriliğinden korunmak,¹²² nefse galebe etmek, onu zabt-u rabt altına almak ve onun kötülüğe götürücü hırs ve teşviklerinden yani her türlü şehvatından, hevâ-heveslerinden korunmak vardır ve bu durum takvânın özetidir,¹²³ dolayısıyla takvâ da felâha ulaşmanın olmazsa olmaz şartıdır.

bb- Ebedî mutluluğa (Cennet) ulaştırma (“İdhâl”)

“Dünya hayatı bir oyun ve oyalanmadan başka bir şey değildir. Âhiret yurdu ise takvâya erenler için elbette daha hayırlıdır. Düşünmüyor musunuz?”¹²⁴ Yani cennet, şirk, kebâir, masiyet ve fevahişten sakınan için daha hayırlıdır.¹²⁵ Âhiretin dâim hayatını, gerçek menfaatini, tükenmez lezzetlerini, dünyanın geçici hayatına, aldatıcı menfaatlerine ve elemelerle, kederlerle karışık anlık lezzetlerine tercih etmek doğru bir davranış mıdır?¹²⁶ Çünkü : “Bunların hepsi hayatın geçici metaından başka bir şey değildir. Âhiret ise Rabb’in indinde müttakîler için (ayrılmış)tır.”¹²⁷ Kâfirlerin dünya süslerinden, altından, gümüşten, güzelliklerden zevklenmesi sadece dünyaya has kısa ömürlü bir zevklenmedir. Gerçek zevk ise Allah’ın katında müttakîler için olan âhiret zevkidir. Çünkü o ebedî zevktir.¹²⁸

¹²⁰ el-Haşr, 59/ 9; et-Teğâbün, 64/ 16.

¹²¹ İbnü’l-Arabî (ö. 638/ 1240), a.g.e., IV, 302.

¹²² el-Ferrâ, Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh ed-Deylemî (ö. 207/ 822), *Ma’âni’l-Kur’ân*, I-III, 3.bs., ‘Âlemü’l-Kütüb, Beyrût, 1403/ 1983, III, 161; el-Maverdî, a.g.e., VI, 27; el-Kaşî, Bahâüddîn Hattâr b. Alî b. Haydar (ö. 776/ 1374), *el-Mu’temed mine’l-Menkûl fî mâ Evhâ ile’r-Rasûl*, tah. Faysal b. Ca’fer b. Abdillâh Bâlî, Muhammed Veled Seyyidî Veled Habîb, I-II, Mektebetü’t-Tevbe, Riyâd, 1420/ 2000, II, 349.

¹²³ er-Râzî, a.g.e., IX, 159.

¹²⁴ el-En’âm, 6/ 32.

¹²⁵ Ebû’s-Su’ûd, a.g.e., III, 126; el-Haddad, Ebû Bekr el-Yemenî, *Tefsîru’l-Haddad: Keşfü’t-Tenzîl fî Tahkîki’l-Mebâhis ve’t-Te’vîl*, tah. Muhammed İbrâhîm Yahyâ, I-VII, Dâru’l-Medâri’l-İslâmî, Beyrût, 2003, III, 24; el-Hererî, Muhammed Emîn b. Abdillâh el-’Uremmî eş-Şafî, *Tefsîru Hadaiki’r-Ravh ve’r-Reyhân fî Revâye ‘Ulûmi’l-Kur’ân*, I-XXX, tah. Hâşim Muhammed Alî b. Hüseyin Mehdî, Dâru Tavki’n-Necât, Beyrût, 1421/ 2001, VIII, 278; el-Kâsımî, a.g.e., IX, 137.

¹²⁶ Elmalılı, a.g.e., III, 348.

¹²⁷ ez-Zuhurf, 43/ 33- 35.

¹²⁸ Derveze, a.g.e., III, 373.

Düşünenler gayb haberlerini iyi değerlendirir, onlara inanır ve bunun gereği olarak takvâ yolunu tercih eder, dünyanın aldatıcılığına sabırla karşı koyar, böylece güzel neticeye ulaşırlar.¹²⁹ “Bunlar gayb haberlerdendir ki sana onları vahyedyorum. Onları bundan önce sen de bilmezdin kavmin de bilmezdi. O hâlde sabır üzere ol âkibet (âhiret kurtuluşu)¹³⁰ müttakîlerindir.”¹³¹ Hayırlı son, başarı, saygısızların, şu veya bu kavmin değil korunananlarıdır ki, Allah’tan yardım dileme ve sabretme, bu korunmanın ilk şartıdır.¹³² Sabır ve yardım dileme ile yoluna devam eden müttakîlere Allah dünyadaki nimetlerinin yanında âhiret saâdeti nasib edecektir: “İşte orada Yûsuf’a kudret verdik. O memlekette dilediği gibi otururdu. Biz rahmetimizi, dilediğimize nasib ederiz. (İman edip takvâda sebat eden)¹³³ muhsinlerin mükafatını zâyi etmeyiz. İman edip takvâda devam edenlere âhirette vereceğimiz mükafat (cennet)¹³⁴ ise elbette daha hayırlıdır.”¹³⁵ Allah, kendisinden ittikâ edenlere, dünyada zafer ve galebe nasib ettiği gibi âhirette de fevz, nimet ve necât nasib edecektir.¹³⁶

Âhirette insanlar; müttakîler ve müttakî olmayan mücrim, zâlim, şakî, kâfirler olarak ikiye ayrıldıklarında¹³⁷ müttakî olmayan kâfirler kendileri için hazırlanan¹³⁸ cehenneme bölük bölük¹³⁹ sevkolundukları ve o cehenneme atılıp yakıcı ateşinde¹⁴⁰ diz

¹²⁹ Cebeci, a.g.e., s. 202.

¹³⁰ el-Âlûsî, a.g.e., VI, 272.

¹³¹ Hûd, 11/ 49; el-A‘râf, 7/ 128; Tâhâ, 20/ 130, 132.

¹³² Elmalılı, a.g.e., IV, 33.

¹³³ el-Âlûsî, a.g.e., VII, 8.

¹³⁴ Yahyâ b. Sellâm, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Sellâm b. Ebî Sa‘lebe et-Teymî el-Basrî el-Kayravanî (ö. 200/ 815), *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*, I-II, tah. ve Tas. Hindişibîlî, Dâru’l-Kütübî’l-‘İlmiyye, Beyrût, 1425/ 2004, I, 295; İbn Vehb, a.g.e., II, 16; İbn Ebî Zemenîn, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Îsâ (ö. 399/ 1009), *Tefsîru’l-Kur‘âni’l-‘Azîm: Seb‘e et-Talâk*, I-IV, tah. Ebû Abdillâh Hüseyin b. Ukkâşe, Muhammed b. Mustafâ el-Kenz, el-Fârûku’l-Hâdîse, Kâhire, 1423/ 2002, III, 137; el-Cezairî Muhammed b. Yûsuf b. Îsâ el-Hafî Ettafeyyîş (1332/ 1914), *Tefsîru’t-Tefsîr li’l-Kur‘âni’l-‘Azîm*, I-XII, Vezâretü’t-Türâsî’l-Kavmi ve’s-Sekâfe, Ummân, 1407/ 1987, VIII, 265.

¹³⁵ Yûsuf, 12/ 56, 57.

¹³⁶ Abdülazîz, Emîr, *et-Tefsîru’l-Şâmil li’l-Kur‘âni’l-Kerîm*, I-VI, Dâru’s-Selâm, Kâhire, 1420/ 2000, III, 1673.

¹³⁷ en-Nesefî, a.g.e., I, 613.

¹³⁸ Furkân, 25/ 11.

¹³⁹ ez-Zümer, 39/ 71; Meryem, 19/ 86.

¹⁴⁰ el-Leyl, 92/ 14, 15.

üstü bırakıldıkları zaman¹⁴¹ müttakîler o cehennemden uzaklaştırılıp¹⁴² Rahman Allah'ın huzuruna getirilerek¹⁴³ oradan cennete bölük bölük sevkolunurlarken,¹⁴⁴ insan bu taraflardan hangisinin içinde olmak ister.¹⁴⁵ “(Ey Muhammed!) “bu (cehennem) mi daha hayırlıdır, yoksa müttakîlere va'd olunan ve onlar için bir mükâfat, bir mekân olacak ebedîlik cennet mi?” de.”¹⁴⁶ Yani kendilerine ateşli cehennem azabının olduğu kimselerin hâli mi daha hayırlıdır yoksa, kendilerine ebedî cennetle zaferin hazırlandığı küfür, şirk ve fevahişten sakınan¹⁴⁷ müttakî mü'minlerin hâli mi?,¹⁴⁸ demektir.

Allah Teâlâ, yerilen kötü sonla karşılaşmamaları ve övülen güzel âkibete ulaşmaları için insanları ikâz edip ibret almalarını istemektedir: “(O yanlış tercih yapanlar) yeryüzünde dolaşmadılar mı ki, kendilerinden önce geçenlerin sonlarının ne olduğuna bir baksınlar? Âhiret yurdu Allah'tan sakınanlar için daha hayırlıdır. Bunu akletmiyor musunuz?”¹⁴⁹ Aklınızı güzel bir şekilde kullanarak bu gerçeği anlayıp o hayra yetişmek için şu ölümlü dünyada şirk ve isyandan¹⁵⁰ vaz geçmeyecek misiniz?¹⁵¹

2- İnsanın “Takvâ”sı

Allah'ın kendisini himayesi ve korumasını hak etmesi için insanın yaratıcısı ve nimet vericisine karşı derin şükran sahibi olması ve bunun göstergesi olarak da hem Allah'ın haklarına hem de hemcinslerinin haklarına riayet etmesi gerekmektedir. Allah'ın hakları genel olarak “itikad ve ibadet” alanında; insan hakları da “ahlak, muamelat ve ukûbat” alanında toplanabilir.

¹⁴¹ Meryem, 19/ 72; geniş bilgi için bkz. Mücâhid b. Cebr, a.g.e., s. 457, 458; Yahyâ b. Sellâm, a.g.e., I, 238; İbn Cüzey, a.g.e., s. 410; el-Kâşî, a.g.e., II, 51; el-Merâğî, Ahmed Mustafâ (1883- 1952), *Tefsîru'l-Merâğî*, I-XXVII, 3.bs., Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, Beyrût, 1394/ 1974, XVI, 74; el-Cenâbezî, Muhammed b. Haydar Muhammed, *Be'yânü's-Sa'âde fî Mâkâmâti'l-'İbâde*, I-IV, 2.bs., Müessesetü'l-A'lemî, Beyrût, 1408/ 1988, VIII, 97; en-Nâsırî, Muhammed el-Mekkî, *et-Teysîr fî Ehâdîsi't-Tefsîr*, I-V, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrût, 1405/ 1985, IV, 51.

¹⁴² el-Leyl, 92/ 17.

¹⁴³ Meryem, 19/ 85.

¹⁴⁴ ez-Zümer, 39/ 73.

¹⁴⁵ Cebeci, a.g.e., s. 203.

¹⁴⁶ el-Furkân, 25/ 15.

¹⁴⁷ İbn Vehb, a.g.e., II, 82.

¹⁴⁸ el-Meydânî, a.g.e., VI, 404.

¹⁴⁹ Yûsuf, 12/ 109; benzer âyetler için bkz. Âl-i İmrân, 3/ 196- 198; en-Nisâ, 4/ 77; el-A'râf, 7/ 169.

¹⁵⁰ Elmalılı, a.g.e., IV, 531; el-Kâsımî, a.g.e., IX, 296; el-Haddad, a.g.e., III, 224; Kerîm, a.g.e., II, 173.

¹⁵¹ Elmalılı, a.e., IV, 531.

a- Allah hakları (“Hukukûllah”) alanında

İtikadî olarak Allah’ın birliğini tanıyıp ona ortak koşmamak ilk aşamada hukûkullah alanında takvâya uymak anlamında olmakla beraber ibadet alanında da kişinin sadakatini göstermesi ve ahkâma riayet etmesi müttakî mü’minin vazifelerindedir.

aa- İtikad alanında

İtikadi alanda Allah’tan ittikâ, ilk peygamberden bu yana her peygamberin ümmetine emrettiği bir husustur. Peygamberlerin kıssaları Kur’ân’da kısa ve öz bir şekilde nakledilir. Bütün detaylar anlatılmaz ancak muhatab için yeterli ve ibret verici bilgiler sunulmaktadır. Dolayısıyla bu peygamberlerin, kavimlerine yaptıkları tebliğ ve telkinler bütün teferruatlarıyla hikaye edilmez fakat çok veciz bir biçimde âdetâ bütün tebliğ özetlenir. Zamanların, mekanların, peygamberlerin ve ümmetlerin değişmesine mukabil emir, ehl-i kitapta da bizim ümmetimizde de değişmemiştir.¹⁵² “*Andolsun ki biz senden evvel kendilerine kitab verilenlere de size ‘Allah’tan ittikâ edin’ diye tavsiye edilmiştir.*”¹⁵³ Bu tavsiye ve emir sadece size yapılmamıştır. Bütün ümmetlere câmidir. Ne değişmiş ne de nesh olmuştur.¹⁵⁴ Onlara da size tavsiye ettiğimiz gibi Allah’a kulluk edip O’na hiçbir şeyi ortak koşmamalarını, O’nun emir ve şeriatını yerine getirmek sûretiyle gerçekten Allah’tan ittikâ etmelerini tavsiye ettik. Sizin şükr etmeniz ve takvâ sahibi olmanızın O’na hiçbir yararı dokunmadığı gibi inkar etmeniz ve isyanda bulunmanız da O’na hiçbir zarar vermez.¹⁵⁵ Zira takvâ sahibi olanlar takvâları sebebiyle kurtuluşa nâil olurlar. İnkâr edenler de bilsinler ki, göklerde ve yerde olanlar Allah’ındır.¹⁵⁶ Bütün peygamberler kavimlerine tebliğde bulunurken “Allah’tan ittikâ” etmeleri gerektiğini özellikle vurgulamışlardır. Bu durum eş-Şu’arâ sûresinde aynı

¹⁵² Cebeci, a.g.e., s. 31.

¹⁵³ en-Nisâ, 4/ 131.

¹⁵⁴ er-Râzî, a.g.e., XI, 70; en-Nesefî, a.g.e., I, 364; âyetin gramer yapısı için bkz. el-‘Ukberî, Ebû’l-Bekâ Mühibbüddîn Abdullâh b. Hüseyin b. Abdillâh (ö. 616/ 1219), *et-Tibyân fi İ’râbi’l-Kur’ân*, I-II, tah. Alî Muhammed Becâvî, 2.bs., Dâru’l-Cil, Beyrût, 1407/ 1987, I, 396.

¹⁵⁵ ez-Zuhaylî, *et-Teşîr*, V, 306.

¹⁵⁶ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 428- 429.

hikaye ancak farklı peygamber isimleriyle mükerrer defa anlatılmıştır. Sûrede ilk olarak Allah'tan ittikâ edenler ve azgınlara durumu karşılaştırılmış daha sonra da peygamberlerin tebliğ sürecine geçilmiştir: “*O gün cennet Allah'tan ittikâ edenlere yaklaştırılır, cehennem de azgınlara gösterilir. Onlara “Allah'ı bırakıp taptıklarınız nerededir. Size yardım ediyorlar mı veya kendilerine yardımları dokunuyor mu?” denilir.*”¹⁵⁷ “*Kardeşleri Nûh onlara: “Allah'tan ittikâ etmez misiniz? Doğrusu ben size gönderilmiş güvenilir bir elçiyim. Allah'tan sakının ve bana itâat edin. Buna karşı sizden bir ücret istemiyorum. Benim ecrim ancak âlemlerin Rabb'ine aittir. Artık Allah'tan ittikâ edin ve bana itâat edin” dedi.*” “*Sana mı inanacağız? Sana en rezil kimseler uymaktadır” dediler.*”¹⁵⁸ Yukarıda da belirttiğimiz gibi bu hikaye bazı küçük farklarla, Hz. Hûd, Hz. Salih, Hz. Lût, Hz. Şu'ayb'ın da tebliğ sürecini anlatan nakildir.¹⁵⁹ Peygamberler, bu çağrılarında va'-u nasihat, teşvik, ikâz ve açıklama bakımından zirveye ulaşmışlardır. Fakat kavimlerin cevabı, “*Va'z etsen de, va'z edicilerden olmasan da bizim için birdir*”¹⁶⁰ demek olmuştur. Böylece onlar, peygamberlerin bu sözlerine aldırış etmediklerini ve söyledikleri şeyleri hafife aldıklarını ifade etmişlerdir.¹⁶¹

Sözlükte, “uyarmak, ikaz etmek, korkulacak hususu bildirmek; korku verip uyanık kılmak; zararlı şeylerin geleceğini bildirerek korkutmak, sakındırmak, ihtar etmek”¹⁶² gibi manalara gelen inzar kelimesi Kur'ân'da çoğunlukla kâfir ve münafıkları

¹⁵⁷ eş-Şu'arâ, 26/ 90.

¹⁵⁸ eş-Şu'arâ, 26/ 106- 111.

¹⁵⁹ eş-Şu'arâ, 26/ 124-136, 142- 152, 161- 167, 177- 184.

¹⁶⁰ eş-Şu'arâ, 26/ 136.

¹⁶¹ er-Râzî, a.g.e., XXIV, 157; ayrıca bkz. ez-Zeccâc, a.g.e., IV, 94; et-Taberî, a.g.e., XIX, 111, 112, 115, 118, 121, 124, 128, 131, 132; ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III, 314; et-Tabresî, a.g.e., VII, 340- 341; el-Kâşânî, Muhsîn Muhammed b. Murtazâ b. Mahmûd el-Feyz (ö. 1090/ 1679), *Tefsîru's-Sâfi*, I-V, tas. Hüseyin A'lemî, 2.bs., Müessesetü'l-A'lemî, Beyrût, 1402/ 1982, IV, 44, 45, 46, 49; el-Bursevî, a.g.e., VI, 291, 292, 294, 296, 297, 298, 301, 303; el-Âlûsî, a.g.e., X, 105, 111, 113, 116, 117; es-Sâbûnî, Muhammed Ali, *Safvetü't-Tefâsîr*, I-III, Dâru'l-Fikr, Beyrût, 1421/ 2001, II, 356, 357, 358, 359, 360; et-Tabâtabâî, a.g.e., XV, 295, 296, 301, 305, 312; eş-Şevkânî, a.g.e., IV, 108, 109, 110, 112, 115; en-Nâsirî, a.g.e., IV, 376; el-Mut'anî, Abdülazîm İbrâhîm, *et-Tefsîru'l-Belâğî li'l-İstifhâm fi'l-Kur'âni'l-Hakîm*, Mektebetü Vehbe, Kâhire, 1420/ 1999, III, 103, 104, 106; Ateş, Süleyman, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri*, I-XII, Yeni Ufuklar Neşriyat, yy., ts., VI, 309, 311, 314, 316, 318.

¹⁶² ez-Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâğa*, s. 626; İbn Manzûr, a.g.e., XIV, 100- 102; el-Firûzâbâdî, a.g.e., II, 198; ez-Zebidî, a.g.e., III, 561- 562.

muhatap alır.¹⁶³ Dolayısıyla inzar, Allah'ın peygamberleri vasıtasıyla insanlar için gerekli olan ritüelleri onlara hatırlatarak doğru yola gelmelerini sağlama amacına yönelik bir metoddur.¹⁶⁴ İnzar metodu ile muhatabların kalblerinde iman kıvılcımları oluşturarak onların Yüce Yaratıcı'nın farkına varmalarına ve O'na içten saygı duymalarına vesile olunabilir.¹⁶⁵ Bu durum en güzel ifadesini Hz. Nûh'un sözlerinde bulmuştur: *“Ey kavmim, ben sizin için apaçık bir uyarıcıyım. Allah'a kulluk edin, O'ndan sakının ve bana itâat edin.”*¹⁶⁶ *“Nûh'u kavmine gönderdik ve o: “Ey kavmim Allah'a kulluk edin. Sizin O'ndan başka tanrınız yok. İttikâ etmeyecek misiniz?” dedi.”*¹⁶⁷ Allah Teâlâ Nûh'u bir olan ilâha ibadete insanları davet etme işiyle vazifelendirmiş, Nûh'un da insanları buna davet etmesi ancak herşeyden önce O ilâhı tanımaya çağırarakla mümkün olmuştur. Çünkü tanınmayan ve bilinmeyene ibadet mümkün değildir. İbadet ancak, ibadet edilecek olan bilindikten sonra, mümkün ve farz olur.¹⁶⁸

Kavimlerini yılmadan tekrar tekrar ittikâyâ çağıran peygamberlere, kavimlerin cevabı yalanlamak olmuştur. Yalanlamak için de her biri hiçbir dayanağı olmayan ancak kendilerini makul olduğuna inandırdıkları bahaneler öne sürmüşlerdir. Bu mazeretlerden birisi, kendi içlerinden bir insanın peygamber olarak gönderilmesidir. Allah Teâlâ, onların bu mazeretinin gerçek bir bahane olmadığını şu şekilde ifade etmiştir: *“Size o korkunç âkibeti haber vermek üzere (Allah'tan) ittikâ etmeniz için ve belki (bu sayede) rahmete kavuşturulmanızı sağlamak amacıyla, içinizden bir adam vasıtasıyla Rabb'inizden bir uyarıcı (kitab) gelmesine şaşırдыңız mı?”*¹⁶⁹ Önce inzar, onun neticesi hasıl olacak takvâ onun da neticesi kesin olmamakla beraber artık

¹⁶³ Abdülbâkî, a.g.e., ss. 786- 788.

¹⁶⁴ Gündüz a.g.e., s. 21.

¹⁶⁵ Topaloğlu, “Cennet”, *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXX (devam ediyor), İstanbul, 1993, VII, 380.

¹⁶⁶ Nûh, 71/ 3.

¹⁶⁷ el-Mü'minûn, 23/ 23.

¹⁶⁸ er-Râzî, a.g.e., XXIII, 90; benzer yorumlar için bkz. İbn Vehb, II, 51; et-Taberî, a.g.e., XVIII, 22, XXIX, 84; el-Mâtürîdî, a.g.e., III, 400; ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III, 178; et-Tabresî, a.g.e., VII, 185; er-Râzî, a.g.e., XXX, 134; el-Bursevî, a.g.e., VI, 78, X, 173; el-Âlûsî, a.g.e., IX, 227, XV, 78; et-Tabâtabâî, a.g.e., XV, 26, XX, 29; es-Sâbûnî, a.g.e., II, 281, III, 427; eş-Şevkânî, a.g.e., III, 481; el-Mut'anî, a.g.e., III, 3; Elmalılı, a.g.e., V, 336; Ateş, a.g.e., VI, 99, X, 79.

¹⁶⁹ el-A'râf, 7/ 63.

umulabilecek bağışlanma...¹⁷⁰ Bu durum tebliğin mahiyeti ve amacını açıklarken¹⁷¹ merkezine ittikâyi koymaktadır.¹⁷²

Peygamberlerin asıl görevi, insan fitratında mevcut olan dînî potansiyeli harekete geçirmek amacıyla vicdanları uyarmaktır. Bu sebeble etkili olacak bütün yollara başvurarak psikolojik engelleri ortadan kaldırmak gerekir. İnzar da psikolojik engellerin bertaraf edilmesi için kullanılacak etkili yollardan biridir. Ancak inzar, daha çok psikolojik olarak inanmaya müsait veya esasen Allah'a ve âhiret gününe inanan kimseler üzerinde etkili olmaktadır.¹⁷³ “*Rabb’lerin(in huzurun)a toplanacakların (a inanıp bu durum)dan korkanları onunla uyar ki; kendilerinin, O’ndan başka ne dostları, ne de destekçileri vardır. (Onları uyar), belki korunurlar.*”¹⁷⁴ “Umulur ki, korunurlar” buyruğu hakkında İbn Abbas, bu ifadenin manasının, “onların, dünyada korkmaları, küfür ve isyandan vazgeçmeleri için, onları korkut...” şeklinde olduğunu söylemiştir.¹⁷⁵ Mu’tezile, bu ifadenin “Allah Teâlâ’nın kâfirlerden de takvâ ve itâati dileyip istediğine delâlet ettiği”ni söylemiştir.¹⁷⁶ Söz konusu şahıslar içinde bu sayede korunacak, Allah’tan korkacak olanlar vardır.¹⁷⁷ İnzarın husûlü ile takvâyâ erecek olanlar vardır.¹⁷⁸ Dolayısıyla korkunun faydası, insanları öncelikle imana akabinden de takvâyâ, mücâhede, ibadet ve zikir gibi amellere ulaştırmaktır.¹⁷⁹

Peygamberin insanları, “Allah’tan ittikâ”ya çağırma amacıyla yerine getirdikleri inzar görevi, beraberinde “Allah’tan ittikâ” edenlere verilecek müjdeyi

¹⁷⁰ et-Taberî, a.g.e., VIII, 278; el-Mâtürîdî, a.g.e., II, 250; ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 111; er-Râzî, a.g.e., XIV, 152; el-Beydâvî, a.g.e., I, 163; en-Nesefî, a.g.e., I, 419; el-Bursevî, a.g.e., III, 183; el-Âlûsî, a.g.e., IV, 391- 392; el-Cezairî, Ebû Bekr Câbir, *Eyserü’t-Tefâsîr li Kelami’l-‘Alî el-Kebîr*, I-V, yay.y, yy., 1414/ 1993, II, 187; el-Cenâbezi, a.g.e., II, 189; et-Tabâtabâî, a.g.e., VIII, 179.

¹⁷¹ er-Râzî, a.g.e., XIV, 153; el-Beydâvî, a.g.e., I, 163.

¹⁷² Cebeci, a.g.e., s. 33.

¹⁷³ Hökelekli, “İnzâr”, *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXX (devam ediyor), İstanbul, 2000, XXII, 359.

¹⁷⁴ el-En‘âm, 6/51.

¹⁷⁵ er-Razî, a.g.e., IX, 443; benzer yorumlar için bkz. et-Taberî, a.g.e., VII, 262; el- Kuşeyrî, a.g.e., I, 295; ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 25; en-Nesefî, a.g.e., I, 366; ed-Dımeşkî, a.g.e., VIII, 159; Ebû’s-Su’ûd, a.g.e., III, 138; el-Bursevî, a.g.e., III, 34; el-Âlûsî, a.g.e., IV, 149; el-Hererî, a.g.e., VIII, 345.

¹⁷⁶ er-Râzî, a.g.e., IX, 443.

¹⁷⁷ Elmalılı, a.g.e., III, 369.

¹⁷⁸ el-Endelüsî, Ebû Muhammed Abdülhakk b. Galib b. ‘Atiyye (ö. 546), *el-Muharraru’l-Vecîz fi Tefsîri’l-Kitâbi’l-‘Azîz*, I-V, tah. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed, Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, Beyrût, 1413/ 1993, IV, 138.

¹⁷⁹ Hökelekli, “İnzâr”, s. 359.

getirir. Bu da tebşir görevi çerçevesinde değerlendirilebilir: “*Ey Muhammed! Biz Kur’ân’ı Allah’tan sakınanları müjdelemen ve inatçı milleti uyarman için senin dilinde indirerek kolaylaştırdık.*”¹⁸⁰ Allah Teâlâ burada, içinde, tevhid, nübüvvet, haşr ve neşr konuları ile, sapık ve batıldan yana olan herşeyi reddederek Kur’ân’ın, müttakîlere müjde, onların dışında kalanları da inzarı ihtivâ ettiğini bildirmektedir. Allah Teâlâ, Hz. Peygamber’in bununla, müttakîleri müjdeleyeceğini zikredince buna mukabil takvâya en aşırı bir muhâlefet içinde olan kimseleri zikretti. Onların en aşırıları da, batıla yapışan ve onun uğrunda savaşıp gayret gösteren, en mücahedeci ve düşman kimselerdir.¹⁸¹ Bazı müfessirler buradaki müjdeden kasdın cennet olduğunu belirtirken¹⁸² el-Hiberî de bu âyetin özellikle Hz. Ali hakkında nâzil olduğunu iddia etmektedir.¹⁸³

Cenâb-ı Allah, Hz. Mûsâ(s.a.)’yı Mısır’a peygamber olarak vazifelendirirken: “*O zâlimler güruhu Firavn’ın kavmine ‘(Allah’tan) ittikâ etmeyecek misiniz?’ diye git*”¹⁸⁴ buyurarak hem tebliğin özünü tek kelime ile –takvâ emri-, hem kavmin kötü husûsiyetlerini tek kelime ile –zâlimler- beyan etmiştir. Düşünenler için bu ifadeye takvâya büyük bir teşvik vardır.¹⁸⁵

Müjdecî ve uyarıcı olarak gönderilen son elçi Hz. Muhammed(s.)’in görevi de müttakîleri ilâhî nimetle müjdelemek ve zâlimleri de ilâhî azab ile inzar etmektir.¹⁸⁶ Dolayısıyla son Peygamber de özelde ehl-i kitaba ancak içerdiği hükümler açısından

¹⁸⁰ Meryem, 19/ 97.

¹⁸¹ er-Râzî, a.g.e., XV, 414; benzer yorumlar için bkz. et-Taberî, a.g.e., XVI, 167; es-Sâbûnî, a.g.e., II, 207; el-Bursevî, a.g.e., V, 360; el-Hicâzî, Muhammed Mahmûd, *et-Tefsîru’l-Vâzih*, I-XXX, Dâru’t-Tefsîr, 7.bs., Kâhire, 1399/ 1979, XVI, 118; el-Âlûsî, a.g.e., VIII, 459; el-Cezairî, a.g.e., VIII, 114; el-Merâgî, a.g.e., XVI, 89; et-Tabâtabâî, a.g.e., XIV, 115.

¹⁸² Yahyâ b. Sellâm, a.g.e., I, 249; İbn Ebî Zemenîn, a.g.e., III, 109; el-Huvvârî, a.g.e., III, 31.

¹⁸³ el-Hiberî, Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Hakem b. Müslim el-Kûfî (ö. 286h.), *Tefsîru Hiberî*, tah. Muhammed Rızâ el-Hüseynî, Müessesetü ‘Âli’l-Beyt, Beyrût, 1408/ 1987, s. 290.

¹⁸⁴ eş-Şu‘arâ, 26/ 10- 11.

¹⁸⁵ er-Râzî, a.g.e., VIII, 59; benzer yorumlar için bkz. et-Taberî, a.g.e., XIX, 80; es-Sa’lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm en-Nisâbûrî (ö. 427/ 1035), *el-Keşf ve’l-Beyân fî Tefsîri’l-Kur’ân*, I-VI, tah. Seyyid Kesrevî Hasen, Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, Beyrût, 1425/ 2004, IV, 442; ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III, 293; et-Tabresî, a.g.e., VII, 323; el-Bursevî, a.g.e., IV, 265; el-Âlûsî, a.g.e., X, 64; es-Sâbûnî, a.g.e., II, 345; el-Kâşânî, (ö. 1090/ 1679), a.g.e., IV, 30; eş-Şevkânî, a.g.e., IV, 95.

¹⁸⁶ Karagöz, a.g.e., s. 19.

bütün insanlığa çağrısını yapmıştır: “Sizin Yanınızda bulunanı doğrulayıcı olarak indirdiğim(Kur’ân)a inanın ve onu inkar edenlerin ilki olmayın; Benim âyetlerimi az bir paraya satmayın ve Benden sakının.”¹⁸⁷ Bu âyette Allah Teâlâ, âyetlerimi dünya malından az bir meta’ ile satın alma veya az bir paha ile satma konusunda Benden sakının.¹⁸⁸ Rasûlü’me indirilene inanmamanız ve peygamberlerinin nübüvvetini bildikleri hâlde inkar ettikleri için sizden öncekilerin başına gelen azabın sizin de başınıza gelmesi hususunda benden sakının, buyurmaktadır.¹⁸⁹ Ve bir ikazda özelle inanalara: “Ey inananlar! Allah’tan O’na yaraşır bir biçimde ittikâ edin ve ancak Müslümanlar olarak ölin.”¹⁹⁰ Allah’tan hakkıyla sakınıp, O’na isyan etmeyip, itâat etmektir. Allah’ı unutmayıp sürekli hatırlamaktır,¹⁹¹ nimetlerine karşı nankörlük etmeyip devamlı şükür üzere olmaktır.¹⁹²

ab- İbadet alanında

Kur’ân-ı Kerîm’de yer alan takvâ ile ilgili âyetlerden bir kısmı imanla birlikte ibadete de vurgu yapmaktadır. İbadetsiz iman müttakî olmak için yeterli olmadığı gibi ibadetin de imansız bir anlamı yoktur. Bu durumda iman, takvânın başlangıç mertebesi, imanla birlikte ibadet ise takvânın kemal derecesine ulaşmak için zorunlu mertebe olarak düşünülebilir: “Ey Muhammed! “İman eden kullarım! Rabb’inizden ittikâ edin” de.”¹⁹³ Ne şekilde? Emirlerine tutunmak,¹⁹⁴ nehiylerinden kaçınmak şeklinde.¹⁹⁵ Cenâb-

¹⁸⁷ el-Bakara, 2/ 41.

¹⁸⁸ el-Mansûrî, Mustafâ el-Hayrî, *el-Muktetaf min ‘Uyûni’t-Tefâsîr*, I-V, tah. Muhammed Alî Sâbûnî, Dâru Kalem, Beyrût, 1416/ 1996, I, 76; Sa’îd Havva, a.g.e., I, 136- 137.

¹⁸⁹ et-Taberî, a.g.e., I, 362.

¹⁹⁰ Âl-i İmrân, 3/ 102.

¹⁹¹ ez-Zehebî, Ebû Abdillâh Şemseddîn Muhammed b. Ahmed Osman (ö. 748/ 1348), *Tefsîru’l-İmâm ez-Zehebî*, I-II, cem’ ve tertîb, Su’ûd b. Abdillâh el-Fenîsân, Mektebetü’l-Ubeykân, Riyâd, 1424/ 2003, I, 187; ed-Dîmeşkî, a.g.e., V, 429; ez-Zuhaylî, *et-Tefsîr*, IV, 27.

¹⁹² Süfyân es-Sevrî, Ebû Abdillâh Süfyân b. Sa’îd b. Meskûk (161/ 778), *Tefsîru Süfyân es-Sevrî*, tah. Ebû Ca’fer Muhammed, Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, Beyrût, 1403/ 1983, s. 79; et-Taberî, a.g.e., IV, 38.

¹⁹³ ez-Zümer, 39/ 10.

¹⁹⁴ el-Beydâvî, a.g.e., II, 321; el-Kâşânî Nûrüddîn Muhammed b. Murtazâ (ö. 1115/ 1703), *Tefsîru’l-Mu’in*, I-III, neş. Hüseyin Dergâhî, Seyyid Mahmûd el-Mar’aşî, Ayetüllâhîl-Uzmâ el-Mar’aşî, Kum, ts., III, 1233.

ı Allah, âyette imana takvâyı eklememizi emretmektedir.¹⁹⁶ Yani, işlerin küçük ve büyük olanlarında Allah'tan ittikâ ederek tevhidi ispatlamayı ve onda sebat etmeyi,¹⁹⁷ kasetmektedir.

“Ey iman edenler! Allah'tan ittikâ edin ve sadık olanlarla beraber olun.”¹⁹⁸

İmanda doğru olma, “takvâ” ile ifade edilen ibadetleri yapmak sûretiyle ispat edilir. İman sözü takvâ ile doğrulanmalı,¹⁹⁹ Allah Teâlâ'nın, gerek bu dünyada, gerek âhirette yardım ve mükafatlarına ermek için imanın yetmediği²⁰⁰ bilinmelidir: “Dünya hayatı, başka değil, ancak bir oyun ve eğlencedir. Eğer iman eder ve ittikâ ederseniz (Allah) size mükafatlarınızı verir.”²⁰¹ Bu mükafatın oranı da oldukça büyük tutulmuştur: “Eğer iman eder ve ittikâ ederseniz, (iman ve ittikâlarınıza karşılık)²⁰² size (hesaba sığmaz derecede)²⁰³ büyük bir mükafat vardır.”²⁰⁴

¹⁹⁵ et-Taberî, a.g.e., XXIII, 241; en-Neseî, a.g.e., II, 449; el-Bağdâdî, a.g.e., III, 1323; eş-Şirbînî, Şemseddîn Hatib Muhammed b. Ahmed (977/ 1570), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm: es-Sirâcü'l-Münîr*, I-XX, tah. Ahmed 'İzzü 'Înâye ed-Dımeşkî, Dâru İhyâi't-Türâsî'l-'Arabî, Beyrût, 1425/ 2004, VI, 242; el-Bursevî, a.g.e., VIII, 84; Vehbi, Mehmet (1369/ 1949), *Ahkâm-u Kur'âniye*, I-XVI, Kurtulmuş Kitabevi, İstanbul, 1947, XII, 4852.

¹⁹⁶ er-Râzî, a.g.e., XXVI, 252.

¹⁹⁷ es-Semerkandî, *Tefsîrû's-Senerkandî: Bahru'l-'Ulûm*, I-III, tah. Alî Muhammed Mu'avvez, Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Zekeriyâ Abdülmecîd, Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye, Beyrût, 1413/ 1993, III, 146.

¹⁹⁸ et-Tevbe, 9/ 119.

¹⁹⁹ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, I-V, tah. Abdullah Mahmûd Şehhâte, el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-'Âmme li'l-Kitâb, Kâhire, 1979, IV, 53; et-Taberî, a.g.e., XI, 84; ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 321; el-Beydâvî, a.g.e., II, 406; el-Bursevî, a.g.e., VIII, 524; et-Tabâtabâî, a.g.e., I, 233- 234; âyetle ilgili rivâyet edilen hadisler için bkz. en-Nesâî, *Tefsîru'n-Nesâî*, I-II, tah. Sabrî b. Abdülhâlik eş-Şafîî, Seyyid b. Abbâs el-Celîmî, Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiye, Beyrût, 1410/ 1990, I, 564, 565; el-Cevziyye, a.g.e., II, 382; el-Fenîsân, Su'ûd b. Abdillâh, *Merviyâtü Ümmi'l-Mü'minîn 'Aîşe fi't-Tefsîr*, Mektebetü't-Tevbe, Riyâd, 1413/ 1992, s. 211.

²⁰⁰ Cebeci, a.g.e., s. 81.

²⁰¹ Muhammed, 47/ 36.

²⁰² et-Taberî, a.g.e., I, 655.

²⁰³ el-Âlûsî, a.g.e., I, 347.

²⁰⁴ el-Bakara, 2/ 103.

Kur'ân-ı Kerîm bir manada takvâya kabiliyeti olan insanlara hidayet rehberi olduğu gibi²⁰⁵ bir manada da hidayete ermiş olanlara, bu ikinci mertebe anlamında takvâ yolunu gösterici ve açıklayıcı²⁰⁶ olarak onlara müttakî olmaları için yardım edicidir:²⁰⁷ “O, hidayete ermiş olanların hidayetini artırmış ve onlara (nasıl) takvâ üzere olacaklarını ilhâm etmiştir.”²⁰⁸ Bu takvâ, Allah'ı bilen kimsenin (ârifin), gönlünü Allah'tan alıkoyan şeylerden temizleyip, bütün varlığı ile Allah'a bağlanması manasında, takvânın kemaline, yani ileri derecede takvâya işaret eder.²⁰⁹

Allah Teâlâ çeşitli konularda ahkâmını beyan edip “hudûdullâh”ı çizdikten sonra, buyruğunu, bu meselelerde kendisinden ittikâ ile tamamlamaktadır: “*Bu dosdoğru yoluma uyun. Sizi Allah yolundan ayrı düşürecek yollara uymayın. İşte (Allah) size bunları ittikâ edesiniz diye buyurmaktadır.*”²¹⁰ Yani O'na itâat ile²¹¹ takvâya ulaşmayı umasınız,²¹² demektir. Bu da O'nun emrettiklerini yapmaya, nehyettiklerinden geri durmaya devam etmekle olur.²¹³ Allah Teâlâ insanlara belirlediği sınırları peygamberi aracılığıyla bizlere bildirmiş ve bunun hikmetinin de insanların ittikâ etmeleri olduğunu beyan etmiştir: “*Allah, insanlara âyetlerini böyle açıklar ki,*

²⁰⁵ el-Bakara, 2/ 2; geniş bilgi için bkz. et-Taberî, a.g.e., I, 145; el-Mâturîdî, a.g.e., I, 14; el-Kuşeyrî, a.g.e., I, 18; el-Vâhidî, Ebû'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâbüri (468/ 1075), *el-Veciz fi Tefsiri'l-Kitâbi'l-'Aziz*, I-II, tah. Safvân Adnân Dâvûdî, Dâru'l-Kalem, Dimeşk, 1414/ 1995, I, 90; ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 44; el-Endelusî, a.g.e., I, 84; el-'Ukberî, a.g.e., I, 16; es-Sekafî, Ahmed b. İbrâhîm b. Zübeyr el-Âsimî el-Kırnâdî (ö. 708/ 1308), *Milâkü't-Te'vil*, I-II, tah. Sa'îd el-Fellâh, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrût, 1403/ 1983, I, 177; en-Nesefî, a.g.e., I, 15; el-Bursevî, a.g.e., I, 30; el-Âlûsî, a.g.e., I, 101; et-Tabâtabâî, a.g.e., I, 46; en-Nisâbüri, Nizâmüddîn el-Hasen b. Muhammed b. Hüseyin el-Kamî (ö. 850/ 1446), *Ğarâibü'l-Kur'ân Reğâibü'l-Furkân*, I-XXX, tah. İbrâhîm 'Udve, Matba'atü Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, Kâhire, 1381/ 1962, I, 131; 'Ukde, Hâlid b. Abdülkâdir Âli, *Câmi'ü't-Tefsîr min Kütübi'l-Ehâdis*, I-IV, Dâru Tayyibe, Riyâd, 1421, I, 66; el-Ensârî, Ebû Yahyâ Zekeriyâ, *Fethu'r-Rahman bi Keşfi ma Yeltebisu fî'l-Kur'ân*, tah. Muhammed Alî es-Sâbûnî, 'Âlemü'l-Kütüb, Beyrût, 1405/ 1985, s. 20; el-Mansûrî, a.g.e., I, 28; eş-Şinkîfî, Muhammed el-Emîn b. Muhammed el-Muhtâr el-Cekenî (1393/ 1973), *Edvâü'l-Beyân fî İzâhi'l-Kur'ân bi'l-Kur'ân*, I-X, 'Âlemü'l-Kütüb, Beyrût, ts., I, 45; Elmalılı, a.g.e., I, 156.

²⁰⁶ el-Ferrâ, a.g.e., III, 61; et-Taberî, a.g.e., XXVI, 67; el-Beydâvî, a.g.e., II, 217; en-Nesefî, a.g.e., II, 564.

²⁰⁷ el-Beydâvî, a.g.e., II, 217; en-Nesefî, a.g.e., II, 564.

²⁰⁸ Muhammed, 47/ 17.

²⁰⁹ el-Âlûsî, a.g.e., XIII, 204, 207.

²¹⁰ el-En'âm, 6/ 153.

²¹¹ Ebû Hafîm, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî (ö. 327/ 938), *Tefsîru Kur'âni'l-'Azîm Müsneden 'an Rasûlullâh (s.a.v.) ve's-Sahâbe ve't-Tâbi'in*, I-X, tah. Es'ad Muhammed et-Tayyib, Mektebetü Nizâr Mustafâ el-Bâz, Mekke, 1417/ 1997, V, 1422.

²¹² en-Nesefî, a.g.e., I, 398.

²¹³ el-Âlûsî, a.g.e., IV, 300.

ittikâ etsinler."²¹⁴ Bu, emir ve nehiyelerine muhalefetten sakınsınlar,²¹⁵ demektir. Bu hükümler, insanların takvâsı için konmuştur.²¹⁶

Âyetlerde yer alan ibadetler konusunda ittikâ, bazen bütün iyi işleri içine alabildiği gibi bazen da bir takım ibadetlere vurgu yaparak özele inmektedir. Genel hitablardan birinde şöyle buyurulmaktadır: *"İnanıp iyi işler yapanlara bundan böyle (Allah'a karşı gelmekten) korundukları ve inanıp iyi işler yaptıkları, sonra (yasaklardan) sakınıp (onların yasaklığına) inandıkları ve yine korunup iyilik ettikleri takdirde daha önce yediklerinden ötürü bir günah yoktur. Allah güzel davrananları sever."*²¹⁷ Yani, iman edip, iyi işler yapanlara, haramlardan sakınıp iman etmekte ve salih ameller yapmakta²¹⁸ gerçekten, görünürde ve içten sebat ettikleri sonra yine haram kılınandan sakınıp, iman ettikleri sonra inanmaya, günah işlerden sakınmaya devam edip²¹⁹ ihsan yaptıkları, güzel güzel ameller araştırarak, onlarla güzelce meşgul oldukları takdirde geçmişte tattıklarından ötürü bir günah yoktur. Allah, her yaptığı işi güzel yapanları sever, onları sorguya çekmez.²²⁰ Âyette yer alan üç "ittikâ" emrinin birincisinin geçmişe ikincisinin geleceğe dair şeylerden ittikâyâ ve üçüncüsünün de kullara zulümden ittikâyâ ve ihsana delalet ettiğini söyleyenler de bulunmaktadır.²²¹

Allah Teâlâ'nın sakınmayla birlikte özel anlamda vurgu yaptığı ibadetlerden birisi oruçtur: *"Ey iman edenler! Sizden önceki ümmetlere farz kılındığı gibi, size de oruç farz kılındı ki, (oruç sayesinde)"*²²² *ittikâ edesiniz."*²²³ Oruç sayesinde nefsinize ve şehvetlerinize hâkim olmak melekesini kazanarak, günah ve tehlikelerden sakınıp takvâ mertebesine erebilirsiniz.²²⁴ Çünkü oruç nefsin şehvetlerini kırdığı²²⁵ nefsânî tutkuyu

²¹⁴ el-Bakara, 2/ 187.

²¹⁵ el-Beydâvî, a.g.e., I, 107; el-Bursevî, a.g.e., I, 301; el-Âlûsî, a.g.e., I, 466; Elmalılı, a.g.e., I, 534.

²¹⁶ el-Âlûsî, a.g.e., I, 466.

²¹⁷ el-Mâide, 5/ 93.

²¹⁸ el-Endelûsî, a.g.e., II, 235; Ebû's-Su'ûd, a.g.e., III, 77; ayrıca bkz. Reşid Rızâ, Muhammed (1865/1925), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm: bi Tefsîri'l-Menâr*, I-XII, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1426/2005, VI, 61.

²¹⁹ el-Hererî, a.g.e., VIII, 60.

²²⁰ Elmalılı, a.g.e., III, 273.

²²¹ el-Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî (ö. 370/ 981), *Ahkâmü'l-Kur'an*, I-V, tah. Muhammed es-Sâdık Kamhâvî, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, Beyrût, 1985, IV, 129.

²²² er-Râzî, a.g.e., V, 70.

²²³ el-Bakara, 2/ 183.

²²⁴ Elmalılı, a.g.e., III, 494.

mağlup ettiği, azgınlıktan, kötülük ve haramlardan engellediği, dünya lezzetlerini, makam ve üstünlük davalarını hor gösterdiği, kalbin Allah'a bağlılığını artırdığı, ona meleksel bir zevk ve safa verdiği²²⁶ için takvâya götürür.²²⁷ Buna göre oruç, takvânın vasıtası ve takvâya götüren bir yoldur.²²⁸ Sadece oruç değil bütün ibadetler aynı gayeye götüren birer vasıta ve yoldur.²²⁹

İttikâ ile zikredilen diğer bir özel ibadet de namazdır: “...Biz (kendimizi) *kâinatın Rabb'ine teslim etmemizle, bir de namaz kılalım ve O'ndan ittikâ edelim diye emrolunduk...*”²³⁰ buyruğunun muhtevasına bütün emredilen şeyleri yapmak ile nehyedilen bütün şeylerden sakınmak dahildir. Bu söz şu şekilde izah edilebilir: “Kendisine Allah'ın emrinin taalluk etmiş olduğu her şey, ya yapmak veyahut da yapmamak cinsinden olur. Birinci kısma gelince bu, ya kalblere ait ameller, ya da uzuvlara ait fiiller türünden olur. Kalbin amellerinin en önde geleni, Allah'a iman edip, O'na teslim olmaktır. Uzuvların amellerinin en önde geleni ise, namazdır. Yapmama cinsinden olanlara gelince, bu takvâdır. Takvâ ise, uygun olmayan her şeyden sakınıp onu yapmamaktan ibarettir... Halbuki Allah Teâlâ, ilk önce faydalı olan hidayetini, ancak Allah'ın hidayeti olduğunu beyan etmiş, bu küllî ve umûmî olan sözün peşinden de, sırayla o hidayetini kısımlarının en şerefliğini zikretmiş ki, bu da, manevî tâatlerin en başta geleni olan İslâm (iman ederek kendini Allah'a teslim etme) ile maddî tâatlerin başı olan namaz ve terk etme, uygun olmayan şeylerden sakınma faslının en başta geleni olan takvâdır...²³¹

İttikâ ile beraber özel anlamda vurgu yapılan ibadetler arasında sadaka ve zekatın ayrı bir yeri vardır.²³² Çünkü bu ibadetler müttakîlik yolunda atılması gereken

²²⁵ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 223; er-Râzî, a.g.e., V, 70; en-Nesefî, a.g.e., I, 103; el-Bursevî, a.g.e., I, 289; el-Âlûsî, a.g.e., I, 454; el-Mansûrî, a.g.e., I, 200.

²²⁶ Elmalılı, a.e., III, 494.

²²⁷ er-Râzî, a.e., V, 70; en-Nesefî, a.e., I, 103; el-Âlûsî, a.e., I, 454.

²²⁸ er-Râzî, a.e., II, 101; Sa'îd Havva, a.g.e., I, 411.

²²⁹ er-Râzî, a.e., II, 101.

²³⁰ el-En'âm, 6/ 71- 72.

²³¹ er-Râzî, a.g.e., XI, 205.

²³² bkz. İbnü'l-Arabî (ö. 638/ 1240), a.g.e., IV, 504; a.g.mf., *el-Fütuhâtü'l-Mekkiyye*, I-VIII, Dâru'l-Kütübi'l-'Arabîyyeti'l-Kübrâ, Mısır, 1293h., VIII, 209 vd.

ilk adımlardan biri olan manevî temizlenmeyi içerir: “Arınmak için malını verip temizlenen “etkâ” (daha müttakî) kimse ise ondan (cehennemden) uzaklaştırılacaktır.”²³³ Uzaklaştırıldıkça uzaklaştırılacaktır.²³⁴ Çünkü Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: “Malarınız ve evlâdlarınız sizin için bir fitnedir. Büyük mükafat ise Allah katındadır. O hâlde gücünüz yettiğince Allah’tan ittikâ edin, dinleyin, itâat edin ve kendiniz için mal infak edin. Kim nefsinin cimriliğinden korunursa işte onlar kurtuluşa erenlerdir.”²³⁵ “Sevdiğiniz mallardan infak etmedikçe gerçek iyiliğe ulaşamazsınız.”²³⁶

Mü’minlerin hakiki müttakîlerden olmayı ümit edebilmesi²³⁷ için şöyle buyurulmuştur: “Ey insanlar! Sizi ve sizden öncekileri yaratan Rabb’inize ibadet edin ki, takvâ sahibi olasınız.”²³⁸ İbadet takvânın kendisi değil, takvâyı meydana getiren fiildir; çünkü ittikâ, zararlı şeyden sakınmaktır. İbadet ise emredileni yapmaktır. İbadetin bizzat kendisi, sakınmak değil, zararlı şeyden sakınmayı gerektiren hâldir.²³⁹ Bu takvâ, hidayet yoluna girenlerin en son derecesidir ve Allah’ın dışındaki her şeyden vazgeçip Allah’a yönelmek manasındadır.²⁴⁰ Bu da ibadetle olur. Bundan dolayı, ibadetin gayesi takvâyâ ermektir.²⁴¹ Takvâdan murad da, şirkten ittikâ manasındaki ilk mertebe olmayıp, hâlis Allah rızasını gözetme manasındaki takvâdır.²⁴²

İnsanlar gibi ibadetlerin de ruhu ve cesedi vardır. Kıymet ruhadır, çürüyüp gidecek cesede değil; manayadır, aslında bir hiç olan maddeye değil. İbadetlerin ruhu, onlardaki takvâdır; zâhirî durumları görünüşleri, tatbik şekilleri takvâ ile değer kazanır. Meselâ ibadet olarak kesilen kurbanların:²⁴³ “Ne etleri ne kanları hiçbir zaman Allah’ın (kabulüne)²⁴⁴ yükselip erişmez. Fakat sizden O’na (yalnız) takvâ ulaşır.”²⁴⁵ Takvânın

²³³ el-Leyl, 92/ 17.

²³⁴ Elmalılı, a.g.e., VIII, 492.

²³⁵ et-Teğâbun, 64/ 15- 16; benzer bir âyet için bkz; el-Haşr, 59/ 9.

²³⁶ Âl-i İmrân 3/ 92.

²³⁷ et-Taberî, a.g.e., VII, 233; el-Mâturîdî, a.g.e., I, 24; el-Kuşeyrî, a.g.e., I, 28; Elmalılı, a.g.e., I, 229.

²³⁸ el-Bakara, 2/ 21.

²³⁹ er-Râzî, a.g.e., II, 101; en-Nîsâbûrî, a.g.e., I, 191.

²⁴⁰ el-Beydâvî, a.g.e., I, 36; el-Âlûsî, a.g.e., I, 188- 189.

²⁴¹ en-Nesefî, a.g.e., I, 32; el-Âlûsî, a.e., I, 189; el-Mansûrî, a.g.e., I, 50.

²⁴² el-Âlûsî, a.e., IX, 151.

²⁴³ Cebeci, a.g.e., s. 89.

²⁴⁴ en-Nesefî, a.e., II, 116.

²⁴⁵ el-Hacc, 22/ 37.

şartlarına, ihlasa ve niyete riâyet etmeden,²⁴⁶ kabul edilmezler,²⁴⁷ ancak temizlik sözkonusu olduğunda kabul edilir.²⁴⁸ Gerçek takvânın birkaç şartı vardır. Bunlardan birincisi, insanın bu tâatte nefsinin kusur işlemesinden korkması ve kusur işlemek için azâmî derecede sakınmasıdır. İkincisi, ibadeti, Allah'ın rızası dışında bir gaye için yapmaktan son derece sakınmasıdır. Diğer bir şart ise, kişinin, ibadetine Allah'tan başkasını ortak etmekten sakınmasıdır. Bu şartları yerine getirmek ise oldukça zor bir iştir.²⁴⁹ Dolayısıyla sizin mâneviyatınızdan kaynaklanan kalblerinizi Allah'ın buyruğuna uyduran, O'nu yüceltmeye ve ihlasla O'na yaklaşmaya davet eden takvânız, Allah katında kabule yakın ve rızasına nâil olur.²⁵⁰ Takvânın samimi niyetle ve ihlasla alkasını vurgulamak için Hz. Peygamber(s.a.v.) kalbini göstererek: “takvâ buradadır, burada” buyurmuştur.²⁵¹

Allah Teâlâ mü'minlere sadece ibadetlerde değil, ibadet yapacakları yerleri de yaparken takvâyâ riâyeti emretmektedir: “*Tâ ilk günden temeli takvâ üzerine te'sis edilen mescid, senin içinde ibadet etmene elbette daha layıktır... Binâsını Allah'tan ittikâ ve Allah'ın rızası üzerine kuran kimse mi hayırlıdır, yoksa yapısını yıkılacak bir yârın kenarına kuran kimse mi?*”²⁵² Burada takvâdan maksat ittikânın ikinci mertebesidir. Dinin emirlerini yapmamaktan, nehiyelerini yapmaktan ittikâ etmek demektir.²⁵³ Dolayısıyla kişi, din binâsını sağlam temele oturtmalıdır ki, o da takvâdır.²⁵⁴ Takvâ ruhu temizlemektir, manevî temizliğin adıdır ve²⁵⁵ bu binanın temelini takvâ üzere atan kimseler de gayet temiz olmayı sevenlerdir, günahlardan ve kötü huylardan, maddî manevî pisliklerden iyice paklanmayı, Allah rızâsı için son

²⁴⁶ İbn Vehb, a.g.e., II, 40; ez-Zemâşerî, *el-Keşşâf*, III, 155; İbnü'l-'Arabî (ö. 543/ 1148), a.g.e., III, 298; el-Bursevî, a.g.e., VI, 36; el-Âlûsî, a.g.e., IX, 151; el-Cezairî, a.g.e., VIII, 424; el-Merâğî, a.g.e., XVII, 115.

²⁴⁷ ed-Dahhâk, Ebû'l-Kâsım (Ebû Muhammed) Dahhâk b. Müzâhim el-Hilâlî el-Horasanî el-Belhî (ö. 105/ 723), *Tefsîru'd-Dahhâk*, I-II, cem' ve tah. Muhammed Şükrî Ahmed ez-Zavîye, Dâru's-Selâm, Kâhire, 1414/ 1999, II, 590.

²⁴⁸ en-Nesefî, a.e., II, 116.

²⁴⁹ er-Râzî, a.e., XI, 205.

²⁵⁰ Elmalılı, a.g.e., V, 305.

²⁵¹ Müslim, a.g.e., “*el-Birr*”, 32.

²⁵² et-Tevbe, 9/ 108, 109.

²⁵³ Elmalılı, a.g.e., IV, 293.

²⁵⁴ el-Beydâvî, a.g.e., I, 421; en-Nesefî, a.g.e., I, 520; el-Âlûsî, a.g.e., VI, 21.

²⁵⁵ Cebeci, a.g.e., s. 90.

derece temiz olmaya çalışmayı sevenlerdir.²⁵⁶ Âyetin öncesinde yer alan: “*Daha önce Allah ve Rasûlü’ne karşı harbetmiş olanı beklemek için mescit yapanlar var*”²⁵⁷ buyruğu ile yerilmiş huylara karşılık²⁵⁸ olan karinesiyle temizlenmeden asıl kastedilenin bedenî temizlikten çok kalbî temizlik, yani suçlar, günahlar ve yerilmiş ahlâk lekelerinden son derece temizlik olduğu açıktır. Bununla beraber zikredilen rivâyetler yalnız mâneviyatla sınırlanmayarak mutlaklık ve genelliği bildirme anlamına anlaşılmalıdır.²⁵⁹ Bütün bunlardan çıkan sonuç: “*Allah temizlenenleri sever.*”²⁶⁰ buyruğudur.

Dinini sağlam temeller üzerine kuran –ki bu sağlam temel Allah’tan ittikâ ve O’nun rızasıdır-²⁶¹ bâtil düşünceler üzerine kurandan elbette daha hayırlıdır. Nifâk, cehennem vadisi kenarında kaymak üzere bılunan bir curuf gibidir. Kayınca üzerinde bulunan her şey onunla birlikte ateşe yuvarlanır. Ama dinini Allah’tan ittikâ üzerine kuranın binası sağlam temeller üzerinde durur, yıkılmaz.²⁶²

1) Hacc ahkâmında

Hacc ve umre hem bedenem hem madden yapılan ibadetlerdendir. Hacc ve umre ibadetlerinin bedene meşakkatinin diğer bedenî ibadetlerden daha fazla olmasının yanında ayrıca nefsin çok sevdiği maldan birçok fedakarlık yapmayı gerektirmesi de onun ehemmiyetini artırmaktadır.

Allah Teâlâ hacc ahkâmından bahsettiği bazı âyetlerde, mü’minleri ittikâya davet etmektedir:²⁶³ “*Hacc(ayları), bilinen aylardır. Kim o vakitte haccederse hacc esnasında kadına yaklaşmak, günah yapmak ve kavga etmek olmaz. Ne hayır yaparsanız*

²⁵⁶ Elmalılı, a.e., IV, 293.

²⁵⁷ et-Tevbe, 9/ 107.

²⁵⁸ el-Herrâsî, Ebû’l-Hasen İmâdüddîn Alî b. Muhammed b. Alî Kiya el-Ma’rûf (ö. 504/ 1110), *Ahkâmü’l-Kur’ân*, I-IV, 2.bs., Dâru’l-Kütübî’l-‘İlmiyye, Beyrût, 1405/ 1985, III, 217.

²⁵⁹ Elmalılı, a.e., IV, 294.

²⁶⁰ et-Tevbe, 9/ 108.

²⁶¹ el-Bursevî, a.g.e., III, 510; el-Âlûsî, a.g.e., VI, 21; es-Siddık, Hasen Han Ebû’t-Tayyib Muhammed (ö. 1307/ 1890), *Fethü’l-Beyân fî Mekâsidi’l-Kur’ân*, I-XV, haz. Abdullâh b. İbrâhîm el-Ensârî, el-Mektebetü’l-‘Asriyye, Beyrût, 1412/ 1992, V, 400; et-Tabâtabâî, a.g.e., IX, 405; el-Cezairî, a.g.e., II, 424; el-Hicâzî, a.g.e., XI, 16; Ateş, a.g.e., IV, 141.

²⁶² Ateş, a.e., IV, 141.

²⁶³ Cebeci, a.g.e., s. 159.

Allah onu bilir. Bir de azıklanın. Muhakkak ki, azığın en hayırlısı takvâdır. Ey akıl sahipleri Benden ittikâ edin.”²⁶⁴ Hacc için niyet edip yola çıkarken, bedenî ihtiyaçlar için yiyecek, içecek, giyecek ve binek gibi ihtiyaçları hazırladığımız gibi, ruhunuzun ve kalbinizin ihtiyacı olarak, haccınızı²⁶⁵ ihlasla yapmanızı temin edecek olan takvâyı da hazırlayın, takvâ yoluna girin.²⁶⁶

Mahsurlu şeylerden gücünüz yettiğince sakının,²⁶⁷ stratejik, dikkatli ve dakik olun:²⁶⁸ “Allah’ın hacc ahkâmına, haram aya, kurbanlık hayvanlara ve hem ticaret hem rıza-i ilâhiyi arayarak Kâbe’ye niyet edip gelenlere hürmetsizlik etmemek, mescid-i haram’dan alıkoyan insanlara kızgınlıkla adaletsizlik etmemek”²⁶⁹ gibi zor işler, hacc ahkâmı ve ifası güç hususlardır.

Allah’ın emrettiği gibi ibadet etmek, sakınılmasını ve çekinilmesini emrettiği şeylerden ittikâ etmek, nehyettiğini yapmamak²⁷⁰ ve Allah’ın çizdiği hudûdu ihlal etmemek,²⁷¹ haramlarını helal görmemek²⁷² için son derece dikkatli ve titiz olmak gerekir ki bu, hem haccın ahkâmındandır hem de müttakîlerin özelliklerindedir: “*Kim iki günde (Mina’dan dönmek için) acele ederse ona günah yoktur. Kim de geri kalırsa ona da günah yoktur. (fakat bu) takvâ sahibi olanlar içindir. Allah’tan ittikâ edin.*”²⁷³ Bu muhayyerlik herkese değildir, müttakî olan hacılar içindir.²⁷⁴ Çünkü takvâ sahipleri, en küçük hususlardan bile sakınır dolayısıyla zaten Allah katında gerçek hacı bu müttakîlerdir. Bu sebeble hepiniz Allah’tan ittikâ edin²⁷⁵ ki gerçek müttakîler gibi hacı olabilesiniz, demektir. Böylece bu durumun en temel şartı hacc için belirlenen menâsike

²⁶⁴ el-Bakara, 2/ 197.

²⁶⁵ Cebeci, a.g.e., s. 159.

²⁶⁶ el-Mansûrî, a.g.e., I, 218.

²⁶⁷ Sa’îd Havva, a.g.e., I, 463.

²⁶⁸ Süfyân es-Sevrî, a.g.e., s. 64.

²⁶⁹ el-Mâide, 5/ 2.

²⁷⁰ el-Cessâs, a.g.e., IV, 86; el-Vâhidî, a.g.e., I, 216; es-Suyûtî, *ed-Dürri’l-Mensûr fî Tefsîri’l-Me’sûr*, I-VIII, Dâru’l-Fikr, Beyrût, 1409/ 1988, III, 8; İbn ‘Aşûr, a.g.e., VI, 87; Ebû’s-Su’ûd, a.g.e., III, 5.

²⁷¹ et-Taberî, a.g.e., VI, 90.

²⁷² er-Râzî, a.g.e., XI, 132.

²⁷³ el-Bakara, 2/ 203.

²⁷⁴ İbn Abbas, Abdullah Abdullah b. Abbas b. Abdilmuttalib (ö. 68/ 687), *Tefsîru İbn Abbas*, I-II, der. Abdülazîz b. Abdillâh el-Hümejdî, Câmî’atü’l-Ümmi’l-Kurâ, Mekke, ts., I, 102.

²⁷⁵ el-Beydâvî, a.g.e., I, 113; el-Âlûsî, a.g.e., I, 486; Elmalılı, a.g.e., II, 42.

uygun hareket etmektir.²⁷⁶ “Deniz avı yapmak ve onu yemek, kendinize de misafire de bir fayda olmak üzere, sizlere helal kılınmıştır. İhramlı olduğunuz müddette ise size kara avı haram kılındı. Allah’tan ittikâ edin.”²⁷⁷ Ve haremde ihramlı iken yasaklanan avı yapmayın.²⁷⁸

“Haccı da umreyi de Allah için yapın”²⁷⁹ cümlesiyle başlayan bir başka âyette haccda riâyet edilmesi gereken ahkâm anlatılmakta ve âyet: “Allah’tan ittikâ edin ve bilin ki Allah, cezalandırması gerçekten çetin olandır” tehditi ile bitmektedir. Bu, Allah’a isyandan sakınınız ve özellikle hacc işinde pek takvâlı olunuz,²⁸⁰ anlamındadır.

2) Oruç ahkâmında

Allah’ın koyduğu sınırlara oruç ahkâmında da riâyet gerekir: “Oruç gecesinde kadınlarınıza yaklaşmanız size helal kılındı. Artık onlara yaklaşın ve Allah’ın size takdir ettiğini isteyin. Fecrin ak ipliği kara ipliğinden size belli oluncaya kadar yeyin, için sonra da geceye kadar orucu tamamlayın... Bu (hükümler) Allah’ın sınırlarıdır. Sakın o sınırlara yaklaşmayın. İşte Allah âyetlerini böylece insanlara açıklıyor ki, takvâya erebilsinler.”²⁸¹ Yani emir ve yasaklarına karşı gelmekten sakınıp,²⁸² Allah’ın korumasına kavuşsunlar,²⁸³ demektir.

Allah Teâlâ kendi yasaklarını ve nişânelerini ortaya koduktan sonra onlara saygı ve hürmet göstermeyi, itâat etmeyi “kalblerin takvâsı” olarak nitelendirmiştir: “İşte böyle; Allah’ın yasaklarına kim saygı gösterirse, bu, Rabb’inin katında onun iyiliğindedir... Bu böyledir; kişinin Allah’ın nişânelerine hürmet göstermesi, kalblerin Allah’a karşı gelmekten sakınmasındandır (kalblerin takvâsındandır).”²⁸⁴ Kalblerin

²⁷⁶ el-Vâhidî, a.g.e., I, 159.

²⁷⁷ el-Mâide, 5/ 96.

²⁷⁸ en-Nesefî, a.g.e., I, 344; el-Âlûsî, a.g.e., IV, 32.

²⁷⁹ el-Bakara, 2/ 196.

²⁸⁰ el-Beydâvî, a.g.e., I, 111; el-Âlûsî, a.g.e., I, 480; Elmalılı, a.g.e., II, 30.

²⁸¹ el-Bakara, 2/ 187.

²⁸² et-Taberî, a.g.e., II, 249; el-Beydâvî, a.g.e., I, 107; en-Nesefî, a.g.e., I, 106; el-Bursevî, a.g.e., I, 301; el-Âlûsî, a.g.e., I, 466; Elmalılı, a.g.e., I, 534.

²⁸³ Elmalılı, a.g.e., I, 534.

²⁸⁴ el-Hacc, 22/ 30, 32.

takvâsından murad, kalblerin Allah korkusundan dolayı ürpermesi, Allah'ı bütün ihtişamıyla bilmesi ve Allah'ın varlığını ve birliğini kabul etme²⁸⁵ hususundaki samimiyetidir.²⁸⁶

b- İnsan hakları (“Hukûku'l-İbâd”) alanında

İnsanın Allah'ın hukûkuna riayet etmesi onu doğal olarak bütün beşerin hukûkuna riayet sonucuna götürür. Çünkü insana haksızlık ettiği müddetçe kişi Allah Teâlâ'yı memnun edemez. Bu durumda müttakînin, ilahı memnun etme yolunda ademoğlunun haklarını “ahlak, muamelat ve ukûbat” alanında teslim etmesi onun vazgeçilmez vazifelerinden olur.

ba- Ahlâk alanında

Edeb kelimesinin çoğulu olan âdâp ve muâşeret sözcüklerinin bileşiminden oluşan âdâb-ı muâşeret terkibi, insana, cemiyet içerisinde yaşamak için lazım olan nezaket kurallarını öğreten, insanî ilişkilerde uyulacak şekil ve ölçüleri ortaya kayan ve şahsı, toplum içerisinde saygı ve hürmete layık kılan... davranış şekilleridir.²⁸⁷ Bu yapıp edilenlerin, davranış şekilleri olarak adlandırılması oldukça yerindedir, çünkü insanın fiili ve davranışı arasında bir ayırım yapmak mümkündür. Davranış, insanların olaylar karşısında gösterdiği tepkidir. Bu tepkide; biyolojik ve sosyolojik etkenlerin tesiri vardır.²⁸⁸ Yani insan davranışları, insan fiilleri arasında insanın bilinç düzeyinde yapıp ettikleridir. Allah'a karşı en çok haşyet sahibi olanların âlimler olduğunun vurgulanması²⁸⁹ da bu gerçeğe dikkat çekmek için olsa gerektir.

Sözlükte, “zarafet, usluluk, insanlarla kavlen ve fiilen lütf-i muâmele ve hüsn-i münâvele etmek”²⁹⁰ anlamlarına gelen edeb kelimesi: “İnsanlardan edib bir kimsenin, kendisiyle teeddüb ettiği şeydir.”²⁹¹ şeklinde tanımlanmıştır. Muâşeret kelimesi ise,

²⁸⁵ et-Taberî, a.e., XVII, 207.

²⁸⁶ et-Taberî, a.e., XVII, 207; İbnü'l-Arabî (ö. 543/1148), a.g.e., III, 288; et-Tabresî, a.g.e., VII, 150.

²⁸⁷ Duman, Mehmet Zeki, *Âdâb-ı Mu'âşeret*, Tuğra Neşriyat, İstanbul, 1994, s. 14.

²⁸⁸ Büyük Larousse, Gelişim Yayınları, İstanbul, 1986, IV, s. 2909.

²⁸⁹ el-Fâtır, 43/ 28.

²⁹⁰ Âsım Efendi, a.g.e., I, 134.

²⁹¹ İbn Manzûr, a.g.e., I, 93- 94; ez-Zebîdî, a.g.e., I, 144.

mufâ'ale vezninde olup sözlükte “muhâlata (karışmak)”,²⁹² manasındadır. Istilâhî olarak muâşeret kelimesi, âdâb kelimesiyle “âdâb-ı mu'âşeret” şeklinde terkihi hâlinde kullanılmakla beraber,²⁹³ bununla, medenî ve ahlâkî davranış tarzları ve bu hususlarda gerekli olan pratik bilgiler²⁹⁴ kasdolunmaktadır.

1) Nazarî ahlâk

Takvâ kavramında da her kavramda olduğu gibi bir nazarî bir amelî boyutu vardır. Bu bölüm takvâ kavramının “takvânın çeşitleri ve takvânın mertebeleri” başlıkları ile teorik durmunun ele alınmasını içermektedir.

a) “Takvâ”nın çeşitleri

Temelde ittikâ iki kısımdır. Birinci kısmı salihlerin, âbidlerin ve zâhidlerin ittikâsidir. Onlar, kıyâmet gününü düşünürler, orada olacak muhakeme ve muhasebeyi akıllarına getirir, huzuru ilâhîde bütün yaptıklarından sorulacaklarını, bütün fiil ve hareketlerinin hesabını vereceklerini hatırlarına getirir, Rasûller önünde, veliler yanında bütün suçlarının ve kabahatlerinin meydana çıkacağını, bütün günahlarının ve ayıplarının açıklanacağını ve mahşer halkı içerisinde mahcup ve perişan olacaklarını tefekkür ve tezekkür ederek, dâima bunun endişesi altında yaşarlar. Zira, bu zevat bütün yaptıklarının kıyâmet günü havaya gitmesinden ve herkesin kendilerine gülmesinden çekinirler.

İttikânın ikinci kısmı ise, arifler takvâsidir. Bu üstün insanların bütün endişesi de, kendilerine can damarlarından yakın olan Allah Teâlâ'ya karşı mahcup olmamak ve: “Ey kulum... Ben, seninle idim... Sen kiminle idin?” Hitabında muhatap bulunmaktır, onlar yalnız bundan korkarlar. Bu zevat için ne cehennem endişesi ve nâr korkusu, ne de cennet ümidi, Hûri ve Gılman hayali bahis konusu değildir. Onlar, ancak Allah rızasını ve Cemâl-i İlâhî'yi kaybetmekten, ondan mahrum olmaktan korkarlar. İttikânın temelindeki endişe ancak budur.²⁹⁵

²⁹² İbn Manzûr, a.e., IX, 219.

²⁹³ Duman, a.g.e., s. 23.

²⁹⁴ Çağrı, “Edeb”, *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXX (devam ediyor), İstanbul, 1994, X, 413.

²⁹⁵ Ozak, III, 116- 177; ayrıca bkz. Yılmaz, Hızır Hilmi, *Kur'an Kaynaklı Tasavvufî Kavramlar*, Ersöz Matbaacılık, İstanbul, 1997, ss. 98- 100; Güleç, Hasan, “Takvâ”, *Diyânet Dergisi*, c. XIII/ 3, 1974, ss. 149- 150.

b) “Takvâ” nın mertebeleri

İnsanlar Hz. Âdem ve Havva’dan çoğalmaları veya her biri bir anne ve babadan doğmaları itibariyle yaratılıştta eşittir. Bu açıdan inanların soy, sop²⁹⁶ ve ünvanlarıyla övünmeleri islâmın bakış açısına terstir ve onda tek değer ölçüsü takvâdır. Takvâ, kişinin kendisi ile Rabb’ı ve kendisi ile toplumu arasında kuvvetli bir bağ kuran ilişkilerin toplamıdır.²⁹⁷

Kur’ân-ı Kerîm takvâyı hem bir hayat tarzı hem de insanı değerlendirmede biricik ölçü olarak takdim etmiştir. Tarih boyunca insanlığa kan kusturmuş olan ırk, renk, bölge, sınıf, mevki üstünlüklerini toptan reddeden İslâmiyet bir tek üstünlük ölçüsü tanımıştır; “Takvâ”.²⁹⁸ Dolayısıyla Kur’ân’ın bu konudaki beyânı çok nettir: “*Ey insanlar! Gerçek şu ki biz sizi bir erkekle bir dişiden yarattık. Sizi, sadece birbirinizle tanışıp kaynaşmanız için büyük büyük cemiyetlerle, küçük küçük kabilelere ayırdık. Şüphesiz ki sizin Allah nezinde en şerefli, en yüceniz takvâda en ileri olanınızdır. Allah her şeyi bilen, her şeyden haberdar olandır.*”²⁹⁹ Evi büyük, soyu soppu kalabalık olanınız en şerefli olan değildir.³⁰⁰ Nefislerin olgunlaşması, şahısların manevî mertebe ve derece kazanması ancak takvâ ile, yoksa şu ya da bu zatın nesebinden veya filan kavmin soyundan olmakla değildir.³⁰¹ Çünkü kimin şerefli ve kıymetli, kimin şerefsiz ve değersiz olduğunun gerçek olarak belli olacağı kıyâmet gününün sûruna üflendiği gün insanlar arsında soy sop farkı kalmaz ve onlar birbirlerinin soylarını³⁰² araştırmazlar.³⁰³ Rasûlullâh(s.a.v.) bu gerçeği veda hutbesinde belîğ bir şekilde ortaya koymuştur: “*Ey insanlar! Hepinizin Rabb’i birdir. Arabın arab olmayana, arab olmayanın araba, siyah renklinin kızıl deriliye, kızıl derilinin siyah deriliye üstünlüğü*

²⁹⁶ Turgay, Nurettin, “Takvâ”, *Şamil İslâm Ansiklopedisi*, I-VIII, Şamil Yayınları, İstanbul, 1994, VI, 101.

²⁹⁷ Yavuz, Yûnus Vehbi, Kur’ân’da Takvâ Kavramı, (Yayınlanmamış Makale), Bursa, ts., s. 6.

²⁹⁸ Öztürk, Kur’ân-ı Kerîm ve Sünnete Göre Tasavvuf İslâm’da Ruhî Hayat, İFAV, İstanbul, 1989, s. 277.

²⁹⁹ el-Hucurât, 49/ 13.

³⁰⁰ et-Taberî, a.g.e., XXVI, 181.

³⁰¹ Elmalılı, a.g.e., VI, 540.

³⁰² Cebeci, a.g.e., s. 94.

³⁰³ el-Mû’minûn, 23/ 101.

ancak takvâ ile dir.”³⁰⁴ Kim takvâ sahibi ise, üstün olan odur.³⁰⁵ Dolayısıyla insanların en şerefli si olmayı arzu eden, seven kimse Allah’tan ittikâ etsin.³⁰⁶

“Etkâ” kelimesi, sırrını, Hakk’tan işgal edebilecek her husustan temiz tutarak bütün mevcutiyetiyle Hakk’a tebeddül eden (kendini Allah’a adayan)³⁰⁷ kişiler için kullanılan ism-i tafdil formatında bir sözcüktür. Bir diğ er ifade ile, “etkâ” Allah’ın emrini yapan, nehyettiklerini terk eden, bunların yanı sıra Rabb’inden sakınıp, Allah’ın gayrısı ile meşgul olamayan, bir an kendisini düşünse, evladına baksa bunu günah kabul eden, kalbini Allah’ın nurlandırdığı kimsedir.³⁰⁸

Allah Rasûlü bir hadisinde şöyle buyurmuştur: “Kul, sakıncalı olan şeylerden sakınmak için, sakıncasız olanı terk etmedikçe takvâ sahiplerinden olamaz.”³⁰⁹ Yine O, “Helal belli, haram da bellidir (yani şer’an belirlenmiştir).³¹⁰ Fakat bu ikisi arasında, ikisine de benzeyebilen şüpheli şeyler vardır ki, insanların çoğu onları bilmez. Dolayısıyla şüpheli şeylerden korunan kimse, dinini ve ırzını temiz tutmuş olur. Şüpheli şeylere düşen ise, harama da düşer. Nitekin koru kenarında sürü güden çobanın koruya düşmesi pek mümkündür. Haberiniz olsun ki her kralın bir korusu vardır. Allah’ın korusu da haramlardır. Haberiniz olsun ki, cesede bir et parçası vardır, o iyi olursa cesedin hepsi iyi olur. O bozuk olursa cesedin hepsi bozuk olur. Biliniz ki, o kalbdır”³¹¹ buyurmuştur.

Âyet, insanları davet ettiği hususları kendine hedef edinmiştir. Bu hedef, insanların yaratılış ve yaşama hakkı bakımından eşit oldukları, aralarındaki üstünlüğün

³⁰⁴ İbn Hanbel, a.g.e., V, 411.

³⁰⁵ Hasen el-Basrî, Ebû Sa’îd el-Hasen b. Yesâr el-Basrî (ö. 110/ 728), *Tefsîru’l-Hasen Basrî*, I-II, der. Muhammed Abdurrahîm, Dâru’l-Hadis, Kâhire, 1436/ 1992, II, 298; el-Kâşî, a.g.e., II, 288; el-Âlûsî, a.g.e., XIII, 312.

³⁰⁶ et-Tirmizî, a.g.e., “*el-Fiten*”, 70; İbn Hanbel, a.g.e., I, 143, 389, 401, 436; geniş bilgi için bkz. ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 365; el-Beydâvî, a.g.e., II, 418; en-Nesefî, a.g.e., II, 587; el-Kurtubî, a.g.e., XV, 225; Elmalılı, a.g.e., VI, 540.

³⁰⁷ Elmalılı, a.e., VI, 540.

³⁰⁸ er-Râzî, a.g.e., XXVIII, 140.

³⁰⁹ et-Tirmizî, a.g.e., “*el-Kiyâmet*”, 19; İbn Mâce, a.g.e., “*ez-Zühd*”, 24.

³¹⁰ Elmalılı, a.e., VI, 541.

³¹¹ el-Buhârî, a.g.e., “*el-İman*”, 39; Müslim, a.g.e., “*el-Müsâkat*”, 107; Ebû Dâvûd, a.g.e., “*el-Büyü*”, 3; et-Tirmizî, a.g.e., “*el-Büyü*”, 1; en-Nesâî, a.g.e., “*el-Büyü*”, 2; İbn Mâce, a.g.e., “*el-Fiten*”, 14; İbn Hanbel, a.g.e., IV, 267, 271.

yalnızca yaptıkları iyiliklere ve Allah'tan sakınma derecelerine bağlı olduğu hatırlatmasıdır.³¹² Yani Allah katında insanın değeri, seçimi elinde olmayan soyu ile değil, kendi çabasının sonunda kazanacağı ahlâkı ve takvâsı iledir.³¹³ Öteki ölçülerin, insan gayretinin ürünü olmamalarına mukabil takvâ, ferdin kendi gayretinden kaynaklanır. İnsan yürümediği yolun, çilesini çekmediği davanın, ıstırabını yaşamadığı heyecanın sahibi olamaz. Takvâ ölçüsü, insanın kendi gayretinin meyvesi olmayan kıymetlerle yücelmek isteyen zihniyete karşı çıkışın bir yaratılış kanunu hâlinde ifadesidir.³¹⁴ “*Şu bir gerçek ki, insan için çalıştığından başkası yoktur.*”³¹⁵ “*Her nefis, kazancına bağlı bir rehindir.*”³¹⁶

İşte bu buyruklar; hak ve görevlerde tüm insanlığın tastamam ve genel anlamda bir eşitlik içinde olduğunun vurgusunu yapmaktadır. Bu müsâvîlik de Kur’ân’ın temsil ettiği şeriatın bakış açısından kaynaklanmaktadır. İslamda sınıfsal farklılıklar ve kast sisteminin getirdiği, insanların derecelendirilmeleri keyfiyeti olmadığı gibi İslam, soy sop, mal ve evlattan kaynaklanan zenginlikleri ve bunların sağladığı tüm imtiyaz ve ayrıcalıkları ortadan kaldırmıştır. Takvâ anlayışı ruh aristokrasisi içinde bedenlerde demokrasiyi gerçekleştirmenin peşindedir. Ruh dünyasındaki aristokrasiden ise insanogluna yalnız hayır ve güzellik gelir. Felaket, beden dünyasındaki yani sosyolojik ve hukûkî plandaki demokrasinin bozulmasıdır.³¹⁷ Allah, hak, adalet, iyilik, takvâ ve gerek Allah’a gerekse insanlara karşı olan görevleri muhtevasına alan her türlü hayır işinin yapılmasını emretmekte olduğu gibi içerisinde günah, azgınlık, inkar, nimetlere nankörlük ve gerek Allah’a ve gerekse insanlara karşı kusur etmeyi ve üzerine düşen görevleri yapmamayı barındıran her şeyin de yapılmasını yasaklamaktadır. Bundan dolayı bu âyetin; gerek sosyal ve siyasi, gerekse bireysel ve İslâmî hayat tarzında en güçlü ve söz bütünlüğünün en değerli şaheseri olarak gündeme getirilmesi yerinde olacaktır.³¹⁸

³¹² Derveze, a.g.e., VI, 434, 435.

³¹³ Ateş, a.g.e., VIII, 529; a.g.mf., *Kur’ân Ansiklopedisi*, XIX, 490, 491.

³¹⁴ Öztürk, *Kur’ân-ı Kerîm ve Sünnete Göre Tasavvuf*, s. 272.

³¹⁵ en-Necm, 53/ 39.

³¹⁶ el-Müddesir, 74/ 56.

³¹⁷ Derveze, İzzet, *et-Tefsîru’l-Hadîs*, çev. Mustafa Altınkaya, v.dğr., I-VII, 2.bs., Ekin Yayınları, İstanbul, 1998, VI, 435.

³¹⁸ Öztürk, *Kur’ân-ı Kerîm ve Sünnete Göre Tasavvuf*, s. 278.

İslam dini aşiret ruhunun, rekabet ve küçümseme duygusuyla geçici hazlara düşkünlüğün doğurduğu kaba ve hoyrat geleneklerin karşısına insanın nefsini dizginlemesi, tabiatını öfke ve şiddetten koruması anlamına gelen hilm ve şefkati koydu; bu sûretle insana, o güne kadar kendi dışındaki varlıklara çevirdiği mücadele enerjisini kendi nefsinin kötü temayüllerine karşı yöneltmesini öğretti. Hz. Peygamber, bir olan Allah'a itâat temeline dayalı bir ahlâkî ve dînî birlik sağlama görevini üstlenmiş;³¹⁹ böylece kabile ve soy sop anlayışı yerine Allah'a saygı (takvâ), ferdî ve sosyal planda yücelmenin ve değer kazanmanın ölçüsü hâline gelmiş; bu ölçüye uygun olarak İslam'ın öğretileri, Allah'ın bütün yaratıklarına karşı merhametli olmayı, beşerî ilişkilerde dürüstlük ve güvenilirliği, karşılıksız sevgi ve fedakârlığı, samimiyet ve iyi niyeti, kötü eğilimlerin bastırılmasını ve daha birçok faziletleri ihtivâ etmiş bulunmaktadır.³²⁰

“Rahman'ın kulları öyle kimselerdir ki, yeryüzünde mütevâzi olarak yürürler, câhiller kendilerine laf atarsa 'Selâm!' derler.”³²¹ “Onlar gecelerini Rabb'lerine secde ederek, O'nun dîvânında durarak geçirirler.”³²² “Onlar 'Rabb'imiz! Cehennem azabını bizden uzaklaştır, doğrusu onun azabı sargındır' derler.”³²³ “Orası ne kötü bir karargah ve ne kötü bir makamdır!”³²⁴ “Ve onlar harcadıkları zaman, ne israf ne de cimrilik ederler; harcamaları bu ikisinin arasında dengeli olur.”³²⁵ “Ve onlar Allah ile beraber başka tanrıya yalvarmazlar. Allah'ın haram ettiği canı haksız yere öldürmezler ve zinâ etmezler. Kim bunları yaparsa cezasını bulur.”³²⁶ “Kıyâmette onun için azab kat kat yapılır ve o azabın içinde hor ve hâkir olarak kalır.”³²⁷ “Ancak tevbe edip inanan ve faydalı iş yapanlar, işte Allah onların kötülüklerini iyiliklere değiştirecektir. Allah çok bağışlayan çok esirgeyendir.”³²⁸ “Kim tevbe eder ve faydalı iş yaparsa o, makbul bir

³¹⁹ Âl-i İmrân, 3/ 103.

³²⁰ Çağrıcı, “Ahlâk”, s. 1.

³²¹ Furkân, 25/ 63.

³²² Furkân, 25/ 64.

³²³ Furkân, 25/ 65.

³²⁴ Furkân, 25/ 66.

³²⁵ Furkân, 25/ 67.

³²⁶ Furkân, 25/ 68.

³²⁷ Furkân, 25/ 69.

³²⁸ Furkân, 25/ 70.

*kimse olarak Allah'a döner. Onlar yalan ve boş sözün yanında bulunmazlar, boş söze rastladıklarında vakar ile (oradan) geçip giderler.*³²⁹ *“Ve kendilerine Rabb’lerinin âyetleri hatırlatıldığı zaman onlara karşı sağır ve kör davranmazlar.”*³³⁰ *“Ve onlar: “Rabb’imiz! Bize eşlerimizden ve çocuklarımızdan gözümüzün aydınlığı olacak insanlar lütfeyle ve bizi sakınanlara önder yap” derler. İşte onlar, sabretmelerine karşılık saraylarda ödüllendirilecekler ve orada bir sağlık ve selam ile karşılanacaklardır. Orada edebî kalacaklardır. Ne güzel karargah ne güzel makamdır orası!”*³³¹ Yukarıdaki âyetlerde müttakîlerin nitelikleri, güzel huyları anlatılmaktadır. Onlar, öncelikle Rahman’ın kulları olarak nitelendiriliyor. Rahman’ın “ çok merhametli” anlamında olduğu hatırlanırsa, çok merhametli Allah’ın kulları da, elbette O’nun gibi merhametli olacaktır. Bu kelime, anılan kulların ahlâkına bir yumuşaklık ve letâfet vermektedir.³³² Burada, Rahman’ın kulları her biri bir zümreyi andıran sekiz sıfatla nitelendirilerek, İslam ahlâkının, medeniyet ve idealinin bir özeti yapılmıştır. Bu özelliklerden birincisi şöyledir: Rahman’ın kulları öyle kimselerdir ki, her şeyden önce gidişleri yeryüzünde yürüyüşleri ve hareket tarzları yumuşaktır.³³³ Böbürlenerek değil, vakar va tevâzu ile,³³⁴ zorbaca mağrurane, kibirli, saygısız, kaba va haşin değil; sakin, vakarlı, alçakgönüllü, edepli, nazik ve yumuşak yürürler. Çevresini rahatsız etmez, ezâ vermez, sendeler gibi gitmez. Hesaplı, saygılı, merhâmet tavrıyla, güvenlik ve asayiş yayarak giderler.³³⁵ Kötü huylu kaba inkarcı insanlar kendilerine sataşırsa onlarla bir olmaz, sadece “selam” deyip geçerler.³³⁶ Selametle sonuçlanacak söz söylerler. Yahut “selametle” derler. Onlara çatmağa tenezzül etmezler, tahammül de ederler.

İkincisi nitelik müttakîlerin gecelerini Rabb’lerine secde ve kıyam ederek geçirmeleridir. Yani geceleyin evlerine çekildikleri vakit ahlâkları bu olur. Rabb’lerine içtenlikle namaz kılarlar. Yatışları kalkışları hep Allah içindir.³³⁷

³²⁹ Furkân, 25/ 71- 72.

³³⁰ Furkân, 25/ 73.

³³¹ Furkân, 25/ 74- 77.

³³² Ateş, a.g.e., VI, 271; a.g.mf., *Kur’ân Ansiklopedisi*, XIX, 494.

³³³ Elmalılı, a.g.e., V, 447.

³³⁴ Ateş, a.e., VI, 271; a.g.mf., a.y.

³³⁵ Elmalılı, a.e., V, 448.

³³⁶ Ateş, a.e., VI, 271; a.g.mf., a.y.

³³⁷ Elmalılı, a.e., V, 448.

Geceleri ibadet ile geçirir, kendilerini cehennem azabından koruması için Allah'a niyâzda bulunurlar.³³⁸ İbadet ve ictihadlarına güvenmeyerek, daima kurtuluşa ermek için dua ederler. Bu onların üçüncü özelliğidir.

Dördüncü özellikleri, müttakîlerin harcamada orta yolu tutturmalarındır.³³⁹ Hareketlerinin ölçülü olması gibi harcamaları da dengelidir. İsrâf ve cimrilikten sakınır ölçülü harcarlar.

Allah'tan başkasına tapmaz,³⁴⁰ başka bir ilâha ibadet etmezler. Şirk adam öldürme, zinâ kebairen en büyüğü olan bu üç büyük günah, din, uygarlık, insanlık adına işlenip duran cinâyetlerden olduğu için burada bunlardan kaçınmaktan söz edilmiştir. Bu, müttakîlerin beşinci ahlâkî vasfıdır.

Altıncı nitelik müttakîlerin yalan yere şahidlik yapmadıkları gibi, yalan yöylenen ve kovuculuk yapılan yerlerde de durmamalarıdır.³⁴¹ Sahip oldukları meziyetler gereği onlar, iftirâ, yalan sözlerin konuşulduğu yerde durmaz, boş laflar konuşanların yanından ağır başlılıkla geçerler.³⁴²

Allah'ın âyetlerini duyunca ilgi ve saygı gösterirler.³⁴³ O âyetlerin üstüne sağır ve kör olarak yıkılmazlar. Yani dinlememezlik etmezler, üzerine üşüşürler; lakin gören göz, dinleyen kulak ile yönelirler. Bu, müttakîlerin yedinci güzel huy ve meziyetidir.

Âyetlerde anlatılan sekizinci ve son özellik ise onların, Rabb'lerinden; eşlerinden ve çocuklarından gözler sevinci ihsan buyurmasını, niyâz etmeleridir.³⁴⁴ Ayrıca, onların dualarında müttakîlere imam kılınmak da yer almaktadır.³⁴⁵

³³⁸ Ateş, a.e., VI, 271; a.g.mf., a.y.

³³⁹ Elmalılı, a.e., V, 449.

³⁴⁰ Ateş, a.e., VI, 271; a.g.mf., a.y.

³⁴¹ Elmalılı, a.e., V, 449.

³⁴² Ateş, a.e., VI, 271; a.g.mf., a.y.

³⁴³ Ateş, a.e., VI, 271; a.g.mf., a.y.

³⁴⁴ Elmalılı, a.e., V, 449.

Ayetlerde sayılan nitelikleri taşıyan kimselerin, bu zor işleri yaparken karşılaştıkları güçlüklerle sabırlarından dolayı, yüksek konularda ödüllendirilecekleri, melekler tarafından tahiyeye ve selam (saygı ve esenlik) ile karşılanacakları, oturmağa değer o güzel yerlerde sürekli kalacakları belirtiliyor.³⁴⁶

Müttakîlerin bütün insanî kemalatlarını, mükemmelliklerini ve olgunluklarını içermekle³⁴⁷ beraber iman ettikten sonra özellikle infak etme ve sıdk sahibi olma gibi ahlâkî meziyetlerine dikkat çeken başka bir âyette de Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: “Yüzlerinizi bazen gün doğusuna çevirmeniz, bazen batı tarafına çevirmeniz erginlik yani iyilik ve hayır değildir. Fakat iyilik, itâat ve hayır; Allah’a âhîret gününe, meleklerle, kitaba ve bütün peygamberlere iman edip yakınlarla, öksüzlere, bîçarelere, yolda kalmışa, dilenenlere ve esirlere seve seve mal veren, hem namazı kılan, hem zekatı veren, bir de andlaştıkları vakit ahidlerini yerine getirenler, hele sıkıntı ve hastalık hâllerinde ve savaşın şiddetli zamanında sabır ve sebat edenlerin davranışıdır. İşte bunlar, sıdk sahibi olanlardır ve sakınanlar da ancak onlardır.”³⁴⁸ Bu âyette İslam’ın temel iman, amel ve ahlâk konuları yani islamın ruhu özetlenmiştir: Allah’a, âhîret gününe, meleklerle, kitablara iman ki, bunlar islamın iman esaslarıdır. Sevdiği malından yakınlarla, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışlara, dilencilere, özgürlüğe kavuşmak için çalışanlara maddî yardımda bulunmak, namaz kılıp zekat vermek, verilen sözde durmak, darlıkta ve bollukta sabretmektir ki, bunlar da imanın gereği olan güzel işler, ibadetler,³⁴⁹ ahlâkî meziyetlerdir. Ve bu vasıflarla muttasıf olma onuru da müttakîlere layık görülmüştür.³⁵⁰

³⁴⁵ İbn Vehb, a.g.e., II, 90; ez-Zeccâc, a.g.e., IV, 78; et-Taberî, a.g.e., XIX, 68; İbnü'l-‘Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî (ö. 543/1148), *Ahkâmü'l-Kur’ân*, I-IV, tah. Muhammed Abdülkâdir ‘Âtâ, Dâru'l-Fikr, Beyrût, ts., III, 456; er-Râzî, Ebû Abdillâh Zeynüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdillâh (ö. 666/ 1268), *Tefsîru Es’ileti'l-Kur’âni'l-Mecîd ve Ecvibetühâ*, tah. Muhammed Alî el-Ensârî, Matba’atü Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, Kâhire, 1381/ 1961 s. 247; et-Tabresî, a.g.e., VII, 316; el-Bursevî, a.g.e., VI, 253; en-Nâsirî, a.g.e., IV, 352; el-Meydânî, Abdurrahman Hasen Habenneke, *Me’âricü't-Tefekkür ve Dekâikü't-Tedebbür*, I-VIII, Dâru'l-Kalem, Dimeşk, 1421/ 2000, VI, 664.

³⁴⁶ Ateş, a.g.e., VI, 271; a.g.mf., *Kur’ân Ansiklopedisi*, XIX, 494.

³⁴⁷ Elmalılı, a.g.e., I, 473; kâmil bir mü’minin özellikleri için bkz. Üstündağ, Metin, *Kur’ân’a Göre Temel Konular(1)*, Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2003, ss. 100- 116.

³⁴⁸ el-Bakara, 2/ 177.

³⁴⁹ Ateş, a.g.e., I, 288.

³⁵⁰ el-Mâtürîdî, a.g.e., I, 177; el-Bursevî, a.g.e., I, 283; el-Hillî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. İdrîs, *el-Müntahâb min Tefsîri'l-Kur’ân*, I-II, Âyetullâhi'l-Uzmâ el-Mar’âşî, Kum, 1988, I, 39- 40; el-Mansûrî, a.g.e., I, 195; Sa’îd Havva, a.g.e., I, 393.

İslam dinî, cömertliği bir fazilet olarak kabul edip yüceltmenin ötesinde onu bencil duyguların tatmin vasıtası olmaktan çıkararak Allah rızası ve insan sevgisinden oluşan ahlâkî bir muhtevaya kavuşmuştur. Kur’ân-ı Kerîm, malını Allah rızası için değil sadece insanlara gösteriş olsun diye harcayan kimselerin bu davranışlarının ahlâkî bir değer taşımadığını, yardımlaşmanın ancak insanlara iyilik etmek (birr) ve Allah’a saygı göstermek (takvâ) niyetine dayalı olması gerektiğini³⁵¹ ısrarla vurgulamaktadır.³⁵²

Müttakîler Allah’ın verdiği nimet ve rızıklardan yoksullara da verip iyilik ederler. Geceleri az uyur, seher vakitlerinde Rabb’lerinden mağfiret dilerler, dilenciye ve yoksula mallarından bir hak ayırırlar.³⁵³ “*Korunanlar, cennetlerde, çeşme başlarındadırlar; Rabb’lerinin, kendilerine verdiğini alırlar; çünkü onlar bundan önce güzel davranmışlardı; geceleri pek az uyur, seherlerde istiğfâr ederlerdi. Mallarında dilenci ve yoksul için bir hak vardı.*”³⁵⁴ Ayetteki “çünkü onlar daha evvel iyi amel ederlerdi” cümlesi, o cennetlerin kendisi mukabilinde alındıkları şeye işaret olup, bu, “cennetlikler o cennetleri, ihsanları sayesinde mülk edip aldılar...” demektir.³⁵⁵ Yani, o müttakîler, iman edip salih amel işlemeleri³⁵⁶ ve güzel ahlâk sahibi olmalarından ötürü bu cennetlere vâris oldular, anlamındadır.

Müttakîler, bollukta ve darlıkta mallarını Allah yolunda harcarlar, öfkelerine hâkim olurlar, insanları affederler. Bir günah işledikleri, ya da nefislerine yazık ettikleri zaman hemen Allah’ı anar, günahlarından tevbe ederler, bile bile kötülükte ısrar etmezler. Ve bütün bunlara karşılık Rabb’lerinin mağfiretine nâil olur ve uzay kadar geniş olan cenneti hak ederler.³⁵⁷ “Rabb’iniz tarafından bağışlanmaya ve genişliği göklerle yer arası kadar olan, korunanlar için hazırlanmış cennete koşun! O(koruna)nlr bollukta ve darlıkta Allah için harcarlar, öfke(lerini) yutkunurlar, insanları affederler. Allah da güzel davrananları sever. Ve onlar bir kötülük yaptıkları, ya da nefislerine

³⁵¹ Çağrıçlı, “Cömertlik”, *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXX (devam ediyor), İstanbul, 1993, VIII, 72.

³⁵² bkz. el-Bakara 2/ 264; el-Mâide, 5/ 2; el-Leyl, 92/ 17-20.

³⁵³ Ateş, a.g.e., IX, 56; a.g.mf., *Kur’ân Ansiklopedisi*, XIX, 496.

³⁵⁴ ez-Zâriyât, 51/ 15- 19.

³⁵⁵ er-Râzî, a.g.e., XXVIII, 200.

³⁵⁶ el-Bursevî, a.g.e., IX, 153; et-Tabâtabâî, a.g.e., XVIII, 373.

³⁵⁷ Ateş, a.e., II, 108; a.g.mf., a.e., XIX, 507.

zulmettikleri zaman, Allah'ı hatırlayarak hemen günahlarının bağışlanmasını dilerler; günahları da Allah'tan başka kim bağışlayabilir? Ve onlar, hatalarında bile bile, ısrar etmezler.”³⁵⁸ Âyetteki “onlar, bollukta ve darlıkta infakı bırakmazlar” ifadesi, “onlar, bollukta, genişlikte ve darlıkta infakı bırakmazlar” anlamının yanında “bu ihsan ve infak, ister tabiatlarına uygun olduğu için onları mesrur etsin, ister tabiatlarına uygun gelmediği için onları üzün, onlar herhâlde infak ederler”³⁵⁹ manasına gelir.

“*Onlar ki, mallarını gece ve gündüz, gizli ve açık infak ederler...*”³⁶⁰ Zor ve güç bir tâat olduğu için, Hakk Teâlâ, burada önce infaktan bahsetmiştir. Âyetteki, “*ve onlar kızdıkları zaman öfkelerini yutarlar*” ifadesinde yer alan “kezim” kelimesi; “dolu bir kırbanın ağzını bağlamak” anlamındadır. Burada öfkesini yutup tutmak, zarar gördüğü kimselere karşı gücü bulunduğu hâlde intikama kalkışmamak ve hatta hoş olmayan bir hal göstermeyip hazm etmek ve sabretmektir.³⁶¹ Öfkeyi zapdetmek de büyük bir meziyettir.³⁶² Hz. Peygamber (s.), asıl pehlivanın, öfkesini zaptedebilen kişi olduğunu belirtmiştir.³⁶³ Hz. Peygamber (s.), bu durumla baş edebilmek için çeşitli tavsiyelerde bulunmuştur.³⁶⁴ Ayrıca o müttakiler, insanları affeder. Buna güçleri yetmesine rağmen, suç sahibine hak ettiği cezayı vermekten vazgeçer³⁶⁵ ve affederler.

Kur'ân ve sünnette Allah'ı en yüksek derecede sevmek,³⁶⁶ O'nun hoşnutluğuna layık olmak ve O'ndan hoşnut olmak³⁶⁷ temel ahlâkî motif olarak gösterilmekte, doğru inanç ve temiz yaşayışın en yüksek gayesinin Allah rızası olduğu vurgulanmaktadır.³⁶⁸

³⁵⁸ Âl-i İmrân, 3/ 133- 135.

³⁵⁹ el-Mâturîdî, a.g.e., I, 312; et-Taberî, a.g.e., IV, 124; en-Nesefî, a.g.e., I, 204; el-Mahallî - es-Suyûtî, Celâlüddîn Muhammed b. Ahmed b. Muhammed, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr (ö. 911) *Tefsîru'l-Celâleyn*, 6.bs., Dâru İbn Kesîr, Beyrût, 1419/ 1998, s. 67; el-Bursevî, a.g.e., II, 94; el-Âlûsî, a.g.e., II, 272.

³⁶⁰ er-Râzî, a.g.e., IX, 4- 5.

³⁶¹ Elmalılı, a.g.e., II, 383.

³⁶² Ateş, a.g.e., II, 108; a.g.mf., *Kur'ân Ansiklopedisi*, XIX, 508.

³⁶³ el-Buhârî, a.g.e., “*el-Edeb*”, 76, 102; Müslim, a.g.e., “*el-Birr*”, 107, 108; Ebû Dâvûd, a.g.e., “*el-Edeb*”, 3.

³⁶⁴ bkz. et-Tirmizî, a.g.e., “*ed-Da'avât*”, 52; Ebû Dâvûd, a.g.e., “*el-Edeb*”, 4.

³⁶⁵ et-Taberî, a.g.e., IV, 125; el-Mahallî - es-Suyûtî, a.g.e., s. 67; el-Bursevî, a.g.e., II, 94; el-Âlûsî, a.g.e., II, 272.

³⁶⁶ el-Bakara 2/ 165.

³⁶⁷ el-Mâide, 5/ 119.

³⁶⁸ et-Tevbe, 9/ 72; el-Hadîd, 57/ 27.

Toplum içerisinde Allah rızasının ve takvânın nasıl elde edileceği durumu ise en güzel ifadesini Hz. Peygamberin Ebû Hureyre kanalıyla rivayet edilen şu sözlerinde bulmuştur: “Birbirinize hased etmeyin. Kendiniz almak istediğiniz hâlde diğerini zarara sokmak için bir malı medh edip fiyatını artırma yarışına kalkışmayın. Birbirinize buğz etmeyin. Birbirinize yüz çevirip arka dönmeyin. Sizden bazınız diğer bazınızın alışverişi üzerine alış verişe girişmesin. Ey Allah’ın kulları! Birbirinizle kardeşler olunuz. Müslüman müslümanın kardeşidir. Müslüman müslümana zulmetmez. Yardıma muhtaç olduğu zaman da onu yalnız ve yardımsız bırakmaz. Onu hor ve hakir görmez. Takvâ işte budur.” Hz. Peygamber (s.) “Takvâ işte budur.” sözünü üç defa tekrarlamış ve her seferinde de eli ile göğsüne işaret etmiştir.³⁶⁹

İslam ahlâkının bu dinamik yapısı, onun sadece bir kitle ahlâkı veya sadece bir seçkinler ahlâkı olmadığı, aksine maddî, zihnî ve psikolojik bakımlardan her seviyedeki insanın kaygılarını ve özlemlerini dikkate alan, bununla birlikte ona, içinde bulunduğu durumdan daha ideal olana doğru yükselme imkânı sağlayan kapsamlı ve uyumlu bir ahlâk olduğunu gösterir. Buna göre hayır statik olmadığı gibi gaye de statik değildir. Bütün insanların yapabilecekleri, dolayısıyla yapmak zorunda oldukları iyilikler (farzlar) yanında, yapılması kişinin fazilet ve kemal derecesine bağlı hayırlar vardır.

Ahlâk, bilgi ve fazilet bakımından sürekli bir yenilenmedir. Bunun için insan,³⁷⁰ Kur’ân-ı Kerîm’e göre, öncelikle inanç sevgisi kazanmalı, fenalıklardan ve isyankarlıklardan nefret etmeli,³⁷¹ kalbini yani iç dünyasını Allah şuurunu ile huzura kavuşturmalıdır.³⁷² Bu sûretle Allah şuurunu insana ahlâkî ve manevî hayattan zevk alma, hatalarının farkına varma, onlardan yüz çevirme ve Allah’tan bağış dileme fırsatı sağlayacaktır.³⁷³ İslamın öngördüğü bu ahlâkî terakkinin ulaşacağı son nokta, insanın gaye bakımından çıkar kaygılarını aşması, hatta cennet ümidi ve cehennem korkusunun da ötesinde bütün düşünce ve davranışlarını Allah’ın emrine ve rızasına uygun düşüp düşmeyeceği açısından³⁷⁴ değerlendirmesidir.³⁷⁵ Bu son noktada İslam ahlâkı pragmatik

³⁶⁹ Müslim, a.g.e., “*el-Birr*”, 32; et-Tirmizî, a.g.e., “*el-Birr*”, 18; İbn Hanbel, a.g.e., II, 325.

³⁷⁰ Çağrı, “Ahlâk”, s. 2.

³⁷¹ el-Hucurât, 49/ 7, 14.

³⁷² er-Ra’d, 13/ 28.

³⁷³ Âl-i İmrân, 3/ 135.

³⁷⁴ Çağrı, a.g.md., s. 3.

³⁷⁵ Hüd, 11/ 112; eş-Şûrâ, 42/ 15; el-İnsân, 76/ 8- 9.

eğilimleri ortadan kaldırmakta ve kategorik bir ahlâk hüviyetini kazanmaktadır.³⁷⁶ İşte bu perspektiften bakıldığında, müttakîlerin, Kur'ân ve sünnet çerçevesinde çizilen İslam ahlâkına riâyette, insanî istitaat kabiliyetini nihâî noktada kullanma başarısını göstermiş muzafferler olduğu görülür.

2) Amelî ahlâk

Müslümanların birbirlerinin üzerindeki hakları pek çok olmakla beraber sû-i zan ve gıybetten sakınmak ötekinin hakkını korumada önemli bir yer işgal eder. Zira böyle bir ortamda kişilerin ruh sağlıkları yerinde olacağı gibi sağlıklı bireylerden oluşan bir toplum da insanlık için mükemmel örnek arzeder. Sözkonusu toplum, Müslümanların kendi içlerindeki dürüstlüklerinin yanında tüm insanlığa karşı sıdıklarıyla da model olmaya devam eder.

a) Genel olarak ahlâkî esaslarda

Bu bölümde, şahıslar arasında sosyal münasebetlerin daha olumlu ve sıkı bir şekilde sürdürülebilmesi için elzem olan konu ve bunlara bağlı davranışlarla, bunlarla ilgili muâşeret esaslarını inceleyeceğiz. Zira toplum içerisinde yaşayan fertler sadece maddeden ibaret olmadıkları gibi birbirlerine olan ihtiyaçları da hep maddî değildir. İnsanları birbirine yaklaştıran, onları birbirine sevdiren ve aralarında köprü vazifesi görerek maddî-manevî bağlar oluşturacak faktörlere büyük ölçüde ihtiyaç vardır.³⁷⁷ Bu vasıtalarından birkaçını ittikâ çerçevesinde şöyle sıralayabiliriz:

aa) Müslümanlar ile ilişkilerde

Ahlakî esasların temelini atan el-Hucurât sûresi ahlakî alanda ittikâ edilmesi gereken husuları özel ve genel itibariyle ortaya koymuştur. Sağlam bir toplumun bütün bireyleri birbirlerine karşı güven içindedirler. Bu güven de ancak kişilerin birbirlerinin arkasında, karşı tarafın kendisinin aleyhinde bir söz veya davranışta bulunmayacağı

³⁷⁶ Çağrı, a.g.md., a.y.

³⁷⁷ Duman, a.g.e., s. 311.

hissinin kesin olarak belirmesiyle olur. Fesadın çıkmaması da ancak bu güvenin karşılıklı yaşanması ile hayata konulabilir.

aaa) Sû-i zann ve gıybetten “İttikâ”

Toplumun güven ve huzurunu korumak için mü'minler gıyablarında dahi olsa birbirlerinin hak ve hukûkuna riâyet etmeli ve birbirleri hakkında hüsn-ü zann³⁷⁸ beslemelidirler. Müttakîler bunu hedef edinmeli ve sürekli olarak Müslümanların geneline bunu telkin etmelidirler.³⁷⁹ “*Ey iman edenler! Zannın çoğundan sakının. Çünkü zannın bir kısmı günahdır. Birbirinizin kusurunu araştırmayın, kiminiz de kiminizin gıybetini yapmasın. Sizden herhangi biri, ölü kardeşinin etini yemekten hoşlanır mı? Ondan tiksindiniz; Allah'tan ittikâ edin, şüphesiz ki Allah tevbeleri dâima kabul edendir, acıyandır.*”³⁸⁰ “Allah'tan ittikâ edin” buyruğunda mü'min kardeşiniz hakkında kötü zann beslemeyin, ayıplarını, kusurlarını ve gizli hâllerini araştırmayın ve gıybetini yapmayın, manası mevcuttur.³⁸¹ Âyet, zanlara, tahminlere değer verip, işleri bunların gerektirdiği şekilde yönlendirmeyi ve hüküm vermeyi Müslümanlara yasaklayarak böyle şeylerden uzak kalmalarını emretmektedir. Âyet, mü'minlerin birbirlerinin mahremlerini ve gizli işlerini araştırmayı, bazı kimselerin diğer bir kısmının gıybetini yapmasını ve arkasından kötülüğünü söylemesini yasaklamaktadır.³⁸² Müslümanlar, Allah'tan ittikâyâ ve Allah'ın gözetimini unutmamaya teşvik olundukları gibi Allah Teâlâ'nın tevbeleri kabul edici oluşu ve rahmetinin kuşatıcılığı vurgulanıp gerekli ikaz yapıldıktan sonra insanlara eziyet verici, toplumun huzurunu bozucu çirkin davranışlardan kaçınarak tevbe etmeye davet olunmaktadır.³⁸³ Âyetteki uyarı ve teşviklere ilaveten Hz. Peygamber de bu yönde hadisler buyurmuştur: “Hüsn-ü zann imandandır.”³⁸⁴ “Allah Teâlâ, müslümandan kanını, ırzını ve kendisine kötü zanda bulunulmasını haram kılmıştır.”³⁸⁵ “Müslümanların eksiklerini, ayıplarını

³⁷⁸ Derveze, a.g.e., VI, 431.

³⁷⁹ Derveze, a.e., VI, 431.

³⁸⁰ el-Hucurât, 49/ 12.

³⁸¹ et-Taberî, a.g.e., XXVI, 178; er-Râzî, a.g.e., XXVIII, 135.

³⁸² Mukâtil b. Süleymân, a.g.e., IV, 96; Derveze, a.g.e., VI, 430.

³⁸³ Derveze, a.g.e., VI, 430.

³⁸⁴ Ebû Dâvûd, a.g.e., “el-Cenâiz”, 13; “el-Edeb”, 81.

³⁸⁵ Müslim, a.g.e., “el-Birr”, 32; İbn Hanbel, a.g.e., III, 491.

araştırmayınız. Zira her kim Müslümanların ayıplarını araştırırsa Allah Teâlâ da onun ayıbını takib eder. Nihayet evinin içinde bile onu rezil ve rüsvay eder.”³⁸⁶

Âyetteki “zann” ifadesinin belirsiz gelmesi konusunu ez-Zemahşerî; bunun belirsiz olarak gelmesi, bazılık manasını ifade etmek ve zanların içinde belirlilik olmaksızın, mutlak olarak sakınılması vacib olanlar bulunduğunu göstermek içindir ki, herkes, Hakk ve batılı açık amâre ve belirtisiyle seçmeden ve iyice bakıp düşünmeden, zanna yeltenmesin, Allah’tan sakınsın, şeklinde yorumlamaktadır.³⁸⁷ Âyette ve hadislerde zikredilen hususların, günah fiillerden olmasının ve toplumun huzurunu kaçırmamasının yanında âdâb-ı muaşeret kurallarına ters olduğu da açıktır.

aab) Fesad çıkarmada “İttikâ”

Allah Teâlâ müttakîleri, zannın bir kısmından sakınan, başkalarının ayıbını araştırmayan ve birbirlerinin gıybetini yapmayan edib insanlar olarak tanıttığı gibi onların vasıflarını saymaya devam ederek, fesad çıkarmadıklarını, bilakis sulha çağırduklarını ve sulh için uğraştıklarını bildirir. Sulh yapmaya da yine en yakınlarında yer alan, kötü zanları ve fiileri isnad etmeye sakındıkları kimselerden yani mü’min kardeşlerinden başlarlar: “Mü’minler ancak kardeşirler. O hâlde (birbiri ile vuruşan, savaştan)³⁸⁸ iki kardeşinizin arasını (bulup) barıştırsın, Allah’tan ittikâ edin.”³⁸⁹ Allah’ın hükmüne aykırı davranmaktan ve sulh için uğraşmada ihmalkarlık göstermeden³⁹⁰ ittikâ edin. Yani sulh için uğraşmak, iki mü’min insanın veya iki mü’min topluluğun arasını düzeltmeye gayret etmek ve iman kardeşliği takvâ cümlesindedir.³⁹¹ Fesad ve kibir ise takvâ vasfının düşmanıdır. Çünkü fesad, nifak³⁹² ve başkalarını büyüklük taslayıp zorbalık yapmak³⁹³ müttakîliğe manidir. Yine bu bağlamda, Allah Teâlâ: “Allah’tan

³⁸⁶ İbn Hanbel, a.g.e., IV, 421, 424.

³⁸⁷ ez-Zemahşerî, a.g.e., IV, 364.

³⁸⁸ et-Taberî, a.g.e., XXVI, 168.

³⁸⁹ el-Hucurât, 49/ 10.

³⁹⁰ el-Beydâvî, a.g.e., II, 417.

³⁹¹ Elmalılı, a.g.e., VI, 529.

³⁹² geniş bilgi için bkz. el-Makdisî, *Âdâbü’ş-Şer’iyye ve’l-Minehü’l-Mer’iyye*, s. 5- 10; Kılıç, Sadık, *Kur’ân’da Nifâk*, Furkân Yayınevi, İstanbul, 1982; Kurt, Hasan, *İslâm İnancına Göre Nifâk ve Münafık*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya, 2003.

³⁹³ et-Taberî, a.g.e., XX, 149.

ittikâ edin ve aranızdaki (anlaşmazlıkları) düzeltin, Allah Rasûlü'ne itâat edin"³⁹⁴ buyurmaktadır.

ab) Gayr-i Müslimlerle ilişkilerde

Yoplumda fesad çıkarmayan, aksine barışa uğraşan müttakîler sulhun gereği olan dostlukları kurarlar ve temelde sağlam bir dost olurlar çünkü ihânet ya da dostluğa zarar veren durumlardan beridirler. Ancak müttakîler dost edinirken de Allah'ın hudûduna riâyeti ihmal etmezler: *"Ey iman edenler! Sizden evvel kendilerine kitab verilenler ve kâfirlerden, dininizi bir eğlence ve oyun (yerine) koyanları dostlar (ve üzerinize hakemler)*³⁹⁵ *edinmeyin, eğer mü'min iseniz Allah'tan ittikâ edin.*"³⁹⁶ Onları ne dost³⁹⁷ ne de yardımcı kabul edin.³⁹⁸ Çünkü gerçek mü'mine, din düşmanlarını dost edinmek yakışmaz.³⁹⁹

b) Özel olarak Hz. Peygamber (s.)'le ilişkilerde

Müslümanların Hz. Peygambere karşı, ittikâ çerçevesinde, saygı ve sevgilerinin tezahürü olarak uyguladıkları esasların bir kısmını şu şekilde sıralayabiliriz:

ba) Mutlak olarak Hz. Peygamber (s.)'in önüne geçmede "İttikâ"

Mü'minlerin, Hz. Peygamber (s.)'in yanında iken uymaları gerekli olan muaşeret esaslarını tanzim eden Allah Teâlâ, öncelikle takaddüme (öne geçme ve geçirme) dikkatleri çekmiş ve:⁴⁰⁰ *"Ey iman edenler! Allah ve Rasûlü'nün huzurunda öne geçmeyin. Allah'tan ittikâ edin, çünkü Allah (her şeyi) hakkıyla işiten ve bilendir"*⁴⁰¹ buyurmuş; bununla da, mekarimi ahlâkı ve âdâba riâyeti emrettiği⁴⁰² gibi

³⁹⁴ el-Enfâl, 8/ 1.

³⁹⁵ et-Taberî, a.g.e., VI, 392.

³⁹⁶ el-Mâide, 5/ 57.

³⁹⁷ et-Taberî, a.g.e., VI, 392; ez-Zemahşerî, a.g.e., *el-Keşşâf*, I, 637; el-Bursevî, a.g.e., II, 408; el-Âlûsî, a.g.e., III, 338; Ebû's-Su'ûd, a.g.e., III, 53; et-Tabâtabâî, a.g.e., VI, 28.

³⁹⁸ et-Taberî, a.g.e., VI, 392.

³⁹⁹ en-Nesefî, a.g.e., I, 329.

⁴⁰⁰ Duman, a.e., s. 44.

⁴⁰¹ el-Hucurât, 49/ 1.

⁴⁰² el-Kurtubî, a.g.e., XII, 199.

aynı zamanda da, Rasûl ile münasebetlerde, saygı, hürmet, tazim ve yüceltme gibi konularda mü'min kullarını tedib etmiştir.⁴⁰³

Hz. Peygambere karşı emredilen saygı ve hürmetin şekline gelince, müfessirlerden bir kısmı, âyeti, “din ile dünya işlerinde”,⁴⁰⁴ “söz ve fiil olarak”⁴⁰⁵ Allah’ın Rasûlü’nden önce bir şey yapmaya kalkışmayınız. Veya O’nun konuşması ve karar vermesi gereken bir konuda, ondan önce konuşup karar vermeyiniz,⁴⁰⁶ şeklinde tefsir etmişlerdir. Kısacası, “öne geçme ve geçirme” anlamına gelebilecek her davranışın bu âyetle yasaklandığı muhakkaktır.

bb) Hz. Peygamber (s.)’in huzurunda konuşmadan “İttikâ”

Allah Teâlâ mü'minlere, Rasûlü’ne takaddüm etmeme edebini öğrettikten sonra, O’nun yanında nasıl konuşmak gerektiğine de işaret ederek:⁴⁰⁷ “*Ey iman edenler! Seslerinizi peygamberin sesi üzerine çıkarmayınız*”⁴⁰⁸ buyurmaktadır. Yani Rasûlullah’ın Rabb’inin terbiyesi sonucunda belli bir konuşma güzeliği vardır. Siz O’nunla konuşurken O’nu örnek alınız ve⁴⁰⁹ O’na saygı ve tazimi muhafaza ederek⁴¹⁰ seslerinizi O’nun sesi üzerine çıkarmayınız. Çünkü bir kimsenin yanında yüksek sesle konuşmak ondan ihtişam ve ihtiramı nefyeder.⁴¹¹ Bu sebeble sesinizin, özellikle Nebi’nin ses tonu altında olmasına dikkat ediniz.⁴¹²

Âyette vurgulanan diğer bir husus da Rasûlullah’ın yanında fazla konuşmamaktır. Çünkü bir mecliste kim çok konuşursa orada mütekellim o olur, başkaları da susmak mecburiyetinde kalırlar. Hiç kimsenin sesi çıkmayınca da konuşanın sesi yükselmiş olacağından Hz. Peygamber’in olduğu yerde başkalarının

⁴⁰³ İbn Kesîr, a.g.e., IV, 205.

⁴⁰⁴ el-Kurtubî, a.e., XII, 199.

⁴⁰⁵ et-Taberî, a.g.e., XXVI, 151; el-Kurtubî, a.e., XII, 199; el-Bursevî, a.g.e., IX, 61; el-Âlûsî, a.g.e., XIII, 287.

⁴⁰⁶ et-Taberî, a.g.e., XXVI, 151; ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 342; el-Beydâvî, a.g.e., II, 414; en-Nesefî, a.g.e., II, 580; ed-Dimeşkî, a.g.e., IV, 205; İbn Kesîr, a.g.e., IV, 205; el-Maverdî, a.g.e., V, 326.

⁴⁰⁷ Duman, a.e., s. 47.

⁴⁰⁸ el-Hucurât, 49/ 2.

⁴⁰⁹ Duman, a.e., s. 48.

⁴¹⁰ el-Cessâs, a.g.e., II, 397.

⁴¹¹ er-Râzî, a.g.e., XXVIII, 112.

⁴¹² en-Nesefî, a.g.e., II, 580.

fazla konuşmaması gerekir. Hatta lüzum hâsıl olmadıkça veya sorulmadıkça birtakım olay ve haberlerden bahsetmek de doğru olmaz.⁴¹³

bc) Hz. Peygamber(s.)’e hitab şeklinde “İttikâ”

Allah Teâlânın mü’minleri takvâyâ hazırlama aşamasında emrettiği başka bir edeb kuralı da , mü’minlerin Hz. Peygamber’e hitab ederken, O’nu aralarından herhangi bir kimse gibi çağırılmaları gerektiği buyruğudur: *“Birbirinize yüksek sesle çağırdığınız gibi O’nu da yüksek sesle çağırmayınız. Sonra amelleriniz boşa gider de farkında olamazsınız.”*⁴¹⁴ O’nu birbirinizi çağırdığınız gibi “Ya Muhammed!” şeklinde ismiyle çağırmayınız, “Ya Rasûlullah!”, “Ya Nebiyallah!” şeklinde çağırınız,⁴¹⁵ demektir.

Allah Teâlâ, yukarıda zikrettiğimiz âyetlerde mü’minlere edeb kurallarını öğretmiş ve uymamaları durumunda başlarına gelecek kötü âkibetleri haber vererek ikaz etmiştir. Ardından ise gerekeni yapmaya rağbetlendirmek için: “O kimseler ki, Hz. Peygamber (s.)’in yanında seslerini kısarlar –yasağa karşı gelmekten sakınarak ve edebe uyarak-⁴¹⁶ seslerini indirir, alttan alırlar. Şüphesiz onlar, o kimselerdir ki, Allah onların kalblerini takvâ için imtihan etmiştir.”⁴¹⁷ Fetih sûresinde de geçtiği gibi,⁴¹⁸ onları takvâ sözü üzerinde kararlılıkla ayakta tutup, türlü zorluklarla, tecrübe sahasında takvâyâ alıştırmış, takvâlarını tecrübeyle meydana çıkarmıştır,⁴¹⁹ manasınadır.

bd) Tezkiye edilmiş kalplerin “İttikâ”sı

Sözlükte kök anlamı, “tasfiye” olan mihnet kavramı, mutlak manada, “arıtma, saf hâle getirme, özüne döndürme, içindeki yabancı maddeleri temizleme” şeklinde olumlu; “sıkıntıya ve maşakkete sokma, devre dışı bırakma, çok fazla kullanma,

⁴¹³ er-Râzî, a.e., XXVIII, 112, 113.

⁴¹⁴ el-Hucurât, 49/ 2.

⁴¹⁵ el-Beydâvî, a.g.e., II, 414.

⁴¹⁶ Elmalılı, a.g.e., VI, 519.

⁴¹⁷ el-Hucurât, 49/ 3.

⁴¹⁸ el-Fetih, 48/ 26.

⁴¹⁹ Elmalılı, a.e., VI, 519.

tasfiyenin dozajını artırma” gibi olumsuz manalara gelmektedir.⁴²⁰ Mihnet kavramının, “denemek, sınamak, imtihan etmek, sıkıntı, meşakkat ve belâ” gibi anlamları, Arabların, altın yada gümüşü kızgın ateşte eriterek saf hâle getirme, içindeki yabancı maddeleri temizleme işlemini anlatmak üzere ifade ettikleri (امتحان الذهب ولفضة) kullanımına dayanmaktadır.⁴²¹

Istılâhî bir terim olarak mihnet kavramı, “kişinin kötülüklerden ve fücordan arınması için, Allah’ın, kişiyi güzel bir belâ ile imtihan etmesi”,⁴²² şeklinde tanımlanmıştır. Mihnet özellikle Allah’ın kullarını imtihan etmesi anlamında kullanılır. Altın ve gümüşün cufûrundan ayrılması için kızgın ateşte eritilip imtihan edilmesi yani saf hâle getirilmesi⁴²³ gibi Allah da kullarını çeşitli meşakkatlerle imtihan ederek onları “rics”ten ayıştırmak istemektedir.⁴²⁴ İmtihanla, insan en zor şartlar altında tutularak onun sabır ve dayanıklılık gücü ölçülmektedir.⁴²⁵ Başına gelen olaylara karşı insanın vereceği olumlu ya da olumsuz tepki onun samimiyetini ve iç yüzünü ortaya koyacaktır.

İmtihan, hayır olsun şer olsun sorumluluk yükleyen her türlü teklifle, insanı deneme, durumunu ortaya çıkarma, yaptıklarına göre iyilerle kötülerini birbirinden ayırma olarak,⁴²⁶ takvâ da, günaha yönlendirici şeyden nefsi koruma,⁴²⁷ Allah’ın haramlarından kaçınarak gazabından sakınma, emrettiği şeyleri yapma,⁴²⁸ bir başka deyişle, Allah’ın emirlerine tam riâyet etme, bu emirlere aykırı hareket etmemek için dikkakli, hassas, titiz, ihtiyatlı ve uyanık olma;⁴²⁹ kısacası, Allah’ın çizdiği sınırlarda durma⁴³⁰ olarak düşünüldüğünde ikisi arasında ciddi bir ilişkinin olduğu anlaşılmaktadır.⁴³¹

⁴²⁰ el-Cevherî, a.g.e., VI, 2201; İbn Manzûr, a.g.e., XIII, 42, 43; el-Fîrûzâbâdî, a.g.e., V, 706; ez-Zebîdî, a.g.e., IX, 341.

⁴²¹ İbn Manzûr, a.e., a.y.; el-Fîrûzâbâdî, a.e., a.y.; ez-Zebîdî, a.e., a.y.

⁴²² er-Râğîb, a.g.e., s. 704.

⁴²³ ez-Zemahşerî, *el-Fâik*, III, 349; İbn Manzûr, a.e., XIII, 43; el-Fîrûzâbâdî, a.e., a.y.; ez-Zebîdî, a.e., a.y.

⁴²⁴ er-Râğîb, a.e., s. 704.

⁴²⁵ el-Âlûsî, a.g.e., XIII, 290.

⁴²⁶ Kaya, Süleymân, *Kur’ân’da İmtihân Kavramı*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2003, s. 8.

⁴²⁷ Elmalılı, a.g.e., I, 169.

⁴²⁸ Derveze, a.g.e., II, 356.

⁴²⁹ İbn Haldun, a.g.e., s. 48.

⁴³⁰ İbn Haldun, a.e., s. 124.

⁴³¹ Kaya, a.g.e., s. 187.

Yukarıda özet olarak ele aldığımız mihnet ve takvâ kavramları arasındaki ilişki net olarak, el-Hucurât sûresinde karşımıza çıkmaktadır. Sûrenin yukarıda işlediğimiz ilk üç âyetine ilaveten 4. ve 5. âyetlerini de içine alan ilk beş âyetinde verilmek istenen ana tema; Allah ve Rasûlü'ne saygısızlık anlamına gelen her türlü söz ve fiil kabilinden işlerde Müslümanları uyarmak ve saygılı davranmalarını öğütlemektir.⁴³² Yine mü'minlerin Hz. Peygamber'in çağrısını, kendi aralarında birbirlerini çağırmalarıyla eş tutmamaları⁴³³ uyarısıyla da peygambere hürmet edilmesi ve âdâb-ı muaşeretin gözetilmesi istenmiştir.⁴³⁴

el-Hucurât sûresinin 3. âyetinde, mü'minlerin imtihân sürecinden geçirilerek takvâyâ ulaşabilecekleri⁴³⁵ –ki âyette yer alan “imtihân” kelimesi, Allah onların kalblerini denedi,⁴³⁶ arındırdı,⁴³⁷ temizledi,⁴³⁸ anlamındadır- ya da imtihanın gereği olarak kalbteki takvânın fiili durumunun Allah tarafından görülmek istendiği⁴³⁹ anlamı mevcuttur. Nitekim bu emir ve tavsiye üzerine bütün ashab, peygambere karşı daha hürmetkar davranmaya ve daha itinalı konuşmaya başlamıştır.⁴⁴⁰ Amacın tasfiye olduğu alanda gösterilen şu ya da bu olumlu fiil, takvâyâ atılan bir adım veya takvânın ortaya

⁴³² er-Râzî, a.g.e., XXVIII, 114; Bilmen, *Ömer Nasûhî, Kur'an-ı Kerîm'in Türkçe Me'âli Âlisi ve Tefsîri*, I-VII, Bilmen Yayınları, İstanbul, ts., VII, 3445; Mevdûdî, V, 435; Kutub, Seyyid, *fi Zilâli'l-Kur'an*, I- XVI, çev. Bekir Karlığa, M. Emin Saraç, İ. Hakkı Şengüler, Hikmet Yayınları, İstanbul, ts., XIII, 491.

⁴³³ en-Nûr, 24/ 34.

⁴³⁴ es-San'ânî, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemâm (ö. 126- 211h.), *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîz*, I-II, tah. Abdullah Emîn Kal'acî, Dâru Ma'rife, Beyrût, 1411/ 1991, II, 55; er-Râzî, a.e., XVII, 165; et-Tabâtabâî, a.g.e., XV, 167; Derveze, a.g.e., VI, 376; Kutub, a.g.e., X, 473; Ateş, a.g.e., VI, 252.

⁴³⁵ er-Râzî, a.e., XXVIII, 114; ez-Zuhaylî, *et-Tefsîr*, XXVI, 215.

⁴³⁶ İbn Manzûr, a.g.e., XIII, 42; en-Nisâbü'rî, a.g.e., XXVI, 58; Mevdûdî, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm: Te'vilâtü Ehli's-Sünnet*, I-V, tah. Fâtîmetü Yûsuf el-Haymî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 1425/ 2004, V, 435.

⁴³⁷ et-Taberî, a.g.e., XXVI, 156; ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 346; Vehbi, a.g.e., XIII, 54, 84; Kutub, a.g.e., XIII, 491.

⁴³⁸ es-San'ânî, a.g.e., II, 188; er-Râzî, a.g.e., XXVIII, 114; el-Beydâvî, a.g.e., II, 415; en-Nesefî, a.g.e., II, 580; el-Kurtubî, a.g.e., XVI, 200; İbn Kesîr, a.g.e., VII, 348; el-Bursevî, a.g.e., IX, 66; en-Nisâbü'rî, a.g.e., XXVI, 58; es-Sâbü'nî, a.g.e., II, 372; et-Tabâtabâî, a.g.e., XVIII, 310; ez-Zuhaylî, *et-Tefsîr*, XXVI, 215; Elmalılı, a.g.e., VI, 519; Derveze, a.g.e., VI, 417; Arslan, Ali, *Büyük Kur'an Tefsîri*, I-XVI, Arslan Yayınları, İstanbul, ts., XIV, 398; Ateş, a.g.e., VIII, 510; Yıldırım, Celâl, *İlmin İşığında Asrın Kur'an Tefsîri*, I-XII, Anadolu Yayınları, İstanbul, 1989, XI, 5739.

⁴³⁹ el-Mahallî – es-Suyûtî, a.g.e., s. 515; Bilmen, a.g.e., VII, 3446.

⁴⁴⁰ er-Râzî, a.g.e., XXVIII, 114; Derveze, a.g.e., VI, 419; Ateş, a.g.e., VIII, 510.

çıkmasına sebep olacak bir gelişme olduğundan,⁴⁴¹ imtihanla elde edilmek istenilen şey, mü'minleri takvânın zıddı şeylerden⁴⁴² arındırılmış konuma ulaştırmak olacaktır.⁴⁴³ Daha önce de zikrettiğimiz, Arabların gümüş ve altının tasfiyesindeki (امتنح الذهب ولفضة) kullanımı,⁴⁴⁴ takvâyaya ulaşmanın yolunun arınmayla olacağını gösterir.⁴⁴⁵ Takvâyaya ulaşmak, Allah ve Rasûlü'nün emirlerine titizlikle saygı göstermeyi içeren ve bunun gereği olarak da bir takım sıkıntılara katlanmayı icab ettiren kademeli bir yolculuktur. Allah kalbleri tamamen arındırdıktan sonra, orayı takvânın bir merkezi hâline getirir.⁴⁴⁶ Bu durumda müttakî, imtihan sürecini başarıyla atlatan ve Allah'ın istediği arınmayı elde eden kimse olmaktadır ki, zaten imtihanla varılmak istenen sonuç da budur.⁴⁴⁷ Hedef alınan insan bu üstün mevkiyi ancak bu şekilde kazanabilir.⁴⁴⁸

Burada, peygambere karşı ve O'nunla konuşurken gösterilmesi gereken saygı ve hürmetin ifadesi yanında, belki, bu durumun yalnızca Peygamberin yüce şahsına özgü bir davranış olmayıp, İslam terbiye sisteminin âyetlerle belirlenmiş⁴⁴⁹ genel bir terbiye ve davranış biçimi olduğu söylenebilir.⁴⁵⁰

bb- Muâmelât (Hukuk) alanında

Müttakî kimseler, Kur'ân'ın beyan ettiği, Rasûlullâh(s.a.v.)'in ayrıca bildirdiği her hüküm ve emrin aksini yapmaktan, onlara muhalefet etmekten çekinirler. Çünkü müttakîler:⁴⁵¹ *“Allah'a karşı günah işlemekten itâate dönen ve Allah'ın farz kıldıklarına riâyetkâr olanlardır...”*⁴⁵² Müttakî diğer mü'minlerden farklı olarak, ihmalî ve ihlali

⁴⁴¹ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 346; el-Beydâvî, a.g.e., II, 415; en-Nisâbü'rî, a.g.e., XXVI, 58; Elmalılı, a.g.e., VII, 191.

⁴⁴² ez-Zuhaylî, *et-Tefsîr*, XXVI, 214.

⁴⁴³ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 346; el-Beydâvî, a.e., II, 415.

⁴⁴⁴ et-Taberî, a.g.e., XXVI, 156; el-Beydâvî, a.e., II, 415; İbn Manzûr, a.g.e., XIII, 42; İbn Kesîr, a.g.e., VII, 348; el-Bursevî, a.g.e., IX, 66; et-Tabâtabâî, a.g.e., XVIII, 310; ez-Zuhaylî, *et-Tefsîr*, XXVI, 214.

⁴⁴⁵ et-Taberî, a.g.e., XXVI, 156; er-Râzî, a.g.e., XXVIII, 114.

⁴⁴⁶ et-Taberî, a.e., XXVI, 156; İbn Kesîr, a.g.e., VII, 348.

⁴⁴⁷ en-Nisâbü'rî, a.g.e., XXVI, 58; et-Tabâtabâî, a.g.e., XVIII, 310;

⁴⁴⁸ er-Râzî, a.g.e., XXVIII, 114.

⁴⁴⁹ Derveze, a.g.e., VI, 419.

⁴⁵⁰ Kâdî Abdülcabbar, *Müteşâbihü'l-Kur'ân*, s. 622; Derveze, a.g.e., VI, 419.

⁴⁵¹ Cebeci, a.g.e., s. 150.

⁴⁵² Kâf, 50/ 32.

çok kolay olan ahkâma, diğer ahkâm yanında, özellikle dikkat etmeli ve bu vasfının zedelenmesine mani olmalıdır.⁴⁵³

1) Kadınların hakları konusunda “İttikâ”

Kur’ân-ı Kerîmde kadınların hakları ile ilgili ahkâm zikredildiğinde genellikle hemen akabinden bu konuda Allah’tan ittikâ uyarısı gelmektedir. Bu âyeterden birinde, özellikle boşanmada erkeklerin kadınlara haksızlık etmeleri yüksek bir ihtimal olduğundan, müttakîlerin bu durumdan husûsiyetle ittikâ ettikleri belirtilmektedir: “*Ey Peygamber! Kadınları boşayacağınız zaman, onları, iddetlerini gözeterek boşayın ve iddetlerini sayın; Rabb’iniz olan Allah’tan sakının; kendilerini, -apaçık bir hayâsızlık yapmaları hâli bir yana- evlerinden çıkarmayın, onlar da çıkmassınlar. Bunlar Allah’ın hudûdudur... sonra (o kadınlar) müddetlerini doldurdukları zaman onları ya güzellikle tutun, yahut güzellikle kendilerinden ayrılın...*”⁴⁵⁴ iddeti uzatmak, iddeti beklerken onları evden çıkarmak, onlara zarar vermeye uğraşmak sûretiyle⁴⁵⁵ Allah’ın emrettiği ahkâma isyan etmekten ittikâ edin.⁴⁵⁶ Dolayısıyla kim bu konularda Allah’tan sakınırsa Allah onu darlıktan saadete çıkarır.⁴⁵⁷

Müttakîler boşanma ile ilgili konularda Allah’tan ittikâ ettikleri gibi, kadınlara verilen mehir hususunda da takvâya uygun davranırlar: “*Eğer siz onları, kendilerine el sürmeden boşar, (fakat daha evvelden) onlara bir mehir tayin etmiş bulunursanız, o hâlde belirlediğiniz(o mehr)in yarısı onlarındır. Fakat kendileri veya nikah akdi elinde olanın bağışlaması müstesnâ. Sizin bağışlamanız takvâya daha uygundur.*”⁴⁵⁸ Âyetin takdiri şöyledir: “Sizin birbirinizi affetmeniz, takvâ manasının tahakkuk etmesine daha layık olan bir hareket biçimidir...” Bu tarz bir hareket, kişiyi gerçekten takvânın kendisi

⁴⁵³ Cebeci, a.g.e., s. 150.

⁴⁵⁴ et-Talâk, 65/ 1, 2.

⁴⁵⁵ et-Taberî, a.g.e., XXVIII, 175; el-Beydâvî, a.g.e., II, 501, 502; el-Bursevî, a.g.e., X, 28; el-Âlûsî, a.g.e., XIV, 328, 330; Elmalılı, a.g.e., VII, 378, 384.

⁴⁵⁶ Hasen el-Basrî, a.g.e., II, 352; ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 543; er-Râzî, a.g.e., XXX, 32; el-Mahallî – es-Suyûtî, a.g.e., s. 558; es-Sâbûnî, a.g.e., III, 375.

⁴⁵⁷ İbnü’l-‘Arabî (ö. 638/ 1240), a.g.e., IV, 340; İbn Receb, Ebû’l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahman b. Ahmed el-Hanbelî, (ö. 795/ 1393), *Tefsîru İbn Receb el-Hanbelî*, I-II, cem’ ve ta’lik, Tarık b. ‘Avazillâh b. Muhammed, Dâru’l-Âsime, Riyâd, 1422/ 2001, II, 484; el-Kâşî, a.g.e., II, 382.

⁴⁵⁸ el-Bakara 2/ 237.

olan “zulmü terk etme”ye davet eder. Çünkü, Allah’a yaklaşmak maksadıyla,⁴⁵⁹ hakkindan vazgeçerek, hakkının verilmemesine aldırış etmeyen kimse, hakkı olmayan bir şeyi almak sûretiyle başkasına zulmetmiş olmaktan son derece uzaklaşmış olur.⁴⁶⁰ İddet bekleyen kadınlara da bu esnada, örfe ve şeriata uygun olarak⁴⁶¹ nafakalarını ödemek müttakîlere vacibtir:⁴⁶² “Boşanan kadınlara, müttakîler üzerine bir borç olarak, uygun bir sûrette faydalanma vardır.”⁴⁶³

Her ne kadar boşanma mübah ise de boşanmada acele davranmak, çabuk karar vererek kadınların zararına bir neticeye varmak ittikâ edilecek hususlardandır.⁴⁶⁴ Nitekim Hz. Peygamber (s.)’ın azadlısı Hz. Zeyd, boşanmada acele etmemesi için Hz. Peygamber (s.) tarafından şöyle uyarılmıştır:⁴⁶⁵ “Eşini bırakma, Allah’tan ittikâ et.”⁴⁶⁶ Bir kadını boşamanın, mübah olduğuna aldanarak, ehemmiyetsiz bir mesele zannedip, Allah katında mesuliyeti olduğunu unutma⁴⁶⁷ demektir. Geçimsizlik hâllerinde bile boşanmaktansa, bir anlaşma ile geçimsizliği giderip evlilik müessesesini ayakta tutmak takvâyâ daha uygundur.⁴⁶⁸ “Eğer bir kadın, kocasının serkeşliğinden, yahut (her hangi bir sûretle kendisinden) yüz çevirmesinden endişe ederse, aralarında anlaşmaya çalışmalarında ikisine de bir vebal yoktur. Anlaşmak (boşanmaktan) daha hayırlıdır. Nefisler mal sevgisine meyyaldir. Eğer iyi davranır ve ittikâ ederseniz bilin ki Allah işlediklerinizden haberdardır.”⁴⁶⁹ İttikâ onlara zulmetmemeyi, nafakaları, hakları⁴⁷⁰ karı koca geçimleri hususunda gereği gibi davranmayı icab ettirmektedir.⁴⁷¹ Serkeşlik,

⁴⁵⁹ Süfyân es-Sevrî, a.g.e., s. 70; en-Nisâbûrî, a.g.e., II, 292.

⁴⁶⁰ er-Râzî, a.g.e., VI, 154.

⁴⁶¹ et-Tahâvî, Ebû Ca’fer Ahmed b. Muhammed b. Selâmet el-Ezdî (ö. 321/ 933), *Ahkâmü’l-Kur’âni’l-Kerîm*, I-III, tah. Sadeddîn Ünâl, İSAM, İstanbul, 1419/ 1998, II, 370.

⁴⁶² Elmalılı, a.g.e., II, 105.

⁴⁶³ el-Bakara, 2/ 241.

⁴⁶⁴ Cebeci, a.g.e., s.154.

⁴⁶⁵ Hasen el-Basrî, a.g.e., II, 210; ez-Zeccâc, a.g.e., IV, 229; es-Semerkandî, a.g.e., III, 51; es-Sa’lebî, a.g.e., V, 115; eş-Şirâzî, Nasr Mekârim, *el-Emsâl fî Tefsîri Kitâbillâhi’l-Münzel*, I-XX, Müessesetü’l-Ba’sse, Beyrût, 1413/ 1992, XIII, 238.

⁴⁶⁶ el-Ahzâb, 33/ 37.

⁴⁶⁷ Elmalılı, a.g.e., VI, 90.

⁴⁶⁸ Cebeci, a.g.e., s. 155.

⁴⁶⁹ en-Nisâ, 4/ 128.

⁴⁷⁰ el-Mâturîdî, a.g.e., I, 510; ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 560; el-Beydâvî, a.g.e., I, 241; en-Nesefî, a.g.e., I, 286; el-Bursevî, a.g.e., II, 296; Vecdî, a.g.e., s. 129.

⁴⁷¹ et-Taberî, a.g.e., V, 422; el-Âlûsî, a.g.e., III, 157.

eşden yüz çevirme ve haklarını eksiltme ittikâya manidir.⁴⁷² Bu hükümler hem kadın hem koca için geçerlidir.⁴⁷³

Sadece boşanma meselelerinde değil, evlilik müessesesi içinde de güzelce ve adaletle davranmak müttakîliğin gereklerindedir. Birden fazla eşi olanlardan ise gücü nisbetinde adalet istenmektedir: “Kadınlar arasında eşit davranmaya ne kadar hırs gösterseniz de asla güç yetiremezsiniz. Bari, (içlerinden birine) iyice meyledip de ötekini askıda bir hâlde bırakmayın. Eğer nefsinizi ıslah eder, ittikâ ederseniz, Allah Gafur ve Rahim’dir.”⁴⁷⁴ Nafakaları, gece hisseleri, beraberlik hakları gibi Allah Teâlâ’nın farz kıldığı hususlarda onlara haksızlık etmekten, zulmetmekten ittikâ edin,⁴⁷⁵ gücünüz yettiğince haklarına riâyet edin,⁴⁷⁶ demektir.

İnsanların haksızlığa meylettiği bir başka mesele de mirastır. Müttakîler bu konuda da takvâyâ uygun davranırlar: “Sizden birinize ölüm geldiği zaman, eğer mal bırakıyorsa, ana babaya, yakın akrabaya meşru sûrette vasiyette bulunmak müttakîler üzerine bir borç olarak farz kılındı.”⁴⁷⁷ Her müslümana farz olan vasiyyet , takvâ yolunu seçen ve takvâyı arayanlara bilhassa gerekli bir vazifedir.⁴⁷⁸ Çünkü vasiyyeti muhafaza ve gereğini icra, Allah’tan ittikâ eden müttakîlerin şiarlarındanadır.⁴⁷⁹

2) Cihâd konusunda “İttikâ”

İnsanın imtihanında cihad, kulvarın çetin yokuşlarından biridir. Bu, fedakarlık, sabır, sebat, dünyaya değer vermemek ve en önemlisi hayata önem vermemek, ölümden korkmamak gibi vasıfları gerektirir. Ancak dünya hayatını, az bir meta, hizmet ve ihtimama değmez bir vâkıa olarak alabilen kimseler, canına, malına, ailesine, sıhhatine yani kısaca dünyasına büyük zarar verebilecek olan cihada yanaşır. Çünkü onun hedefi,

⁴⁷² el-Beydâvî, a.g.e., I, 241.

⁴⁷³ er-Râzî, a.g.e., XI, 67.

⁴⁷⁴ en-Nisâ, 4/ 129.

⁴⁷⁵ et-Taberî, a.g.e., V, 428; er-Râzî, a.g.e., XI, 68; en-Nesefî, a.g.e., I, 287.

⁴⁷⁶ Şeybe, Abdülkâdir b. el-Hamd, *Tehzîbü't-Tefsîr ve Tecridü't-Te'vîl mimmâ Ulhika bihi mine'l-Ebâtil ve Radîe'l-Ekâvîl*, I-V, Mektebetü'l-Ma'ârif, 1414/ 1993, IV, 11.

⁴⁷⁷ el-Bakara, 2/ 180.

⁴⁷⁸ er-Râzî, a.e., V, 61.

⁴⁷⁹ el-Âlûsî, a.g.e., I, 452; el-Mansûrî, a.g.e., I, 198.

bu dünyanın ötesine uzanmaktır. Kurtarmak istediği yer orası, kurtuluşa olmak istediği yer orasıdır. Onlar müttakîlerdir ve Allah onların cihada da yardımcısıdır.⁴⁸⁰ “*Ey iman edenler! Size yakın olan kâfirlerle muharebe edin, sizi kendilerine karşı sert bulsunlar. Bilin ki Allah muhakkak, müttakîlerle beraberdir.*”⁴⁸¹ Onları muhafaza eder,⁴⁸² yardım eder ve onlara muzafferiyet ve galebe⁴⁸³ nasib eder. Çünkü onlar mal, mevki hırsı ile değil, takvâları sebebi ile cihada yöneldiler⁴⁸⁴ ve cihad onların müttakîler zümresi olduklarının delili oldu.⁴⁸⁵ Âyet iman ve cihadın takvânın şartlarından olduğuna işaret etmektedir.⁴⁸⁶

Cihad sadece yakın kâfirlere karşı değildir: “*Müşrikler sizinle nasıl topyekün harb ediyorlarsa siz de onlarla topyekün harb edin. Allah’ın müttakîlerle olduğunu bilin.*”⁴⁸⁷ Allah’ın yardımı sizin gibi müttakîler için geçerli olduğundan başarı ve zafere ulaşacağınızdan, takvâ üzere devam ettikçe şüphe etmeyin.⁴⁸⁸ Fakat takvâyı yalnız fenalık yapmaktan ve mücerred kaçınmaktan ibaret menfî bir haslet kabul etmeyin, Allah’a yakınlık için de vesile araştırın ve cihad edin.⁴⁸⁹ “*Ey iman edenler! Allah’tan ittikâ edin, ona (yaklaşmaya) vesile arayın ve O’nun yolunda cihad edin.*”⁴⁹⁰ Vesîle aramak ve cihad etmek sûretiyle ittikânınızı gösterin.⁴⁹¹ Başlangıçta muharebeden ellerin çekilmesi emrolunurken seslerini çıkarmayıp, cihad emri gelince:⁴⁹² “*Ey Rabb’imiz! Üzerimize muharabeyi niye farz kıldın. Bizi biraz daha geri bırakmalı değil miydin? diyenler*”⁴⁹³ ve mallarıyla, canlarıyla cihad etmekten çekinip izin isteyenler⁴⁹⁴

⁴⁸⁰ Cebeci, a.g.e., s. 165.

⁴⁸¹ et-Tevbe, 9/ 123.

⁴⁸² el-Beydâvî, a.g.e., I, 426.

⁴⁸³ el-Mâturîdî, a.g.e., II, 457; ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 313; en-Nesefî, a.g.e., I, 525; el-Bursevî, a.g.e., III, 539; es-Sıddık, a.g.e., V, 299; el-Hicâzî, a.g.e., XI, 27; et-Tabâtabâî, a.g.e., IX, 419- 420; el-Merâğî, a.g.e., XI, 50.

⁴⁸⁴ er-Râzî, a.g.e., XVI, 230.

⁴⁸⁵ el-Âlûsî, a.g.e., VI, 47.

⁴⁸⁶ el-Âlûsî, a.g.e., VI, 47; Elmalılı, a.g.e., IV, 315.

⁴⁸⁷ et-Tevbe, 9/ 36; benzer bir âyet için bkz. el-Bakara, 2/ 194; geniş bilgi için bkz. et-Taberî, a.g.e., II, 273.

⁴⁸⁸ Elmalılı, a.g.e., IV, 226; el-Merâğî, a.g.e., X, 116.

⁴⁸⁹ Elmalılı, a.g.e., III, 170.

⁴⁹⁰ el-Mâide, 5/ 35.

⁴⁹¹ el-Âlûsî, a.g.e., III, 294.

⁴⁹² Cebeci, a.g.e., s. 167.

⁴⁹³ en-Nisâ, 4/ 77.

müttakîler olamaz. Çünkü “Allah müttakîleri bilir”,⁴⁹⁵ ve Allah müttakîlere canlarıyla ve mallarıyla cihadı kolaylaştırır.⁴⁹⁶ “İttikâ edenler için ahiret daha hayırlıdır.”⁴⁹⁷ Az bir meta olan dünyaya aldanıp, cihaddan kurtarmak için izin istemek müttakîlere yakışmaz. Yani müttakîlerin cihadda izin istememeleri Allah’tan sakınmalarındandır ve Yüce Allah bütün kendinden sakınanları ve özellikle bunları bol sevab ile lütuflandıracaktır. Bundan dolayı imanın hükmü izin istememezliktir,⁴⁹⁸ müttakî olan imanından ve Allah’tan ittikâsından ötürü izin istemez⁴⁹⁹ ve cihaddan da korkmaz. Korkmaya da gerek yoktur; çünkü Allah Teâlâ müttakîleri muhafaza eder ve onlara yardım eder: “Ey inananlar! Allah’ın üzerinizde olan nimetini hatırlayın; Hani bir kavim size saldırmaya kalkmıştı da Allah onlara mani olmuştu. Allah’tan ittikâ edin, inananlar Allah’a güvensinler.”⁵⁰⁰

“Andolsun ki, siz (düşmandan aded ve silahca) daha zayıf iken Allah size Bedir’de yardım etti (de zafere erdiniz). Allah’tan ittikâ edin ki, şükretmiş olasınız.”⁵⁰¹ Çünkü takvâya devam etmek, Allah’ın nimetine şükürdür.⁵⁰² Takvânızı da harbden kaçmaktan, bozguna uğramaktan ve peygamberin emirlerine muhalafet etmekten sakınarak⁵⁰³ teyid ediniz.

Cihadın imtihan olan yönlerinden biri de ganimet taksiminde verilen paya itiraz etmemektir. Bu noktada imtihan yine dünya malı ile olmaktadır. Cihadda kaymayan ayaklar, ganimet meselesinde kayabilir ve ihlaslı amele hırs girebilir. Bu sebeble bu hususata da ittikâ gereklidir:⁵⁰⁴ “Ganimetler Allah’ındır ve peygamberindir, inaniyorsanız Allah’tan ittikâ edin, aranızdaki münasebetleri düzeltin, Allah’a ve peygamberine itâat edin.”⁵⁰⁵ Ganimeti peygamber nasıl dağıtmışsa razı olun⁵⁰⁶ ihlilafa

⁴⁹⁴ et-Tevbe, 9/ 44.

⁴⁹⁵ et-Tevbe, 9/ 44; geniş bilgi için bkz. el-Merâğî, X, 128.

⁴⁹⁶ Abdülazîz, a.g.e., III, 1488.

⁴⁹⁷ en-Nisâ, 4/ 77.

⁴⁹⁸ ez-Zuhaylî, *et-Tefsîr*, IV, 162; Elmalılı, a.g.e., IV, 248.

⁴⁹⁹ el-Mâide, 5/11.

⁵⁰⁰ el-Cezairî, a.g.e., II, 374.

⁵⁰¹ Âl-i İmrân, 3/ 123.

⁵⁰² et-Taberî, a.g.e., IV, 99; er-Râzî, a.g.e., VIII, 209; el-Beydâvî, a.g.e., I, 178; en-Nesefî, a.g.e., I, 201.

⁵⁰³ ed-Dimeşkî, a.g.e., V, 515; Ateş, a.g.e., II, 103.

⁵⁰⁴ Cebeci, a.g.e., s. 168.

⁵⁰⁵ el-Enfâl, 8/ 1.

düşmeyin, hasımlaşmayın, dünya malı için çekişmeyin.⁵⁰⁷ Sahabeyi bile zorlayan⁵⁰⁸ bu imtihana takvâ ile karşılık verin. Bir ganimet hükmü olarak, mehri ve malı ile kâfirlere kaçan mürted kadınların eşlerine, o kâfirlerden ganimet elde edildiğinde, kaçan malı ve parası nisbetinde ganimetten pay ayırmaya riâyet ediniz ve “Allah’tan ittikâ edin” ki ahkâma aykırı davranmaya meyletmiyesiniz.⁵⁰⁹

Allah Teâlâ, müttakîlere düşmanlarıyla yaptıkları andlaşmalara sonuna kadar riâyet etmelerini emretmektedir: “(Onlarla) yaptığınız andlaşmalara sonuna kadar uyun.”⁵¹⁰ Ayrıca Allah Teâlâ: “Onlar size doğru davrandıkça, siz de onlara doğru davranın”⁵¹¹ buyurmuştur. Çünkü, bunlar takvâdandır⁵¹² dolayısıyla “Allah (böyle yapan) müttakîleri sever.”⁵¹³ Yine âyetin işaret ettiği gibi düşmanları takip etmek, gözlemek, ne yapıp ettiklerini, neye hazırladıklarını araştırmak da takvâdandır.⁵¹⁴ Çünkü onları takip etmeden andlaşmalara riâyet edip etmediklerini, alttan alta komplolar hazırlayıp hazırlamadıklarını bilmek imkansızdır.⁵¹⁵ Bu sebeble Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: “Ey iman edenler! Sabr-u sebat edin, (düşmanlarınızla) yabırda yarış edin, (sınırlarda) nöbetleşin ve Allah’tan ittikâ edin ki felah bulabilesiniz.”⁵¹⁶ Âyette geçen “nöbet bekletin”, “râbitû” kelimesi, geniş anlamı ile, düşmanın hucum etmesinden korkulan taraflardaki dağ ve vadi kovuklarında, atları bağlayıp düşmanın gelmesini gözetlemek için ayrılmadan beklemek manasındır.⁵¹⁷ Müttakîler cihad eden ve cihada iştiağı olan kimselerdir. Zaten onların bütün amelleri birer cihaddır. En

⁵⁰⁶ el-Kuşeyrî, a.g.e., I, 378; el-Herrâsî, a.g.e., III, 152; ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 189; er-Râzî, a.g.e., XV, 116; el-Beydâvî, a.g.e., I, 374; en-Nesefî, a.g.e., I, 459; el-Bursevî, a.g.e., III, 311; el-Âlûsî, a.g.e., V, 152; es-Sıddık, a.g.e., V, 129; Ebû Zehra, Muhammed b. Ahmed b. Mustafâ Muhammed (1394/ 1974), *Zehratü't-Tefâsîr*, I-X, Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, Kâhire, ts., VI, 3062; el-Fenîsân, a.g.e., s. 201; el-Cenâbezî, a.g.e., II, 227; el-Haddad, a.g.e., III, 250.

⁵⁰⁷ er-Râzî, a.g.e., XV, 116; el-Beydâvî, a.g.e., I, 374; en-Nesefî, a.g.e., I, 459; el-Âlûsî, a.g.e., V, 152.

⁵⁰⁸ Âyetin nüzûl sebebi için bkz. et-Taberî, a.g.e., IX, 235.

⁵⁰⁹ Cebeci, a.g.e., s. 169.

⁵¹⁰ et-Tevbe, 9/ 4.

⁵¹¹ et-Tevbe, 9/ 7.

⁵¹² el-Beydâvî, a.g.e., I, 396; en-Nesefî, a.g.e., I, 486; el-Âlûsî, a.g.e., V, 244; es-Sıddık, a.g.e., V, 241; Abdülazîz, a.g.e., II, 1444; Muğniyye, Muhammed Cevâd, *et-Tefsîru'l-Kâşif*, I-VII, 4.bs., Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrût, 1990, IV, 10; el-Merâğî, a.g.e., X, 56, 62.

⁵¹³ et-Tevbe, 9/ 4, 7.

⁵¹⁴ en-Nesefî, a.g.e., I, 396.

⁵¹⁵ Cebeci, a.g.e., s.170.

⁵¹⁶ Âl-i İmrân 3/ 200.

⁵¹⁷ el-Âlûsî, a.g.e., II, 384.

büyük cihad da nefesine karşı yaptığı cihaddır.⁵¹⁸ Bu sebeble, düşmanları gözetlemek için yaprıkları ve “ribât” adını verdikleri kalecikleri kuran atalarımız buraları aynı zamanda bir tekke gibi kullanarak, nefis terbiyesine yönelmiş, cihadı mücahede ile aynileştirmiştir.⁵¹⁹

3) Emanet ve şahidliğe riâyette “İttikâ”

“Ey iman edenler! Allah’tan ittikâ edin ve sözü doğru söyleyin.”⁵²⁰ Hangi hususda ve hangi durumda olursa olsun bir söz söylediğiniz zaman hak ve doğru,⁵²¹ hedefine yönelik, sağlam söz söyleyin.⁵²² Bu, müttakîlerin şiarlarındanır.

Şahıslar arasında borç verme ve borçlanma muamelelerinde, borçlunun, borcunu ikrar etmesi ve eksiksiz vermesi, bu muameleye şahidlik edenlerin de doğru şahidlik etmeleri ve borçlu ile alacaklının gerek şahidlere gerekse bu muameleyi kağıda geçiren katibe zarar vermeye uğraşmamaları hep takvâ⁵²³ kabilinden işlerdir.⁵²⁴ “Eğer birbirinize güvenmiş (ve borç vermişseniz), güvenilen (borçlu) emanetini (borcunu) tastamam ödesin, Rabb’i olan Allah’tan ittikâ etsin, şahidliği (de) gizlemeyin”⁵²⁵ emanete hiyanet, borcu inkar etmek, eksik vermektan, borcun vaktini uzatmaktan,⁵²⁶ şahidliğe çağrıldığınızda yalan yanlış şahidlik etmekten,⁵²⁷ emanet edilen bir malı veya eşyayı istenince vermemekten⁵²⁸ ittikâ edin.⁵²⁹

Miras meselelerinde de doğruyu söylemek müttakîlere yakışan davranışlardandır: “Arkalarında aciz, küçük çocuklar bırakıp (öleceklerini düşündükleri) takdirde, onlar için (hâlleri ne olur? diye) endişe edenler, (himayeleri altındaki yetimler ve diğer mirasçılar hakkında da aynı endişeyi taşıyıp) korksun(lar) ve

⁵¹⁸ Sa’id Havva, Cündullâh, a.g.e., ss. 318- 320.

⁵¹⁹ Cebeci, a.g.e., s.170.

⁵²⁰ el-Ahzâb, 33/ 70.

⁵²¹ es-Sa’lebî, a.g.e., V, 136; eş-Şevkânî, a.g.e., IV, 308; eş-Şirâzî, a.g.e., XIII, 335.

⁵²² Elmalılı, a.g.e., VI, 113.

⁵²³ Cebeci, a.g.e., s.173.

⁵²⁴ el-Bakara, 2/ 282.

⁵²⁵ el-Bakara, 2/ 283.

⁵²⁶ el-Beydâvî, a.g.e., I, 145; en-Nesefî, a.g.e., I, 158; el-Âlûsî, a.g.e., II, 61; en-Nîsâbüfî, a.g.e., III, 89.

⁵²⁷ et-Taberî, a.g.e., III, 187.

⁵²⁸ el-Cessâs, a.g.e., IV, 97; er-Râzî, a.g.e., VII, 121.

⁵²⁹ el-Cevzî, a.g.e., II, 342.

Allah'tan ittikâ edip, (gerek vasiler, gerek onların yanında bulunanlar, hatıra gönüle bakmayarak) sözü doğru söylesinler."⁵³⁰ Miras konusunda daha önce şahid tutulan kimselerden Allah'tan ittikâ edenlerine şahidliği dosdoğru yapmak yaraşır.⁵³¹

4) Faiz konusunda "İttikâ"

Müttakîlerin, Allah'ın cehenneminden korkmaları, felaha mani olan şeylerden biri olan faizi yemelerine engel olur. Çünkü Allah onları bu hususta ittikâyâ çağırmıştır:⁵³² *"Ey iman edenler! Ribâyı öyle kat kat artırılmış olarak yemeyin, Allah'tan ittikâ edin, tâ ki felaha eresiniz..."*⁵³³ Faiz konusunda Allah'tan sakının. Kensisinin size yemenizi emrettiği şeylerin dışında kalanları yemeyin, Allah'a itâat edin ve böylelikle umulur ki korktuklarınızdan emin, umduklarınıza nâil olup ebedî cennete kavuşursunuz.⁵³⁴ Bu emirden sonra ifadeler daha da keskinleşmiştir: *"Ey iman edenler! (gerçek) mü'min iseniz Allah'tan ittikâ edin de faizden (daha önceki muamelelerinizden henüz alınmamış olup da) kalanı bırakın. Gerek faizin haram olduğunu inkar ederek gerek haram olduğunu kabul ederek"⁵³⁵ faizi almaya devam ederseniz Allah'a ve peygamberine karşı savaşa (girmiş olduğunuzu) bilin.*"⁵³⁶ Kâdî, Allah Teâlâ'nın "eğer mü'min iseniz..." buyruğunun, insan, büyük günahta ısrar ettiği sürece, kendisinin imanının tekamül etmeyeceğine, ancak bütün büyük günahlardan kaçındığında mutlak anlamda bir mü'min⁵³⁷ ve müttakî olabileceğine, delalet ettiğini söylemektedir. Felaha ermek ancak bu şekilde mümkün olabilir.⁵³⁸ Âyetlerin yanında ribadan sakınmayı emreden hadisler de bulunmaktadır.⁵³⁹

⁵³⁰ en-Nisâ, 4/ 9.

⁵³¹ el-Mâide, 5/ 106- 108; geniş bilgi için bkz. es-Suyûtî, a.g.e., III, 226; Ebû's-Su'ûd, a.g.e., III, 92; el-Hererî, a.g.e., VIII, 112; Şeybe, a.g.e., IV, 281.

⁵³² et-Taberî, a.g.e., IV, 130- 131; er-Râzî, a.g.e., IX, 2, 3; en-Nesefî, a.g.e., I, 202; el-Âlûsî, a.g.e., II, 270.

⁵³³ Âl-i İmrân 3/ 130, 131.

⁵³⁴ et-Taberî, a.g.e., IV, 120- 121.

⁵³⁵ el-Âlûsî, a.g.e., II, 51.

⁵³⁶ el-Bakara, 2/ 278- 278.

⁵³⁷ er-Râzî, a.g.e., IX, 3.

⁵³⁸ ed-Dimeşkî, a.g.e., V, 533.

⁵³⁹ el-Buhârî, a.g.e., "el-Büyü", bab. Mûkil er-Ribâ; Müslim, a.g.e., "el-Müsâkat", 19; et-Tirmizî, a.g.e., "el-Büyü", 2.

bc- Ukûbât (Ceza hukûku) alanında

Ukubat alanında ittikâ bireylerden dah çok toplumun yöneticilerini ve adalet sistemini ilgilendiren bir konudur. Bununla birlikte kişilerin bundan bağımsız oldukları söylenemez. Çünkü nihayetinde haksızlığı yapan ve ittikâ etmeyen zanlının kendisidir. Bu sebeble Allah Teâlâ'nın zalim olmaktan mutlak ifadelerle sakındırmasına ilaveten islam hukûkunda da geniş olarak ele alınmıştır.

1) Hadd cezalarında “İttikâ”

Hadd kelimesi (çoğulu hudud) sözlükte masdar olarak “engel olmak, iki şeyin arasını atırmak”; isim olarak “iki şeyin birbirine karışmasını önleyen şey, bir nesnenin uç ve kenar kısmı, sınır, tanım” gibi anlamlara gelir.⁵⁴⁰ Fıkıhta hadd Allah hakkı olarak yerine getirilmesi gereken, miktar ve keyfiyeti nasla belirlenmiş cezai müeyyideleri ifade eder.⁵⁴¹

Kur'ân-ı Kerim'de hudûd kelimesi on dört yerde geçer,⁵⁴² bunların on üçünde Allah'a, birinde ise Allah'ın Rasûlüne indirdiği vahye izafe edilir. Bu âyetlerde hudûdullah tabiri, öncesind bir takım hüküm ve mükellefiyetler belirtildikten sonra onlar atıfta zikredildiğinden âyetlerin ifade akışına bağlı olarak “Allah'ın koyduğu hükümler, yasaklar, ölçüler, sınırlar” gibi anlamlar taşır. Allah'ın koyduğu bu hükümlerin yerine getirilmesi ve iyi muhafaza edilmesi,⁵⁴³ bir kısmında da Allah'ın belirlediği ölçü ve sınırların çiğnenmemesi, onlardan ileri geçilmemesi⁵⁴⁴ müttakî mü'minlerden istenir.

Kur'ân-ı Kerimde her hangi bir konuda ahkâm zikredildiğinde genellikle hemen akabinde de bu konuda Allah'tan ittikâ uyarısı gelmektedir. Bu âyeterden birini burada örnek olarak sunmak konunun bağlamının netleşmesi için yeterli görülmektedir.

⁵⁴⁰ İbn Manzûr, a.g.e., III, 79.

⁵⁴¹ Bardakoğlu, Ali, “Had”, *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, I-XXX (devam ediyor), İstanbul, 1996, XIV, 548.

⁵⁴² Abdülbakî, a.g.e., s. 239.

⁵⁴³ el-Bakara, 2/ 229; et-Tevbe, 9/ 112.

⁵⁴⁴ el-Bakara, 2/ 229; en-Nisâ, 4/ 14; et-Talâk, 65/ 1.

Bu örnekte boşanma konusunda erkeklerin kadınlara haksızlık etmeleri yüksek bir ihtimal olduğundan, müttakilerin bu durumdan husûsiyetle ittikâ ettikleri belirtilmektedir: *“Ey Peygamber! Kadınları boşayacağınız zaman, onları, iddetlerini gözeterek boşayın ve iddetlerini sayın; Rabb’iniz olan Allah’tan sakının; kendilerini, -apaçık bir hayasızlık yapmaları hâli bir yana- evlerinden çıkarmayın, onlar da çıkmazlar. Bunlar Allah’ın hudûdudur... sonra (o kadınlar) müddetlerini doldurdukları zaman onları ya güzellikle tutun, yahut güzellikle kendilerinden ayırılın...”*⁵⁴⁵ iddeti uzatmak, iddeti beklerken onları evden çıkarmak, onlara zarar vermeye uğraşmak sûretiyle⁵⁴⁶ Allah’ın emrettiği ahkâma isyan etmekten ittikâ edin.⁵⁴⁷ Dolayısıyla kim bu konularda Allah’tan sakınırsa Allah onu darlıktan sa‘adete çıkarır.⁵⁴⁸ Burada, Allah’tan sakınılması istenilen konuda aksi bir durum sergilendiğinde gerekli cezanın verilmesi de yetkili kurumların vazifesi olduğuna dikkat çekilmektedir.

2) Tazîr cezalarında “İttikâ”

Fıkıh mezheplerine ve bazı fakihlere göre ayrıntıda görüş farklılıkları bulunsa da İslam hukuk literatüründe had ile genelde Allah hakkı yani toplum hakkı olarak yerine getirilmesi gerekli olan, miktar ve keyfiyeti nas tarafından belirlenmiş cezai müeyyideler kastedilir. Tazîrde ise cezanın belirlenmesinde kanun koyucuya geniş bir takdir hakkı verilmiştir.⁵⁴⁹ Bu sebeble fıkıh kültüründe de üzerinde pek çok ihtilaf bulunmaktadır.

İslamda gerek hadd ve gerekse tazîr cezaları, İslam’ın kötülüğü önleyip iyiliği hakim kılma ilke ve gayretinin bir parçasını teşkil eder; İslam toplumunda suçun işlenmesini en aza indirme, işlendiğinde ise suça denk bir ceza vererek hem şahsi

⁵⁴⁵ et-Talâk, 65/ 1, 2.

⁵⁴⁶ et-Taberî, a.g.e., XXVIII, 175; el-Beydâvî, a.g.e., II, 501, 502; el-Bursevî, a.g.e., X, 28; el-Âlûsî, a.g.e., XIV, 328, 330; Elmalılı, a.g.e., VII, 378, 384.

⁵⁴⁷ Hasen el-Basrî, a.g.e., II, 352; ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 543; er-Râzî, a.g.e., XXX, 32; el-Celâleyn, a.g.e., s. 558; es-Sâbûnî, a.g.e., III, 375.

⁵⁴⁸ İbnü'l-‘Arabî (ö. 638/ 1240), a.g.e., IV, 340; İbn Receb, Ebû'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahman b. Ahmed el-Hanbelî, (ö. 795/ 1393), *Teşîru İbn Receb el-Hanbelî*, I-II, cem’ ve ta’lik, Tarık b. ‘Avazillâh b. Muhammed, Dârü'l-âsime, Riyâd, 1422/ 2001, II, 484; el-Kâşî, a.g.e., II, 382.

⁵⁴⁹ Bardakoğlu, “Had”, s. 548.

hakları hem de toplum hukukunu, ictimai yapıyı ve vicdanı koruma yönünde önemli bir rol üstlenir. Hadd cezasının tespiti yetkili mercilerin ve hâkim sınıfın takdirine bırakılmayıp şâri‘ tarafından belirlenerek cezalandırmada hukukun üstünlüğü, eşitlik ve genellik korunmuş cezalandırma siyasetinde tutarlılık ve devamlılık sağlanmış, ayrıca kanun koyucunun takdirine bırakılan tazîr suç ve cezalarının tesbitine de örnek sunulmuştur. Bu çerçevede toplumun huzurunu sağlamak için yetkili mercilerin kanun koyucuların üsteleneceği görev toplumun huzurunu sağlamak için bu cezaları uygulamamaktan ya da uygulama eşitlik vb. benzeri adalet ölçülerine riayetsizlikten ittikâ etmek; buna mukabil müttakî bir topluma yakışan da cezayı gerekli kılacak her türlü fiil ve davranıştan titizlikle sakınmaktır.

B- Nesnesine Göre “Takvâ” Kavramı

İttikânın nesnelere bakıldığında itikadî boyutu nedeniyle soyut ve amelî boyutu nedeniyle de somut nesnelere olduğu görülür. Semavî gayb varlıkları takvânın soyut nesnelere oluşturur.

1- “Takvâ” nın soyut nesnelere (Ğaybî varlıklar)

İttikânın soyut nesnelere semavî gayb varlıkları ve uhrevî gayb varlıkları olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Bunların detaylarını şöyle sıralayabiliriz:

a- Semâvî ğayb varlıkları

Her inanç sisteminde olduğu gibi İslam dînî de gaybi varlıklara inancı zorunlu kılar. Zira temel iman nesnesi Allah gaybî varlıktır. Bunun dışında İslâmî ritüeller meleklerle inanmayı da zorunlu kılar.

aa- Allah

İnsan düşünen, etrafını gözleyen, kâinatta var olan pek çok tehlikeye karşı acizliğin farkında olan bir varlıktır. Onun bu özelliği kendisini himaye etmede kendinden üst bir varlığa ihtiyacı olduğunu bilmesi ve o varlığa sığınması sonucunu

doğurur. İnanın bu istemine karşılık ilahın cevabı himaye için gerekli şartları yerine getirmesidir. Bu şartların en başında öncelikle şirkten sonrasında da ibadet, ahlâk ve muamelat alanında isyan mahiyetini taşıyacak her türlü düşünce ve fiilen ittikâ etmektir.

Kur'ân-ı Kerîm insana Allah'ı sakınılması gereken varlıkların başında verir ve özellikle kendisinden sakınılmasını ister: *“Sizin yanınızda bulunanı doğrulayıcı olarak indirmiş olduğum (Kur'ân)'a inanın ve onu inkar edenlerin ilki olmayın; benim âyetlerimi birkaç paraya satmayın ve benden sakının.”*⁵⁵⁰

*“Sana doğan aylardan soruyorlar. ‘Onlar, insanlar ve hacc için vakit ölçüleridir. Evlere arkalarından girmek iyilik değildir. İyilik Allah'tan sakınanain iyiliğidir. Evlere kapılarından girin ve Allah'tan sakının ki kurtuluşa eresiniz’ de.”*⁵⁵¹

*“Haram ay haram aya karşılıktır. Hürmetler karşılıklıdır. Kim size saldırırsa, onun size saldırdığı kadar siz de ona saldırın. Allah'tan ittikâ edin ve bilin ki Allah sakınanlarla beraberdir.”*⁵⁵²

*“Benden önce gelen Tevrat'ı doğrulayıcı olarak size haram kılınan bazı şeyleri helal yapayım diye gönderildim. Size Rabb'inizden bir mucize getirdim, o hâlde Allah'tan sakının ve bana itâat edin.”*⁵⁵³

*“Ey inananlar! Allah'tan O'na yakışır bir biçimde sakının ve ancak Müslümanlar olarak ölün.”*⁵⁵⁴

*“Ey inananlar! Faizi kat kat yemeyin. Allah'tan sakının ki kurtuluşa eresiniz.”*⁵⁵⁵

*“O şeytan sizi kendi dostlarından korkutuyor, eğer inanmış iseniz onlardan korkmayın benden sakının.”*⁵⁵⁶

⁵⁵⁰ el-Bakara, 2/ 41.

⁵⁵¹ el-Bakara, 2/ 189.

⁵⁵² el-Bakara 2/ 194.

⁵⁵³ Âl-i İmrân, 3/ 50.

⁵⁵⁴ Âl-i İmrân, 3/ 102.

⁵⁵⁵ Âl-i İmrân, 3/ 130.

⁵⁵⁶ Âl-i İmrân, 3/ 175.

“Ey inananlar! Allah’tan sakının, O’na yaklaşmaya yol arayın ve O’nun yolunda cihad edin ki kurtuşuşa eresiniz.”⁵⁵⁷

ab- Azap melekleri

Kur’ân-ı Kerîm’de insanların meleklerden sakınmasına dikkat çekilir. Temelde sakınılması gereken Allah Teâlâ olmasına rağmen O’nun emirlerinin kusursuz gerine getiricisi olarak melekler de sakınılması gereken semavî varlıklar arasındadır. Bu kounu ile ilgili âyetlere bakıldığında genel olarak, meleklerin kendilerine verilen görevleri yerine getirmeleri esnasında, suçlulara bu duruma düşmelerinin sebebinin Allah’tan sakınmamaları ve üzerilerine düşen vazifeleri yapmamaları olduğunu kendi uslüplarıyla ifade etmeleri hususu görülür. Ayrıca âyetlerde meleklerin lanetine uğramak da sakınılması gereken işlerden görülmüştür: *“İşte bunların cezası, Allah’ın, meleklerin, insanların lanetine uğramalarıdır.”⁵⁵⁸*

“İnkâr edenler bölük bölük cehenneme sürülür, oraya vardıklarında kapıları açılır. Bekçileri onlara: ‘Size içinizden Rabb’inizin âyetlerini okuyan ve bugüne kavuşacağınızı ihtar eden peygamberler gelmedi mi?’ derler. ‘Evet geldi’ diye cevap verirler. Lakin azap sözü inkarcıların aleyhine gerçekleşir. Onlara ‘temelli kalacağınız cehennemden kapılarından girin; böbürlenmelerin durağı ne kötüdür!’ denir.”⁵⁵⁹

“Cehennemde şöyle seslenirler. ‘Ey Nöbetçi! Rabb’in hiç değilse canımızı alsın.’ Nöbetçi: ‘siz böyle kalacaksınız’ der.”⁵⁶⁰

b- Uhrevî ğayb varlıkları

İttikâ edilmesi gereken uhrevî ğayb varlıkları öncelikle cehennemden bizzat kendisidir. Çünkü Kur’ân’ın tamamında temel vurgu bu konu üzerinedir. Kur’ân’ın geliş amacının insanlığı felaha ve kurtuluşa erdirmek olması bu kurtuluşa gidiş yolunu göstermesini beraberinde getirir. Dolayısıyla kurtuluşa ermek emirlere uymaya ilaveten nehiylerden sakınmaktır. İttikâ burada devreye girer ve insanlara kendisinden ittikâ edilmesi önem arzeden hususları özellikle vurgular.

⁵⁵⁷ el-Mâide, 5/ 35.

⁵⁵⁸ Âl-i İmrân, 3/ 87.

⁵⁵⁹ ez-Zümer, 39/ 71- 72.

⁵⁶⁰ ez-Zuhruf, 43/ 77.

ba- Aslî ceza nesneleri: “Ateş”

Allah Teâlâ, Kur’ân-ı Kerîm’de insanlara emirlerine uymamaları durumunda başlarına gelecek felaketleri haber vermiş ve bu sonuçla karşılaşmamaları için onlara kendilerini ve ailelerini ateşten mümkün olduğunca korumalarını tavsiye etmiştir: *“Ey İnanalar! Kendinizi ve çoluk çocuğunuzu cehennem ateşinden koruyun; onun yakıtı insanlar ve taşlardır. (Cehennem) görevlileri Allah’ın kendilerine verdiği emirlere baş kaldırmayan, kendilerini buyrulanları yerine getiren pek haşin meleklerdir.”*⁵⁶¹

*“İnkâr edenler için hazırlanmış (cehennem) ateşinden sakının.”*⁵⁶²

*“Yakıtı insan ve taş olan, kâfirler için hazırlanmış olan ateşten ittikâ edin.”*⁵⁶³

bb- Ek ceza nesneleri: “Grup cezaları ve işkenceleri”

Allah Teâlâ, toplumun huzurunu sağlamak ve insanların ferah içinde yaşamasını sağlamak için ahkâm âyetlerini indirmiş ve bu âyetlerde ilgili ahkâmı belirttikten sonra bundan sakınmamaları durumunda bütün suçluların aynı sonuca tabi tutulacağını vurgulamıştır. Dolayısıyla bu âyetler birebir şahısları muhatab almakdan ziyade topluluklara hitab eder: *“Haccı da umreyi de tam yapın... Allah’tan ittikâ edin ve bilin ki Allah cezalandırması gerçekten çetin olmandır.”*⁵⁶⁴

*“Ey iman edenler! Ribayı kat kat yemeyin. Allah’tan ittikâ edin tâki felaha eresiniz. Cehennemden ittikâ edin.”*⁵⁶⁵

*“Ey iman edenler, Allah için hakkı ayakta tutanlar ve adaletle şahitlik edenler olun. Bir kavme olan kininiz, sizi adalet yapmamaya sevk etmesin. Adaleti uygulayın ki, bu takvâyâ en uygun olan şeydir. Allah’a saygılı olun. Şüphesiz ki, Allah ne yaparsanız hakkıyla haberdardır.”*⁵⁶⁶ Kim âdil olursa adaleti ile Allah’a itaat etmiş olur; Allah’a itaat eden de kesin olarak takvâ ehlinden olmuş olur. Kim de zulüm sahibi olursa,

⁵⁶¹ et-Tahrîm, 66/ 6.

⁵⁶² Âl-i İmrân, 3/ 131.

⁵⁶³ el-Bakara, 2/ 24.

⁵⁶⁴ el-Bakara, 2/ 196.

⁵⁶⁵ Âl-i İmrân, 3/ 130- 131.

⁵⁶⁶ el-Mâide, 5/ 8.

Allah'a isyan etmiş olur. Allah'a isyan eden de takvâdan uzaklaşır. Öyleyse ey mü'minler! Allah'ın kullarına hüküm ve kazada haddi aşarak zulmetmekten, Allah'ın size beyan ettiği hakikatlere riayet etmeyerek cevretmekten sakının ki ilâhî cezayı hak etmiş olmayasınız.⁵⁶⁷

2- “Takvâ”nın somut nesneleri (Şuhûdî varlıklar)

Takvânın somut nesneleri kozmik olay nesneleri ve toplu ceza nesnelere dir. Şuhûdî varlıklar olarak bunlar insanın nazarına hitab eder. Bunun hikmeti de kişinin görsel dünyadan ibretler alarak hidayete ermesini sağlamaktır.

a- Kozmik olay nesneleri

İnsanların yaratılışı, yaşayış tarzları ve yok edilmeleri yaratıcılarına kul olmalarını sağlama amacına yöneliktir. Bu nedenle Allah Teâlâ insanlardan kendilerini ve dünyayı nasıl yarattığına bakmalarını vurgulamış ve gerektiğinde de yok etmesi tehdidi ile yine aynı amaca dikkat çekmiştir.

aa- Yaratma'da (“İbdâ”)

Allah Teâlâ insanların hepsini bir nefisten yarattığını bildirerek aralarında yaratma açısından her hangi bir fark olmadığına dikkat çekmiştir. Bu alt yapıya binaen insanların asıl yaratılış amacının kendisine kul olması olduğu belirtilmiş, varsa ve olacaksa bir üstünlük bunun da kullukta öne geçen için mümkün olacağı vurgulanmıştır: *“Ey insanlar! Sizi bir tek nefisten yaratan, ondan eşini var eden ve ikisinden pek çok erkek ve kadın meydana getiren Rabb'inize hürmetsizlikten sakının. Kendisi adına birbirinizden dilekte bulunduğunuz Allah'ın ve akrabanın haklarına riayetsizlikten sakının. Şüphesiz Allah hepinizi görüp gözetmektedir.”*⁵⁶⁸

*“(Allah'tan) ittikâ etmez misiniz? O en güzel yaradanı, sizin de evvelki atalarınızın da Rabbi olan Allah'ı bırakıp da Baal putuna mı taparsınız? Demişti.”*⁵⁶⁹

⁵⁶⁷ et- Taberî, a.g.e., VI, 142.

⁵⁶⁸ en-Nisâ, 4/ 1.

⁵⁶⁹ es-Saffat, 37/ 124- 126.

“Sizi ve sizden önceki nesilleri yaratan Allah’tan ittikâ edin.”⁵⁷⁰

ab- Yürütme’de (“Tedbîr”)

Kur’ân insanlardan sürekli olarak etrafta olup biten her şeyden haberdar olmalarını ve Allah’ın bu mükemmel düzeni nasıl yarattığını ve idare ettiğini dikkatle gözlemlemelerini istemektedir. Çünkü nazar insanın tahkiki imana ulaşması için olmazsa olmaz bir şarttır. Yere, göğe, evrene bakan insan bu güzelliklerin bir yaratıcısı ve var edicisinin olduğunu düşünür ve o Yaratıcıya yarattığının kusursuzluğu nedeniyle hayran kalır. Kur’ân’daki bütün bu hatırlatmalar insanların Allah’ı bulmalarına yardımcı olmak ve O ilahtan sakınmalarını sağlamak amacına yöneliktir: “Allah’tan ittikâ edin ey akıl sahipleri”⁵⁷¹ çünkü aklın muktezası Allah’tan ittikâ etmektir.⁵⁷²

“Göklerde ve yerde ne varsa hepsi O’nundur. Kulluk da yalnız O’nadır. Böyle iken Allah’tan başkasından mı ittikâ edersiniz?”⁵⁷³

“De ki: ‘Sizi gökten ve yerden rızıklandıran kim? Ya da kulak(lar)a ve gözlere kim sahiptir? Ölüden diriyi, dirilen ölüyü kim çıkarır? (Kainattaki ve yaratıştaki bütün) işleri kim düzenleyip yönetiyor?’ (müşrikler) ‘Allah’ cevabını verecekler. ‘O hâlde Allah’tan ittikâ etmez misiniz?’ de.”⁵⁷⁴ Âyet Allah’ın uluhiyetine vurgu yapmakta ve ittikâ emri ile son bulmaktadır. Çünkü bu, aklın ulaşabileceği bir neticedir. İnsan kendisini rızıklandıran, istediğinde rızıkını kesecek olan; gözüne kulağına kendisinden daha çok hakim olan, istediği gibi yaratan ve kainatın yegane sahip ve idarecisi olan Kudretli varlık karşısında hem endişe duyar hem ancak O’na sığınıp kurtulabileceğini bilir.⁵⁷⁵

“Gece ve gündüzün değişmesinde ve Allah’ın göklerde ve yerde yarattığı şeylerde ittikâ eden bir kavim için nice ibretler vardır.”⁵⁷⁶ Bu âyetler fitratı

⁵⁷⁰ eş-Şua‘râ, 26/ 184.

⁵⁷¹ el-Mâide, 5/ 100.

⁵⁷² en-Nesefî, a.g.e., I, 128.

⁵⁷³ en-Nahl, 16/ 52.

⁵⁷⁴ Yûnus, 10/ 31.

⁵⁷⁵ Cebeci, a.g.e., s. 64.

⁵⁷⁶ Yûnus, 10/ 6.

bozulmamış, kalbi hastalıklardan temiz her insana hitab eder,⁵⁷⁷ bu vasıfları taşıyan takvâ sahipleri de o ibret ve âyetlere bakarak tefekkür eder.⁵⁷⁸

ac- Yoketme'de (“İfnâ”)

“Ey insanlar! Rabb'inizden ittikâ edin ve ne babanın evladına ne de bizzat evladın babasına hiçbir şekilde fayda veremeyeceği günden sakının.”⁵⁷⁹ Bu ve bu meale yakın âyetlerle Allah Teâlâ insanları kıyâmetin vehameti hakkında bilgilendirmekte ve bazen de kıyâmetten sahneler aktararak durumun vehametinden haberdar etmektedir. Bu konuda örnek olarak birkaç âyet sıralanabilir: “Allah'a döndürüleceğiniz ve sonra herkese kazandığının, hiç haksızlık edilmeden, tastamam verileceği (kıyâmet)⁵⁸⁰ gününden ittikâ edin.”⁵⁸¹

“(Yemeğe olan) sevgilerine rağmen yoksulu, yetimi esiri doyururlardı. ‘Biz sizi ancak Allah rızası için yediriyoruz. Sizden ne bir karşılık ne de bir teşekkür isteriz. Çünkü biz, Rabb'imizden, o asık suratlı ve çirkin günden korkarız...’ derlerdi. İşte bundan dolayı Allah bu günün şerrinden onları korumuş, yüzlerine bir güzellik, yüreklerine bir sevinç vermiştir.”⁵⁸² Allah Teâlâ, bu kişilerin Allah rızası için ve kıyâmet endişesiyle gösterdikleri tâat ve yerine getirdikleri ibadetleri sıralamış akabinde de onların buna karşılık kıyâmetin dehşetinden korunmayı ümit etmelerinin boşa çıkmayacağını bildirmiştir.

b- Toplu ceza nesnelere

İslamın temel hedefi sağlıklı bir toplum oluşturmak ve böylelikle dünyada ferah ve mutluluğu sağlamaktır. Elbette bu hedefe uygun davranışlar sergileyenler ödüllendirileceği gibi aksi davranış sergileyenler cezalandırılacaktır. Ancak cezaların verilmesinde suçların kişisel veya toplumsal işlenmesinin önemi büyüktür. Kişisel bazda

⁵⁷⁷ et-Taberî, a.g.e., XI, 87.

⁵⁷⁸ er-Râzî, a.g.e., XVII, 37; el-Beydâvî, a.g.e., I, 213; en-Nesefî, a.g.e., II, 4; el-Âlûsî, a.g.e., XI, 72.

⁵⁷⁹ Lokman, 31/ 33.

⁵⁸⁰ el-Âlûsî, a.g.e., III, 53.

⁵⁸¹ el-Bakara, 2/ 281.

⁵⁸² el-İnsan, 76/ 8- 11.

kalan suçlar âhirete erteleneceği gibi Allah'ın lutfu çerçevesinde affa mazhar olabilir. Ancak topumsal suçlar kesin olarak cezayı gerektiri ve bunlar âhirete de ertelenmeden dünyada verilebilir. Peygamberlerin ümmetlerinin helakı ve doğal afetler bunlara örnek olarak gösterilebilir.

ba- Kavimleri ihlâkte

Sözlükte, “uyarmak, ikaz etmek, korkulacak hususu bildirmek; korku verip uyanık kılmak; zararlı şeylerin geleceğini bildirerek korkutmak, sakındırmak, ihtar etmek”⁵⁸³ gibi manalara gelen inzar kelimesi Kur’ân’da çoğunlukla kâfir ve münafıkları muhatab alır.⁵⁸⁴ Dolayısıyla inzar, Allah'ın peygamberleri vasıtasıyla insanlar için gerekli olan ritüelleri onlara hatırlatarak doğru yola gelmelerini sağlama amacına yönelik bir metoddur.⁵⁸⁵ Inzar metodu ile muhatabların kalblerinde iman kıvılcımları oluşturarak onların Yüce Yaratıcı'nın farkına varmalarına ve O'na içten saygı duymalarına vesile olunabilir.⁵⁸⁶ Bu durum en güzel ifadesini Hz. Nûh'un sözlerinde bulmuştur: “*Ey kavmim, ben sizin için apaçık bir uyarıcıyım. Allah'a kulluk edin, O'ndan sakının ve bana itâat edin.*”⁵⁸⁷ “*Nûh'u kavmine gönderdik ve o: “Ey kavmim Allah'a kulluk edin. Sizin O'ndan başka tanrınız yok. İttikâ etmeyecek misiniz?” dedi.*”⁵⁸⁸

Kavimlerini yılmadan tekrar tekrar ittikâyâ çağıran peygamberlere, kavimlerin cevabı yalanlamak olmuştur. Yalanlamak için de her biri hiçbir dayanağı olmayan ancak kendilerini makul olduğuna inandırdıkları bahaneler öne sürmüşlerdir. Bu mazeretlerden birisi, kendi içlerinden bir insanın peygamber olarak gönderilmesidir. Allah Teâlâ, onların bu mazeretinin gerçek bir bahane olmadığını şu şekilde ifade etmiştir: “*Size o korkunç âkibeti haber vermek üzere (Allah'tan) ittikâ etmeniz için ve*

⁵⁸³ ez-Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâğa*, s. 626; İbn Manzûr, a.g.e., XIV, 100- 102; el-Firûzâbâdî, a.g.e., II, 198; ez-Zebîdî, a.g.e., III, 561- 562.

⁵⁸⁴ Abdülbâkî, a.g.e., ss. 786- 788.

⁵⁸⁵ Gündüz a.g.e., s. 21.

⁵⁸⁶ Topaloğlu, “Cennet”, s.380.

⁵⁸⁷ Nûh, 71/ 3.

⁵⁸⁸ el-Mü'minûn, 23/ 23.

belki (bu sayede) rahmete kavuşturulmanızı sağlamak amacıyla, içinizden bir adam vasıtasıyla Rabb'inizden bir uyarıcı (kitab) gelmesine şaşırдыңız mı?”,⁵⁸⁹ “Eğer o (helak olunan geçmiş)⁵⁹⁰ memleketlerin halkı iman edip ittikâya sarılsalardı elbette üzerlerine gökten ve yerden nice bereket açardık, fakat onlar (peygamberlerini) yalanladılar.”⁵⁹¹ Önce inzar, onun neticesi hasıl olacak takvâ onun da neticesi kesin olmamakla beraber artık umulabilecek bağışlanma...⁵⁹² Bu durum tebliğin mahiyeti ve amacını açıklarken⁵⁹³ merkezine ittikâyı koymaktadır.⁵⁹⁴ Görüldüğü gibi Allah Teâlâ bütün toplumlari kendisinden ittikâyâ çağırmiş ve bu davetine uymamaları durumunda sonlarını daha önceki kavimler gibi helak olacağını bildirmiştir.

bb- Doğal afetlerde

“Ne zaman ki onlar kendilerine hatırlatılanı unuttular...”⁵⁹⁵ Bu âyette Eyle kasabasının halkının zâlim olduğı belirtilmektedir. Çünkü onlar Allah'ın emrine itâatsizlik etmiş ve kendilerine yasaklanan zamanlarda yasaklanan işleri yapmışlardır. Cumartesi günleri işlerini tatil edip ibadetle meşgul olmaları, balık avlamamaları gerekirken bu emre muhalefet etmiş balık avlamışlardır. Bunun nedeni de balıkların cumartesi gelip diğer günler gelmemesidir.⁵⁹⁶ Bunlar, isyan edenler,⁵⁹⁷ Allah'ın emrine muhalefet edenler,⁵⁹⁸ yasak fiili işleyenler,⁵⁹⁹ Allah'ın haram kıldığını helal sayanlar, Allah'a itâati terk ederek fiska dalanlardır.⁶⁰⁰ Bütün bunların sonucunda Allah Teâlâ onları öncelikle musibetlerle ikaz etmiş ıslah olmamaları durumunda da helak etmiştir.

⁵⁸⁹ el-A'râf, 7/ 63.

⁵⁹⁰ el-Âlûsî, a.g.e., IX, 10.

⁵⁹¹ el-A'râf, VII, 91.

⁵⁹² et-Taberî, a.g.e., VIII, 278; el-Mâturîdî, a.g.e., II, 250; ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 111; er-Râzî, a.g.e., XIV, 152; el-Beydâvî, a.g.e., I, 163; en-Nesefî, a.g.e., I, 419; el-Bursevî, a.g.e., III, 183; el-Âlûsî, a.g.e., IV, 391- 392; el-Cezairî, a.g.e., II, 187; el-Cenâbezî, a.g.e., II, 189; et-Tabâtabâî, a.g.e., VIII, 179.

⁵⁹³ er-Râzî, a.g.e., XIV, 153; el-Beydâvî, a.g.e., I, 163.

⁵⁹⁴ Cebeci, a.g.e., s. 33.

⁵⁹⁵ el-A'râf, 7/ 165.

⁵⁹⁶ Elmalılı, a.g.e., IV, 520- 521.

⁵⁹⁷ er-Râzî, a.g.e., XV, 39.

⁵⁹⁸ el-Beydâvî, a.g.e., II, 665.

⁵⁹⁹ es-Sâbûnî, I, 478.

⁶⁰⁰ et-Taberî, a.g.e., VI, 99.

Kur'ân'ın pek çok âyetinde İsrail oğullarının çeşitli inanç fiil ve davranışları sebebiyle zulüm işledikleri ve zâlim oldukları haber verilmiştir. Bu zâlimliklerinden ötürü de öncelikle kıtlık, kan vb. musibetlerle imtihan olunmuş ve ibret alarak bu kötü durumlarını düzeltmeleri umulmuştur. İşledikleri zulümler sebebiyle “kendilerine helal kılınmış temiz şeyler haram kılınmış,⁶⁰¹ onlara yıldırım çarpmış,⁶⁰² onları şiddetli sarsıntı yakalamış,⁶⁰³ Allah'ın lanetine⁶⁰⁴ ve gazabına⁶⁰⁵ maruz kalmışlardır.⁶⁰⁶ Kendilerine alçaklık ve yoksulluk (zillet ve meskenet) damgası vurulmuştur.⁶⁰⁷

İsrail oğullarının bu belaları hak etmesi yalnızca yukarıda sıralananlarla sınırlı değildir. Onlar sayılanlara ilaveten Allah'ın âyetlerini yalanladılar⁶⁰⁸ ve inkar ettiler.⁶⁰⁹ Peygamberlerini yalanladılar,⁶¹⁰ hahamlarını ve rahiplerini Allah'tan ayrı ilahlar edindiler,⁶¹¹ buzağıya taptılar,⁶¹² mucizelere inanmadılar.⁶¹³ Üzeyir, Allah'ın oğlu dediler,⁶¹⁴ İsa'nın gösterdiği mucizelere büyü dediler,⁶¹⁵ Allah'ın sözünü bile bile tahrif ettiler,⁶¹⁶ ve Kur'ân'ı da inkar ettiler.⁶¹⁷ Elleriyle yazdıkları kitabı az bir pahaya satmak için “*Bu Allah'tandır*” dediler,⁶¹⁸ Allah'ın indirdiği kitapdan bir şey gizleyip onu az bir pahaya sattılar.⁶¹⁹ Onlar Allah'ın yolunu eğriltmek istiyorlardı.⁶²⁰

⁶⁰¹ en-Nisâ, 4/ 160.

⁶⁰² el-Bakara, 2/ 55.

⁶⁰³ el-A'râf, 7/ 155.

⁶⁰⁴ el-Bakara, 2/ 88.

⁶⁰⁵ el-A'râf, 7/ 152.

⁶⁰⁶ Karagöz, a.g.e., s. 268.

⁶⁰⁷ el-Bakara, 2/ 61, 90.

⁶⁰⁸ el-A'râf, 7/ 146; el-Cum'a, 62/ 5.

⁶⁰⁹ el-Bakara, 2/ 61.

⁶¹⁰ el-Bakara, 2/ 87; el-Mâide, 5/ 70.

⁶¹¹ et-Tevbe, 9/ 31.

⁶¹² el-Bakara, 2/ 51, 54.

⁶¹³ el-A'râf, 7/ 146.

⁶¹⁴ et-Tevbe, 9/ 30.

⁶¹⁵ el-Mâide, 5/ 110.

⁶¹⁶ el-Bakara, 2/ 75; en-Nisâ, 4/ 46.

⁶¹⁷ el-Bakara, 2/ 89- 90.

⁶¹⁸ el-Bakara, 2/ 79.

⁶¹⁹ el-Bakara, 2/ 174.

⁶²⁰ Âl-i İmrân, 3/ 99.

C- Yüklemine Göre “Takvâ” Kavramı

“Yüklemine Göre Takvâ Kavramı Bölümü” takvâ kavramının eşanlamlı ve zıt anlamlı kullanımlarını içermektedir. Takvânın müteradifleri ilk olarak hakikat ve mecazî kullanımları şeklinde doğrudan ve akabinde de nazarî ve amelî kullanımları olarak dolaylı açıdan ele alınmıştır.

1- “Takvâ”nın eşanlamlı kullanımları

Kavramların anlam sahasını belirlemede sözkonusu kavramın müteradif ve karşıt anlamlarını saptamanın katkısı tartışılmazdır. Çünkü bir kavramın mana açısından hangi renge sahip olduğu ancak bu araştırmalar sonucunda belirlenebilir.

a- Doğrudan eşanlamlı kullanımları

Temelde sakınma anlamına sahip olan takvâ kavramı diğer taraftan da mecazî yönde korku rengine sahiptir. Bu açıdan bakıldığında kavramın incelenmesi en az iki üst başlığı gerektirmiştir. Bu bağlamda takvâ kavramı öncelikle hakikat kullanımlarıyla ardında da mecazî anlamlarıyla ele alınmış ve okuyucunun bu açığa dikkati çekilmiştir.

aa- Hakikat kullanımları

Takvâ kavramı hakiki anlamı olan “sakınmak, korunmak” anlamıyla ele alındığında en yakın karşılığı olarak “ictinab” kavramı ile karşılaştırılır. Takvâ ve ictinab kavramlarının bu yakınlığı Kur’ânî bağlamda daha netleşmektedir.

1) İctinâb

Sözlükte “sakınmak, uzak durmak”⁶²¹ anlamlarına gelen ictinâb kelimesi Kur’ân bağlamında da takvâ ile paralel kullanılmıştır. İctinâb kavramının kullanıldığı âyetlerde takvâda olduğu gibi putlardan, büyük günahlardan, fevahişten, içki, kumar, fal okları ve (tapmaya mahsus) dikili taşlardan sakınırlar. Bunlardan bir kaçını konuya örnek olarak sunulabilir: “*İşte emir (budur): Kim Allah’ın haramlarına saygı gösterirse, bu*

⁶²¹ İbn Manzûr, a.g.e., II, 373.

Rabb'i indinde kendisi için hayırlıdır. Size bildirilegelenden başka hayvanlar size helal kılındı. O hâlde, murdardan putlardan kaçının, yalan sözden çekinin."⁶²²

*"Müşrikler dediler ki: 'Eğer Allah dileseydi, ne biz ne de atalarımız O'ndan başka hiçbir şeye tapmaz, O'nun hükmü olmaksızın hiçbirşeyi haram kılmazdık.' Onlardan evvelkiler de böyle yaptılar. Peygamberlerin üzerinde, açık bir tebliğden başka bir vazife var mıdır? Andolsun ki biz her ümmete, 'Allah'a kulluk edin, putlardan kaçının' diye tebliğde bulunması için bir peygamber gönderdik."*⁶²³ Âyette peygamberlerin gönderiliş amaçlarından birinin iki boyutu gündeme getirilmektedir. Bu görevin bir olumlu bir de olumsuz yönü vardır. Olumlu yönü "Allah'a kulluk etmek", olumsuz yönü de "Tağut'tan sakınmak"⁶²⁴ İttikâda olduğu gibi ictinab kavramında da sakınmaya itikadi açıdan başlanmıştır. Bunu amel ve ahlak boyutu takip etmektedir.

*"Tağut'tan, ona tapmaktan kaçınıpda Allah'a yönelenlere (gelince), onlar için müjde vardır."*⁶²⁵

*"Size verilen şey, dünya hayatının (geçici) birer faydasıdır. Allah katında olan ise daha hayırlı ve daha devamlıdır. İman edip ancak Rabb'lerine tevekkül etmekte, büyük günahdan ve fahiş kötülüklerden kaçınmakta, öfkelenedikleri zamna bağışlamakta olanlara, Rabb'lerine icabet edenlere, namaza dosdoğru kılanlara- ki bunlar işlerini aralarında müşavere ile yaparlar-, rızık olarak verdiğimiz şeylerden infak edenlere ve kendilerine karşı bir zulüm ve taşkınlık yapıldığı zaman, birbirine destek ve yardımcı olanlara mahsustur (bu müjdeler)."*⁶²⁶

*"Allah'tan haşyet duyacak olanlar öğüt kabul eder. Bedbaht olan ise ondan kaçınır."*⁶²⁷

⁶²² el-Hacc, 22/ 30- 31.

⁶²³ en-Nahl, 16/ 35- 36.

⁶²⁴ Bayraktar, Bayraklı, Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri, I- XI, Bayraklı Yayınları, İstanbul, 2004, X, 497.

⁶²⁵ ez-Zümer, 39/ 17.

⁶²⁶ eş-Şûrâ, 42/ 36- 39.

⁶²⁷ el-A'lâ, 87/ 10 -11.

“Ey iman edenler! İçki, kumar, (tapmaya mahsus) dikili taşlar, fal okları ancak şeytanın amelinden birer pisliktir. Onun için bunlardan kaçının ki kurtuluşa eresiniz.”⁶²⁸

“Eğer nehyedildiğiniz büyük günahlardan kaçınırsanız, sizin (diğer) kabahatlerinizi örteriz ve sizi en şerefli bir mevkiye koyarız.”⁶²⁹

“O güzel hareket edenler, ufak tefek suçlar hariç olmak üzere, günahın büyüklerinden ve fuhşiyattan kaçınanlardır. Şüphesiz ki Rabb’in, mağfireti bol olandır. O, sizi daha topraktan yarattığı zaman ve siz daha annelerinizin karnında ceninler hâlinde olduğunuz sırada, sizin ne olduğunuzu çok iyi bilendir. Bunun için kendinizi temize çıkarmayın. O, ittikâ edeni çok iyi bilendir.”⁶³⁰

“Ey iman edenler! Zannın bir çoğundan kaçının. Çünkü bazı zan (vardır ki) günahdır. Birbirinizin ayıplarını araştırmayın. Kiminiz de kiminizin arkasından çekiştirmesin. Sizden herhangi biriniz, ölü kardeşinin etini yemekten hoşlanır mı? İşte bundan tiksindiniz. Öyleyse Allh’tan sakının çünkü Allah tevbeleri kabul edenler, çok merhametlidir.”⁶³¹

2) Hazer

Hazer kelimesi “teyakkuz ve tenbih”⁶³² kategorisinde yer almakta ve mevcûd olup olmadığı bilinmeyen bir şeyden sakınmayı ifade etmektedir.⁶³³ Öteki “korunma-teyakkuz” kelimelerinden korku ile ayrılmakta; korktuğuna karşı “tedbir alma-uyanık olma-ihtiyatlı olma” anlamlarına gelmektedir.⁶³⁴ İttikâ ile “korku ve sakınma” anlamında ortak olmakla beraber “ihtiyat” rengi hazerde daha belirgindir. Öteki korku kelimelerinin anlamlarına sahip değildir.⁶³⁵ Kur’ân’da 21 yerde geçen⁶³⁶ hazer,

⁶²⁸ el-Mâide, 5/ 90.

⁶²⁹ en-Nisâ, 4/ 31.

⁶³⁰ en-Necm, 53/ 32.

⁶³¹ el-Hucurât, 49/ 12.

⁶³² İbn Manzûr, a.g.e., III, 92, 93; el-Fîrûzâbâdî, a.g.e., I, 10, 11; ez-Zebîdî, a.g.e., III, 131, 132.

⁶³³ el-Askerî, a.g.e., s. 200.

⁶³⁴ er-Râğîb, a.g.e., s. 159.

⁶³⁵ Kara, Ömer, a.g.mk., s. 47.

⁶³⁶ Abdülbâkî, a.g.e., s. 240.

nesnesinin kesin olarak bilinen bir şey olabileceği gibi zanni olarak bilinen bir şey de olabilmesi yönüyle “havf” ile paralellik arz etmektedir. Ancak zararın defedilmesi ve zarar karşı önlem alınması açısından “ittikâ”nın dışındaki “havf, haşyet, feza’, vecel, ru’b, rahbe...” gibi tüm korku fiillerinden ayrılmaktadır.⁶³⁷

ab- Mecazi kullanımları: “Sebebi zikredip sonucu kastetme ve Mecaz-i mürsel”

İttikânın mecazî eşanlamlı kullanımlarına gelince bunlar daha ziyade korku rengine sahip olup temsili olarak takvânın yerine kullanılırlar. Bunlar da kendi aralarında bilinçli korku ve bilinçsiz korku olmak üzere ikiye ayrılır.

1) Bilinçli korku (“Davranış”) anlamı içeren kullanımlar

Bilinçli korku insan davranışlarında bilinçsiz korkudan sonra oluşan bir aşamadır. İnsan öncelikle çocukluk aşamasında bilinçsiz korkulara sahiptir. Gelişimine paralel olarak zihin dünyasında da değişiklikler olur ve bu olgunluk kendisini korkularını tanımaya ve onlardan bilinç düzeyinde korkmaya götürür. Haşyet, rahbet, işfak ve huşu, müttakînin refleks düzeyindeki korkularını aşmasından sonra şuurlu bir mü’min olmasını sağlayan temel his ve davranışlardır.

a) Haşyet

Sözlükte, “korkmak”⁶³⁸ anlamına gelen haşyet kelimesi ilk bakışta “havf” kelimesiyle aynı anlama sahîp gibi görünür. Ancak dikkatle incelendiğinde aralarında ince nüanslar olduğu fark edilir. “Korkmak, endişelenmek” anlamlarına gelen “havf” kelimesine mukabil haşyet, “korkulanı bilerek tazimle birlikte korkma”⁶³⁹’yı ifade eder. Kur’ân’da toplam 48 âyette⁶⁴⁰ geçen haşyet⁶⁴¹ kelimesi, birinin azamet ve ihtişamını

⁶³⁷ el-Askerî, a.e., s. 199, 200.

⁶³⁸ İbn Manzûr, a.g.e., IV, 105.

⁶³⁹ er-Râğıb, a.g.e., s. 213.

⁶⁴⁰ Abdülbâkî, a.g.e., ss. 286- 287.

hayalinde canlandıran kişinin onun heybeti karşısında kalbini kaplayan ürperme⁶⁴² anlamını içermektedir. Haşyet kelimesi etimolojisinde Arabların “kuru, sert, hayat emaresi kalmamış ağaç” anlamında kullandığı ve “خاشية شجرة” “kuru bitki” ibâresinden alındığı⁶⁴³, er-Râzî'nin ifadesiyle “نبت خشى” harflerinin meydana getirdiği fiillerin (örneğin haşye-şeyh gibi) temelinde “harflerin ses sertliğinden” de kaynaklanan bir “heybet ve saygınlık” anlamı bulunduğu; kökündeki bu “sertlik ve heybet” anlamının haşyetin rengini belirlediği⁶⁴⁴ görülmektedir.

Ha-şi-ye (خشى) fiilinin masdarı olan haşyet kelimesi, sevgi sonucu olarak saygı anlamında bir korkudur.⁶⁴⁵ Eşanlamlı olmalarına karşılık, literatürde havf daha çok maddi olan, gözle görülür sebeplerden kaynaklanan korkuyu; haşyet ise saygıdan doğan, ümide yönelik,⁶⁴⁶ yüceltmeyle birlikte bulunan bir korku⁶⁴⁷ duyma durumunu anlatmak için kullanılır. Haşyette kendisinden korkulan nesnenin, havfin aksine, çoğunlukla kesin olarak bilineceğine dikkat çekilmesinin yanında,⁶⁴⁸ korkulan şey, çoğunlukla şimdiki zamanla ilgili olduğu gibi, müstakbel ile de ilgili olabilir.⁶⁴⁹ Öte yandan haşyetin nesnesi, “istenmeyen şey” olabilmekle beraber çoğunlukla sevilen-saygı duyulan şeylerdir; yine dünyevî ve uhrevî olabildiği gibi, uhrevî olan ve özellikle Allah ağırlıklı olandır; öznesi ise çoğunlukla insandır. Bu yönüyle de havften ayrılmaktadır; çünkü havfin nesnesi, sadece istenmeyen şeylerdir. Bütün bunları, Kur'ân âyetlerindeki kullanımları desteklemektedir. Korku derecesi açısından, havfin

⁶⁴¹ bkz. el-Bakara, 2/ 74, 150; Âl-i İmrân, 3/ 173; en-Nisâ, 4/ 9, 25, 77; el-Mâide, 5/ 3, 44, 52; et-Tevbe, 9/ 13, 18, 24; er-Ra'd, 13/ 21; el-İsrâ, 17/ 31, 100; el-Kehf, 18/ 80; Tâhâ, 20/ 3, 44, 77, 94; el-Enbiyâ, 21/ 28, 49; el-Mü'minûn, 23/ 57; en-Nûr, 24/ 52; Lokman, 31/ 33; el-Ahzâb, 33/ 37; el-Fâtır, 35/ 18, 28; Yâsîn, 36/ 11; ez-Zümer, 39/ 23; Kâf, 50/ 33; el-Haşr, 59/ 21; Mülk, 67/ 12; en-Nazi'ât, 79/ 19, 26, 45; 'Abese, 80/ 9; el-A'lâ, 87/ 10; el-Beyyine, 98/ 8.

⁶⁴² Mevdûdî, a.g.e., V, 447.

⁶⁴³ İbn Manzûr, a.g.e., IV, 105.

⁶⁴⁴ er-Râzî, a.g.e., XX, 304, II, 303.

⁶⁴⁵ Ateş, Süleyman, *Kur'ân Ansiklopedisi*, I-XXVII, Kur'ân Bilimleri Vakfı, İstanbul, 1997, VII, 518.

⁶⁴⁶ Yetik, Zübeyr, “Haşyet”, *Şamil İslâm Ansiklopedisi*, I-VIII, Şamil Yayınları, İstanbul, 1994, II, 364

⁶⁴⁷ el-Cürcânî, a.g.e., s. 162.

⁶⁴⁸ er-Râğıb, a.g.e., s. 213.

⁶⁴⁹ Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî (ö. 745/ 1344), *el-Bahru'l-Muhîr*, I-VIII, tah. Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Alî Muhammed Mu'avviz, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1422/ 2001, I, 442.

şiddetlisi⁶⁵⁰ olarak nitelenen haşyet, bu özellikleriyle öteki korku kelimelerinden ayrılmaktadır.⁶⁵¹

İnsan mükellefiyetinin şartı, kendini tanımasına imkân verecek şekilde potansiyel akıl gücüne sahip olmasıdır. Bu güce sahip olan insan dînî açıdan mükellef kabul edilir ve Allah'a inanması ve O'na itâat etmesi beklenir. Allah'ı bilip O'na inanmanın ilk kalkış noktası insanın kendi acziyetinin farkına varmasıdır. Bu da onda tabî olarak korku (havf) uyandırmaktadır. Kur'ân'da bu duygunun tahrik edilmesi genellikle⁶⁵² Allah'ın kıyâmet veya âhîret azabının korku objesi olarak verilmesiyle olur.⁶⁵³ Böylece insanın kendini tanıyıp dış dünyaya yönelmesi sağlanmaya çalışılır. İşte insanın önce kendi varlığının dışına açılmasına imkân veren bu korku⁶⁵⁴ Kur'ân'da imanın bir gereğidir.⁶⁵⁵

Bu korkunun, korku kaynağına olan bilgisel yakınlıkla daha şuurlu hâle dönüşmesi haşyet ile ifade edilir. Bu hususta dikkate değer bir durum⁶⁵⁶ âyetlerde haşyet duyulması istenilen Allah'ın bizzat kendisidir azabı değildir.⁶⁵⁷ Yani, O'nun zatını tanıma oranında gelişip büyüyen ve kişiyi ihsana yaklaştıracak yüksek bir saygı ve aşk heyecanı uyandıran hürmet manasına bir korkudur.⁶⁵⁸ “Onlar ki Rabb’lerinin haşyetinden titrerler... Verdiklerini, Rabb’lerinin huzuruna dönecekleri düşüncesiyle kalbleri korkudan ürpererek verirler. İşte onlar, hayır işlerine koşarlar ve onlar hayır için önde giderler.”⁶⁵⁹

⁶⁵⁰ Elmalılı, IX, 60.

⁶⁵¹ Kara, Ömer, “el-Furûku'l-Luğaviyye”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, c. XVIII, sy. 1, 2005, s. 45.

⁶⁵² Gündüz, a.g.e., s. 26.

⁶⁵³ bkz. el-En'âm, 6/ 15; al-A'râf, 7/ 59; el-Enfâl, 8/ 48; Yûnus, 10/ 15; Hûd, 11/ 3, 84, 103; er-Ra'd, 13/ 21; İbrâhîm, 14/ 14; el-İsrâ, 17/ 57; en-Nûr, 24/ 37; ez-Zümer, 39/ 16, 13; el-Mü'min, 40/ 32; Kâf, 50/ 45; ez-Zâriyât, 51/ 37; el-Müddesir, 74/ 53.

⁶⁵⁴ Gündüz, a.g.e., s. 27.

⁶⁵⁵ Âl-i İmrân, 3/ 175.

⁶⁵⁶ Gündüz, a.g.e., s. 27.

⁶⁵⁷ bkz. el-Bakara, 2/ 74, 150; el-Mâide, 5/ 3, 44; et-Tevbe, 9/ 13; er-Ra'd, 13/ 21; Tâhâ, 20/ 2- 3; el-Enbiyâ, 21/ 28, 49, 90; en-Nûr, 24/ 52; el-Ahzâb, 33/ 39; el-Fâtır, 35/ 18; Yâsîn, 36/ 10; ez-Zümer, 39/ 23; Kâf, 50/ 33; el-Haşr, 59/ 21; el-Mülk, 67/ 12; 'Abese, 80/9; el-Beyyine, 98/ 8.

⁶⁵⁸ Elmalılı, IX, 336.

⁶⁵⁹ el-Mü'minûn, 74/ 57, 60- 61.

Peygamber'in davetini, ancak gönülden Allah'a bağlı ve içtenlikle O'na saygılı kimseler kabul ederler⁶⁶⁰: “Sen ancak gizlide Rabb'lerinden korkanları ve namazı kılanları uyarırsın. Manen arınıp yücelen, kendi yararına arınmış olur. Dönüş Allah'adır.”⁶⁶¹

Haşyetin içinde saklı olan saygı anlamından dolayıdır ki haşyet, ancak Allah'ın büyüklüğünü ve yakınlığını çok iyi algılayan bilgin kulların duyacağı bir ruh hâleti olarak tanımlanır.⁶⁶² “Ancak bilgin kulları, Allah'a haşyet eder (gereğince) saygılı olurlar.”⁶⁶³ Ancak Allah'ı bilen, O'nun sevgisini ruhlarının derinliğinde hisseden kulları, O'na gereğince saygı gösterir ve O'ndan, O'nun rızasından uzak düşmekten son derece korkarlar.⁶⁶⁴ Nitekim Hz. Peygamber (s.) bu konuda en üstün olduğunu şu hadisle vurgulamıştır: “ Ben Allah hakkında sizden daha çok bilgiye sahibim ve benim haşyetim sizinkinden daha fazladır.”⁶⁶⁵

Haşyenin takvâ ile –hiç olmazsa Kur'ân dilinin sınırları içindeki anlamdaşlığını en iyi gösteren aşağıdaki örnektir, ki burada haşye fiili, kesinlikle müttakî sözcüğünü izah için tertip edilmiş analitik bir deyimde kullanılmaktadır.⁶⁶⁶

“Rablerinden gizli (düşüncelerinde bile) korku duyan (yehşevne يخشون) korku sahipleri (müttakîn متقين) ki o saatten yana da huşû' içindedirler.”⁶⁶⁷

Sıkı bir biçimde olmasa da, bu anlamdaşığa haşye ve takvânın sık sık bir ve aynı cümlede, hemen hemen tam tamına aynı anlamla, birlikte görünmeleri de şahadet etmektedir⁶⁶⁸: “Her kim Allah'a ve elçisine itâat eder, O'dan çekinir (yehşe يخش) ve korkarsa (yetteki يتق) işte sonunda kazançlı çıkanlar bunlar olacaktır.”⁶⁶⁹

⁶⁶⁰ Ateş, *Kur'ân Ansiklopedisi*, VII, 518.

⁶⁶¹ el-Fâtır, 43/ 18.

⁶⁶² Ateş, a.e., a.y.

⁶⁶³ el-Fâtır, 43/ 28.

⁶⁶⁴ Ateş, a.e., VII, 519.

⁶⁶⁵ el-Buhârî, a.g.e., “*el-Edeb*”, 72; Müslim, a.g.e., “*el-Fezâil*”, 127, 128.

⁶⁶⁶ İzitsu, *Kur'ân'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, s. 299.

⁶⁶⁷ el-Enbiyâ, 21/ 48- 49.

⁶⁶⁸ İzitsu, a.e., s. 300.

⁶⁶⁹ en-Nûr, 24/ 51, 52.

Yukarıda görüldüğü gibi, cennet kendilerinde takvâ niteliği olan insanlara va'd olunmaktadır. Aynı şey "Rabb'ine karşı haşiyeye duyan" için de geçerlidir:⁶⁷⁰ *"And olsun ki, iman edip hayırlı işler işleyenlerin ödülü Rabb'leri yanındadır. And Cennetleri, ki altından ırmaklar akar. Onlar orada ebediyyen kalacaklar... Rabb'inden çekinene (haşiyeye خشى) işte böyle (bir karşılık)."*⁶⁷¹

Görüldüğü kadarıyla, haşye kelimesi semantik anlatım gücü olan kelimeler sınıfına aittir. Kur'ân'daki fiili kullanımına bakılırsa, duyulan aşırı bir korkuyu anlatmaktadır:⁶⁷² *"Allah sözün en güzelini bir kitap hâlinde indirmiştir... O, Rablerinden çekinenlerin (yehşevne يخشون) tüylerini diken diken eder, bir müddet sonra da kalpleri Allah'ı hatırlayarak yumuşar. Bu Allah'ın delaletidir. O, onunla her kimi isterse ona delalet eder."*⁶⁷³

Kelimenin bu anlamlılığını aşağıdaki örnek de aynı derecede başarıyla ortaya koymaktadır. Burada Allah karşısındaki haşiyenin, patlayıcı güç nevinde bir şey yüklü gibi mütalaa olunduğu açıktır:⁶⁷⁴ *"(Ey Muhammed!) Şayet biz bu Kur'ân'ı bir dağa indirseydik, onun çöktüğünü, Allah korkusu ile (haşye خشى) bölünüp parça parça olduğunu görürdün."*⁶⁷⁵

Kur'ân-ı Kerîm'de haşyet kelimesi bazen de dünyevî korkuları ifade etmek için kullanılır: *"Onlara savaş farz kılındığında, içlerinden bir takım hemen, insanlardan Allah'tan korkar gibi, hatta daha çok korkar ve 'Rabb'imiz, bize savaşı niçin farz kıldın; bizi yakın bir zamana kadar erteleyemez miydin?' derler."*⁶⁷⁶ Allah Teâlâ, bu âyetiyle, onların insanlardan duydukları korkunun, Allah'tan duydukları korkudan daha noksan olmadığını; aksine bunun, o korkuya ya eşit veyahut da o korkudan daha fazla olduğunu beyân buyurmuştur.⁶⁷⁷ Bir başka âyette de Allah Teâlâ, kullarından,

⁶⁷⁰ İzitsu, a.e., a.y.

⁶⁷¹ el-Beyyine, 98/ 8.

⁶⁷² İzitsu, a.e., a.y.

⁶⁷³ ez-Zümer, 39/ 23.

⁶⁷⁴ İzitsu, a.e., a.y.

⁶⁷⁵ el-Haşr, 59/ 21.

⁶⁷⁶ en-Nisâ, 4/ 77.

⁶⁷⁷ er-Râzî, a.g.e, VIII, 166.

insanlardan değil kendisinden korkmalarını istemekte ve âyetlerini az bir değere değiştirmemeleri⁶⁷⁸ uyarısında bulunmaktadır.⁶⁷⁹

Kur'ân-ı Kerîm, gayben Allah'a imanı emrettiği gibi gayben Allah'tan korkmayı da emreder.⁶⁸⁰ Kur'ân-ı Kerîm, insanın fitratındaki korku hissini yönlendirerek, bu duyguyu her türlü boş, sahte ve sapık kalıplardan ayıklar. Sonra da korkuyu esas olarak korkulması ve aynı zamanda sığınılması gereken varlık Yüce Allah'a bağlar.⁶⁸¹ İnananlar insanlardan değil, Allah'tan korkmanın uygunluğunun⁶⁸² ve gerekliliğinin⁶⁸³ içinde bulunmaları sebebiyle, tebliğ sırasında insanlardan çekinmezler.⁶⁸⁴ Haşyet, Allah'a ve âhirete iman, namaz ve zekat ile birlikte⁶⁸⁵ Allah'a ve Peygamber'e itâatin yanı başında anılabilecek ölçüde önemli bir tutumdur.⁶⁸⁶ Bunu yaşayabilen ve iyilikte yarışıp, öne geçenler⁶⁸⁷ cennete kavuşacak olanlardır.⁶⁸⁸

b) Rahbet

“جمل رهب” (uzun kemikli deve), “الرهابة”, (göğüsten karna uzanan kemik),⁶⁸⁹ “ارهب الرجل” (adam kolunun yenini uzattı), “الرهب” (elbisenin kolu uzantısı/yen)⁶⁹⁰ kullanımlarında görüleceği üzere, rahbet kelimesinin kökeninde bir “süreklilik” sözkonusudur. Râhibe, râhib denmesinin sebebi de, rahibin sürekli korku içerisinde tâata sarılan kimse olmasındandır. el-Askerî rahbeti: “sürekli-uzun korku” olarak nitelenmektedir.⁶⁹¹ Yine “rahbet”te, “ıstırap ve korumayla beraber bir korku” olduğu

⁶⁷⁸ el-Mâide, 5/ 44.

⁶⁷⁹ el-Cessâs, a.g.e., IV, 92.

⁶⁸⁰ el-Bakara, 2/ 74; en-Nisâ, 4/ 77; el-Haşr, 59/ 21.

⁶⁸¹ Kasapoğlu, a.g.e., s. 79.

⁶⁸² el- Ahzâb, 33/ 37.

⁶⁸³ el- Mâide, 5/ 3.

⁶⁸⁴ el- Ahzâb, 33/ 39.

⁶⁸⁵ et- Tevbe, 9/ 18.

⁶⁸⁶ en- Nûr, 24/ 52.

⁶⁸⁷ el- Mü'minûn, 23/ 23.

⁶⁸⁸ el- Beyyine, 98/ 8.

⁶⁸⁹ el-Askerî, Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl (ö. 400/ 1009), *el-Furûku'l-Luğavî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, ts., s. 236.*

⁶⁹⁰ İbn Manzûr, a.g.e., V, 337.

⁶⁹¹ el-Askerî, a.g.e., s.236- 237.

vurgulanmaktadır.⁶⁹² Kelimedeki “korunma” anlamı “rahbe”nin Allah’ın azabından beri olmak için ibadete kapanan râhip kullanımından gelmektedir.⁶⁹³

el-Askerî, rahbenin, havfin şarta bağlı şekli olduğunu söylemekte; buna kanıt olarak da “bir faydanın husulu için korkulan şeylerden salim olma” anlamındaki “rağbet”in zıddı anlamında olmasını göstermektedir ki,⁶⁹⁴ “rağbet-rahbet” karşıtlığını⁶⁹⁵ metinler de ispat etmektedir. (rağbeten ve rahbeten-terğib-terhib).⁶⁹⁶ Bu durumda rahbet de, “bir şarta bağlı olarak korkulan şeyden korkma”⁶⁹⁷ anlamındadır. Yine el-Askerî, havf ile farkını ortaya koyarken, havfin “zararın gelmesi şüpheli iken”; rahbette “zararın şarta bağlı kesin bilgi olduğunu”; şart yok ise rahbetin oluşmayacağını ifade etmektedir.⁶⁹⁸

Kur’ân konteksi içinde 13 yerde⁶⁹⁹ geçen “rahbe” kavramının “rahabe” şekli, nesne olarak tamamen Allah’ı almaktadır.⁷⁰⁰ Kelimenin iç dinamiğindeki anlam derinliklerini düşünerek “rahbet”in sürekli ve ıstıraplı bir korku hâli olduğunu; ittikâ ve hazerdeki gibi belirgin olamamakla birlikte “korunma” anlamını taşıdığını; öte yandan süreklilik ve ıstıraptan kaynaklanan “korktuğunda kaçma” anlamıyla “هرب- هطع” kelimelerine yaklaştığını söylememiz mümkün gözükmemektedir. Bunların dışındaki korku kelimeleriyle bu anlam alanıyla ayrılmaktadır.⁷⁰¹

Rahbet kelimesi Kur’ân’da⁷⁰² “korku”, “korkma” anlamlarında kullanılmıştır.⁷⁰³ el-Enbiyâ sûresinde salih Peygamberlerin “Allah’ın azabından korkmaları” durumu şöyle dile getirilmektedir: “Gerçekten onlar hayır işlere koşarlar,

⁶⁹² er- Râğib, a.g.e., s. 296.

⁶⁹³ er- Râğib, a.e., s. 297.

⁶⁹⁴ el- Askerî, a.e., s. 237.

⁶⁹⁵ Kara, Ömer, a.g.mk., s. 49.

⁶⁹⁶ bkz. el- Enbiyâ, 21/ 90; el-Buhârî, a.g.e., “*el-Ahkâm*”, 51; et-Tirmizî, a.g.e., “*el-İmâre*”, 11; İbn Hanbel, a.g.e., IV, 378; el-Buhârî, a.g.e., “*el-Vudu*”, 75, “*ed-Da’avât*”, 5, 6, 8, “*et-Tevhid*”, 34; Müslim, a.g.e., “*ez-Zikr*”, 56, 57; Ebû Dâvûd, a.g.e., “*el-Edeb*”, 98.

⁶⁹⁷ el-Askerî, a.e., s. 237.

⁶⁹⁸ el-Askerî, a.e., a.y.

⁶⁹⁹ Abdülbâkî, a.g.e., s. 399.

⁷⁰⁰ el-Ar’âf, 7/ 154; el-Bakara, 2/40; en-Nahl, 16/ 51; el-Haşr, 59/ 13; el-Enbiyâ, 21/ 90.

⁷⁰¹ Kara, Ömer, a.g.mk., s. 50.

⁷⁰² bkz. el-Bakara, 2/ 40; el-Mâide, 5/ 82; el-En’âm, 6/ 31, 34; el-A’râf, 7/ 116, 154; el-Enfâl, 8/ 60; en-Nahl, 16/ 51; el-Enbiyâ, 21/ 90; el-Kassas, 28/ 32; el-Hadîd, 57/ 27; el-Haşr, 59/ 13.

⁷⁰³ er-Râzî, a.g.e., II, 470.

umarak ve korkarak bize dua ederlerdi ve bize derin saygı gösterirlerdi.”⁷⁰⁴ Onlar, Allah katındaki nimetleri istemişler, O’nun azabından da korkup kaçmışlardır. İbâdetleri, rağbet ile rahbet, yahut başka bir deyişle umma ile korkma arasında olmuştur.⁷⁰⁵

Rahb ve ruhb çekinceli, tasalı korkudur: “Onların kalblerinde sizin korkunuz, Allah’inkinden fazladır (Allah’tan çok sizden korkarlar). Böyledir, çünkü onlar anlamaz bir topluluktur.”⁷⁰⁶ “Ey İsrâiloğulları! Size verdiğim nimetleri hatırlayın, bana verdiğiniz sözü tutun ki, ben de size verdiğim sözü tutayım ve sadece Ben’den korkun.”⁷⁰⁷ Yukarıdaki âyetlerde Allah’tan korku, O’nun rızasından uzak kalma endişesi anlatılmaktadır; kulun dâima korku ile umut arasında bulunması öğütlenmektedir.⁷⁰⁸

Rahb (رهب) kökünden gelen rahbân, fa’lân vezninde masdardır. Râ’nın damıyla ruhbân ise, râhibin çoğuludur. Dinini kurtarmak için dağlara çekilip ibadetle meşgul olan insanlara râhib denmiştir.⁷⁰⁹

Terehhub (ترهب), rehbeti kullanmak, yani ibadet; rahbâniyet de aşırı korkudan dolayı çok ibadet etmek demektir.⁷¹⁰ İslâm’dan önce Araplar arasında mabedlerde ibadete çekilmiş din adamlarının unvanı olarak râhib, çoğulu ruhbân kullanılırdı.⁷¹¹ Rahbâna bağlılık anlamındaki rahbânlık Kur’ân’da, Allah’ın, önceki peygamberlerin ardından, Meryem oğlu İsa’yı peygamber olarak görevlendirip ona İncil’i verdiği; ona inanıp izinde gidenlerin gönüllerine şefkat ve acıma duygusu koyduğu; kendilerine fark kılmadığı hâlde, Allah’ın rızasına ermek için kendiliklerinden rahbanlık icadettikleri; fakat koydukları bu ibadet yöntemine tam anlamıyla uymadıklarının belirtildiği bağlamlarda geçmektedir.⁷¹²

⁷⁰⁴ el-Enbiyâ, 21/ 90.

⁷⁰⁵ Ateş, *Kur’ân Ansiklopedisi*, XXVII, 26.

⁷⁰⁶ el-Haşr, 59/ 13.

⁷⁰⁷ el-Bakara, 2/ 40.

⁷⁰⁸ Ateş, a.e., a.y.

⁷⁰⁹ er-Râzî, a.g.e., XXIX, 245.

⁷¹⁰ er-Râğıb, a.g.e., s. 297.

⁷¹¹ Ateş, a.e., XXVII, 31.

⁷¹² el-Hadîd, 57/ 27.

“İcâdettikleri rahbânlığı, biz onlara yazmamıştık, yalnız Allah’ın rızâsını kazanmak için kendiliklerinden uyguladılar ama gereği gibi uymadılar.”⁷¹³ Cümlesinde iki manada muhtemeldir. Sa’îd b.Cübeyr ve Katâde’ye dayanan birinci tefsire göre mana şöyledir: “Onlar bu rahbânlığı, Allah’ın rızâsına ermek amacıyla ortaya çıkardılar. Biz bunu onlara farz kılmadık.” İkinci tefsire göre ise mana şöyledir: “Biz onların ortaya çıkardığı bu rahbânlığı onlara, sırf Allah’ın rızâsına ermeleri için yazdık (farz kıldık).”⁷¹⁴

Müteakip alıntıda, rahbe’nin (yalın hâli) gerçek yönünün Allah’a doğru imâ olunarak “münafıklar” sert bir biçimde kudret sahibi insanlardan Allah’tan korktuklarından daha çok korkmakla suçlanmaktadır.⁷¹⁵ “Siz (güçlü Müslümanlar) onların kalplerine Allah’tan daha çok korku (rahbe) atmaktasınız. Bunun nedeni, kendilerinin hiçbir şey anlamayan insanlar olmalarıdır.”⁷¹⁶

Rahbe kelimesinin Kur’ân’daki özel konumuna bakıldığında takvâ ile anlamdaş olduğu görülür. Bu eşanlamılığı en iyi çizen, aynı mananın peşisıra iki kez; bir defasında ‘rahibe’, diğer kez de ittikâ fiili ile ifade edildiği⁷¹⁷ âyetlerdir: “Allah diyor ki: “İki ilâh edinmeyin. Muhakkak Allah sadece tek ilâhtır. O halde, siz benden korkun. (irhabûn ارهبون) Hakîkaten, samavât ve arz içinde her ne varsa, O’na aittir. Din ilelebet O’nundur. Peki siz O’ndan başka birisinden mi korkacaksınız? (tettekûn تتقون).”⁷¹⁸

c)- İşfâk

İşfâk kelimesinin sülâsî kalıbı “شَفَقَ- يَشْفُقُ- شَفَقًا”, “şefkat etmek, acımak (رحم), ıslahında hırslı olmak (حرص في نصحه), meyletmek (مال), korkmak (خاف) ve cimri davranmak (بخل)” anlamlarına gelir. İf’âl babından “اشفاق- يشفق- اشفاق”, “sakınmak (حذر), bir şeyin üzerine titremek, bir şeye zarar gelecek diye korkmak (خاف عليه ان يناله مكروه), azaltmak (قل) ve korkmak (خاف)” anlamlarına gelir. Tef’îl babından ise “şefkat

⁷¹³ el-Hadîd, 57/ 27.

⁷¹⁴ İbn Kesîr, IV, 316.

⁷¹⁵ Izutsu, Kur’ân’da Dîni ve Ahlâkî Kavramlar, s. 304.

⁷¹⁶ el-Hâkka, 69/ 13.

⁷¹⁷ Izutsu, a.e., s. 303.

⁷¹⁸ en-Nahl, 16/ 51- 52.

göstermek, elbiseyi adi dokumak ve azaltmak” manalarını ifade etmektedir. “اشفق على...”, korkmak ve tedbir almak, birisine bir kötülük gelmesinden korkmak; “اشفق عن...”, sabırsızlanmak, sıkıntıya düşmek; “اشفق من...”, kalbin inceliği ve acımasıyla beraber korkması, anlamlarına gelmektedir. “الشفقة” ise “sevgiden kaynaklanan ve sonuçta havfe ulaştıran rikkât, şefkat, merhamet, yufka yüreklilik ve acıma” anlamlarını taşıyan aynı kökten bir isimdir. Bunun ism-i fâili “الشفيق ج شفاء” gelir ki “merhametli, şefkatli, acıyan, korkan, bir şeye zarar gelecek diye titreyen kişi” anlamlarındadır.⁷¹⁹

el-Hemedânî, “işfâk”ın korkunun en az şekli olduğunu (والاشفاق اقل منه / من) ifade etmektedir.⁷²⁰ Muhtemelen Hemedânî’nin burada vurgu yaptığı şey, korku anlamının bu kelimede ikincil mana olması; asıl manası olan acıma ve ihtimamın yoğunlukta olmasıdır.⁷²¹

ez-Zebîdî, “işfâk”ın farklı özelliklerinden hareketle yapılan tariflerini şu şekilde sıralamaktadır: “Bir muhatabı ıslah etmekle beraber bir kötülüğün ona gelmesinden korkmak”, “korku ile karışık ihtimam”, “acıma ve ihtimamla karışık korku.”⁷²² “İşfâk”ın anlam çerçevesinin belirlenmesinde harf-i cerler de rol oynamaktadır; “شفق” kelimesi min (من) harf-i ceri ile müteaddi olursa kendisinde havf anlamı baskın olur; ala (على) harf-i ceri ile müteaddi olursa bu durumda inâyet anlamı ağır basar.⁷²³

İşfâk kelimesi, Kur’ân âyetlerinde 11 yerde geçmektedir.⁷²⁴ Burada önemli olan husus, âyetlerdeki kullanımlarda if’âl babından “اشفق” kelimesinin tercih edilmesidir.⁷²⁵ Yine bu âyetlerden sekiz tanesinde “işfâk” kelimesi “min” harf-i ceri⁷²⁶

⁷¹⁹ İbn Manzûr, a.g.e., VII, 154- 155; el-Fîrûzâbâdî, a.g.e., III, 364; ez-Zebîdî, a.g.e., VI, 394.

⁷²⁰ el-Hemedânî, Abdurrahman b. İsâ b. Hammad, *Kitâbü'l-Elfâzi'l-Kitabiyye*, ed. Emîl Bedî Yakûb, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, 1991, s. 74- 75; 260- 261.

⁷²¹ Ömer, Kara, a.g.mk., s. 56.

⁷²² ez-Zebîdî, a.g.e., VI, 395.

⁷²³ ez-Zebîdî, a.g.e., VI, 395; er-Râğîb, a.g.e., s. 387.

⁷²⁴ Abdülbâkî, a.g.e., s. 473.

⁷²⁵ el-Kehf, 18/ 49; el-Enbiyâ, 21/ 28, 49; el-Mü'minûn, 23/ 57; el-Ahzâb, 33/ 72; eş-Şûrâ, 42/ 18, 22; et-Tûr, 52/ 6; el-Mücâdele, 58/ 13; el-Meâric, 70/ 27.

⁷²⁶ el-Kehf, 18/ 49; el-Enbiyâ, 21/ 28, 49; el-Mü'minûn, 23/ 57; el-Ahzâb, 33/ 72; eş-Şûrâ, 42/ 18, 22; el-Meâric, 70/ 27.

ile kullanılmış olmasıdır. Bu ise sözkonusu âyetlerde “işfâk”ın korku anlamının ağır basacağı anlamına gelmektedir.

İşfâk kelimesi yer aldığı âyetlerin üçünde⁷²⁷ haşyet ile birlikte geçmektedir. Bunlardan el-Enbiyâ sûresindeki 48-49. âyetler takvâ, haşyet ve işfâk üçlüsünün anlam paralelliğine en güzel örnektir: “Andolsun ki, Biz, Mûsâ ile Hârûn’a bir ziya, takvâ sahipleri için de bir şeref olan furkânı verdik ki onlar, tenhada da, Rabb’lerine candan saygı gösterirlerdi. Onlar, kıyâmetten korkanların tâ kendileri idi.”⁷²⁸ Onların Allah’ın cezasından sakınmaları onların kalplerinin ayrılmaz bir vasfıdır. Onlar, kıyâmet gününün azabından ve orada cereyan edecek olan hesap, sual vb. diğer şeylerden dolayı tir tir titrerler, böylece de bundan dolayı Allah’a isyan etmekten şiddetle kaçınırlardı.⁷²⁹

İşfâk kelimesinin nesnelere bakıldığında hem dünyevî hem de uhrevî unsurlara rastlamak mümkündür: “O, onların gözünün önünde olanları da bilir, onlardan gizli tutulan şeyleri de bilir; bunun içindir ki, onlar, O’nun (zaten) hoşnut olduğu insanların dışında kimseye yan çıkıp kayıramazlar; çünkü (herkesten önce) onların kendileri O’nun korkusuyla titrerler.”⁷³⁰ “Ama, Rablerinden korkarak kendilerini saygı ve duyarlılık içinde tutanlar...”⁷³¹ âyetlerinde Allah; “O, (bilinçli, duyarlı) kimseler ki, algı ve tasavvurlarının ötesinde olsa da, Rabb’lerinden korkar ve Son Saat’in kaygısıyla titrerler.”⁷³² âyetinde Allah ve kıyâmet saati; “...halbuki imâna ermiş olanlar ondan korkarlar ve onun gerçek olduğunu bilirler...”⁷³³ âyetinde kıyâmet saati; “Ve Rablerinin azabına karşı korku ve saygı içinde bulunanlar”⁷³⁴ âyetinde Rabb’in azabı, uhrevî ve manevî alanlarla ilgili durumlarda “işfâk”ın nesnesi durumunda iken; “(Elçiye) danışmanız vesilesiyle kimseye bir yardımda bulunmaktan dolayı (günah işlemiş olabileceğinizden) korkuyor musunuz?”⁷³⁵

⁷²⁷ el-Enbiyâ, 21/ 28, 49; el-Mü’minûn, 23/ 57.

⁷²⁸ el-Enbiyâ, 21/ 49.

⁷²⁹ er-Râzî, a.g.e., XXII, 178.

⁷³⁰ el-Enbiyâ, 21/ 28.

⁷³¹ el-Mü’minûn, 23/ 57.

⁷³² el-Enbiyâ, 21/ 49.

⁷³³ eş-Şûrâ, 42/ 18; ayrıca bkz. eş-Şûrâ, 42/ 22; el-Kehf, 18/ 49.

⁷³⁴ el-Me’âric, 70/ 27.

⁷³⁵ el-Mücâdele, 58/ 13.

âyetinde sadaka vermek; “Gerçek şu ki, Biz emaneti göklere, yere ve dağlara sunmuştuk; ama (sorumluluğundan) korktukları için onu yüklenmeyi reddettiler...”⁷³⁶ âyetinde sorumluluk, düyevî alanlara ilgili durumlarda işfâk’ın nesnesi, insan, gök-yer-dağ öznesi konumundadır.

İşfâk, âyetlerde “işfâk”ın nesnesi, kıyâmet ve azab olunca “sakınma-tedbirini alma ile karışık bir korku” anlamını; Allah olunca –ki haşyet ve takvâ buralarda kullanılmaktadır- “saygıyla karışık korku” anlamını; dünyevî şeyler olunca da “yapılması veya yapılmaması istenilen şeylerden titizlikle beraber bir korku” anlamını yüklemektedir.⁷³⁷

d) Huşû

Huşû kelimesi, sözlükte, “sessiz ve sakin durmak, alçak gönüllü olmak, Hakk’a boyun eğmek; yumuşaklık, kolaylık”⁷³⁸ gibi anlamlarının yanında “gözleri yere dikip yummak ve sesini kısmak, korkup tevazu göstermek ve korkudan dolayı boyun eğmek”⁷³⁹ anlamına gelen kelimelerin grubuna da dahil olan huşû kelimesi, aynı gruba dahil diğer kelimelerden kalpte ve seste olmasıyla ayrılmaktadır.⁷⁴⁰ Diğer bir fark da, “huşû” kelimesinin iç dinamiğinde “korku” anlamının bulunmasıdır.⁷⁴¹ Aynı anlama gelen “hudû” kelimesi, daha çok bedenle gösterilen alçalmayı ve boyun eğmeyi ifade ederken; “huşû” ise bu nevi hareketlerle dışa yansıyan kalpteki sükûnet ve tevazu hâlini ifade eder. Huşûnun esas itibarıyla, içten gelen ve muhatabın heybetinden kaynaklanan manevî ve ahlâkî bir hâl olmasına karşın, hudû zorlama sonucunda mecbur kılınan bir boyun eğmedir.⁷⁴²

Kur’ân-ı Kerîm’de onaltı ayette on yedi defa geçen “huşû” kelimesi, bunlardan bir âyette isim olarak diğer on altı ayette ise bu kökün türevleriyle yer almaktadır.⁷⁴³

⁷³⁶ el-Ahzâb, 33/ 72.

⁷³⁷ Kara, Ömer, a.g.mk., s. 56.

⁷³⁸ İbn Manzûr, a.g.e., IV, 100- 101.

⁷³⁹ İbn Manzûr, a.e., IV, 100- 101; el-Firûzâbâdî, a.g.e., III, 26- 27; ez-Zebîdî, a.g.e., V, 318, 319.

⁷⁴⁰ İbn Manzûr, a.e., IV, 101.

⁷⁴¹ el-Askerî, a.g.e., s. 243.

⁷⁴² el-Askerî, a.e., s. 244.

⁷⁴³ Abdülbâkî, a.g.e., s. 286.

Huşû kelimesinin kök anlamında “eğilme-meyl” anlamı vardır ve bu “eğilme” anlamı tüm kullanımlarda etkindir. Yan anlamı ise “korku”dur. Bu bağlamda “huşû”nun tam anlamı, “korkudan eğilmek, boyun eğmek”tir.⁷⁴⁴ Huşû’ kelimesi, Kur’ân’da mutlak olarak kullanıldığı gibi⁷⁴⁵ göze,⁷⁴⁶ yüze,⁷⁴⁷ kalbe⁷⁴⁸ ve sese⁷⁴⁹ nispet edilerek kullanılmıştır. Kelime, kalb ile kulanılınca “korkmak”; ses ile kulanılınca “korkudan sesi kısılmak”; göz ile kulanılınca “korkudan gözlerini yummak veya yere dikmek”; yüze nispet edilince “korkudan öne eğik”; mutlak olarak kullanıldığında ise, “korkudan boyun eğmek, tevazu göstermek” anlamlarında kullanılmıştır. Âyetlerdeki “huşû” kelimesi müfessirlerce de “korku” yan anlamıyla tefsir edilmiştir.⁷⁵⁰

“Huşû”, Allah karşısında duyulan saygı ve tazimden dolayı her türlü benlik iddiasını terk ederek⁷⁵¹ O’na korku, saygı ve duyarlılıkla boyun eğme ve bunun hareketlere yansıyan tezahürüdür: “...Doğrusu onlar iyi işlerde yarışıyorlar, korkarak ve umarak Bize yalvarıyorlardı. Bize karşı gönülden saygı duyup duyarlılık gösteriyorlardı.”⁷⁵² “İşte (böyle deyip) ağlayarak yüzüstü yere kapanırlar ve (Allah’tan yana gösterdikleri) bu (bilinç ve duyarlılık) onların saygı ve sakinmesini artırır.”⁷⁵³ “(Ey Müminler!) Sabır ve namazla yardım dileyin; Bu, tam bir sığınma duygusu içinde yürekten Allah’a yönelenler dışında herkes için zor bir iştir.”⁷⁵⁴ Âyetlerde vurgulanan huşû sahipleri, her türlü zorluk, güçlük ve başa gelen musibetler karşısında sabredebilen, isyana dalmayan, Allah’a itâatten ayrılmama konusunda sabredebilen, her türlü durumda sabır ve salat ile Allah’tan yardım uman, nefsin ani itimlerinden kaçınıp vakar sahibi olabilen, her türlü durumda ne gerekiyorsa onu yapabilen⁷⁵⁵ ve böylelikle “huşû’u’l-hâssa”⁷⁵⁶ mertemesine erişebilen kimselerdir.

⁷⁴⁴ Kara, Ömer, a.g.mk., s. 45.

⁷⁴⁵ el-İsrâ, 17/ 109; el-Haşr, 59/ 21; el-Mü’minûn, 32/ 2; el-Bakara, 2/ 45; Âl-i İmrân, 3/ 199; el-Enbiyâ, 21/ 90; el-Ahzâb, 33/ 35; eş-Şûrâ, 42/ 45.

⁷⁴⁶ el-Kamer, 54/ 43; el-Me’âric, 70/ 44; el-Kalem, 68/ 43; en-Nâzi’ât, 79/ 9.

⁷⁴⁷ el-Ğaşiye, 88/ 2.

⁷⁴⁸ et-Hadîd, 57/ 16.

⁷⁴⁹ Tâhâ, 20/ 108.

⁷⁵⁰ Kara, Ömer, a.g.mk., s. 45; örnek için bkz. el-Beydâvî, a.g.e., II, 58, 78, 99, 446, 565.

⁷⁵¹ Şener, Mehmet, “Huşû”, *T.D.V.İslâm Aansiklopedisi*, I-XXX (devam ediyor), İstanbul, 1998, XVIII, 423.

⁷⁵² el-Enbiyâ, 21/ 90.

⁷⁵³ el-İsrâ, 17/ 109.

⁷⁵⁴ el-Bakara, 2/ 45.

⁷⁵⁵ Ünal, a.g.e, s. 464.

⁷⁵⁶ el-Kâşânî, a.g.e., s. 231.

Bilhassa mutasavvıf müelliflerin kalbe ait fiillerden saydıkları huşû, her şeyden önce kişinin⁷⁵⁷ tıpkı takvâda olduğu gibi, Allah’a karşı son derece saygılı olması, kendini O’nun huzurunda hissedip sükûnet ve vakar içinde boyun eğmesi şeklinde manevî bir durum olduğuna göre yalnız belirli ibadetler esnasında değil hayatın her anında Allah’ın huzurunda kulun takınması gereken bir kulluk tavrı ve edebidir. Huşû kökleri kalpte, belirtisi bedende⁷⁵⁸ olan her türlü fiili kapsamaktadır. Esasen şeklî olarak saygı ifade eden herhangi bir davranış kalpteki saygı ve korku hissinden kaynaklanmadıkça dînî bir değer taşımaz ve dolayısıyla huşû olarak nitelenemez.⁷⁵⁹ Hasan Basrî, huşû’un kalp için gerekli ve ondan ayrılmayan dâimî bir korku olduğunu,⁷⁶⁰ Cüneyd-i Bağdâdî de kalplerin ileri derecede saygı ve sevgiden doyulmuş Allah’a boyun eğmesi⁷⁶¹ anlamında olduğunu belirtmişlerdir.

2) Bilinçsiz korku (“Refleks”) anlamını içeren kullanımlar

İnsan dünyaya gelip evreni tanımaya başladığında yeryüzündeki pek çok şey insan gücüne oranla kendisinin baş edemeyeceği niteliktedir. Bu acizlik insan psikolojisinden onlara karşı korku duyma hissini uyandırır. Çünkü insan muhatabı hakkında kesin bilgilere sahip değildir ve onunla nasıl baş edeceği konusunda yardıma ihtiyacı vardır. İnsan zekası ve diğer önemli unsurlar bu konuda ona bilgi verir dolayısıyla insan bu güçler karşısında tavrını netleştirir, kendini savunmayı öğrenir. Kısaca insanın doğuştan getirdiği etki tepki özelliği bilinçli olması dışında refleks boyundadır. Bu açıdan bakıldığında havf, vecel ve rav’ bilinç düzeyindeki korkulardan ziyade refleks içeren korkulara yakındır.

a) Havf

Sözlükte, “korkmak, kaygılanmak, endişe duymak”⁷⁶² gibi anlamlara gelen “havf” (خوف) kavramı, genellikle “hoşlanılmayan bir durumun başa gelmesinden veya

⁷⁵⁷ Şener, a.g.mk., s. 423.

⁷⁵⁸ Şener, a.g.mk., a.y.

⁷⁵⁹ Şener, a.g.mk., a.y.

⁷⁶⁰ el-Mâtürîdî, a.g.e., I, 20.

⁷⁶¹ el-Kuşeyrî, a.g.e., s. 116.

⁷⁶² İbn Manzûr, a.g.e., IV, 248.

arzu edilen bir şeyin elde edilememesinden duyulan kaygı ve korku”⁷⁶³ şeklinde tanımlanmıştır.

Havf kelimesi, “ha-fe/yehafu” (يخاف/خاف) fiilinden, “bilinen veya hissedilen bir işareten dolayı irkilmek, bir tehlike karşısında ne olacağı endişesi içinde olmak”⁷⁶⁴ anlamında masdardır.

el-Ğazzâlî’nin, “ileride kötü bir durumla karşılaşacağı beklentisinin insanın ruhunda sebep olduğu elem ve huzursuzluk” şeklindeki tanımı havf kavramına psikolojik açıdan bakan bir yaklaşımın sonucudur.⁷⁶⁵ Ebû Osman el-Hirî, havfı, “Zâhiren ve bâtinen günahlardan titizlikle sakınmak” şeklinde tanımlanmıştır.⁷⁶⁶

Kur’ân-ı Kerîm’de havf kökünden gelen ve aynı anlamdaki diğer masdarlardan türeyen fiil ve isimler 124 yerde⁷⁶⁷ geçmektedir. Kelimenin geçtiği âyetlere bakılacak olursa oldukça geniş bir kullanım sahasının olduğu görülür. Somut bir obje ya da durum karşısında yuyulan dünyevî korkuları ifade etmek için kullanıldığı gibi insanüstü bir kaynağa, makama ya da otoriteye karşı duyulan korkuları anlatmak için de kullanılır. Yine dünyevî bir takım endişeler de bu kelime ile anlatılır.⁷⁶⁸

Havf kelimesinin, Kur’ân’daki anlam çerçevesi ele alındığında, “insanın algıladığı, gördüğü ya da düşündüğü, imgelediği, tasarladığı, tehlikeli, tehdit dolu durum, kişi, nesne, olay ve olgu karşısında gösterdiği doğal, evrensel duygulanım durumu, ruhsal tepki”⁷⁶⁹ olarak tanımlanan “korku” kelimesini anlam bakımından karşıladığı görülür. Havf, daha çok herhangi bir yönlendirmeye tabi tutulmamış ya da eğitilmemiş fitrî bir kabiliyeti ifade eder. Onun için korku objeleri farklıdır. İnsanın nötr halde, çift yönlü hareket kabiliyeti içindeki durumuna uygun olarak bu objeler de çevresel şartlar içinde müspet ya da menfî değerli özelliklere sahiptir.⁷⁷⁰

⁷⁶³ el-Cürcânî, a.g.e., s. 167.

⁷⁶⁴ er-Râğıb, a.g.e., s. 229.

⁷⁶⁵ el-Ğazzâlî, *Kimyâ-yı Sa’âdet*, s. 574- 576.

⁷⁶⁶ Attar, a.g.e., s. 516.

⁷⁶⁷ Abdülbâkî, a.g.e., s. 302-305.

⁷⁶⁸ Gündüz, Turgay, *Kur’ân’da Korku Motifi*, Düşünce Yayınları, İstanbul, 2004, s. 25.

⁷⁶⁹ Köknel, Özcan, *Korkular: Takıntılar Saplantılar*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1990, s. 16.

⁷⁷⁰ Gündüz, a.e., a.y.

Mevdûdî havfi, genellikle görülen, duyulan ya da hissedilen, bir güç ya da kuvvet karşısında zayıflığını idrak eden bir insanın kalbinde meydana gelen korku⁷⁷¹ şeklinde tanımlanmıştır. Buna göre havf, kişinin kendini tanıyıp aczini bilmesinin bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla bu ilk aşamada korkunun bilme, tanıma ve bilgi ile ilgisi olduğu görülüyor. Ancak korku konusu olan şeyle ilgili bilgi noksanlığı bulunduğundan korku objeleri hususunda seçici davranılamamaktadır.⁷⁷²

Havf kavramının bütün varyantlarıyla, Kur'ân-ı Kerîm'de geçtiği âyetlere bakıldığında yarısına yakınının dünyevî korku ve kaygıları, diğerlerinin ise Allah korkusu, azab korkusu, âhîret kaygısı, günah işleme endişesi gibi dînî kaygıları⁷⁷³ içerdiği görülür. Allah'tan havf, O'nun cezasından ve azab tehdidinden çekinerek itâat yolunu tutma, günahlardan kaçınmadır.⁷⁷⁴ Allah Teâlâ: *"İşte o şeytan yalnız kendi dostlarını korkutabilir. Şu hâlde onlardan korkmayın, benden korkun."*⁷⁷⁵ buyuruyor. Hz. Âdem'in aralarında anlaşmazlık çıkan iki oğlundan biri diğerine kendisini öldürmeye kalkışsa bile yine de ona el kaldırmayacağını belirterek: *"Çünkü ben âlemlerin Rabb'i olan Allah'tan korkarım."*⁷⁷⁶ der. el-En'âm sûresinde Hz. Peygambere hitaben: *"De ki: Ben Rabb'ime isyan edersem kesinlikle büyük bir günün azabına uğrayacağımdan korkarım."*⁷⁷⁷ şeklinde buyurulmuş ve havfin hem günah işleme endişesi boyutuna hem de uhrevî ceza korkusu boyutuna dikkat çekilmiştir. Hz. İbrâhîm de inkarda ısrar eden babasını: *"Babacığım!" Senin Allah'ın azabına çarpılmadan ve sonuçta şeytanın yakını olmandan korkuyorum."*⁷⁷⁸ diyerek endişesini dile getirmiş ve babasını uyarmıştır. Yine Allah'tan, makamından, büyük günün azabından havf eden insanlar,⁷⁷⁹ Allah'ın hadlerini ikame edememekten havf ederler;⁷⁸⁰ kıst yapamamaktan

⁷⁷¹ Mevdûdî, a.g.e., V, 447.

⁷⁷² Gündüz, a.e., s. 26.

⁷⁷³ Kara, Mustafa, "Havf", *T.D.V.İslâm Ansiklopedisi*, I-XXX (devam ediyor), İstanbul, 1997, XVI, 529.

⁷⁷⁴ Ünal, Ali, *Kur'ân'da Temel Kavramlar*, Kırkambar Yayınları, İstanbul, 1998, s. 460.

⁷⁷⁵ Âl-i İmrân, 3/ 175.

⁷⁷⁶ el-Mâide, 5/ 28.

⁷⁷⁷ el-En'âm, 6/ 15.

⁷⁷⁸ Meryem, 19/ 45.

⁷⁷⁹ Ünal, a.g.e., s. 461.

⁷⁸⁰ el-Bakara, 2/ 229.

havf ederler;⁷⁸¹ küfredenlerin kendilerini fitneye düşürmelerinden havf ederler;⁷⁸² kendilerinden sonra gelenlerin Allah'ın yolunda gerektiği gibi yürüyemeyeceklerinden, yerlerine geçeceklerin İslam'a bağlı kalmayacaklarından havf ederler.⁷⁸³

Âyetlerde, kişinin sadece kendisi adına değil başkası adına duyduğu korku ve kaygıların da havf kelimesiyle ifade edildiği⁷⁸⁴ görülür.⁷⁸⁵ Bazı âyetlerde, insanın mutlaka “Rabb'inin makamı”nda durup hesap vereceğini bilerek bundan korkması ve ona göre davranması gerektiği;⁷⁸⁶ diğer âyetlerde ise “Allah'ın hidayetine uyan”,⁷⁸⁷ “iyi bir mü'min olarak kendini Allah'a teslim eden”,⁷⁸⁸ “iman edip iyilik ve barış yolunda çaba harcayan”,⁷⁸⁹ “iman ettikten sonra ikâmet üzere olan”,⁷⁹⁰ kişilerle “Allah dostları”⁷⁹¹ için âhirette havf ve hüznün olmadığı haber verilir.

Havfin dünyevî korku ve kaygılarla ilgili olarak kullanıldığı âyetlerin önemli bir kısmında da herhangi bir dînî konu ile ilişkisinin kurulduğu görülür.⁷⁹² Örnek olarak Allah'ı seven ve O'nun sevgisini kazanmış olan dindarların yüksek niteliklerinden söz edilirken dolaylı olarak haksız kınama ve eleştirilerden korkulması din duygusundaki zayıflığa bağlanır.⁷⁹³ Diğer bir âyette açlık, mal ve can kaybı gibi musibetler yanında dünyevî korkular da Allah'ın insanları imtihan etmek üzere bu dünyada onları maruz bıraktığı sıkıntılar arasında zikredilmiştir.⁷⁹⁴ Yine Allah'ın azlık hâlinde düşmandan, yakalanıp öldürülmekten, dünya hayatında başa gelebilecek bir takım musibetlerden olduğunu duyurduğu havf, mü'minler için bir imtihandan ibarettir.⁷⁹⁵

⁷⁸¹ en-Nisâ, 4/ 3.

⁷⁸² en-Nisâ, 4/ 101.

⁷⁸³ Meryem, 19/ 5.

⁷⁸⁴ Kara, a.g.mk., s. 529.

⁷⁸⁵ Hûd, 11/ 26, 84; el-Mü'min, 40/ 26.

⁷⁸⁶ Hûd, 11/ 103; İbrâhîm, 14/ 14; er-Rahmân, 55/ 46.

⁷⁸⁷ el-Bakara, 2/ 38.

⁷⁸⁸ el-Bakara, 2/ 112.

⁷⁸⁹ el-En'âm, 6/ 48.

⁷⁹⁰ el-Ahkâf, 46/ 13.

⁷⁹¹ Yûnus, 10/ 62.

⁷⁹² Kara, a.g.mk., s. 529.

⁷⁹³ el-Mâide, 5/ 54.

⁷⁹⁴ el-Bakara, 2/ 155.

⁷⁹⁵ el-Bakara, 2/ 156.

Layıkıyla manalandırıldığında, havf sözcüğü korku duygusunu genel manada ifade eder gibidir, tabii ki, olağandışı, esrarengiz bir şeyin sebep olduğu korkuya işaret olabilir. Bu sûretledir ki, Kur’ân’da bu kelime tekrar tekrar Mûsâ’nın değnek ve iplerin mucizevi bir biçimde kıvrım kıvrım yılanlara dönüştüğünü gördüğünde yaşadığı hisse atfen kullanılır:⁷⁹⁶ “(Allah Mûsâ’ya dedi ki): “At değneğini!” Ve onu yılan gibi kıvrım kıvrım görünce, dönüp kaçmaya başladı. Korkma (tehaf تخف), ya Mûsâ! (Allah’ın) elçileri benim huzurunda korku duymamalılardır. (yehâfu يخاف).”⁷⁹⁷

Bu havf hissini, Allah’ın âyetlerinin, özellikle de cezası ile alakalı olanların uyandırması son derece tabidir. “Bütün bunlar, benim azametimden korkan (hâfe خاف) ve tehdidimden çekinen (hâfe خاف) içindir.”⁷⁹⁸

Bir adım daha ve havfin hedefi Allah’ın kendisidir –tabii, iman etmeyenler için şeytan-: “Şeytan ancak kendi taraftarlarını korkutur.(yuhavvifu يخوف). Siz onlardan korkmayın (tehâfû تخافو) şayet mü’minler iseniz Benden korkun (hâfû خافو).”⁷⁹⁹

Eğer tamı tamına aynı mananın takvâ sözcüğü ile iletildiği bir başka sûreden bir başka âyet ile kıyaslanırsa son örnekte zikredilen “siz Benden korkun, eğer mü’minlerseniz” cümlesinde; “havf”ın “takvâ”nın kusursuz bir eşanlamlısı olduğu kendiliğinden görülecektir.⁸⁰⁰ “(Siyaktaki bir ateş tasvirine atfen) Allah kullarını bununla korkutur (yuhavvifu يخوف).”⁸⁰¹

Şu âyette de havf kavramının Allah’ın ceza vermesinden korkma, yani asli Kur’ânî manasında takvâ karşılığı, kullanıldığı görülür:⁸⁰² “O’na korku (havfen خوفًا) ve iştiyak ile dua edin (nimetini ya da mağfiretini arzulayarak).”⁸⁰³

Gerçek bir Allah korkusu, ancak recâ ile bütünleşip tamamlanır. Nitekim Secde sûresinin 16. âyetinde iman yolcularından,⁸⁰⁴ “Korkarak ve umarak Rablerine

⁷⁹⁶ Izitsu, Kur’ân’da Dînî ve Ahlâkî Kavramlar, s. 302.

⁷⁹⁷ en-Neml, 27/ 10; ayrıca bkz. Tâhâ, 20/ 65- 68.

⁷⁹⁸ İbrâhîm, 14/ 14; ayrıca bkz. eş-Şu‘arâ, 26/ 135; el-İsrâ, 17/ 59- 60.

⁷⁹⁹ Âl-i İmrân, 3/ 175.

⁸⁰⁰ Izitsu, a.e., s. 303.

⁸⁰¹ ez-Zümer, 39/ 16.

⁸⁰² Izitsu, a.e., a.y.

⁸⁰³ el-A‘râf, 7/ 56.

yalvaranlar”⁸⁰⁵ diye söz edilmektedir. Buna göre ümit ve korkular Allah’a tabi kılınmaksızın tam bir kulluk gerçekleştirilemez.⁸⁰⁶ Bu bakış açısından havf ve recâ iki esasa dayanır; Nefsini gûnahtan çekecek şekilde Allah’ın azabından korunmak ve nefsinin itâate teşvik edecek şekilde Allah’ın lütuf ve rahmetini ummak.⁸⁰⁷ Güven de, ümitsizlik de imana aykırı olur, güven ile ümitsizlik, korku ile ümit⁸⁰⁸ arası doğru olan kulluk yoludur.

Kur’ân’ın öngördüğü bu korku insanı pasifliğe, hareketsizliğe itme amacı gütmeyiz. Tam tersine insanı korkunun nedenlerini ortadan kaldıracak tutum ve davranışlara yöneltmek amacı taşır. Bu yöneliş kişiyi yalnızca korkuya neden olacak eylemlerden uzaklaştırmakla kalmaz, ona gerçek anlamda iyi ve olgun bir mü’min ve müttakî olmanın yollarını açar. Korku ile başlayan bu yöneliş ittikâ ile sürerek takvâ ile sonuçlanacaktır. Takvâ ise mü’minin ulaşabileceği en yüksek dereceyi belirtir.⁸⁰⁹

b) Vecel

Vecel, “titreme” kategorisine ait bir korku kelimesidir.⁸¹⁰ “Korku hissi”⁸¹¹ şeklinde de açıklanmıştır. “وجل” kelimesi, ibdâl yoluyla “وجب”⁸¹², “وجف”⁸¹³, “رجف”⁸¹⁴ kelimeleriyle korku noktasında birleşmektedir. Üstelik bu kelimelerin hepsi, “kalbe nisbet edilerek” kalbin korkudan kaçmasını; hızlı hızlı atmasını; nabzın hızlanmasını ifade eder. Vecel ve ötekilerde “titreme” anlamı mevcuttur. Vecel bu anlamıyla “işmeezze” kelimesiyle de paralellik arz etmektedir. Dolayısıyla “vecel”de “korkundan kalbin titremesi ve çarpması” anlamı bulunmaktadır. Çünkü kalp korku hissettiğinde

⁸⁰⁴ Yılmaz, a.g.e., s. 79.

⁸⁰⁵ es-Secde, 32/ 16.

⁸⁰⁶ Yılmaz, a.e., a.y.

⁸⁰⁷ Er, a.g.e., s. 98.

⁸⁰⁸ Oğuz, Muhammed İhsan, *M. İhsan Oğuz’dan Mektuplar*, I-II, Oğuz Yayınları, İstanbul, 1994, II, 231.

⁸⁰⁹ Özalp, Ahmet, “Korku ve Ümit”, *Şamil İslâm Ansiklopedisi*, I-VIII, Şamil Yayınları, İstanbul, 1994, III, 392.

⁸¹⁰ İbn Manzûr, a.g.e., XV, 223.

⁸¹¹ er-Râğıb, a.g.e., s. 807.

⁸¹² İbn Manzûr, a.g.e., XV, 223; el-Firûzâbâdî, a.g.e., I, 302.

⁸¹³ İbn Manzûr, a.e., XV, 223; ez-Zebidî, a.g.e., VI, 264.

⁸¹⁴ İbn Manzûr, a.e., XV, 223; el-Firûzâbâdî, a.e., III, 208.

atış hızı fazlaşır.⁸¹⁵ “Vecel” kelimesi “korkudan titreme” anlamında “رعد”⁸¹⁶, “رعس”⁸¹⁷, “رعش”⁸¹⁸, “رعص”⁸¹⁹, “رعض”⁸²⁰, gibi kelimelerle de aynı düzlemi paylaşır.⁸²¹ el-Askerî, havf ile vecel arasındaki farkı, vecelin “ceza” türünden olup “ıstırap” ve “tedirginlik” anlamında olduğunu ve havfin ise “itmi’nan”ın zıddı olduğunu⁸²² ifade ederek belirtilmiştir.

Kur’ân’da beş yerde geçen⁸²³ vecel kelimesinin üçü, Allah ile ilişkilidir; bir anlamda kalplerin titremesine sebep olan şey, Allah’ın adının anılmasıdır:⁸²⁴ “İnananlar ancak o kimselerdir ki, Allah anıldığı zaman kalpleri tirer ve âyetleri okunduğu zaman bu onların imanlarını artırır ve Rabb’lerine güvenirlenir.”⁸²⁵ “ (Ey Muhammed!) Allah anıldığı zaman kalpleri titreyen, başlarına gelene sabreden, namaz kılan, kendilerine verdiğimiz rızıktan sarfeden ve Allah’a gönül vermiş kimselere müjde et.”⁸²⁶ Yukarıda zikredilen iki âyette, vecel kelimesi, “الذين اذا ذكر الله وجلت قلوبهم” klişesiyle geçmektedir. Dikkat edilirse “vecel”in meydana gelmesine müsebbib olarak “Allah’ın anılması” gösterilmiştir.⁸²⁷ Burada korkuyu meydâna getiren şey, Allah’ın azameti, heybeti ve celâlidir.⁸²⁸ Dolayısıyla buradaki vecel, bir yandan “saygıyla karışık korku” anlamına gelen haşyete yaklaşmış, öte yandan korkunun kalplere nisbet edilmesiyle havfden ayrılmıştır.⁸²⁹ Ayrıca, “saygıyla karışık korku”nun hem niteliği hem de inananlarda ortaya çıkardığı sonuçları; âyetler okunduğunda, onların mü’minlerin imanlarını artırması, mü’minlerin Rabb’lerine güvenmeleri, başlarına gelene sabretmeleri, namaz kılmaları, kendilerine verilen rızıktan sarfetmeleri ve Allah’a gönül vermiş olmaları,

⁸¹⁵ Kara, Ömer, a.g.mk., s. 52.

⁸¹⁶ İbn Manzûr, a.e., V, 244; el-Firûzâbâdî, a.e., I, 571; ez-Zebîdî, a.e., II, 354.

⁸¹⁷ İbn Manzûr, a.e., V, 245; ez-Zebîdî, a.e., IV, 162.

⁸¹⁸ İbn Manzûr, a.e., V, 246; el-Firûzâbâdî, a.e., II, 401; ez-Zebîdî, a.e., IV, 313.

⁸¹⁹ İbn Manzûr, a.e., V, 246; ez-Zebîdî, a.e., IV, 398.

⁸²⁰ İbn Manzûr, a.e., V, 246.

⁸²¹ Kara, Ömer, a.g.mk., s. 52.

⁸²² el-Askerî, a.g.e., s. 238.

⁸²³ Abdülbâkî, s. 834.

⁸²⁴ el-Enfâl, 8/ 2; el-Hacc, 22/ 35; el-Mü’minûn, 23/ 60.

⁸²⁵ el-Enfâl, 8/ 2.

⁸²⁶ el-Hacc, 22/ 35.

⁸²⁷ Kara, Ömer, a.g.mk., s. 53.

⁸²⁸ el-Beydâvî, a.g.e., I, 374, II, 89.

⁸²⁹ Kara, Ömer, a.g.mk., s. 53.

bakımından da takvâyâ yaklaştığı görülmektedir: “... Kim Allah’a ittikâ eder ve sabrederse, mutlaka Allah iyi hareket edenlerin mükâfatını zayi etmez...”⁸³⁰ “...Eğer sabreder ve ittikâ ederseniz, işte bu, azmedilmesi gereken işlerdendir.”⁸³¹ “...Onu(rahmetimi) ittikâ eden, zekâtını veren ve âyetlerimize imân eden kimseler için yazacağım.”⁸³²

Vecel’in “saygıyla karışık korku” anlamında geçtiği diğer bir âyette de korku kalbe nispet edilmiştir: “Rabb’lerinin huzuruna dönecekleri için yürekleri korkarak, vereceklerini verenler... İşte böyledir, hayırlarda yarışan kimseler ve (bu konuda başka herkesi) geçecek olanlar!”⁸³³ el-Vâhidî: “Arapça’da bir kimse korktuğunda “فهو وجل- على اننا تعدو المنية اول” denilir, der. Nitekim şair de;

لعمرك ما درى وانى لاوجل

على اننا تعدو المنية اول

“Ömrüne yemin ederim ki, gerçekten ben çok korktuğum hâlde, belânın önce kime gelip çatacağını bilmiyorum...” demiştir.⁸³⁴ Yukarıdaki âyette sözkonusu olan korku, tâatin kabul olunması noktasında endişe taşımayı geciktirir. Çünkü, noksan yapmak veya başka sebeplerden ötürü tam yerine getirememesi endişesiyle ibadet eden kimse, işte bu korkudan ötürü, o ibadeti hakkıyla yapabilmek için son derece gayret sarfeder. Onlar, günahlardan sakınma, imân ve amele yönelme gibi, yaptıkları ve işledikleri her şeyi, acaba, kusurlu mu yapıyoruz endişesiyle yaparlar.⁸³⁵

“Vecel” kelimesinin geçtiği diğer âyette⁸³⁶ ise korkunun sebebi “meleklerin yemek yememesi”⁸³⁷ dir. Burada görüldüğü üzere vecelle (kalbin korkudan titremesine) sebep olan şey, farklılaşabilmektedir; ta’zîm gösterilen varlık Allah olunca kelimenin anlamı haşyete yaklaşmaktadır; dışındaki varlıklar veya nesnelere olunca korku+titreme

⁸³⁰ Yûsuf, 12/ 90.

⁸³¹ Âl-i İmrân, 3/ 186.

⁸³² el-A‘râf, 7/ 156.

⁸³³ el-Mü‘minûn, 23/ 60- 61.

⁸³⁴ er-Râzî, a.g.e., XV, 117, 118.

⁸³⁵ er-Râzî, a.e., XXIII, 106.

⁸³⁶ el-Hicr, 15/ 52- 53.

⁸³⁷ el-Beydâvî, a.g.e., I, 532; İbn Kesîr, a.g.e., IV, 458.

anlamıyla kalmaktadır. Sonuç olarak “vecel”in korkuyla titreme anlamına sahip olduğu açıkça görülmektedir. Diğer korku+titreme anlamına sahip korku, kelimelerinden, korkunun “kalpte” olmasıyla ayrılmaktadır. Çünkü bazı kelimeler, tüm bedenin titremesini, kimisi derinin titremesini; kimisi de tüylerin diken diken olmasını ifade etmektedir.⁸³⁸

c) Rav’

Rav’ kelimesi, diğer anlamlarının yanında, “bir şeyi korkutmak, ürkütmek, birini bir şey ile hayrete düşürmek, güzelliğinin şaşırtması ve büyülemesi” anlamlarına gelir. “اروع ج روع- راعع- متروع”, şahsın korkan olduğunu nitelemek için kullanılırken “الاروع ج روع- راعع”, ifadesi ise şahsın korkak olduğunu ifade etmektedir.⁸³⁹ er-Râğıb, rav’ için “Kalbe atılan korku” anlamındadır,⁸⁴⁰ demektir.

Rav’ kelimesi, “feza”ın kullanımına çok yakındır. Diğer korku kelimelerinde bulunmayan “فزع عن قلوبهم” (kalpten korkunun atılması; korkunun giderilmesi) kullanımı aynı şekliyle rav’ kelimesinde de mevcûdtdur. “افزع روعه”

Rav’ kelimesinin, bir havf gibi “خفت” şeklinde bir kullanımı hemen hemen hiç yaygın değildir. (رعت). Harici bir unsur, korkma işlemini yaptırmaktadır. Yani havf gibi korkmak değil korkutmaktır. Korkunun muhtevasında korkulan şeyin “güzelliği ve cazibesi” son derece etkindir. Rav’daki korku, kötü-istenmeyen bir şeyden korkmaktan ziyade, bir şeyin cazibesine kapılmaktan kaynaklanan bir irkilmeyi ifade etmektedir. Diğer korku kelimesinden bu yanıla ayrılmaktadır.⁸⁴¹

Rav’ kelimesi Kur’ân-ı Kerîm’de bir yerde “فلما ذهب عن إبراهيم الروع”⁸⁴² ifadesiyle geçmektedir. Burada bahsedilen korku, Lut(a.s)’ın kavmini helak etmeye giderken Hz. İbrâhîm’e uğrayan ve –yaşlı olmasına rağmen- kendisine çocuk müjdeleyecek olan melekler karşısında, Hz. İbrâhîm’in misafirlerini tanımayıp

⁸³⁸ Ömer, Kara, a.g.mk., s. 53.

⁸³⁹ el-Hemedânî, a.g.e., s. 78; İbn Manzûr, a.g.e., V, 371- 373; el-Fîrûzâbâdî, a.g.e., III, 45- 46; ez-Zebîdî, a.g.e., V, 363- 365.

⁸⁴⁰ er-Râğıb, a.g.e., s. 302.

⁸⁴¹ Kara, Ömer, a.g.mk., s. 52.

⁸⁴² Hûd, 11/ 74.

yadırgadığı zaman, kalbinde gizlice duyduğu korkudur.⁸⁴³ Aynı olay, bu âyetten başka iki âyette daha benzer ifadelerle fakat değişik unsurlarla tekrar edilmektedir.⁸⁴⁴ Konuyla ilgili âyetlere baktığımızda, meleklerin ziyareti akabinde yemek yememeleri, esrarengiz davranmaları hasebiyle oluşan ortamda korku kelimesi, (iki yerde) “اوجس فى نفسه خيفة” ve (bir yerde) “وجل” kelimesiyle karşılanmıştır.⁸⁴⁵ Hz.İbrâhîm’in kalbindeki korkuyu atması durumunda da korku, “روع” kelimesiyle ifade edilmiştir.⁸⁴⁶ Hz. İbrâhîm’in korkuya kapılmasının nedeni karşısındaki duruma hâkim olamayışı, yani bilinmezliktir. Sır çözüldüğünde kalbindeki korku yok olmuştur. Rav’ kelimesi bir şey karşısında korkuya kapılmak yönüyle takvâ ile paralel olmamasına rağmen, korkunun kalpte hissedilmesi ve korkunun kaynağının şahsın kendisinin dışından olması yönüyle takvâ ile paraleldir.

Yukarıda incelediğimiz kavramlar dışında “korku” rengine sahip, fakat “ittikâ” ile paralellik arzetmeyen; ancak yine de derinlemesine incelendiğinde bir ya da birkaç nokta itibariyle “ittikâ”ya yaklaşan başka kavramlar da vardır; “fezâ”,⁸⁴⁷ inzar,⁸⁴⁸ nüfûr,⁸⁴⁹ şürûd,⁸⁵⁰ fezz,⁸⁵¹ işmizâz,⁸⁵² rub,⁸⁵³ feşel,⁸⁵⁴ recâ,⁸⁵⁵ vecef,⁸⁵⁶ veces,⁸⁵⁷ zilzâl,⁸⁵⁸ berak,⁸⁵⁹ ferak,⁸⁶⁰ hera’,⁸⁶¹ hedâ”⁸⁶² kelimeleri bu kavramlara örnek olarak verilebilir.

⁸⁴³ er-Râzî, a.g.e., XVIII, 28- 29.

⁸⁴⁴ el-Hicr, 15/ 52, 53; ez-Zariyât, 51/ 28.

⁸⁴⁵ Kara, Ömer, a.g.mk., s. 52.

⁸⁴⁶ Hûd, 11/ 74.

⁸⁴⁷ İbn Manzûr, a.g.e., X, 258, 259; el-Fîrûzâbâdî, a.g.e., III, 364; ez-Zebîdî, a.g.e., V, 452, 453.

⁸⁴⁸ İbn Manzûr, a.e., XIV, 100, 101; el-Fîrûzâbâdî, a.e., II, 198; ez-Zebîdî, a.e., III, 561, 562.

⁸⁴⁹ İbn Manzûr, a.e., XIV, 331, 332; ez-Zebîdî, a.e., III, 578, 579.

⁸⁵⁰ er-Râğıb, a.g.e, s. 378; İbn Manzûr, a.e., VII, 75- 76; el-Fîrûzâbâdî, a.e., I, 587; ez-Zebîdî, a.e., II, 390.

⁸⁵¹ İbn Manzûr, a.e., X, 257; el-Fîrûzâbâdî, a.e., II, 267; ez-Zebîdî, a.e., IV, 67.

⁸⁵² İbn Manzûr, a.e., VII, 193; el-Fîrûzâbâdî, a.e., II, 256; ez-Zebîdî, a.e., IV, 44.

⁸⁵³ İbn Manzûr, a.e., V, 240, 241; el-Fîrûzâbâdî, a.e., I, 211; ez-Zebîdî, a.e., I, 371, 372.

⁸⁵⁴ el-Hemedânî, a.g.e., s. 77; İbn Manzûr, a.e., X, 268, 269.

⁸⁵⁵ İbn Manzûr, a.e., V, 138, 139; el-Fîrûzâbâdî, a.e., IV, 481.

⁸⁵⁶ İbn Manzûr, a.e., XV, 222, 223; el-Fîrûzâbâdî, a.e., III, 293, 294; ez-Zebîdî, a.e., X, 264.

⁸⁵⁷ İbn Manzûr, a.e., XV, 221; el-Fîrûzâbâdî, a.e., II, 374.

⁸⁵⁸ İbn Manzûr, a.e., VI, 68.

⁸⁵⁹ İbn Manzûr, a.e., I, 381- 383; el-Fîrûzâbâdî, a.e., III, 307- 310; ez-Zebîdî, a.e., VI, 285- 294.

⁸⁶⁰ İbn Manzûr, a.e., X, 243- 245; el-Fîrûzâbâdî, a.e., III, 397- 399.

⁸⁶¹ İbn Manzûr, a.e., XV, 77; el-Fîrûzâbâdî, a.e., III, 139; ez-Zebîdî, a.e., V, 556- 557.

⁸⁶² İbn Manzûr, a.e., XV, 102.

b- Dolaylı eşanlamlı kullanımları

Bu bölümde ittikânın ilk planda alt yapısını sonrasında da kemal noktasını oluşturan kavramlar dolaylı eşanlamlılar üst başlığı altında ele alınmıştır. Bu kavramlar kendi nazârî ve mutlak içeriğe sahip olanlar, amelî ve mukayyed içeriğe sahip olanlar olmak üzere iki alanda incelenmiş; aralarındaki nüansa dikkat çekilmiştir.

ba- Nazârî (ve mutlak) nitelikli kullanımlar

İttikânın soyut içeriğe sahip olan ve şahsa endeksi olmayıp türe özgü yani bütün insanlığı kapsayarak gerekli şartlar olgunlaştığında mutlaklık ifade eden dolaylı müteradifleri olan fitrat, iman, ihsan, ihlas, zikir, dua, şükür kavramları bu özellikler çerçevesinde ele alınarak okuyucuya sunulmuştur.

1) Fıtrat

Fıtrat kavramı, sözlükte, “yarmak, ikiye ayırmak, yaratmak, icat etmek, açılıp saçılmak, fişkirmek, deriyi tabaklamadan hazırlamak, hamuru mayalandırmadan pişirmek, bitkilerin ortaya çıkması için yerin yarılması, ağaçların yarılıp yaprakla donanması”⁸⁶³ manalarına gelir. Fıtrat fatr kökünden isim olup “yaratılış, belli yetenek ve yatkınlığa sahip oluş” anlamında kullanılır. İlk yaratılışın, bir bakıma mutlak yokluğun yarılarak içinden varlığın çıkması şeklinde telakki edilmesi, onun fitrat kelimesiyle ifadesini yerinde kılmaktadır. Buna göre fitrat ilk yaratılış anında varlık türlerinin temel yapısını, karakterini ve henüz dış tesirlerden etkilenmemiş olan ilk durumlarını belirtir.⁸⁶⁴ İbnü'l-Esîr, fitratın, vezin itibariyle “cilse ve rikbe” gibi olup “fatr”dan türetilmiş bir hâl olduğunu yani “yaratma ve yaratılış biçimi, hâli” manasına geldiğini söylemektedir.⁸⁶⁵ Bu izaha göre “fitrat”ın anlamı “bir tür yaratma, bir çeşit yaratış, yaratma ve yaratılış hâli, biçimi” demek olur. Masdarların yerine göre malum

⁸⁶³ İbn Manzûr, a.e., X, 285- 288.

⁸⁶⁴ İbn Manzûr, a.e., X, 286- 287; Hökelekli, Hayati, “Fıtrat”, *T.D.V.İslâm Aansiklopedisi*, I-XXX (devam ediyor), İstanbul, 1996, XIII, 47.

⁸⁶⁵ İbnü'l-Esîr, a.g.e., III, 457.

veya meçhul manası ifade edeceği göz önünde bulundurularak buradaki anlamın “yaratılış şekli”nde olacağı da kabul edilebilir.⁸⁶⁶

Fıtrat kavramına, şeri manada, yaratılışın dini kabullenmeye hazır olması,⁸⁶⁷ ruhî ve manevî bir istidat, hakka inkiyat yeteneği şeklinde, inanç altyapısıyla irtibatlı anlamlar yüklendiği de görülmektedir.⁸⁶⁸

Fıtrat kelimesi, Kur’ân-ı Kerîm’de, bütün türevleriyle beraber 20 âyette geçmektedir.⁸⁶⁹ Fıtratın mahiyetini tam olarak anlayabilmek için Kur’ân-ı Kerîm’de, “fatara- yarattı” kelimesinin sadece Allah hakkında kullanılmış olmasının ötesinde, ilgili ifadenin kavramsal (kontekstüel) niteliğini tesbit etmek gerekmektedir. Fıtratı aydınlatan ifadeler, şunlardır:⁸⁷⁰

*“Muvahhid olarak, dosdoğru bir biçimde kendini dine ver.”*⁸⁷¹

*“İşte dosdoğru din budur.”*⁸⁷²

*“Dâima O’na yönelmiş olarak, O’ndan sakınınız, namazı kılınız ve müşriklerden olmayınız.”*⁸⁷³

“Fıtra” kelimesinin, birbirlerini beyan dokusu içinde birlikte bulunduğu bu açık ifadeler, bize şu fikri vermektedir: “Fıtra”, başka hiçbir cihete yönelmeyen katıksız bir tevhidir, bağlanıştır (hanîfen)... Gerçek din, selîm ve en sağlıklı gidişattır. Ve, salt Allah’a iltica, O’ndan ittikâ, namazı dosdoğru biçimde edâ, şirk içinde bulunanlardan olmama...⁸⁷⁴

Kur’ân’ın fıtratı bir din olarak tanımlayan âyeti, dolaylı bir şekilde haniflik (veya hanifiyet) kavramını da tanımlamaktadır. Adı geçen âyet⁸⁷⁵ fıtrat dini ile haniflik arasında çok yakın bir ilişkinin, hatta bir paralelliğin varlığını açıkça göstermektedir.⁸⁷⁶

⁸⁶⁶ Akçay, Mustafa, *Çağdaş Dünyada İnsân ve Dînî Sorumluluğu (Fetret Ehli Örneği)*, Işık Yayınları, İzmir, 2000, s. 53.

⁸⁶⁷ ez-Zemahşerî, *Esâsü’l-Belâğâ*, s. 476; el-Cürcânî, a.g.e., s. 246.

⁸⁶⁸ Kılıç, Sadık, *Fıtratın Dirilişi*, Nehir Yayınları, İstanbul, 1991, s.15.

⁸⁶⁹ Abdülbâkî, a.g.e., s. 633.

⁸⁷⁰ Kılıç, a.e., s. 13.

⁸⁷¹ er-Rûm, 30/ 30.

⁸⁷² er-Rûm, 30/ 30.

⁸⁷³ er-Rûm, 30/ 31.

⁸⁷⁴ Kılıç, a.e., s. 14.

⁸⁷⁵ er-Rûm, 30/ 30.

Sözlük anlamı, “yönelmek”⁸⁷⁷ olan hanif kelimesi, Kur’ân, hadis ve onlara bağlı olarak İslam literatüründe, fitrat düzenine aykırı gidişlerden yüz çevirip dosdoğru olana yönelmek biçiminde manalandırılmıştır.⁸⁷⁸ “*Yüzünü, hanîf olarak Allah’ın insanları üzerine yarattığı fitrat dinine döndür.*”⁸⁷⁹ Şuurlu varlığın kendi varoluş özünü, Hakk olan dine teslim etmesini konu alan ve “hakk” ve “doğruluk”tan, “batıl”a meyiletmenin aksine, dalaletten doğruluk ve istikamete yönelme manasındaki⁸⁸⁰ “hanifen” (hâl) kelimesiyle de anlamının pekişmiş olduğunu hissettiğimiz, “dosdoğru bir biçimde kendini dine ver” pasajı, yaratılışın bu âdil kıvam üzere devam ettirilmesine, çok güzel bir dolaylı anlatım örneği oluşturmaktadır. Çünkü, esasen burada amaçlanan, İslam dinine yönelmeyi, bu din üzere müstakim olup onda sebat atmeyi ve onun vecibelerini yerine getirmeye itinâ göstermeyi emretmektir. Zira bu söz, bu hususta geliştirilmiş olan sembolik bir anlatım biçimidir;⁸⁸¹ asıl amaç ise şudur: “Gözle görülen bir şeye ilgi duyup onunla ilgilenen bir kimse, yönünü ona çevirir, bakışlarını ona doğru yöneltir ve ondan bir an bile sapmaksızın, yüzüyle iyice o yöne doğru, ona doğru döner...” İşte, bu çerçeveden bakıldığında sanki şöyle denildiği görülür: “*Artık özünü, dosdoğru bir biçimde dine ver ve sağa sola yalpalanmaksızın, tam, mükemmel ve eksiksiz bir biçimde O’na yönel!*”⁸⁸² Söz konusu mananın tam olarak anlaşılabilmesi için “vech- yüz” kelimesi kullanılmıştır ki, bir insanın yüzü, diğer özelliklerinin yanında onun bütün duyu ve idrak yeteneklerini ve hislerini yansıtmakta olması nedeniyle de onun en kıymetli uzvudur.⁸⁸³

Fitrat düzenine egemen ilkelerin insan hayatına ilişkin olanlarının vahy tarafından tesbit edilenlerine, Kur’ân müessesevî bir bütün olarak “din” diyor. Bu anlamda din değişmezdir dolayısıyla fitrat da değişmez.⁸⁸⁴ Dinden kasıt da İslâm

⁸⁷⁶ Öztürk, Yaşar Nuri, *Dîn ve Fıtrat*, Yeni Boyut, İstanbul, 1990, s. 54.

⁸⁷⁷ İbn Manzûr, a.g.e., III, 362- 363.

⁸⁷⁸ Öztürk, a.e., s. 54.

⁸⁷⁹ er-Rûm, 30/ 30, 43.

⁸⁸⁰ el-Âlûsî, a.g.e., XXI, 29.

⁸⁸¹ Kılıç, a.g.e., s. 14.

⁸⁸² el-Âlûsî, a.g.e., XXI, 38.

⁸⁸³ el-Kurtubî, a.g.e., XIV, 24.

⁸⁸⁴ Öztürk, a.e., s. 53.

dinidir. Dolayısıyla âyetin sibâk ve siyâkından hareketle elde edilen manaya göre “fitrat”, İslam dini üzere olmak; bunu, kesintiye uğramayan bir sürekliliğe kavuşturmadır.⁸⁸⁵

“Fıtrat” düşünölebilecek sıfat ve fiillerin en yücesi ve mükemmeli ile nitelenmiş olan, bununla birlikte yine de bütün ifade ve tariflerin sınırlamasından aşkın olan Allah Teâlâ’nın kusursuz ilim ve hikmetinin, düzenlemesinin ve en uyumlu biçime sokmasının (ta’ dîl...) içimizde hazır bulduğumuz yankısıdır. Fıtrat’ın Tanrısal bir bağış ve aynı zamanda, insanlık kavramının gerçekleşmesi için varlığı zorunlu olan irade, seçme, gerçekleştirebilme vb. yapısal niteliklerle çatışmaması için, donmuş bir olgu değil de, yaratılışın başlangıcında herkese verilmiş olan, gerçekleştirilmesi veya küllenmesi değişik şartların bulunmasıyla –kısaca deformasyon’a uğraması ile bağlantılı olan şeffaf bir keyfiyet olması ümid edilir ve beklenir... Bu temel zaruretten dolaydır ki, “Fıtratullâh”, hiç kimsenin yadsıyamayacağı “a priori” bir bağıştır...⁸⁸⁶

Dolayısıyla “Allah’ın yaratmasında hiçbir değişiklik yoktur”⁸⁸⁷ cümlesi, “fitrat dengesi”nin, insanın varlığıyla “koegziste” olduğuna delalet eder.⁸⁸⁸ Bu durum insanın enfusî ve afakî plandaki yaratılışının değişmezliğine parmak basmaktadır.⁸⁸⁹ Öyleyse burada, imanı metafizik âlemlle alakalı olumlu davranış ve duyuları ile nakşolunması gereken bir satıh, dalgasız bir okyanus diye düşünmek mümkün görünmektedir. Ve bütün peygamberler, onların getirdiği ilâhî bilgi ve davranış modelleri, makro yaratılış düzeninin de barışını getirecek olan bu “özgün, ilâhî” yaratılışın taşıdığı armaniyi devam ettirmek ve sonsuz okyanuslarda imişcesine ruhun taşıdığı dinginliği sürdürmek amacını gözetmişlerdir.⁸⁹⁰ Fıtrat gelişmenin başlangıcında, çocuğun ruh dünyasında bir yaratılış olup, çocuk onunla Allah’ın fiillerini ayırt edebilsin, onlar vasıtasıyla Rabb’inin mevcûdiyetine yol bulabilsin ve onunla yasalarını tanıyıp O’na iman

⁸⁸⁵ Kılıç, a.g.e., s. 15.

⁸⁸⁶ Kılıç, a.e., s. 15, 16.

⁸⁸⁷ er-Rûm, 30/ 30.

⁸⁸⁸ Kılıç, a.e., s. 17.

⁸⁸⁹ el-Kurtubî, a.g.e., XIV, 31.

⁸⁹⁰ Kılıç, a.e., s. 16, 17.

edebilsin diye hazırlanıp var edilmiştir.⁸⁹¹ Bu sebeble, Allah Teâlâ “...ve müşriklerden olmayınız”⁸⁹² buyurarak konuya bütünlük kazandırmıştır. Çünkü burada, “şirk”, Allah’ın yaratışını, O’nun fitrat düzenini tebdil edip değiştirmek, bozmak anlamına gelmektedir.⁸⁹³

Âyetlerdeki bu ifadelerle ilaveten Hz. Peygamber de dış amillerle karşılaşınca kadar istisnâsız her ferdin, tevhid liyakatı üzere gelişeceğini şu şekilde dile getirmiştir: “Doğan hiçbir çocuk yoktur ki, Allah’ın fitratı üzere doğmamış olsun... Daha sonra ebeveyni onu ya Yahudî ya Nasranî ya da Mecusî yapar.”⁸⁹⁴ Aynı hadisin farklı varyantlarının birinde şu ilave bulunmaktadır: “Tıpkı hayvanın yavrusunu sapa sağlam, organları yerli yerinde doğurması gibi. Siz onda herhangi bir eksiklik görüyor musunuz?” Yani, her hayvan yavrusunu, kusur ve ayıplardan salim, eksiksiz bir hilkatte doğurur. Şayet o, bu kusursuz yaratılışı üzere bırakılırsa, ayıplardan uzak ve mükemmel bir biçimde hayatını sürdürür. Fakat ne var ki, daha sonra bu hayvan üzerinde tasarrufta bulunulur da, onun kulağı kesilir ve yüzü dağlanır...” Dolayısıyla başına gelen afet ve kusurlar onu, o ilk hâlden çıkarır. İşte, insan da böyledir. Yapılan bu benzetme, gerçeğe uygun düşen bir teşbih olup, aralarındaki “benzetme yönü- vech-i şebeh” gayet nettir.⁸⁹⁵ Başka bir hadiste de şöyle buyurulmuştur: “Ben fitrat üzerine yemin ederim ki, Allah’tan başka tapılacak yoktur.”⁸⁹⁶ İslam âlimlerinin çoğunluğu bu âyet ve hadislerden yola çıkarak fitrat kelimesinin “İslam” anlamında olduğunu savunmuşlardır.

Fitratın “İslam” anlamında olduğunu savunan âlimlerin yanında bir kısım âlimler de fitratın temelde “İslam” demek olduğunu kabul etmekle beraber bu anlamın sadece müslüman dünyaya gelenler için geçerli olduğunu savunmuşlardır.⁸⁹⁷ Bū görüş sahibleri her çocuğun fitrat üzere doğduğunu beyan eden hadisin umum ifade

⁸⁹¹ el-Kurtubî, a.g.e., XIV, 29.

⁸⁹² er-Rûm, 30/ 31.

⁸⁹³ Ebû’s-Su’ûd, a.g.e., VII, 40.

⁸⁹⁴ el-Buhârî, a.g.e., “*el-Cenâiz*”, 79, 80, 93, “*et-Tefsîr*”, 10/ 35; Müslim, a.g.e., “*el-Kader*”, 22; Ebû Dâvûd, a.g.e., “*es-Sünnet*”, 17; et-Tirmizî, a.g.e., “*el-Kader*”, 5; İbn Hanbel, a.g.e., II, 275, 393, 410; ayrıca bkz. İbn Hanbel, a.e., II, 393, 410.

⁸⁹⁵ et-Tirmizî, a.g.e., “*el-Kiyâmet*”, 16.

⁸⁹⁶ el-Kurtubî, a.g.e., XIV, 29.

⁸⁹⁷ el-Kurtubî, a.g.e., XIV, 29.

etmediğini sadece müslümanlar için sözkonusu olduğunu iddia ederler. Aslında bu anlayış birinci görüşle paralel olup görüşün ondan farkı fitratı sadece müslümanlara hasrederek onu sınırlandırmasıdır.⁸⁹⁸

Dînî kabiliyetin, doğuştan insanın mayasında mevcûd olduğuna işaret eden kavramlardan birisi de “mîsâk”tır. Söz konusu kavram Kur’ân-ı Kerîm’de insanla Allah arasında sembolik bir iman sözleşmesi şeklinde anlatılır.⁸⁹⁹ “*Rabb’in Âdemoğullarının sulblerinden zürriyetlerini çıkarmış, onları kendi nefislerine şahid tutarak: ‘Ben sizin Rabb’iniz değil miyim?’ demiş, onlar da: ‘Evet şâhidiz, Sen bizim Rabb’imizsin’ diye cevap vermişler. Bu, kıyâmet gününde ‘bizim bundan haberimiz yoktu’ dememeniz içindir.*”⁹⁰⁰ Bu âyetteki ifade tarzı, pek çok müfessire göre temsilidir.⁹⁰¹ Mîsâk’tan kasıt Allah’ın insanları yarattığı fitrattır, denilmiştir.⁹⁰² Yine mîsâk için, Yüce Allah’ın bütün insanları ilk yaratışta âfakta ve anfüsteki delillerden istifade ederek tevhide ulaşabilme kabiliyeti üzerine yaratması,⁹⁰³ bu delilleri onların içine yerleştirmek sûretiyle insanları hidayetle dalaleti birbirinden ayırmada kabiliyetli kılması, anlamındadır da denilmiştir.⁹⁰⁴

Sonuç olarak fitrat hakkında ileri sürülen görüşler içinde birbirlerinden farklı iki temel yaklaşımın ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Bunlardan biri ehl-i sünnet âlimlerinin, sûfîlerin ve şia bilginlerinin çoğunluğu tarafından benimsenen, temelini elest bezmindeki sözleşmede bulan, Allah’ın varlığı ve birliği esasına dayalı İslam fitratını kabul eden görüş, diğeri ise İbn Teymiyye’nin de ifade ettiği gibi,⁹⁰⁵ ya her türlü inanca eşit uzaklıkta bulunan genel anlamda “inanma kabiliyeti” veya “tevhide meyilli dini istidat” olduğu benimsenen görüştür. Nitekim bazı İslam âlimlerinin yanı

⁸⁹⁸ Alper, Hülya, *Bir Kelam Problemi Olarak İmanın Psikolojik Yapısı*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2002, s. 165.

⁸⁹⁹ Kasapoğlu, a.g.e., s. 17.

⁹⁰⁰ el-A‘râf, 7/ 172.

⁹⁰¹ en-Nesefî, a.g.e., II, 85; eş-Şevkânî, a.g.e., II, 262; el-Âlûsî, a.g.e., IX, 102.

⁹⁰² et-Taberî, a.g.e., VI, 115.

⁹⁰³ el-Âlûsî, a.e., IX, 102.

⁹⁰⁴ ez-Zemahşerî, “*el-Keşşâf*”, II, 176; en-Nesefî, a.g.e., II, 85.

⁹⁰⁵ İbn Teymiyye, *Der’ü Te’ârûzi’l-Akl ve’n-Nakl*, tah. Muhammed Reşad Sâlim, Dâru’l-Künûzi’l-Edebiyye, Beyrût, 1978, VIII, 453.

sıra bazı çağdaş bilginler ve batılı psikologların yaklaşımı da bu sonuncu görüş doğrultusundadır.⁹⁰⁶ Fıtratı kısaca, müttakî bir mü'min olmak için Yüce Mevlâ'nın bahsettiği vehbî yön olarak adlandırmak mümkündür. Kâmil bir müttakî olmanın bundan sonraki aşaması kişinin kendi gayretine kalan kesbî cihettir.

a) Fıtrî boyutta takvâ

Fıtrat kavramını vehbî yönden ele almak gerekirse tetkik ve tahlilinin en ayrıntılı ve anlaşılır yapılabileceği âyet eş-Şems sûresinin 9 ve 10. âyetleridir. Ancak sûrenin genel karakteristiği bilinmeden bu tahlilin yapılması sağlıklı sonuç vermeyebilir bu sebeble konunun işlenmesine sûrenin tetkiki ile başlanacaktır. *“Andolsun güneşe ve parlıtısına, ona uyduğunda aya, onu açıp ortaya çıkardığında gündüze, onu sardığında geceye, göğe ve onu bina edene, yere ve onu döşeyene, nefse ve onu düzenleyene, sonra da ona bozukluğunu ve korunmasını ilhâm edene ki, gerçek kurtuluşu bulmuştur onu temizlikle parlatan, Onu kirletip gömen de ziyan etmiştir! Semûd kavmi azgınlığından inanmadı. O en yaramazları fırladığı zaman, Allah'ın elçisi onlara: “Allah'ın devesini ve onun sulanışını gözetin!” demişti. Fakat ona inanmadılar da onu (deveyi) devirdiler. Rableri de günahlarını başlarına geçiriverdi de o yeri düzleyiverdi! Öyle ya, O, o işin sonundan korkacak değil ki!”*⁹⁰⁷

Üslûbundan Mekke döneminin başlangıcında nâzil olduğu anlaşılan eş-Şems sûresinin nüzûl zamanı, Mekke'de Hz. Peygamber(s.)'e muhalefetin şiddetlendiği dönemdir. Bu sûrenin maksadı, Allah Teâlâ'ya itâati teşvik, O'na isyan etmekten sakındırmaktır.⁹⁰⁸

Sûre konu bakımından ikiye ayrılmıştır. Birinci bölüm başlangıçtan onuncu âyetin sonuna kadar devam eder. Burada üç şey anlatılmıştır. Birincisi, güneş ve ay, gece ve gündüz, yeryüzü ve gökyüzünün birbirinden farklı ve birbirine zıt olması gibi, iyilik ve kötülüğün de birbirinden farklı ve netice itibariyle birbirine zıt olmasıdır. İkincisi, Allah insana hisler ve zihnî yetenekler vermiş, fıtrî bir ilham aracılığıyla iyi ve

⁹⁰⁶ Akçay, a.g.e., s. 71; fıtratın farklı yorumlar ve değerlendirmeleri için bkz. Alper, a.g.e., ss. 162- 171.

⁹⁰⁷ eş-Şems, 91/ 1- 15.

⁹⁰⁸ er-Râzî, a.g.e., XXXII, 193- 194.

kötü arasındaki farkı anlayabilecek duruma getirmiştir. Üçüncüsü ise insanın geleceği Allah'ın ona verdiği irade ve kararı kullanarak iyi ya da kötü eğilimlerden hangisini güçlendirip, hangisini bastıracağına bağlıdır. Eğer iyilik eğilimlerini güçlendirir, takviye ederse ve kötü eğilimlerden de nefsinin temizlerse o zaman felâh bulacaktır. Bunun tersine eğer nefsinin iyilik eğilimlerini bastırır, kötülük eğilimlerini ise serbest bırakır ve güçlendirirse başarısızlığa, hüsrana uğrayacaktır.⁹⁰⁹

Sûrenin on birinci âyetten başlayarak sonuna kadar süren ikinci kısmı ise, tarihten bir örnek olarak, kendini ziyana sevk eden, hidayet perdelerini kapatıp örten bir felaket numunesini gösterir. Bu misâl Semûd kavminin uğradığı ilahi gazap, felaket ve yoklukta temessül edilir.⁹¹⁰

b) Kendisine takvâ ilham edilen nefis

(ونفس وما سويها) “*Nefse ve onu tesviye edene andolsun.*”

Âyet-i kerîmede geçen “nefs” kelimesi nekre ve belirsiz olarak söylenmiştir. Bu kullanım, kelimenin kime veya neye râci olduğu sorusunu beraberinde getirir.

Müfessirler bu konuda iki ana fikre sahiptirler. Birinci görüşe göre “nefs” kelimesiyle âyette büyüklük anlamı vurgulanır. Buna göre, ifade ya şahsî büyüklüğe izafeten Hz. Âdem⁹¹¹ veya Hz. Muhammed'i, ya nevî büyüklüğe izafeten diğer nefisler arasında seçkin bir tür olan peygamber nefsinin, ya da nefsin cinsi ile ilgili olarak hayvan nefsinde ayrı olan insan nefsinin kasteder.⁹¹² Müfessirlerin ortaya koyduğu ve daha çok kabul gören ikinci görüş ise kelimenin “teksîr” yani çokluk anlamını ifade etmek için nekre geldiği görüşüdür. Dolayısıyla ifadeyle kastedilen, cins anlamında bütün insan nefisleridir.⁹¹³ Atâ ise bu gruba yaptıklarından mesul olmaları sebebiyle cinleri de dahil eder.⁹¹⁴

⁹⁰⁹ Mevdûdî, a.g.e., VII, 129.

⁹¹⁰ Kutub, a.g.e., XVI, 235.

⁹¹¹ en-Nesefî, a.g.e., IV, 361; er-Râzî, a.g.e., XXIII, 169; el-Kurtubî, a.g.e., XX, 75; Elmalılı, a.g.e., VIII, 472.

⁹¹² Elmalılı, a.g.e., VIII, 472.

⁹¹³ en-Nesefî, a.g.e., IV, 361; Elmalılı, a.g.e., VIII, 472; er-Râzî, a.g.e., XXIII, 169; el-Kurtubî, a.g.e., XX, 75; et-Tabâtabâî, a.g.e., XXII, 338.

⁹¹⁴ et-Tabresî, Ebû Alî Eminüddîn Fazl b. Hasen b. Fazl (ö. 548/ 1153), *Mecma'u'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, I-XXX, Müessesetü'l-A'lemî, Beyrût, 1414/ 1995, XXX, 152; ayrıca bkz. et-Tabâtabâî, a.g.e., XX, 296.

Elmalılı'ya göre nefis, ruh ile bedenden oluşan zat veya bedeni idare eden ruhtur. Bedenin düzgünleştirilmesi, “Onu düzeltip ruhumdan ona üflediğim zaman”⁹¹⁵ âyeti muktezasınca ruhun üfürülebilir bir seviyeye getirilmesidir.⁹¹⁶ Nefsin düzgünleştirilmesi ise, ruhun üflenmesiyle olgunlaşmasına kabiliyetli olmak üzere uzuvlarının iç ve dış kuvvetlerinin düzene konulmasıdır.⁹¹⁷ Mücâhid ise “tesviye”yi nefsin mizacının düzenlenmesi olarak yorumlamaktadır.⁹¹⁸

Daha net bir şekilde söylemek gerekirse tesviye, insanı kendi içinde tutarlı kılmakta ve yerine getirmekle yükümlü olduğu fonksiyonlara uygun vasıflarla donatmakta, böylece onu varoluşun gereklerine baştan (a priori) uygun hale getirmektedir.⁹¹⁹

(وَمَا سَوَّيَهَا) ayetinde geçen (ما)nın mevsûl veya mastar mâ'sı olması hakkında tefsirciler iki temel fikre sahiptirler. Mevsûl olması, doğrudan doğruya bu fiillerin yapıcısı olan yüce Allah'ı bildirmesi nedeniyle daha açık ve sözün akışına daha uygundur. Ancak yüce Allah hakkında “ما” şey tabirinin kullanılması zahire uymaz gibi görünür. Bundan dolayı Ferrâ, Zeccâc, Müberred, Katâde ve daha birçokları bunu mastar mâ'sı kabul ederek, “yapması, döşemesi ve düzenine koyması” diye tefsir edileceği görüşüne varmışlardır. Bu durumda gelecek (فَالهَمَّهَا) “ona ilham etti” fiili de bunlara bağlı olduğundan mastar manasına alınarak “ilhâm etmesi” demek olur. Fakat bunda da bu dört fiilin altında gizli bulunan fâil zamirlerin, yerlerini tuttukları isimlerin zikredilmemiş olması zahire uymaz. Zamirin yerini tutmuş olduğu ismin hükmen bilinmiş olması da yeterli olabilirse de, fiili hatırlatmaktan asıl maksat fâilini hatırlatmak olduğu için “ما”nın mevsûl olması daha açık ve nazımla daha uyumludur.⁹²⁰ Burada pek çok müfessirin yorumu “ما”nın “من” anlamında kullanıldığı ve “من” ile de Allah'ın kastedildiğidir.⁹²¹

⁹¹⁵ el-Hicr, 15/ 29.

⁹¹⁶ Elmalılı, a.g.e., VIII, 473.

⁹¹⁷ er-Râzî, a.g.e., XXIII, 169; Elmalılı, a.e., VIII, 473; ez-Zuhaylî, a.g.e., XXX, 259.

⁹¹⁸ el-Kurtubî, a.g.e., XX, 75.

⁹¹⁹ Esed, a.g.e., s. 1260.

⁹²⁰ Elmalılı, a.g.e., VIII, 473- 474.

⁹²¹ el-Kurtubî, a.g.e., XX, 75; et-Taberî, a.g.e., XXX, 263.

Bu bakış açısına göre; bu âyetlerde “من” yerine “ما” denilmiş olması iki sebeptendir: Birisi, “ما”da müphemliğin daha kuvvetli olması ve hayret manasında kullanılması itibarıyla “şanı hayret veren bir yapıcı” anlamına Allah’ın zâtını tam olarak anlamının mümkün olmadığına imâ nüktesidir.

Diğeri de, Allah’ı tanımayanlara bu fiillerle tanıtılmak üzere, “O sizin tanımadığınız Allah, bunları yapan yüce yaratıcıdır.” demek manasını ifade içindir.⁹²²

c) Takvâ’nın ilham edilmesi

(فَالهَمَّهَا فُجُورَهَا وَتَقْوِيهَا) “(Sonra ona fücür ve takvâsını ilhâm etti.)”⁹²³

Âyet-i kerîmedeki odak terimlerden olan “ilham” bir şeyi bir defada yutmak manasına “lehm” kökünden if’âl kalıbında bir mastar olup bir anda yutturmak demektir. Buradan, bir manayı gönle düşürmek ve telkin etmek manasında meşhur olmuştur.⁹²⁴ er-Râzî ise, ilhamın “öğretme, açıklama, anlatma”dan farklı olduğunu ve Allah’ın kulun kalbine bir şey düşürmesi anlamına geldiğini belirterek âyetin en doğru tefsirinin İbn Zeyd’in yorumu olduğunu ifade eder ki, buna göre “Allah Teala mü’minde takvâyı, kâfîrde de fücürü yarattı” yani fitratlarına bunu yerleştirdi, açılımı âyetle kastedilen asıl manadır.⁹²⁵

Muhammed b. Ka’b ve Dahhâk da er-Râzî’nin temel manaya en uygun dediği yorumu benimseyerek, Allah’ın birbirine zıt bu iki duyguyu tek bir nefisle değil, iyi veya kötü olmasını önceden takdir ettiği ayrı ayrı nefislerde yarattığını ifade ederler.⁹²⁶

İlham kelimesine Kur’ânî çerçevede yüklenen manalara gelince, örnek olarak; İbn Abbâs “hayır ve şerri beyan etti; tâat ve masiyeti öğretti”,⁹²⁷ Mücâhid,⁹²⁸ Katâde⁹²⁹

⁹²² Elmalılı, a.e., VIII, 474.

⁹²³ eş-Şems, 91/ 8.

⁹²⁴ Elmalılı, a.e., VIII, 474.

⁹²⁵ er-Râzî, a.g.e., XXIII, 170; İbn Zeyd’in yorumu için bkz. et-Taberî, a.g.e., XXX, 210.

⁹²⁶ el-Kurtubî, a.g.e., XX, 75.

⁹²⁷ et-Taberî, a.g.e., XXX, 210; et-Tabresî, a.g.e., XXX, 152; el-Kurtubî, a.e., XX, 75; ez-Zuhaylî, *et-Tefsîr*, XXX, 259; er-Râzî, a.g.e., XXIII, 170; ayrıca bkz. en-Nesefî, a.g.e., IV, 361.

⁹²⁸ et-Taberî, a.e., XXX, 210; et-Tabresî, a.e., VI, XXX, 152.

⁹²⁹ es-San’ânî, a.g.e., II, 306; et-Taberî, a.e., XXX, 210; et-Tabresî, a.e., XXX, 152; et-Kurtubî, a.e., XX, 75;

ve Dahhâk⁹³⁰ “nefse fücür ve takvâ yolunu bildirdi” yorumunu getirirken İbn Kesir, “Allah o nefsi, varlığındaki fücür ve takvâ yönelişlerine irşâd etti, yani bu durum o nefis için açık oldu ve Allah onun için takdir ettiği şeye onu iletti”⁹³¹ yorumunu yapar.

ez-Zemahşerî ise fücür ve takvânın ilham edilmesini, Allah’ın insanlara fücür ve takvâyı bildirmesi ve bunları birbirinden ayırt edebilecek bir aklın insana bahşedilmesi, olarak yorumlar.⁹³² Nefse, fücür ve takvânın ilham edilmesi; ona bunların anlatılması, bunları düşünecek yetilerin verilmesi; birisinin güzel, diğerinin çirkin olduğunun bildirilmesi ve nefse, bunlardan dilediğini seçme imkanının verilmesi demektir. Bu mana ile tıpkı, “*biz ona iki yol gösterdik*”⁹³³ âyeti gibi olmuş olur. Bu, Mu’tezile mezhebine uygun bir tevîl ve tefsirdir. Çünkü onlar şöyle derler: “Bunun böyle oluşunun delili, Hakk Teâlâ’nın bu âyetin peşisıra, ‘*Onu (nefsini) tertemiz yapan kişi, muhakkak felâha ermiş; onu alabildiğine örten kişi ise ziyana uğramıştır.*’⁹³⁴ buyurmasıdır.” Bu izah hem İbn Abbas’tan hem de bazı ileri gelen müfessirlerden rivâyet edilmiştir.⁹³⁵

Bu âyet itikâdî fırkaların görüşlerine dayanak olma konusunda önem taşır.⁹³⁶ Mutezile’ye göre, âyet hayır ve şer yolunun insana öğretilmesinin ve akabinde gelen âyette (فَدَافِلِحَ مَنْ زَكَّيْهَا وَ قَدْ خَابَ مَنْ دَسَّيْهَا) de açıkça belirtildiği gibi insanın seçme hürriyetinin kaynağıdır.⁹³⁷ Şu hâlde bir nefse fücürünü ve takvâsını ilham etmek; günaha isyana sapmasını, onlanlar korunmasını kalbine duyurmak, dolayısıyla onu ikisi arasında seçme özgürlüğü arasında bırakmak anlamını uyandırabiliyorsa da, asıl mana fücürün fücür, yani nefse zarar, bozukluk; takvânın takvâ, yani nefsi koruma, iyilik olduğunu duyurmak dolayısıyla bir işi yaparken veya onu terk ederken kötülük ve günah kokan işlerden sakınmak, takvâ ve hayır olan işleri yaparak korunmak gerektiğini aşılacaktır.⁹³⁸

⁹³⁰ es-San’ânî, a.g.e., II, 306; et-Taberî, a.e., XXX, 210; et-Tabresî, a.e., XXX, 152; el-Kurtubî, a.e., XX, 75; ayrıca bkz. ez-Zuhaylî, *et-Tefsîr*, XXX, 259.

⁹³¹ ez-Zuhaylî, *et-Tefsîr*, XXX, 259.

⁹³² ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 258.

⁹³³ el-Fecr, 89/ 10.

⁹³⁴ eş-Şems, 91/ 9- 10.

⁹³⁵ er-Râzî, a.g.e., XXXII, 194.

⁹³⁶ Çetin, Kur’ân’da Fücür Kavramı, (Yayınlanmamış Lisans Tezi), Bursa, 2003, s. 43.

⁹³⁷ er-Râzî, a.g.e., XXIII, 170; ez-Zuhaylî, *et-Tefsîr*, XXX, 259.

⁹³⁸ Elmalılı, a.g.e., VIII, 474.

Ehl-i Sünnet ise, âyete “Allah’ın tezkiye ettiği, temiz yarattığı nefis mutlu olmuştur. Allah’ın tedsiyeye ettiği, kâfir ve fâcir olarak yarattığı nefis hüsrana uğramıştır” anlamını yükler.⁹³⁹

eş-Şems 8. ayette dikkat çeken bir husus da, insan varlığının yapıtaşlarından olan fücurun takvâya takdim edilmesidir.⁹⁴⁰

Âlûsî bu noktayı şöyle açıklar. Fücür’un ilhamı, fücürdan sakınmanın temelinde olan şeydir. Dolayısıyla nefsin (fücürdan) arındırılması, (takvâ ile) güzelleştirilmesinden önce zikredilmiştir.⁹⁴¹

“قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكَّاهَا وَقَدْ خَابَ مَنْ دَسَّاهَا” (Nefsini tezkiye eden kurtuluşa ermiş, onu tedsiyeye eden de ziyana uğramıştır.)⁹⁴²

Âyetin tahlil ve tetkik boyutunda şunlar söylenebilir:

Tefsircilerin çoğunun açıklamasına göre yeminlerin cevabı bu iki cümledir. Asıl olan yeminin cevabında “لَقَدْ” denilmesi ise de yemin uzamış olduğu için “لام” kaldırılmıştır.⁹⁴³ Buna göre bu sûrenin ruhu ve bütün anlatılmak istenenler bu iki cümlede özetlenmiştir.

Ayet-i kerîmede geçen “tezkiye” kelimesi arılık dediğimiz, temizlik, paklık, taharet manasıyla artıp büyümek demek olan nemâ, feyiz, bereket manasıdır. Dolayısıyla tezkiye; temizlemek, geliştirmek, feyizlendirip büyütme ve temize çıkarmak manalarına gelir. Bu şekilde nefsi temizleme tabiri başlıca üç manada kullanılır:

Birincisi: Onu kirletecek küfür, cehalet, kötü duygular, yanlış inançlar, fena huylar gibi kötü şeylerden temizlemek.

⁹³⁹ er-Râzî, a.e., XXIII, 170; ez-Zuhaylî, *et-Tefsîr*, XXX, 259.

⁹⁴⁰ Çetin a.g.tz., s. 43.

⁹⁴¹ el-Âlûsî, a.g.e., XXX, 143; ayrıca bkz. Elmalılı, a.g.e., VIII, 474.

⁹⁴² eş-Şems, 91/ 9-10.

⁹⁴³ el-Beydâvî, a.g.e., II, 600; en-Nesefî, a.g.e., IV, 361; el-Kurtubî, a.g.e., XX, 76; et-Tabâtabâî, a.g.e., XX, 296; el-Âlûsî, a.g.e., XXX, 143; Elmalılı, a.g.e., VIII, 476.

İkincisi: Temizleyip koruyarak iman, ilim, irfan, iyi, iyiliksever duygular, güzel, ilâhî ahlâk, takvâ özellikleriyle terbiye edip ilâhî tecellilere nâil olarak, çevresine zekât verecek, hayır ve bereket yayacak şekilde feyizlendirmektir ki, bu iki mana ile nefsi temizlemeye çalışmak, onu yaratanın bir hakkı olmak üzere insanın görevi ve yararı gereğidir.

Üçüncüsü: Nefsi tezkiye etmek, nefsin temiz olduğunu takdir veya son derece feyiz alıp gelişmiş olduğuna hükmetmek sûretiyle temize çıkarmak, övmek manasına gelir. Nitekim şahidlik yapacak birini tezkiye etmek de bu manadadır. İnsanın bu mana ile nefsinin tezkiye etmeye hakkı yoktur. Henüz akıbetini görmeyen ve kaderin sırrını bilmeyen insan için böyle bir iddia ile böbürlenme gurur ve cehalet ile düşüştür.⁹⁴⁴ Necm suresinde “nefsinizi temize çıkarmayın. Allah, günahlardan korunanı en bilendir.”⁹⁴⁵ buyrulurken insanların kendilerini temize çıkarmaktan nehyedilmeleri bu manaya paraleldir.⁹⁴⁶

Ehl-i Sünnet, bu manadan hareketle زكا fiilinin fâilinin Allah olduğunu, dolayısıyla anlamın “Allah’ın temize çıkardığı nefis kurtuluşa erdi” şeklinde anlaşılması gerektiğini söylerken, Mu’tezile “من” ile insanın kastedildiği “زكا” fiilinin öznesinin de bu insanın yerini tutan “هو” olduğunu, âyetin de “nefsini temize çıkaran kurtuluşa erdi” anlamını ifade ettiğini belirtir.⁹⁴⁷

Âyet bağlamında tezkiyeye yüklenen anlamlara gelince, el-Hasen⁹⁴⁸ ve Katâde,⁹⁴⁹ “nefsini temizleyen, Allah’a itâat ve salih amel sûretiyle ıslah edendir”; en-Neseî,⁹⁵⁰ “Allah’ın temizleyip, ıslah ettiği nefistir”; İkrime,⁹⁵¹ “nefsini ıslah eden kişidir”; ez-Zuhaylî,⁹⁵² “takvâ ve amel-i salih ile kendini arıtıp, yetişen ve üstün kılan nefistir” anlamlarını vermişlerdir.

⁹⁴⁴ Elmalılı, a.e., VIII, 476.

⁹⁴⁵ en-Necm, 53/ 52.

⁹⁴⁶ Elmalılı, a.e., VIII, 474.

⁹⁴⁷ Elmalılı, a.e., VIII, 475.

⁹⁴⁸ et-Tabresî, a.g.e., XXX, 152.

⁹⁴⁹ es-San’ânî, a.g.e., II, 306; et-Taberî, a.e., XXX, 210; et-Tabresî, a.g.e., XXX, 152.

⁹⁵⁰ en-Neseî, a.g.e., IV, 361.

⁹⁵¹ et-Taberî, a.g.e., XXX, 211.

⁹⁵² ez-Zuhaylî, *et-Tefsîr*, XXX, 259.

Kâdî Abdülcebbâr,⁹⁵³ el-Beydavî⁹⁵⁴ ve ez-Zemahşerî⁹⁵⁵ gibi âlimler “tezkiye” fiilinin Allah’a değil, kula ait olduğunu ve ancak “kendi nefsinin tezkiye eden kişinin” kurtuluşa erebileceğini belirtirler.

Âyet tezkiye eyleminin sonucunun (افلح) olduğunu söyler. Yani kişinin, sevilen her şeyi elde etmesi⁹⁵⁶ ve kazançlı çıkmasını ifade etmektedir.⁹⁵⁷ Âyette de belirtildiği gibi kişinin hem kendi tercihi kendisine aittir, hem de bu tercihin sonucu. (مَنْ دَسَّيَهَا) âyetini de bu şekilde anlamak en uygun olanıdır.⁹⁵⁸

Tedsiyeye, tezkiyenin zıddıdır. Devs, bir şeyin gelişip büyümeyerek bodur ve cılız kalması ve gizlenmesi manalarıdır. Bundan tefîl kalıbında türetilen tedsiyeye de, bir kimseyi hile ile ayartıp fesada düşürmek manasına gelir. Bununla beraber, kelimenin aslının “dess” olduğu, tefîl kalıbından mazisi “dessese”nin üçüncü harfinin “س” illet harfine dönüşerek kelimenin “dessa” şeklinde kullanıldığı da rivâyet edilir. Buna göre dess ve dissise, bir şeyi bir şeyin altına gömüp gizlemek manasına gelir. Desis, hiçbir ilaç ile giderilemeyen koltuk kokusuna, casusa ve küle gömülüp kebab olmuş ete denir. Dessas da bir tür pis ve kötü yılanı denir. İşte tedsis ve tedsiyeye bu manalarla ilgili olarak bir şeyi iyice gömmek ve hile yapmak, bir şeyi hile ile bozup fenalaştırmak ve iyice örtüp gizlemek, gömmek manalarını ifade eder.⁹⁵⁹

Müfessirler âyetteki tedsiyeye kelimesini temelde “fücur, gizleme, saklama”⁹⁶⁰ veya “nefsi harab etme, fücur,⁹⁶¹ fisk ve cehaletle⁹⁶² onu gizleme” şeklinde yorumlamışlardır. Buradaki temel problem “tezkiye” konusunda olduğu gibi “tedsiye”de de fâilin kim olduğu sorusudur.

⁹⁵³ Kâdî Abdülcebbâr, Ebû'l-Hasen Kâdî'l-Kudât Abdülcebbâr b. Ahmed el-Hemedânî (ö. 415/ 1025), *Müteşâbihu'l-Kur'an*, tah. Adnan Muhammed Zerzûr, Dârus-Sürât, Kâhire, 1185h., s. 691.

⁹⁵⁴ el-Beydâvî, a.g.e., II, 600.

⁹⁵⁵ ez-Zemahşerî, el-Keşşâf, IV, 258.

⁹⁵⁶ et-Tabâtabâî, a.g.e., XX, 296; ez-Zuhaylî, *et-Tefsîr*, XXX, 259.

⁹⁵⁷ el-Kurtubî, a.g.e., XX, 76.

⁹⁵⁸ Elmalılı, a.g.e., VIII, 476.

⁹⁵⁹ Elmalılı, a.g.e., VIII, 477.

⁹⁶⁰ en-Neseffî, a.g.e., IV, 361.

⁹⁶¹ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 259.

⁹⁶² el-Beydâvî, a.g.e., II, 600.

Temelde ehl-i sünnet anlayışını yansıtan bazı âlimler âyeti “Allah’ın masiyet ile tedsiyeye ettiği nefis hüsrana uğramıştır”⁹⁶³ şeklinde anlamlandırırken, âyetin bireysel sorumluluğa vurgu yaptığını belirten diğer âlimler de âyette “*Nefsini sapıtan, onu korumayıp günahlarla alçaltan kişi hüsrana uğramıştır.*”⁹⁶⁴ manasının kastedildiğini ifade ederler.

Yüce Allah’ın fücür ve takvâsını ilham ettiği; iyilik ve kötülük yapabilme, hayır ve şer işleyebilme yeteneğini verdiği insanı; takvâyâya, iyiliğe ve hayra çağırması; fücür, kötülük ve şerden sakındırmıştır.

Kur’ân baştan sona insanın bu iki davranışını dile getirmiş, birisi övülmüş, diğeri yerilmiştir. İnsanlar bu iki yoldan birisine giderler. Allah, insanı doğru yola teşvik etmiş, gazab edilmişlerin ve sapıkların yolundan sakındırmıştır.

Bütün bunlara ilaveten Allah Teâlâ, insana; iyiyi kötüden, doğruyu yanlıştan, hakkı batıldan, hidayeti dalaletten, zulmü adaletten, imanı küfürden... ayırabilecek akıl, düşünce ve kabiliyet vermekle yetinmemiş, elçiler ve kitablar göndererek ona hayır ve şerri bildirmiş⁹⁶⁵ fücürdan men etmiş ve müttakî olmaya teşvik etmiştir.

2) İman

İman, sözlükte, “güven duygusu içinde tasdik etmek, inanmak”⁹⁶⁶ manalarına gelmektedir. İman kavramı Arapçada yine boyun eğme ve gönül huzuru ile kabullenme manasında (âmene lehu); İslamiyeti kabul edince (âmene fülânun); kişiye güven verme manasında (âmenehu) şeklinde kullanılmıştır.⁹⁶⁷ Şeri manada farklı şekillerde tanımlanan iman kavramı, İslam âlimleri tarafından temsil ettikleri düşünce akımı çerçevesinde ele alınmıştır.

İman kavramının itikâdî açıdan durumunu ve ilgili problemlerini tezimizin birinci bölümünde “kelam” başlığı altında ele almıştık. Burada iman-takvâ ilişkisi üzerinde yoğunlaşacağız.

⁹⁶³ en-Nesefî, a.g.e., IV, 361; el-Kurtubî, a.g.e., XX, 76; er-Râzî, a.g.e., XXIII, 173; et-Tabresî, a.g.e., VI, XXX, 152.

⁹⁶⁴ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 259; el-Beydâvî, a.g.e., II, 600; ez-Zuhaylî, *et-Tefsîr*, XXX, 259.

⁹⁶⁵ Karagöz, a.g.e., s. 113, 114, 115.

⁹⁶⁶ İbn Manzûr, a.g.e., I, 223- 227.

⁹⁶⁷ el-Fîrûzâbâdî, a.g.e., III, 593.

Kur'ân'ın en temel kavramlarından biri olan imanın kökü olan “emn” (امن) kelimesi, Kur'ân-ı Kerîm'de 900 civarında yerde geçmektedir. Bunlardan çoğunluğu (300 civarında) iman ettiler (âmenû) şeklinde fiil ve mü'min (200 küsur yerde) şeklinde isim olarak geçmektedir.⁹⁶⁸

Müttakînin ilk ve en önemli vasfı, hiç şüphe yok ki imandır. İman, takvânın temelidir. Diğer vasıflar, bu temel üzerine bina edilir. Bina yoksa temelin bir kıymeti yoktur, temel yoksa binanın bir kıymeti yoktur.⁹⁶⁹ İslam dininin itikâdî bakımından en belirgin özelliği tevhid ilkesine verdiği önemdir. Bu bağlamdaki iman kavramı, Kur'ân'da pek çok yerde, ittikâ kelimesiyle birlikte zikredilmiştir. İttikânın temel manası ve ilgili âyetlerin içinde yer aldığı kompozisyon göz önünde bulundurulduğu takdirde, müttakînin imanla başlayan yolculuğunun yine en kâmil iman sahibi olmayla noktalandığı görülür.

Bütün güzelliklerin iman ve takvâda olmasına karşın bütün kötülükler de inançsızlık ve isyandadır: “Oysa bu toplumların insanları imana erip de ittikâ etselerdi onların önünde göğün ve yerin bolluklarını açardık; ama gerçeği yalanlamaya kalktılar ve Biz de (kendi) yapıp ettiklerinden ötürü onları kısıvrak yakaladık.”⁹⁷⁰ Allah Teâlâ bu âyette itâat etmeleri hâlinde onlara hayırların kapılarını muhakkak açacağını beyan ederek şöyle buyurmuştur: “Şayet memleket ahalisi, Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine ve âhiret gününe inansalar ve Allah'ın nehyettiği ve haram kıldığı şeylerden sakınsalardı, onlara yağmur vasıtasıyla semanın bereketlerini; bitkiler, meyveler, sürüler ve hayvanların çokluğu; emniyet ve esenliğin bulunması sebebiyle yerin bereket kapılarını açardık.” Yine O, “Ancak ne var ki, onlar peygamberleri yalanladılar da küfür ve isyan hususunda işledikleri şeyler sebebiyle biz onları kıtlık ve darlıkla yakaladık.” buyurarak ⁹⁷¹ aksi durumda da başlarına gelebilecek felaketi haber vermektedir.

⁹⁶⁸ Abdülbâkî, a.g.e., ss. 100- 114.

⁹⁶⁹ Sa'îd Havva, *Cündullâh*, ter. Harun Ünal, Petek Yayınları, İstanbul, ts., s. 270.

⁹⁷⁰ el-A'râf, 7/ 96

⁹⁷¹ er-Râzî, a.g.e., X, 552.

Allah'a iman, peygambere bağlılık, dünya hayatının geçici, âhiret hayatının kalıcı olduğu inancı, mü'minlerin sözkonusu unsurlardan herhangi biriyle imtihan olduklarında takınmaları gereken tavırları belirler: "(Ey Muhammed!) Sana, ganimetlere dair soru sorarlar, de ki: aranızdaki münasebetleri düzeltin, Allah'a ve Peygamberlerine itâat edin."⁹⁷² Bu, "Allah'ın ikabından korkunuz. Allah'ın masiyet dediği şeyleri yapmaya yeltenmeyiniz... Bu gibi hâller sebebiyle, aranızdaki çekişme ve düşmanlıkları bırakınız ve Allah'ın Rasûlü'nün hükmettiğine razı olunuz." demektir.⁹⁷³

İslam dînî, putperestliği kesinlikle reddederek kulların bütün yaptıklarını eksiksiz bilen ve gören, rahmeti çok geniş, fakat cezalandırması da şiddetli olan Allah inancını yerleştirmekle ahlâkî hayat için güçlü bir temel hazırlamış,⁹⁷⁴ böylece inananların vicdanına İslam ahlâkının karakteristik erdemi konumundaki takvâ kavramıyla ifade edilen Allah'a derin saygının ve sorumluluk bilincinin hâkim olmasını sağlamıştır. Bu bilinçle Müslüman o güne kadar kendi dışındakilerle mücadele ederken kendi nefsinin bencil ve ahlâk dışı eğilimlerine, tutkularına karşı mücadele vermeye başlamıştır. Sonuçta aşırı dünyevîliğin yerini derin bir dînî ve uhrevî sorumluluk şuurunun, insanlar arasında süregelen zıtlaşmanın yerini, kardeşlik ve dayanışma ilişkilerinin aldığı bir ahlâkî zihniyet ve sosyal yapı oluşmuştur. Başlangıçta, imana erenler için daha çok, günah işleme ve Allah'ın azabına uğrama korkusu ve kaygısı çerçevesinde kullanılan takvâ kavramı, giderek insan hakları konusundakiler de dahil olmak üzere "Allah'ın bütün yasalarına saygı ve sorumluluk bilinciyle yaşama" biçiminde özetlenebilecek bir anlam zenginliğine ulaşmıştır. Medine döneminde inen Hucurât sûresinde Allah'a ve Peygamber'e saygıdan başlayarak sosyal barışı sağlama ve koruma için, mü'minlerin kardeşliği ilkesine zarar verecek çatışma, alay etme, küçümseme, kovuculuk, su-i zann gibi kötülüklerden sakınma yönünde buyruklar sıralanarak bütün insanların aynı ana babadan geldiği kavim ve kabile farklılıklarının

⁹⁷² el-Enfâl, 8/ 2.

⁹⁷³ er-Râzî, a.e., XI, 290.

⁹⁷⁴ el-A'râf, 7/ 156; el-Hicr, 15/ 49, 50.

üstünlük sayılamayacağı hatırlatıldıktan sonra,⁹⁷⁵ “Sizin Allah katında en değerliniz takvâda en üstün olanınızdır.”⁹⁷⁶ buyurulması, iman etme ile başlayan takvâ sürecinin ulaştığı anlam genişliğine dikkat çekmesi bakımından önemlidir.

Nihayetinde müttakî mü’minin yukarıda sayılan özelliklerinin hepsi, imanın filolojik tahlilindeki, “başkalarına güven vermek ve güven içinde olmak”, manalarına tam bir ittibâ göstermektedir.

3) İhsan

İhsan kavramı, sözlükte, “güzel olmak” manasına gelen hüsn kökünden türetilmiş olup genel olarak “başkasına iyilik etmek”⁹⁷⁷ ve “yaptığı işi güzel yapmak”⁹⁷⁸ anlamlarını içerir. İhsan kelimesinin ism-i fâili “Muhsin”dir. Bir insanın gerçekleştirdiği işin ihsan seviyesine ulaşabilmesi için hem neyi nasıl yapması icab ettiğini bilmesi hem de bu bilgisini en güzel biçimde eyleme dönüştürmesi gerekir.⁹⁷⁹ Allah Teâlâ’nın yarattığı her şeyi ihsan ile yarattığını haber veren âyette de⁹⁸⁰ ihsan kavramı bu anlama sahiptir. Ahlâkî literatürde ise ihsan kavramı, genellikle, “iyilikte farz olan asgarî ölçünün ötesine geçip isteyerek ve severek daha fazlasını yapmak”⁹⁸¹ anlamında kullanılır. Bu bağlamda ihsan kavramı, haramlardan sakınmaya ilaveten şüphelilerden de uzak durmayı içeren, ahlâk alanına ait bir kavram olan takvâ ile istenenen daha fazlasını, bilinç düzeyinde severek ve isteyerek yapmak yönünden paralellik arzeder.

İhsan adaletin üstünde bir derecedir; adalet borcunu vermek, alacağını almak, ihsan ise üstüne düşenden daha fazlasını vermek, alması gerekenden daha azını almaktır. Bundan dolayı adaleti gözetmek vâcib, ihsanı gözetmek mendûb ve müstehaptır.⁹⁸²

⁹⁷⁵ Çağrııcı, Mustafa, “İslâm”, *T.D.V.İslâm Aansiklopedisi*, I-XXX (devam ediyor), İstanbul, 2001, XXIII, 13.

⁹⁷⁶ el-Hucurât, 49/ 13.

⁹⁷⁷ İbn Manzûr, a.g.e., III, 177- 181.

⁹⁷⁸ el-Cürçânî, a.g.e., s. 69.

⁹⁷⁹ Çağrııcı, Mustafa, “İhsân”, *T.D.V.İslâm Aansiklopedisi*, I-XXX (devam ediyor), İstanbul, 2000, XXI, 544.

⁹⁸⁰ es-Secde, 32/ 7.

⁹⁸¹ Çağrııcı, a.g.mk., s. 545.

⁹⁸² er-Râğıb, a.g.e., s. 170; el-Ğazzâlî, *İhyâ*, II, 79.

İhsan kavramı, Kur'ân-ı Kerîm'de 194 yerde yer almaktadır. Bu âyetlerde kavram hem Allah'a hem de insanlara nisbet edilerek yetmiş aşkın âyette masdar, fiil ve isim şeklinde geçmekte; bu âyetlerin bir kısmında "başkasına iyilik etmek", bir kısmında "yaptığı işi güzel yapmak" manasında, çoğunluğunda ise her hangi bir belirlemeye gidilmeksizin mutlak anlamda kullanılmıştır.⁹⁸³ Aynı kullanıma hadislerde de rastlamak mümkündür.⁹⁸⁴ Her iki kaynakta kelime Allah'a nisbet edildiğinde, "O yarattığı her şeyi en güzel yapmıştır";⁹⁸⁵ "O sizi şekillendirdi ve şeklinizi güzel yaptı"⁹⁸⁶ mealindeki âyetlerde olduğu gibi Allah'ın kusursuz yaratıcılığını veya⁹⁸⁷ "Allah'ın sana ihsan ettiği gibi sen de ihsanda bulun";⁹⁸⁸ "Allah ona rızık ihsan etti"⁹⁸⁹ örneklerinde görüldüğü üzere O'nun kullarına lütfkarlığını, cömertliğini ifade eder. Ancak Hz. Peygamberin, "Allah'ım! Yaratılışımı güzel yaptığın gibi ahlâkımı da güzel yap" duasında⁹⁹⁰ olduğu gibi özellikle Allah için kullanıldığında bu iki anlam arasında kesin farktan söz edilemez. Çünkü Allah'ın fiilerinin güzelliği ve mükemmelliği aynı zamanda O'nun lütfkarlığıdır.

İhsanın insana nispet edildiği âyet ve hadislerde ihsan kavramı iki bağlamda kullanılır; a) "Yaptığını güzel yapmak" şeklinde özetlenen anlamına uygun olarak kulun Allah'a karşı hissettiği derin saygı, bağlılık ve itâat ruhunu ve ruh hâlinin ürünü olan iyi davranışları kapsar.⁹⁹¹ "Cibril hadisi" diye meşhur olan hadiste yer alan "İhsan Allah'ı görür gibi ibadet etmendir; çünkü her ne kadar sen O'nu görmesen de O seni görmektedir."⁹⁹² şeklindeki açıklaması, ihlas kavramıyla da ifade edilen bu bağlamdaki ihsanın en güzel tanımı kabul edilmiş ve üzerinde önemle durulmuştur. İhsanın bu kapsamı bilhassa takvâ ile yakından ilgili görünmektedir. Nitekim çeşitli âyetlerde bu

⁹⁸³ Abdülbâkî, a.g.e., s. 248- 251.

⁹⁸⁴ Wensinck, a.g.e., I, 466- 469.

⁹⁸⁵ es-Secde, 32/ 7.

⁹⁸⁶ et-Teğâbün, 64/ 3.

⁹⁸⁷ Çağrı, a.g.mk., s. 545.

⁹⁸⁸ el-Kassas, 28/ 77.

⁹⁸⁹ et-Talâk, 65/ 11.

⁹⁹⁰ İbn Hanbel, a.g.e., I, 403; VI, 68, 155.

⁹⁹¹ Çağrı, a.g.mk., s. 545.

⁹⁹² el-Buhârî, a.g.e., "et-Tefsîr", 31/ 2, "el-İman", 37; Müslim, a.g.e., "el-İman", 1; İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askelânî (ö. 852/ 1449), Fethu'l-Bârî, I-XIII, tah. Muhammed Fu'âd Abdülbâkî, 3.bs., Dâru's-Selâm, Riyâd, 1421/ 2000, I, 152- 153.

iki kavram semantik bir bağlantı içerisinde zikredilmiştir.⁹⁹³ “De ki:[Allah şöyle buyuruyor:] Ey iman eden kullarım! Rabb’inize karşı sorumluluk bilincinde olun!(Rabb’inizden sakının!) Bu dünyada iyi şeyler için gayret edenleri güzel bir son beklemektedir. [Unutmayın ki] Allah’ın arzı geniştir, [ve] yalnızca sıkıntılara göğüs gerenlere (sabredenler) mükafatları hesapsız verilecektir.”⁹⁹⁴ Âyette ilk olarak “Ey iman eden kullarım, Rabb’inizden ittikâ edin” hitabı yer almıştır. Bu, “Allah mü’minlere, imanlarına takvâyı eklemelerini emrediyor.” demektir. Allah Teâlâ, mü’minlere ittikâyı emredince onlara, bu takvâlarının faydalarını da bildirerek “Bu dünyada iyi hareket edenler için, bir iyilik vardır.” buyurmuştur.⁹⁹⁵ Yani burada da Hakk Teâlâ’nın, “iyilik yapmak...” ifadesinin içine, emredilenlerin tamamını tutmak, “müttakî olmak...” sözünün muhtevasına da, menhiyattan kaçınmak dahildir. Bu iki husus yerine getirildiği zaman mükellef büyük bir mükafata müstehak olur.⁹⁹⁶

İhsan-takvâ ilişkisini ortaya koyan âyetlerden birisinde de Allah Teâlâ şöyle buyuruyor: “Kim Allah’a derin saygı duyar (takvâ) ve sabrederse bilinmelidir ki, Allah iyi davrananların (muhsinîn) ecrini asla zayi etmez.”⁹⁹⁷

eş-Şevkânî Mâide sûresinin 93. âyetini yorumlarken⁹⁹⁸ ihsan erdeminin takvâ kapsamında ele alındığını ve onun en ileri derecesini ifade etmek üzere kullanıldığını belirtir.⁹⁹⁹

b) İhsan, hilm erdeminden kaynaklanan bir anlayışla kişinin başta annesi ve babası olmak üzere diğer insanlar karşısındaki sevgiye dayalı özverili tutumunu ifade eder.¹⁰⁰⁰

Bu dünyadaki en yüce güzellik biçimi, beşeri ruhun güzelliğidir; bu güzellik de hem güzellik, hem iyilik ve hem de erdem anlamına gelen ihsanla ilişkilidir. İhsana sahip olmak, cömertliğin ve sevginin erdemine sahip olmak ve Tanrı’nın hâkim olduğu arşta huzur içinde yaşamaktır.

⁹⁹³ Çağrı, a.g.mk., s. 545.

⁹⁹⁴ ez-Zümer, 39/ 10.

⁹⁹⁵ er-Râzî, a.g.e., XIX, 149.

⁹⁹⁶ Âl-i İmrân, 3/ 172; benzer bir âyet için bkz. en-Nahl, 16/ 128.

⁹⁹⁷ Yûsuf, 12/ 90; ayrıca bkz. el-Hacc, 22/ 37; ez-Zâriyât, 51/ 15- 16.

⁹⁹⁸ Müfessirlerin bu mertebeler hakkındaki açıklamaları için bkz. er-Râzî, a.g.e., IX, 265.

⁹⁹⁹ eş-Şevkânî, a.g.e., II, 86- 87.

¹⁰⁰⁰ Çağrı, a.g.mk., s. 545.

Beşerî hayatın amacı, iyilik ve erdemle ruhu güzelleştirmek ve onu Cemîl olan Tanrı'ya layık kılmaktır. İhsana sahip olanlar, ihsan vasıtasıyla düşünür, ihsanla davranır ve yaratır. Düşünceleri güzelliğin hâlesi ve ışıltısı olduğu şeyin hakikatine dayanır; yarattıkları şey de nesnenin yüzeyine “Tanrı tarafından yazılmış” güzelliğini ve sanatçının ruhunun güzelliğini yansıtır. İhsana sahip olmak, İlâhî Rahmet ile Merhamet'e açık olmak ve ötekilere karşı merhametli olmaktır. Tanrı'yı ve O'nda Yaradış'ını sevmektir. İçerideki ve dışarıdaki âlemlerle denge ve uyum içinde olarak, kişinin Merkez'inde huzur içinde yaşamasıdır. Bütün tezahürleriyle güzellikte tazammun olunmaktır; bu, kişiyi dünyevî varoluşun tehditlerinden özgürleştirir.¹⁰⁰¹ Buna ilaveten uhrevî tehditlerden de selamette olmak ihsan sahibi müttakîlere mahsustur.

4) İhlas

İhlas kelimesi, sözlükte, “arınmak, saflaşmak, bulanıklıktan kurtulmak” manasındaki hulûs/ halâs kökünden türemiş olup “bir şeyi içine karışmış ve değerini düşürmüş olan başka şeylerden temizleyip arındırmak, saflaştırmak”¹⁰⁰² anlamlarına gelir. İhlas kelimesi, terim olarak “ibadet iyilikleri riyadan ve çıkar kaygılarından arındırıp sadece Allah için yapmak”¹⁰⁰³ demektir. İslamî literatürde ihlas daha geniş olarak şirk ve riyadan, batıl inançlardan, kötü duygulardan, çıkar hesaplarından ve genel manada gösteriş arzusundan kalbi temizlemeyi, her türlü hayırlı faaliyete iyi niyetle yönelmeyi ve her durumda yalnız Allah'ın rızasını gözetmeyi ifade eder.¹⁰⁰⁴ Fudayl b. İyâz'a, insanların hatırı için ameli terk etmek riya, onları memnun etmek için amel etmek şirk, bu iki durumdan kurtulmak ihlastır, şeklinde bir söz isnad edilmekle birlikte, ihlas, “kişinin amelini Allah'ın dışında şahid talep etmemesi”dir. Ayrıca ihlas, amelleri karışıklıktan, bulanıklıktan tasfiye etmektir, de denilmiştir.¹⁰⁰⁵

¹⁰⁰¹ Nasr, Seyyid Hüseyin, *İslâm'ın Kalbi*, çev. Ahmet Demirhan, Gelenek Yayıncılık, İstanbul, 2002, ss. 143, 144.

¹⁰⁰² İbn Manzûr, a.g.e., IV, 173- 175.

¹⁰⁰³ er-Râğıb, a.g.e., s. 221.

¹⁰⁰⁴ el-Ğazzâlî, *İhyâ*, IV, 379- 380.

¹⁰⁰⁵ el-Cürcânî, a.g.e., s. 70.

Kur'ân-ı Kerîm'de hulûs kökünden gelen kelimeler hem sözlük hem de terim anlamlarında 31 yerde geçmektedir.¹⁰⁰⁶ On yerde geçen “muhlisîne lehu'd-din” ifadesindeki ihlas kavramı “yalnızca Allah'a yönelip O'na kulluk etme, O'na güvenip O'ndan dilekte bulunma, sadece Allah'ın dinini tanıyıp din konusunda kendini Allah'a adama, tevhid inancının saflığını bâtil itikâdlarla zedelemekten sakınma, saf dindarlık” şeklinde hem şirke hem de riyaya zıt¹⁰⁰⁷ manalarda kullanılır¹⁰⁰⁸: Onlar ancak dini Allah'a has kılarak O'na ibadet etmekle emrolundular.”¹⁰⁰⁹ “İhlas” kelimesi, bir şeyi başka bir şeyin karışımından korumak ve hâlis, saf hâle getirmektir. Dolayısıyla, bir amel işleyen, onu ya sırf Allah için yapmıştır yahut Allah'tan başkası için yapmıştır. Veyahut da, her ikisi için yapmıştır. Bu üç takdire göre, Allah'ın rızası ya üstün(râcih), ya mecruh veyahut da başkasına müsavî tutulmuştur. Dördüncü bir ihtimal ise, insanın o şeyi her hangi bir gayesi olmaksızın yapmasıdır ki, bu imkansızdır. Çünkü bir sebep olmaksızın bir şey yapılmaz.

Birincisi Allah için ihlaslı olmaktır. Çünkü, insanı o işi yapmaya sevkeden Allah'ın rızasını talep etmektir. Ve insan bu sebebi başka bir sebep ile karıştırmamış, aksine onu başka şeylerin karışmasından korumuş ve hâlis kılmıştır. İşte ihlas budur.

İkincisi, Allah'tan başkası için ihlaslı değildir. Bunun Allah için ihlas olmayacağı açıktır.

Üçüncüsü, o işin iki şeyi de ihtivâ etmesi, fakat Allah rızası tarafının râcih olmasıdır. Bunun da, muhlislerden olması umulur. Çünkü bir şeye misliyle mukabele edilir. Böylece, fazla olan kısım, şâibelerden arınmış olarak kalmış olur.

Netice olarak diyebiliriz ki, birinci kısım, kesinlikle Allah için bir ihlasdır; ikinci kısmı da, Allah lütuf ve ihsanıyla, ihlas kısmına katabilir. Diğer kısımlara gelince bunlar kesinlikle ihlas değildir.¹⁰¹⁰

¹⁰⁰⁶ Abdülbâkî, a.g.e., s. 292.

¹⁰⁰⁷ Ateş, Süleyman, “İhlâs”, *T.D.V.İslâm Aansiklopedisi*, I-XXX (devam ediyor), İstanbul, 2000, XXI, 536.

¹⁰⁰⁸ el-A'râf, 7/ 29; el-Beyyine, 98/ 5.

¹⁰⁰⁹ el-Beyyine, 98/ 5.

¹⁰¹⁰ er-Râzî, a.g.e., XIX, 188- 189.

Başka bir âyette de Allah Teâlâ Allah'tan ittikâ edilmesi gerektiği uyarısından sonra şöyle buyurmuştur: “Ey Muhammed! “Ben Allah'a O'nun dininde ihlas edici olarak ibadet etmekle emrolundum” de.”¹⁰¹¹ Burada Allah mükellefiyetlere dikkat çekmiştir ki, onlarda iki çeşittir; İlki dinen câiz olmayanları yapmaktan sakınmak, diğeri ise dinen uygun olanları yapmak... birinci, gerekli olan sıradan ötürü, ikincisinden önce gelir. Cenâb-ı Hakk önce, uygun olmayan şeylerin yapılmamasını emrederek, “Rabb'inizden ittikâ edin” buyurmuştur. Çünkü ittikâ uygun olmayanlardan sakınmak demektir. Daha sonra bunun peşinden uygun olanları yapmayı emrederek ,”Ey Muhammed! “Ben Allah'a O'nun dininde ihlas edici olarak ibadet etmekle emrolundum” de” buyurmuştur.¹⁰¹²

Ameli Allah'a hâlis kılma konusunda Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Üç şey vardır ki, onlar üzere olduğu sürece Müslüman kimsenin kalbi kin barındırmaz: Devlet adamlarına samimi sûrette(tavsiye ve) nasihatta bulunmak, her hâlükarda İslam cemaati ile olmak ve ameli Allah Teâlâ'ya hâlis kılmak.”¹⁰¹³ Yine O şöyle buyurmuştur: “Ameller niyetlere göredir. Herkes için niyet ettiği vardır.”¹⁰¹⁴

Kulun her türlü işinde bir niyet bulunmalıdır. Hareketi de hareketsizliği de niyetle olmalıdır. Bir şeye koşması veya terk etmesi de niyete binaen olmalıdır. Her nev'i dünyevî ve uhrevî iş ve amelin belkemiğini oluşturan hareket ve sükûn durumundaki niyet, kulun hesaba çekileceği fiillerin başında gelir.

Kul, her ikisinde de belli bir niyete sahip olmak ve ihlaslı davranmak durumundadır. Kul, hareket ve hareketsizlik kapsamında değerlendirilen bütün fiillerinin Allah rızasına uygunluğuna dikkat etmelidir.¹⁰¹⁵

¹⁰¹¹ ez-Zümer, 39/ 11.

¹⁰¹² er-Râzî, a.g.e., XIX, 149.

¹⁰¹³ İbn Mâce, a.g.e., “*el-Mukaddime*”, 18, “*el-Menâsik*”, 76; ed-Dârimî, a.g.e., “*el-Mukaddime*”, 24; İbn Hanbel, a.g.e., III, 225, IV, 80, 82, V, 183.

¹⁰¹⁴ el-Buhârî, a.g.e., “*Bed'ü'l-Vahy*”, 1, “*el-İman*”, 41, “*el-İkrâh*”, Giriş, “*en-Nikâh*”, 5, “*et-Talâk*”, 11, “*Menâkibü'l-Ensâr*”, 45, “*el-İtk*”, 6, “*el-Eymân*”, 23, “*Hıyel*”, 1; Müslim, a.g.e., “*el-İmâre*”, 155; Ebû Dâvûd, a.g.e., “*et-Talâk*”, 11; et-Tirmizî, a.g.e., “*Fezâilü'l-Cihâd*”, 16; en-Nesaî, a.g.e., “*et-Tahâret*”, 59, “*et-Talâk*”, 24, “*el-Eymân*”, 19; İbn Mâce, a.g.e., “*ez-Zühd*”, 26; İbn Hanbel, a.g.e., I, 25, 43.

¹⁰¹⁵ Ebû Talib el-Mekkî, a.g.e., IV, 59.

Âyetlerde bildirildiği üzere şeytan, ihlaslı kişilere zarar veremeyeceğini itiraf etmiştir.¹⁰¹⁶ Bu nedenle Kur’ân’da ihlas peygamberlerin en önemli vasıfları arasında sayılmıştır.¹⁰¹⁷ İslam dininin temelinin tevhid olması ve bu tevhid inancını en iyi ve en hâlis şekilde yansıtmaları hasebiyle de Kur’ân’ın 112. sûresine “ihlas” adı verilmiştir.

Sûfilere göre yukarıda ihlas kategorisinde ele alınanlar avâmın ihlasıdır. Havâsın ihlası ise, amelden ameli görmeyi bile çıkarmaktır. Yani kul yaptığı amel ile gurura kapılmaz ve bu amel karşılığında sevab hak ettiğine inanmaz. Çünkü o, ameliyle Allah’ı razı edemez ve yüce katına bu amelin yaraşmadığını da bilir; muhlis ödülü, kendisinden değil, Allah’ın ikramı ve vergisi olarak görür.¹⁰¹⁸

Kalbde doğup gelişen “iman” olgusunda mevcûd bulunan niteliklerden birisi de ihlasdır. İmanın tarifini, onun özelliklerinden hareketle tanımlamaya kalkışan kimse, imanın unsurlarından birinin samimiyet ve içtenlikle bağlanma olduğunu, riya ve ikiyüzlülük gibi samimiyete gölge düşüren unsurları bünyesinde barındırmadığını ifade edecektir.

Kur’ân-ı Kerîm, inanç konusunda samimiyetsizlik, ikiyüzlülük, riyakarlık yapmaları dolayısıyla münafıkları yerer ve onların bu psikolojik durumlarını hastalık olarak değerlendirir:¹⁰¹⁹ “Söyle (onlara): Allah, bizim de sizin de Rabb’iniz iken, O’nun hakkında bizimle tartışıyor musunuz? Bizim yaptıklarımız bize, sizin yaptıklarınız size aittir. Biz O’na gönülden bağlananlarız.”¹⁰²⁰

İhlas sahibi olarak mü’minler gönülden Allah’a bağlanan, ibadetlerinde içtenlikle O’na yönelen¹⁰²¹ -ki, ihlas Kur’ân’da imanın zorunlu bir uzantısı olarak ısrarla vurgulanan amelin, özüdür-¹⁰²² O’ndan başka hiçbir bâtil ilâha samimiyet, sempati duymayan kimselerdir.¹⁰²³

¹⁰¹⁶ el-Hicr, 15/ 40; Sâd, 38/ 83.

¹⁰¹⁷ Yûnus, 10/ 24; Meryem, 19/ 51; Sâd, 38/ 45- 46.

¹⁰¹⁸ el-Kuşeyrî, a.g.e., ss. 187- 189; el-Ğazzâlî, *Kimyâ-yı Sa’âdet*, ss. 607- 625; el-Kâşânî, a.g.e., ss. 43- 44.

¹⁰¹⁹ Kasapoğlu, a.g.e., ss. 83- 84.

¹⁰²⁰ el-Bakara, 2/ 139.

¹⁰²¹ Kasapoğlu, a.g.e., s. 84.

¹⁰²² Yılmaz, a.g.e., s. 70.

¹⁰²³ Elmalılı, a.g.e., I, 517.

İhlas takvâya götüren yoldur. Kulun iyi niyetle, samimi ve içtenlikle inanıp salihat işleme, ona müttakî bir kul olma özelliği kazandırır. Aynı zamanda ihlas takvânın batını yönüdür. Şekil ve davranış itibariyle hudûdullahâ riâyet eden mü'min, batınî açıdan da samimi olması ve amelini bulanıklıktan tasfiye etmesi ile bütünü tamamlar. İhlas olmadan müttakî olunmaz; müttakî bir mü'min de hiçbir amelinde ihlassız hareket etmez.

5) Zikir

Zikir kelimesi, sözlükte, “ bir şeyi anma, telaffuz etme, öğüt alma, öğüt verme, bir şeyi hıfz etme, şeref, şan, şöhret” gibi manalara gelir.¹⁰²⁴ Dînî literatürde zikir kavramı, Allah'ı anmak, O'nu hatırdan çıkarmamak, unutmamak, Kur'ân-ı Kerîm, dua, niyâz-ı ilâhî, tesbih, şükür, tâat, Kur'ân-ı Kerîm tilaveti gibi pek çok anlamı içerir.¹⁰²⁵ Mutasavvıflardan Vâsitî zikri, “Allah'ı şiddetle sevmek ve korkusunun galibiyeti altında bulunmak hâli içinde, gaflet meydanından müşahade (ve mürakebe) fezasına çıkmaktır” şeklinde tanımlamıştır. Ayrıca sûfiler zikri kalb ile zikir ve dil ile zikir olmak üzere ikiye ayırmışlardır ve kemal olanın hem dil ile hem de kalb ile yapılan zikir olduğunu söylemişlerdir.¹⁰²⁶

¹⁰²⁴ İbn Manzûr, a.g.e., V, 48- 51.

¹⁰²⁵ er-Râğıb, a.g.e., ss. 259- 260.

¹⁰²⁶ el-Kuşeyrî, a.g.e., s. 301, 302; ayrıca bkz. el-Hucvirî, a.g.e., ss. 547- 548; el-Makdisî, Ebû Abdillâh Şemseddîn Muhammed b. Müflih b. Muhammed b. Müflih (ö. 763/ 1362), *el-Âdâbü's-Şer'iyye ve'l-Minehü'l-Mer'iyye*, Müessesetü Kurtuba, Kâhire, ts., II, 102- 103; el-Ğazzâlî, *Kimyâ-yı Sa'âdet*, ss. 162- 165; İbn Kayyım el-Cevziyye, *Zâdü'l-Me'âd*, II, 383- 427; a.g.mf., *el-Fevâid*, tahrîc, Ahmed Râtip 'Armûş, 7.bs., Dâru'n-Nefâis, Beyrût, 1986, ss. 166- 168; el-Bikâi, Ebû'l-Hasen Burhâneddîn İbrâhîm b. Ömer b. Hasen (885/ 1480), *İnâretü'l-Fikr bimâ hüve'l-Hakk fî Keyfiyyeti'z-Zikr*, tah. Süleymân b. Müslim el-Harş, Mektebetü'l-'Ubeykân, Riyâd, 1421/ 2001, s. 94 vd.; İbn Allan, Muhammed b. Alî b. Muhammed Allan el-Bekrî es-Sıddıkî (1057/ 1647), *el-Futuhâtü'r-Rabbaniyye 'ale'l-Ezkâri'n-Neveviyye*, I-VII, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, yy., ts., I, 264 vd; et-Tâlibî, Ammâr, *Kitabu Âsâr İbn Bâdis*, 2.bs., I-IV, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrût, 1983, I, 316 vd; Dernika, Muhammed Ahmed, *es-Seyyid Muhammed Reşid Rızâ*, Dâru'l-Îmân, Trablus, 1406/ 1986, s. 243 vd; es-Sabbağ, Muhammed b. Lütfi, *et-Tasvîru'l-Fennî fî'l-Hadisi'n-Nevevî*, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrût, 1988, ss. 386- 417; el-Cebrî, Abdülmute'âl Muhammed, *el-Müştehir mine'l-Hadis*, Mektebetü Vehbe, Kâhire, 1987, ss. 176- 178; es-Sabbağ, Mahmûd, *ez-Zikr fî'l-Kur'âni'l-Kerîm ve's-Sünneti'l-Mutahhare*, Dâru'l-İ'tisâm, Kâhire, ts.; Alî, Mûsâ Muhammed, *Hakikatü't-Teveşşül ve'l-Vesîle 'alâ Dav'i'l-Kitab ve's-Sünne*, 2.bs., 'Âlemü'l-Kütüb, Beyrût, 1405/ 1985, s. 393 vd; Kal'acî, I, 905- 910; Haşşâd, 'Anter Ahmed, “Zikir”, *Mecelletü'l-Ezher*, c. IV, sy. 7, Kâhire, 1973, ss. 623- 626; Hamdî, Mahmûd, *Zikr*, el-Mevsû'atü'l-İslâmiyyetü'l-'Âmme, Kâhire, 1422/ 2001, ss. 660- 661; Izutsu, *İbn Arabî'nin Fusûs'undaki Anahtar Kavramlar*, çev. Ahmed Yüksel Özemre, 3.bs., Kaknüs Yayınları, İstanbul, 1999, s. 330; Ateş, Süleyman, “Zikir”, *A.Ü.İ.F. Dergisi*, c. XIV, Ankara, 1967, ss. 235- 244; Yıldız, Mehmet, Kur'ân-ı Kerîm'de Zikir Kavramı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri, 1995; Şimşek, Jale, “Kur'ân Açısından Zikir Kavramı”, *D.Ü.İ.F. Dergisi*, c. II, Diyarbakır, 2000, ss. 317- 338.

Zikir kavramı, Kur'ân-ı Kerîm'de 292 âyette geçmektedir.¹⁰²⁷ Zikir, Kur'ân'da “haber, tevhid, kamer, Kur'ân, Tevrât, şeref, tâat, hıfz, beyan, gayb, levh-i mahfûz” gibi manalarda kullanılır.¹⁰²⁸

Kur'ân-ı Kerîm'de zikir ve takvâ kavramlarının bir arada zikredildiği âyetlerde, zikir, genel olarak “nasihat, öğüt, tefekkür, vahiy” anlamlarını içermektedir: “Hani sizden bir mîsâk almıştık, Tûr'u da üstünüze kaldırmıştık. Size verdiğimiz kuvvetle tutun ve onda olanları hatırlayın. Ta ki müttakîlerden olasınız.”¹⁰²⁹ Allah Teâlâ'nın “onda olanı hatırlayın” ifadesi, “Kitapta olan şeyleri ezberleyin, onları öğrenin, unutmayın ve onu ihmal etmeyin.”¹⁰³⁰ “Size kitapta verdiğimiz hükümleri kuvvetle tutun, meşakkat ve zorluklarına katlanma azmiyle tutun.” manasındadır.¹⁰³¹ Âyetin devamında “Umulur ki, bu, kuvvetle tutma ve hatırlama sizi takvâyâ götürür.” buyurulmuştur. Allah'ı zikir/ tefekkür kalpte takvâ gibi bir nimetle sonuçlanır; çünkü bu işi yapan zâkir, tamamen masivâdan uzaklaşır ve kalbini, her şeyiyle kendini vermiş olduğu Allah Teâlâ'ya yöneltir.¹⁰³² Âyet, ayrıca öğüt alan, hatırlayan kimselerin niteliğini “müttakîler” ifadesiyle ortaya koymuştur.

Bir başka âyette Allah'ı anmanın gerçeği görmeye vesîle olduğunu vurgulamak¹⁰³³ için şöyle buyurulmuştur: “Allah'tan sakınanlar şeytan tarafından bir vesveseye uğrayınca Allah'ı anar ve hemen gerçeği görürler.”¹⁰³⁴ Şeytanın vesvesesine karşılık insanların zihinlerinde Allah'ı anma ve hatırlama düşüncesi mevcut olduğunda, şeytanın hayal ve sıkıntılarının insanı rahatsız edip basması yok olur, bunun yerini basîret, inkişaf ve tecelli alarak, şeytanın vesvesesinden kurtulmak mümkün olur.¹⁰³⁵

Yine Allah Teâlâ rahmet-i ilâhiyyeye ulaşmanın yolunu göstermek üzere şöyle buyurmuştur: “Sizi uyarabilsin ve siz de Allah'tan sakınıp O'nun rahmetiyle onurlanasınız diye size kendi içinizden birinin eliyle Rabb'inizden bir haber gelmesini

¹⁰²⁷ Abdülbâkî, a.g.e., ss. 332- 338.

¹⁰²⁸ İbnü'l-Cevzî, *Nüzhet*, ss. 301- 306.

¹⁰²⁹ el-Bakara, 2/ 63; benzer âyetler için bkz. el-En'âm, 6/ 69; el-A'râf, 7/ 171.

¹⁰³⁰ er-Râzî, a.g.e., III, 108.

¹⁰³¹ er-Râzî, a.g.e., XV, 45.

¹⁰³² Afîfî, *et-Tasavvuf*, s. 291.

¹⁰³³ Koçar, Mûsâ, “İslâm İnançları Açısından Zikir”, *S.D.Ü.İ.F. Dergisi*, sy. 6, Isparta, 1999, s. 112.

¹⁰³⁴ el-A'râf, 7/ 201.

¹⁰³⁵ er-Râzî, a.g.e., XI, 216.

niçin yadırgıyorsunuz?”¹⁰³⁶ Âyette Hakk Teâlâ, peygamberi ve vahyi gönderiş sebebini beyan etmek üzere “sizi uyarmak için” buyurmuş; uyarmasının sebebini beyan üzere “sizin sakınmanız için” buyurmuş; daha sonra da niçin ittikâ etmeleri gerektiğini belirterek “o sayede rahmete nâil olabilmeniz için” buyurmuştur. Bu tertip, son derece güzeldir; çünkü peygamber gönderilmekten [Kur’ân’ı indirmekten (zikir)] maksat “inzar” etmedir; bu uyarmadan maksat, yapılmaması gereken şeylerden sakınma (takvâ)dır; takvâdan maksat ise âhirette rahmet-i ilâhiyyeyi elde etmektir.¹⁰³⁷

6) Dua

Dua kavramı, sözlükte, “çağırarak, seslenmek, istemek; yardım talep etmek, davet etmek” manalarına gelir.¹⁰³⁸ Istilâhî olarak dua, Allah’ın yüceliği karşısında kulun aczini itirâf etmesini, sevgi ve tazim duyguları içinde lütuf ve yardımını dilemesini ifade eder. Arapçada kullanıldığı harf-i cere göre dua kelimesi, bir kimse için hayır duada veya bedduada bulunmak anlamlarını da taşır.¹⁰³⁹ Duadan maksat, kulların, kulluklarını göstermeleri, Yüce Allah’ın ilâhî kudreti karşısındaki güçsüzlüklerini, âciz oluşlarını idrak etmeleridir. Böyle olunca, O’na dua etmek Cenâb-ı Hakk’ın ilâhî kudretini her şeyden fazla büyükleme ve hürmet etmektir.¹⁰⁴⁰

¹⁰³⁶ el-A’râf, 7/ 63.

¹⁰³⁷ er-Râzî, a.e., X, 471.

¹⁰³⁸ İbn Manzûr, a.g.e., IV, 359- 363.

¹⁰³⁹ Cilâci, Osman, “Dua”, *T.D.V.İslâm Ansiklopedisi*, I-XXX (devam ediyor), İstanbul, 1994, IX, 529.

¹⁰⁴⁰ Tunç, Cihad, “İslâm Dîninde Zikir ve Dua”, *E.Ü.İ.F. Dergisi*, sy. 5, Kayseri, 1988, s. 37; Dua hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Kuteybe, *Kitabü ‘Uyûni’l-Ahbâr*, I-II, Dâru Kütübî’l-İlmiyye, Beyrût, ts., II, 277- 290; en-Nesâî, *Amelü’l-Yevm ve’l-Leyle*, mukaddime: Farûk Hamâde, Müessesetü’l-Kütübî’l-Sekâfiyye, Beyrût, 1406/ 1986, s. 117 vd.; el-Makdisî, *el-Âdâbü’ş-Şer’iyye*, II, 272- 282; el-Kuşeyrî, a.g.e., ss. 351- 358; el-Husaynî, Muhammed Rızâ, “*min Edebi’d-Dua fi’l-İslâm*”, Turâsunâ, c. IV, ‘Aded, 1, İran, 1409h., ss. 10-34; Muhammed, Sâbir, “Du’â”, *Mecelletü’l-Ezher*, c. LVII, sy. 7, Kâhire, 1985, ss. 1095- 1123; Kal’acî, *el-Mevsû’atü’l-Fıkhiyyetü’l-Müyyesserâ*, I-II, Dâru’n-Nefâis, Beyrût, 1421/ 2000, I, 493 vd.; Ca’feriyân, Rasûl, “Edebü’d-Du’â”, *Name-yi Müfid*, c. II, sy. 5, 1375/ 1996, s. 205- 234; el-‘Useymîn, Muhammed b. Sâlih, *el-Kavlü’l-Müfid ‘ala Kitabi’t-Tevhîd*, tah. Süleymân b. Abdillâh b. Hamud Ebû’l-Hayl, Halid b. Alî b. Muhammed Müşeykih, I-III, Dâru’l-‘Asime, Riyâd, 1415/ 1995, III, 107 vd.; Cullmann, Oscar, *Prayer in the New Testament*, Scm Press Ltd, London, 1995; Cilâci, Osman, “Du’â ve İbâdet”, *Diyânet Dergisi*, c. XI/ 5, 1972, s. 284 vd.; a.g.mf., *İlâhî Dînlerde Dualar: Psiko-Sosyal Açından*, Arı Yayınevi, Konya, 1982; Şadi, Eren, *Kur’ân’da Dua*, Işık Yayınları, İzmir, 1994; Aykaç, Mehmet, “İslâm’da Dua ve İbn Beşküval’in “Kitabü’l-Müsteğîsîn” İsimli Dua Kitabı”, *Diyânet Dergisi*, c. XIII, sy. 4, 1995, ss. 15- 26; Kılıç, Sadık, “İslâm Geleneğinde Hususi Dualar”, *E.A.Ü.İ.F. Dergisi*, sy. 14, Erzurum, 1999, ss. 5-24; Koç, Mustafa, “Ergenlik Döneminde Dua ve İbâdet Algılarının Ruh Sağlığına Etkileri”, *S.Ü.İ.F. Dergisi*, sy. 10, Sakarya, 2004, ss. 115- 158; Carrel, Alexis- Şeriatî, Alî, *Dua*, çev. Ali Erçetin, Birleşik Yayıncılık, İstanbul, 1999.

Kur'ân-ı Kerîm'de doğrudan doğruya dua konularını içeren 200 kadar âyet bulunmaktadır. Bunun dışında tevbe ve istiğfar gibi kulu Allah'a yönlendiren ve kulun Allah'a dileklerini ifade eden çok sayıda âyet bulunmaktadır.¹⁰⁴¹ Dua kavramı, Kur'ân-ı Kerîm'de "kavl, ibadet, furkân, nidâ, isti'âne, suâl, istifham ve 'azab" gibi manalarda kullanılmaktadır.¹⁰⁴²

Allah ile insan arasındaki sözlü iletişim vahiy ve duadır. Vahiy yukarıdan aşağıya, Allah'tan insana doğru olan bir çeşit özel konuşmadır. Dua ise, aşağıdan yukarıya, insandan Allah'a doğrudur. Dua kalbin Allah ile konuşmasıdır. Allah âyetlerini indirdiği zaman insanın bunlara ya "tasdik" veya "tekzib" şeklinde cevap vermesini ister. Tıpkı buradaki gibi insan da dua hareketinin Allah tarafından cevaplandırılmasını ister ancak insanın bu talebi olumlu karşılık alabileceğini düşünmesi yönündedir. Başka deyişle insan, arzusunun kabul edilmesi amacıyla Allah'a yalvarır.¹⁰⁴³

Kur'ân'a göre, dua edene Allah karşılık verir.¹⁰⁴⁴ Bu, duaya cevap verme durumu Kur'ân'da "cevaba hazır olma" anlamındaki isticâbe fiili ile ifade edilir.¹⁰⁴⁵ Ayrıca Kur'ân'da Allah'ı anan kimsenin Allah tarafından anılacağı da haber verilir.¹⁰⁴⁶

Gerek ihtiyaçlar ve hatalar yüzünden Allah'a başvurmak, gerekse nimeti sebebiyle O'nu hatırlamak ve anmak kişide psikolojik bakımdan bir rahatlık, huzur ve mutluluk doğurmasının¹⁰⁴⁷ yanında¹⁰⁴⁸ ahlâkî arınmaya ve yücelmeye de sebebiyet vermekte, gelişim ve değişimin safhalarında takılma ve saplantılı davranışlara yönelmenin önlenmesinde yapıcı ve geliştirici bir rol oynamaktadır.¹⁰⁴⁹ Mü'min, duasıyla Allah'a başvurur, O'nu hatırlar ve anar. Buna ilaveten mü'min dua ederek

¹⁰⁴¹ Abdülbâkî, a.g.e., ss. 316- 320.

¹⁰⁴² İbnü'l- Cevzî, *Nüzhet*, ss. 292- 294.

¹⁰⁴³ İzutsu, *Kur'ân'da Allah ve İnsân*, s. 244, 246, 247.

¹⁰⁴⁴ el-Mü'min, 40/ 60.

¹⁰⁴⁵ İzutsu, a.e., s. 248.

¹⁰⁴⁶ el-Bakara, 2/ 152.

¹⁰⁴⁷ Parladır, Selâhattin, "Dua", *T.D.V.İslâm Aansiklopedisi*, I-XXX (devam ediyor), İstanbul, 1994, IX, 533.

¹⁰⁴⁸ er-Ra'd, 13/ 28; el-A'lâ, 87/ 15; et-Tirmizî, a.g.e., "ed-Da'avat", 7; İbn Mâce, a.g.e., "el-Edeb", 53.

¹⁰⁴⁹ el-Ğazzâlî, *İhyâ*, I, 197, 302.

arınır, yücelir ve saplantıdan uzak, bilinç düzeyinde sorumluluğunun farkına varan duyarlı bir müttakî olur. Ayrıca dua için gerekli olan Allah'a derin saygı ve tazim ancak müttakîlere has bir özelliktir.

el-Ğazzâlî her olayın belli bir sebebe bağlı olduğunu belirterek şöyle devam eder: “Örneğin kalkanın, oktan korunma; suyun, bitkilerin büyümesi için birer sebep olması gibi duada sıkıntı, belâ ve mihnetten uzaklaşmak ve Allah'ın merhametine nâil olmak için bir sebeptir.”¹⁰⁵⁰ Yani dua aynı zamanda mü'minin kendini sıkıntı ve belâlardan koruması için sarıldığı bir kalkandır. İttikânın da gerçek anlamının kişinin kendini tehlikelerden korumasını sağlayan bir engel olduğu hatırlanırsa takvâ ile dua arasındaki paralellik dikkatlerden kaçmaz.

7) Şükür

Şükür kelimesi, sözlükte, “kişinin nimet vereni bilmesi” manasına gelir.¹⁰⁵¹ Lisan ile, beden ile veya kalb ile olması müsâvidir. Senâ, ihsanın zikri ile muhsine yapılır. Dolayısıyla kul da Allah'a şükreder.¹⁰⁵² Kulun Allah'a şükürü, nimeti nefisinden bilmemesi, Allah'tan bilmesi ve tâat ve ibadetleri ifâ ile olur.¹⁰⁵³

Mutasavvıflar şükürü, özde birleşen ancak lafızları farklı olan şekillerde tanımlamışlardır: Ebû Osman, “Şükür, şükürden âciz kalındığını idrak etmektir.” demiştir. Ruveym, şükürü: “Şükür, şükretmek için bütün gücü sarfetmektir.” şeklinde tanımlarken Cüneyd-i Bağdâdî, “Şükür, kendini nimete ehil ve layık görmemendir.” demiştir. Şükür denilince, bundan, âlimlerin sözden ibaret olan lisânî şükürleri anlaşılır. Şükür denilince, bundan, âbidlerin fiil nevinden olan vasıfları anlaşılır. Şükür denilince, bundan, âriflerin bütün hâllerinde Allah için istikamet üzere bulunmaları anlaşılır.¹⁰⁵⁴

¹⁰⁵⁰ el-Ğazzâlî, *İhyâ*, I, 328- 329.

¹⁰⁵¹ İbn Manzûr, a.g.e., VII, 170- 173; el-Cürcânî, a.g.e., s. 203.

¹⁰⁵² el-Cürcânî, a.g.e., a.y.

¹⁰⁵³ İbn Manzûr, a.g.e., VII, 170.

¹⁰⁵⁴ el-Kuşeyrî, a.g.e., s. 259.

Şükür kavramı, Kur'ân-ı Kerîm'de 75 yerde geçmektedir.¹⁰⁵⁵ Kur'ân'daki âyetler, insanların zihninde derin bir minnettarlık hissi uyandırmak içindir; ve bu, bilhassa O'nun sınırsız rahmet ve merhamet sahibi olarak tanıtıldığı âyetler için geçerlidir. Kur'ân Allah'ın insanlara nimetlerini vurgular. Kendisine bahşolunan bütün bu değerli ikramlar karşılığında insandan beklenen ise Allah'a derin bir şükran beslemesidir. Bu dünyada insan varlığının devamına ve muhafazasına şu ya da bu şekilde katkıda bulunan herşey¹⁰⁵⁶ karşılığında şükürü gerektiren bir nimettir.

Şükür ve takvâ, insanın, Allah'ın âyetlerine karşı yerli yerinde iki tepki türünün adıdır:¹⁰⁵⁷ *“Zira, siz son derece zayıfken Allah, Bedir'de size yardım etmişti. O hâlde Allah'a karşı sorumluluk bilinci duyun ki şükredenlerden olasınız.”*¹⁰⁵⁸ Şükür ya kalp, ya lisan veyahut da uzuvlarla olur. Kalp ile olan şükür, ya nimetin nimet verenden sudûr ettiğini bilmek veya lisanı ve uzuvları O'na tebcil etmeye arz etmekle olur.

Lisan ve uzuvlarla Cenâb-ı Hakk'ı tazim etmek; kalbî azm, dil ile ikrar ve uzuvlarla amel ile tahakkuk eder.

Lisan ile şükretmeye gelince, bu, kişinin Cenâb-ı Hakk'ın nimet verici olduğunu itiraf etmesi veya O'na medh-u senâ etmesiyle gerçekleşir.

Uzuvların şükretmesi ise, Cenâb-ı Hakk'ın tazim edildiğine delalet eden fiillerin uzuvlar tarafından yerine getirilmesidir.¹⁰⁵⁹ Dolayısıyla âyette kalb, lisan ve uzuvların bir bütün olarak Allah'tan ittikâ etmesi, mü'minlerin bu unsurlar vasıtasıyla şükreden kimseler kategorisine dahil olmasının ön şartı olarak sunulmuştur.

bb- Amelî (ve mukayyet) nitelikli kullanımlar

Bir önceki bölümde ittikânın dolaylı müteradiflerinden nazarî boyutta olanları ele alınmasına mukabil bu bölüm aynı tarzda olup amelî içeriğe sahip olanları

¹⁰⁵⁵ Abdülbâkî, a.g.e., ss. 474- 475.

¹⁰⁵⁶ Izutsu, *Kur'ân'da Dîni ve Ahlâkî Kavramlar*, ss. 305- 306.

¹⁰⁵⁷ Izutsu, a.e., s. 304.

¹⁰⁵⁸ Âl-i İmrân, 3/ 123.

¹⁰⁵⁹ er-Râzî, a.g.e., IV, 250.

kapsamaktadır. Bunlar da genel olarak itâat, ibadet, adalet, salah, hayr, birr ve sabır üst başlıkları altında ele alınabilir.

1) İtâat

İtâat kavramı, sözlükte, “baş eğmek, emredileni yerine getirmek, söz dinlemek”¹⁰⁶⁰ manalarına gelmektedir. Aslında masdar ismi olan “tâat” de itâat gibi kullanılır. İtâat kavramının biri itâat eden, diğeri ise itâat edilen olmak üzere iki yönü vardır. İtâat, meşru emir ve isteklere uyma anlamında bir terimdir.¹⁰⁶¹

İtâat kelimesi Kur’ân’da geçmemekle birlikte üç âyette “tâat” ismi yer almakta, bunun dışında yedisi isim, diğeri ise fiil kalıplarında olmak üzere itâat kavramı seksen beş yerde geçmekte, kırk iki âyette de aynı kökten gelip “güç yetirmek” manasında kullanılan “istitaat” kavramı yer almaktadır.¹⁰⁶²

Bir âyette itâat edilmesi gerekenler Allah, Allah’ın Rasûlü ve yöneticiler olmak üzere üç kategoride ele alınmıştır.¹⁰⁶³ Bunlara, diğeri âyetlerde “ihsan” ve “birr” kavramlarıyla ifade edilen anne babaya itâati de eklemek mümkündür.¹⁰⁶⁴ Şüphe yok ki, Allah’a itâat, kavramın esasını oluşturur, Kur’ân’a göre bütün olarak fizikî dünya mutlak bilgi ve kudretle onu yaratana itâat etmektedir.¹⁰⁶⁵ Kâinatta tevhidin sağlanması insanın da yaratıcısına itâat etmesiyle gerçekleşeceğinden insan birçok âyette Allah’a itâate çağrılmaktadır. Beşerî açıdan itâat fiili, tabii ve bilinçli bir canlı olan insan için kaçınılmaz bir davranış biçimi olmakla birlikte, itâatin objesini seçme konusunda insan özgür bırakılmıştır. Bu dünyada yalnızca insan bir varlığa itâat etme veya etmeme serbestliğine sahiptir.¹⁰⁶⁶

¹⁰⁶⁰ İbn Manzûr, a.g.e., II, 13, 14.

¹⁰⁶¹ Alper, Ömer Mahir, “İtâat”, *T.D.V.İslâm Aansiklopedisi*, I-XXX (devam ediyor), İstanbul, 2001, XXIII, 444.

¹⁰⁶² Abdülbâkî, a.g.e., ss. 183- 186.

¹⁰⁶³ en-Nisâ, 4/ 59.

¹⁰⁶⁴ el-İsrâ, 17/ 23; Meryem, 19/ 14, 32.

¹⁰⁶⁵ Fussilet, 41/ 11, er-Rahmân, 55/ 6.

¹⁰⁶⁶ Alper, a.g.mk., s. 444.

Allah'a ve Rasûlü'ne itâati emreden bazı âyetler itâatin imanın bir sonucu ve mü'min olmanın temel özelliği olduğunu belirtir:¹⁰⁶⁷ “Mü'minlerdenseniz Allah'a Rasûlü'ne itâat edin.” Bu âyette Hakk Teâlâ, Rasûlün sizi kendisine davet ve teşvik ettiği o iman, ancak Rasûle tâati iltizam edip üstlenmekle olur. Dolayısıyla, Rasûle itâat etme dairesinin dışında kalmaktan sakınınız, manasını kasetmiştir.¹⁰⁶⁸

Allah Teâlâ, “*Dostlar o gün birbirine düşmandır; takvâ sahipleri müstesnâ. (Ey benim) âyetlerime iman edip de Müslüman olan kullarım! Bugün size korku yoktur. Siz, mahzun da olmayacaksınız.*”¹⁰⁶⁹ buyurmuştur. Bu, “Bu dünyada dost olanlar, o âhîret gününde birbirine düşman olacaktır.” demektir. Dostluklar, günah ve küfür üzerine kurulunca, kıyâmet gününde düşmanlığa dönüşür. Müttakîler, yani birbirine karşı dostluklarını iman ve takvâ temeli üzerine bina eden muvahhidlere gelince, bunların dostlukları o günde düşmanlığa dönüşmez.

Dünyada iken aralarında sevgi ve muhabbet bulunan kimseler, eğer bu sevgilerini, dünyalık ve dünyanın hoşluklarını elde etmek maksadıyla kurmuşlarsa, bu arzu ve neticeler kıyâmette devam etmez, aksine orada bir takım elem ve belâların meydana gelmesine sebep olur. Böylece de dünyadaki bu sevgi, kıyâmette öfke ve nefrete dönüşür. Fakat dünyadaki sevgilerini gerçekleştiren sebep, muhabbetullâh, Allah'a hizmet ve Allah'a itâattaki ortak nokta olursa, işte bu sebep değişmez ve yerini başka bir şeye bırakmaz. Böylece kıyâmette de sürüp gider ve hatta dünyadakinden daha güçlü, daha temiz, daha mükemmel ve daha üstün olur.¹⁰⁷⁰

İtâat konusundaki âyetler incelendiğinde, bu görevin şuursuzca değil Allah ve Rasûlü'nün çağrısının iyi bir şekilde anlaşılması ve mesajın gerçek manada kavranması ile yerine getirilebileceği¹⁰⁷¹ görülür. Nitekim dört âyette “itâat” fiili “semi'nâ” fiilinden sonra yer almıştır.¹⁰⁷² Bunlardan bir âyette Hak Teâlâ şöyle buyurmuştur: “O

¹⁰⁶⁷ el-Enfâl, 8/ 1; en-Nûr, 24/ 51.

¹⁰⁶⁸ er-Râzî, a.g.e., XI, 242; IX, 272; XVIII, 301; XXII, 144.

¹⁰⁶⁹ Zührûf, 43/ 67, 68, 69.

¹⁰⁷⁰ er-Râzî, a.g.e., XIX, 542.

¹⁰⁷¹ Alper, a.g.mk., s. 444.

¹⁰⁷² el- Bakara, 2/ 285; en-Nisâ, 4/ 46; el-Mâide, 5/ 7; en- Nûr, 24/ 51.

peygamber de kendisine Rabb'inden indirilene iman etti, müminler de... (Onlardan) her biri, Allah'a, O'nun meleklerine, kitaplarına ve peygamberlerine inandı. "Sen'in peygamberlerinden hiç birini, diğerlerinden ayırmayız, dinledik, itâat ettik. Affını dileriz ya Rabb'i! Varış ancak sanadır" dediler."¹⁰⁷³ Allah Teâlâ, bu müminlerin imanını vasfedince, bundan sonra onları "dinledik, itâat ettik" demekle nitelemiştir. Buna göre âyetteki "dinledik" sözünden murad, zâhirî dinleme değildir. Çünkü zâhiren dinleme bir övgüye layık değildir. Bilakis bu ifadeden murad, "biz onu akıl kulaklarımızla dinledik" yani, "onu anladık ve doğru olarak bildik; emredersiniz, kesin olarak meleklerin ve peygamberlerin lisanı üzere bize gelmiş olan bütün mükellefiyetlerin hak ve gerçek olduğunu, kabul edilmesinin vacib olduğunu bildik" manasıdır.¹⁰⁷⁴ Kur'ân'da kabul etme ve anlama manasında (semi'a) fiili kullanılmıştır.¹⁰⁷⁵

Allah Teâlâ bundan sonra "itâat ettik" buyurmuştur. Bu ifade, mükellefler konusunda onların inançlarının sahih olduğuna delalet ettiği gibi, mükellefiyetler konusunda da onlardan hiç birisini ihlal etmediklerine de delalet eder.¹⁰⁷⁶ Bu ise, onların, bunu zihnî açıdan bilinç düzeyinde kabul ettiklerine ve müttakî kulların vasıflarıyla muttasıf olarak emirleri yerine getirip nehiylerden sakınarak hudûdullahâ riâyet ettiklerine, işaret eder.

2) İbadet

Sözlükte, "boyun eğme, alçak gönüllülük, itâat, kulluk, tapma, tapınma"¹⁰⁷⁷ manalarına gelir. Dînî terminolojide ise, mükellefin Rabb'ini tazim için nefsinin ya da hevasının hilâfına davranış sergilemesidir.¹⁰⁷⁸ İbadet, insanın Allah'a saygı, sevgi ve itâatini göstermek, O'nun hoşnutluğunu kazanmak niyetiyle ortaya koyduğu belirli tutum ve gerçekleştirdiği davranışlar için kullanıldığı gibi daha genel olarak aynı

¹⁰⁷³ el-Bakara, 2/ 285.

¹⁰⁷⁴ er- Râzî, a.g.e., IV, 408.

¹⁰⁷⁵ Kâf, 50/ 37.

¹⁰⁷⁶ er-Râzî, a.g.e., IV, 408.

¹⁰⁷⁷ İbn Manzûr, a.g.e., IX, 10- 16.

¹⁰⁷⁸ el-Cürcânî, a.g.e., s. 223.

mahiyetteki düşünüş, duyuş ve sözleri de ifade eder; ancak kelimenin dînî içerikli belli ve düzenli davranış biçimleri için kullanımı daha yaygındır.¹⁰⁷⁹

İbadet ve ubûdiyet mefhumunda “kulluk” ve “itâat” manası vardır.¹⁰⁸⁰ İnsanın hayatını dâima Allah’a karşı saygı ve itâat bilinci içinde sürdürmesi şeklindeki kulluk duyarlılığı için ubûdiyet ve ubûdet terimlerine yer verilmiştir.¹⁰⁸¹ İnsan, Allah için ifâ ettiği kulluk vazifesinde, O’nun emirlerini yerine getirmekle yetinmez, aynı zamanda da rızâsını kazanmak üzere O’na mümkün olan en samimi söz ve davranışlarıyla saygı, sevgi ve bağlılık gösterir. İşte Allah’a yönelen bu söz ve davranışlara ibadet denilmiştir.¹⁰⁸² Bu manadaki “abd”in çoğulu da ibâd(ibâdullâh) şeklindedir.¹⁰⁸³

İnsanlar yüceltme, sevgi, sığınma, korku, acziyet, dünyevî menfaat elde etme, zarar ve sıkıntılardan kaçınma ve kurtuluşa erme gibi duygu ve etkenlerle başlangıçtan beri bir yüce varlığa veya çeşitli varlıklara inanmış ve inandıklarına uygun bazı söz ve davranışlarla kulluklarının gereğini yerine getirmiş yani ibadet edegelmiştir. Bu bağlamda, her dînî kültürün kendi literatüründe ibadet fenomenini ifade etmek üzere seçtiği kelimelere ait anlamların ortak noktasının acziyet,¹⁰⁸⁴ zül,¹⁰⁸⁵ sığınma,¹⁰⁸⁶ yüceltme,¹⁰⁸⁷ sevgi ve korku gibi duygularla bir tanrıya ya da tabiatüstü varlıklara yönelmek, bu varlık veya varlıklara saygı ifadesi olmak üzere belli davranışları yerine getirmek olduğu söylenebilir.¹⁰⁸⁸

Yaratan ile yaratılanın diyalogu, Kur’ân’ın ifadesiyle konuşması (tekellüm) yukarıdan aşağı, yani Allah’tan insana doğru olan şekliyle vahiy hâlinde tecelli eder. İnsandan Allah’a doğru olan iletişimin insan tarafındaki karşılığı ise, ibadetlerdir.¹⁰⁸⁹

¹⁰⁷⁹ Sinanoğlu, Mustafa, “İbâdet”, *T.D.V. İslâm Aansiklopedisi*, I-XXX (devam ediyor), İstanbul, 1999, XIX, 233.

¹⁰⁸⁰ Hamîdullâh, Muhammed, “Abd”, *T.D.V. İslâm Aansiklopedisi*, I-XXX (devam ediyor), İstanbul, 1988, I, 57.

¹⁰⁸¹ Sinanoğlu, a.g.mk., s. 233.

¹⁰⁸² Hamîdullâh, a.g.mk., s. 57.

¹⁰⁸³ İbn Manzûr, a.g.e., IX, 10.

¹⁰⁸⁴ Sinanoğlu, a.g.mk., s. 234.

¹⁰⁸⁵ İbnü'l-Cevzî, *Nüzhet*, s. 431.

¹⁰⁸⁶ Sinanoğlu, a.g.mk., s. 234.

¹⁰⁸⁷ el-Cürcânî, a.g.e., s. 223.

¹⁰⁸⁸ Sinanoğlu, a.g.mk., s. 234.

¹⁰⁸⁹ Izutsu, *Kur’ân’da Allah ve İnsân*, s. 185.

Kur'ân-ı Kerîm'de namaz ve oruç gibi vakitleri, kuralları, miktarları belli olan ibadetlerin yanında duâ, zikir, tevbe, istiğfâr, tesbih gibi kavramlarla ifade edilen ve genel olarak Allah'a imanı, saygı ve teslimiyeti yansıtan; miktarı, şekli, zamanı kişilerin dînî sorumluluk ve duyarlılığına bırakılan davranışlardan da söz edilir. Esasen kişinin takvâ duygusuyla Allah'ın rızâsını gözeterek yaptığı, gerek kendisinin gerekse başkalarının dünya ve âhireti için hayırlı davranışlar, söylediği sözler, bedenî ve mâlî fedakarlıklar, hatta iyi niyet, samimi duygu ve düşünceler de genel anlamda ibadet kavramına girer.¹⁰⁹⁰ İnsanın, Kur'ân ve sünnette somutlaşan ilâhî iradeye uygun olmasını düşündüğü ve Allah'ın hoşnutluğunu kazanmaya değer bulduğu her hâli ve hareketi ibadettir.¹⁰⁹¹ Bu tür davranışlar için özel ibadetlerde olduğu gibi formel ve bağlayıcı hükümler bulunmasa da Kur'ân ve hadislerde ortaya konan toplum, hayat ve ahlâk vb. konulara dair açıklamalarda bu mahiyetteki ibadetler vasıtasıyla müslümana yüksek bir ahlâkî ve ruhî kişilik kazandırma amaçlanmıştır. Nitekim Kur'ân'da, kurbanların etlerinin ve kanlarının değil kurban kesenlerin takvâsının Allah'a ulaşacağı bildirilerek¹⁰⁹² belli şekil ve şartları taşıyan ibadetlerin de takvâ, ihlas, huşû gibi kalbî hasletlerle oluşan ahlâkî ve ruhî derinlik sayesinde gerçek muhtevayı kazanmış olacağına işaret edilmiştir.¹⁰⁹³

İbadet kelimesi, bütün türevleriyle Kur'ân'da 250'den fazla yerde geçmektedir.¹⁰⁹⁴ Kur'ân-ı Kerîm ibadetle ilgili söz, duyuş ve davranışları öylesine hayranlık verici bir biçimde dizayn etmiştir ki, her ibadet başka bir ibadet ve güzelliğe kapı açar; aynı şekilde bunlardan birini yapmak için diğerini ihlal etmeye gerek yoktur ve her biri bireysel, toplumsal ve evrensel yararların ortaya çıkmasına vesile olur.

İbadetlerde, müminin mükellefiyetlerini belirleme noktasında Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: “... *Azabıma dilediğim kimseyi uğratabilirim, ama rahmetim her şeyi kuşatır, bunun içindir ki onu (rahmetimi) Bana karşı sorumluluk bilincine sahip olan (müttakî), arınmak için verilmesi gerekeni veren (zekatı veren) ve âyetlerimize*

¹⁰⁹⁰ Çağrı, a.g.mk., s. 11.

¹⁰⁹¹ el-Gazzâlî, *İhyâ*, III, 264, 324; İhvân, a.g.e., II, 124- 125.

¹⁰⁹² el- Hacc, 22/ 37.

¹⁰⁹³ Çağrı, a.g.mk., s. 11.

¹⁰⁹⁴ Abdülbâkî, a.g.e., s. 541- 546.

inanana kimselere pay olarak ayıracağım.”¹⁰⁹⁵ Allah Teâlâ, burada buyruklarını ikiye ayırmıştır; ilki terk edilmesi gereken şeylerdir. Bunlar, insanın terk etmesi, kaçınması ve sakınması gereken şeylerdir. Âyetteki, “ittikâ eden(kimseler için)” ifadesi ile bu kısma işaret edilmiştir. İkincisi ise(yapılması gerekli olan) fiillerdir. Bu mükellefiyetler de ya insanın malına ya da kendisine yöneliktir. Birinci kısım zekattır ve Cenâb-ı Hakk, “zekatını veren (kimseler)” buyurarak buna işaret etmiştir. İkinci kısma gelince, buna ilim ve amel yönünden, insana vâcib olan şeyler dahildir. İlim, (Allah’ı) bilip tanımaktır, amel de dil ile ikrar ve uzuvlar ile ibadet etmektir.¹⁰⁹⁶ Başka bir âyette de Allah Teâlâ mükelleflere üç şeyi emretmiştir: Allah’a ibadet etmek, O’ndan sakınmak ve Kendisi’ne itâat etmek.¹⁰⁹⁷ Burada ibadet emri, kalbî ve uzvî tüm vacib ve mendûp olan amellerin hepsini içine alır. Takvâ emri de haramlardan ve mekruhlardan sakınmayı içine alır.¹⁰⁹⁸

İbadetlerin yalnız ferdin Allah katındaki derecesinin yükselmesini, manevî hayatının zenginleşmesini sağlamakla kalmayıp kişinin kendi iç dünyasına ve davranışlarına, aileden başlamak üzere çeşitli derecelerde iyileştirme süreci getirerek toplumsal hayata da olumlu katkılar sağladığı kabul edilmekte, Kur’ân-ı Kerîm’de¹⁰⁹⁹ ve hadislerde¹¹⁰⁰ makbul bir ibadetin bu tür sonuçlar doğuracağı belirtilmektedir. Temelde ferdî yükümlülükler olan namaz, oruç, hacc ve zekatın dahi belirgin toplumsal yararlar içerdiği muhakkaktır. Bununla birlikte Kur’ân’da ibadete öncelikle Allah ile kul arasındaki özel bir ilişki olarak bakılmış, bundan dolayı ibadet yapmayanlara karşı baskı anlamına gelebilecek dünyevî bir yaptırımdan söz edilmemiş, uhrevî teşvik ve uyarılarla yetinilmiştir. Çünkü bu husustaki maddî ve psikolojik baskılar ibadetin niyet, irade, ihlas, huşû, takvâ gibi ahlâkî özülle çelişecektir. Nitekim İslam’ın itikad ve ahlâka dair hükümleri gibi ibadetle ilgili hükümleri de insanın irade özgürlüğüne ve davranışlarının

¹⁰⁹⁵ el- A’râf, 7/ 156.

¹⁰⁹⁶ er- Râzî, XI, 96.

¹⁰⁹⁷ Nûh, 71/ 3; benzer bir âyet için bkz. el- Leyl, 92/ 17.

¹⁰⁹⁸ er-Râzî, a.g.e., XXII, 144.

¹⁰⁹⁹ bkz. el- Bakara, 2/ 197; el-‘Ankebût, 29/ 45; el-Me’âric, 70/ 19- 35.

¹¹⁰⁰ bkz. İbn Mâce, a.g.e., “es-Sıyâm”, 21; İbn Hanbel, a.g.e., II, 441.

sonuçlarına katlanma sorumluluğuna sahip olduğu ilkesine dayanmaktadır.¹¹⁰¹ Dolayısıyla dileyen ibadetler vasıtasıyla takvâ yolunu ve dileyen de isyanlar neticesinde fücür bataklığını seçebilir.

3) Adalet

Adalet kelimesi, “davranış ve hükümde doğru olmak, hakka göre hüküm vermek, eşit olmak, eşit kılmak (Allah hakkında kullanıldığında ‘şirk koşmak’)”¹¹⁰² gibi manalara gelen bir masdardır. Yine “orta yol,¹¹⁰³ istikamet,¹¹⁰⁴ eş, benzer misil,¹¹⁰⁵ bir şeyin karşılığı olan ceza”¹¹⁰⁶ gibi manalara gelir. Şeriatta adalet, mahzurlu olan şeylerden ictinab ile hak yol üzere olmak ve hak yolda ilerlemektir. Fakihlere göre adalet kebâirden sakınıp seğâirde ısrar etmemektir.¹¹⁰⁷ Adalet “cevr”in zıddıdır. “İnsaf” ve “hak” anlamlarında da kullanılır.¹¹⁰⁸ Kur’ân-ı Kerîm’de adaletle hükmetmek, âdil olmak anlamında “kıst” kelimesi kullanılır ki, bu aynı zamanda Allah’ın sıfatıdır.¹¹⁰⁹

Adalet kelimesi, Kur’ân-ı Kerîm’de 28 yerde geçmektedir. Âyet ve hadislerde genellikle, “düzen, denge, denklik, gerçeğe uygun hükmetme, doğru yolu izleme, takvâyâ yönelme, dürüstlük, tarafsızlık”¹¹¹⁰ gibi manalarda kullanılır. Kur’ân, adalet ile takvâ arasında mantıkî bir bağ kurmuştur; âdil olan müttakîdir, müttakî olan da âdildir.¹¹¹¹

Allah Teâlâ, Hz. Peygamberin adalet sıfatını kazanabilmesini, daveti yani risâlet görevini yerine getirmesi, bu konuda insanların keyfî istek ve arzularını hesaba katmaksızın ilâhî emirlerin gösterdiği şekilde doğru olması ve Allah’ın daha önceki

¹¹⁰¹ Çağrı, a.g.mk., s. 11.

¹¹⁰² İbnü’l-Esîr, a.g.e., III, 190; İbn Manzûr, a.g.e., IX, 83- 88.

¹¹⁰³ İbn Manzûr, a.e., IX, 84.

¹¹⁰⁴ İbn Manzûr, a.e., IX, 85; el-Cürcânî, a.g.e., s. 224; et- Tahânevî, a.g.e., II, 1015.

¹¹⁰⁵ el- Cevherî, a.g.e., V, 1761; İbnü’l-Esîr, a.g.e., III, 191; İbn Manzûr, a.e., IX, 84.

¹¹⁰⁶ İbn Manzûr, a.e., XI, 86; ez-Zebîdî, a.g.e., VIII, 10.

¹¹⁰⁷ el-Cürcânî, a.e., s. 224.

¹¹⁰⁸ İbnü’l-Cevzî, *Nüzhet*, s. 439; İbn Manzûr, a.e., XI, 86.

¹¹⁰⁹ er-Râğıb, a.g.e., ss. 486- 487; İbn Manzûr, a.g.e., XI, 86.

¹¹¹⁰ Abdülbâkî, a.g.e., ss. 550- 551.

¹¹¹¹ Atay, Hüseyin, *Kur’ân’a Göre Araştırmalar I-III*, 2.bs., Atay Yayınevi, Ankara, 1997, s. 236.

kitaplarda bildirdiği ebedî gerçeklere inanması şartına bağlanmıştır:¹¹¹² “*Ey Muhammed! İşte bunun için sen [bütün insanlığa] çağrıda bulun ve [Allah tarafından] emrolunduğun gibi dosdoğru ol; onların hevâ ve heveslerine uyma ve: “Ben, Allah’ın bütün vahyettiklerine inanırım. Sizin değişik görüşleriniz arasında adaleti gözetmekle emrolundum. Allah benim de sizin de Rabb’inizdir. Bizim yaptıklarımızın hesabı bize çıkacaktır, sizin yaptıklarınızın hesabı da size. Bizimle sizin aranızda bir çekişme olmamalı: Allah hepimizi bir araya toplayacaktır; çünkü varış O’nadır” de.*”¹¹¹³ Buna göre adalet, başkalarının gelişigüzel istek ve telkinlerinden etkilenmeyen istikrarlı bir doğruluk ve ahlâk kanununa itâatla gerçekleşen ruhî denge ve ahlâkî kemaldır. İslam ahlâkçılarının itidal ve adalet kavramlarıyla ifade ettikleri bir denge ve kemalin oluşmasıyla insanın davranışları da aşırılıktan uzak olarak¹¹¹⁴ şekillenecektir.¹¹¹⁵

Kur’ân-ı Kerîm’de adalet sıfatından yoksun olan kişi dilsiz, âciz ve hiçbir işe yaramayan bir köleye benzetilerek böyle birinin, adalet faziletini kazanmış, dolayısıyla doğru yolu bulmuş olanla bir tutulamayacağına işaret edilmiştir.¹¹¹⁶ “*Allah şu iki kişiyi de örnek getirdi: Bunlardan birisi dilsiz, hiçbir şeyi beceremeyen ve efendisinin üstünde bir yük olandır. O, bunu nereye gönderse bir şey beceremez (hayır getirmez). Bu kimse hiç, adaletle emreden ve kendisi dosdoğru bir yol üzerinde bulunan kişi ile bir olur mu?*”¹¹¹⁷ Adaleti emredenden kasıt; doğru sözlü, iffetli, emanete riâyet eden, haramdan, günahlardan sakınan, şüpheli işlerden uzak duran, rızalı ve rızasız işleri ayırt eden, din ve dünya işlerinde aynı hassasiyeti koruyan kimse demektir.¹¹¹⁸ Bu durum, adaletin kemal bir sıfat, adaletle emredenin de kâmil bir insan olduğuna işaret eder. Buna uygun olarak insanın Allah katında en üstün değer ölçüsü olan takvâ¹¹¹⁹ erdemine ulaşabilmesi

¹¹¹² Çağrı, Mustafa, “Adalet”, *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXX (devam ediyor), İstanbul, 1988, I, 341; ayrıca bkz. Yûsuf, Hânîm İbrâhîm, *Aslu’l-Adl inde’l-Mu’tezile*, Dâru’l-Fikri’l-‘Arabî, Kâhire, 1413/ 1993, ss. 84- 84, 132, 184- 185.

¹¹¹³ eş-Şûrâ, 42/ 15.

¹¹¹⁴ Çağrı, a.g.mk., s. 341.

¹¹¹⁵ el-İsrâ, 17/ 29; el-Furkân, 25/ 63, 67, 68; el-Feth, 48/ 29.

¹¹¹⁶ Çağrı, a.g.mk., s. 341.

¹¹¹⁷ en-Nahl, 16/ 76.

¹¹¹⁸ el-Maverdî, Ebû’l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî, *el-Ahkâmü’s-Sultâniye*, çev. Ali Şafak, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1994, s. 139.

¹¹¹⁹ el-Hucurât, 49/ 13.

için âdil olması gerekmektedir: “Ey iman edenler, Allah için hakkı ayakta tutanlar ve adaletle şahitlik edenler olun. Bir kavme olan kininiz, sizi adalet yapmamaya sevk etmesin. Adaleti uygulayın ki, bu takvâya en uygun olan şeydir. Allah’a saygılı olun. Şüphesiz ki, Allah ne yaparsanız hakkıyla haberdardır.”¹¹²⁰ Allah Teâlâ, mü’minleri önce, bir topluluğa olan kinlerinin kendilerini adaletsizliğe sevk etmesinden nehyetmiş, sonra da yeni bir cümle ile, bu hususu tekit etmek için, adaletle davranmalarını açıkça emretmiş, daha sonra da adaletli olmalarının sebebini, “bu, takvâya en yakın olan şeydir” diye belirtmiştir.¹¹²¹

Kişinin takvâ erdemine ulaşabilmesi onun sadece davranışlarında değil aynı zamanda sözlerinde de âdil olmasını gerektirir: “Yetimin malına, o rüşdüne erinceye kadar, en güzel olan şekilden başka bir sûretle yaklaşmayın. Ölçüyü ve tartıyı adaletle tastamam yapın. Biz bir kimseye gücünün yettiğinden başkasını yüklemeyiz. Hakkında söz söylediğiniz kimse, akrabanız dahi olsa (doğru söyleyin), Allah’a verdiğiniz ahdi tutun. İyice düşünüp tutasınız diye Allah size bunları emretti.”¹¹²²

4) Salah

“Fesad” kavramının zıddı olan salah kelimesi, sözlükte, “iyi ve yararlı olma,¹¹²³ kişinin durumundaki istikameti değiştirmesi, düzeltmesi,¹¹²⁴ daha iyi hâle getirmesi”¹¹²⁵ manalarına gelir. Salah kelimesinin ism-i fâili olan salih kelimesi de “iyi”, “dürüst” manalarında tercüme edilebilir. Salihat kelimesi ise salih kimsenin sergilediği “güzel işler”i karşılar. Yine salah kökünden masdar olan “islah” kelimesi de “düzeltmek daha iyi hâle getirmek”¹¹²⁶ manalarını içerir. Islah kelimesi istilâhî olarak “kendisini veya insanlarla arasındaki ilişkileri düzeltmek; barışmak, barıştırmak manalarında kullanılırken¹¹²⁷ ism-i fâili olan muslih de kötülüğe, düzensizliğe ve

¹¹²⁰ el-Mâide, 5/ 8.

¹¹²¹ er-Râzî, a.g.e., VIII, 531.

¹¹²² el-En‘âm, 6/ 152.

¹¹²³ İbn Manzûr, a.g.e., VII, 384- 385.

¹¹²⁴ İbnü’l-Cevzî, *Nüzhet*, s. 396.

¹¹²⁵ İbn Manzûr, a.e., VII, 384.

¹¹²⁶ İbn Manzûr, a.e., VII, 385.

¹¹²⁷ el-Bakara, 2/ 228; el-En‘âm, 6/ 48; el-Hucurât, 49/ 9-10.

bozgunculuğa karşı barıştan, dirlik, düzenlik ve esenlikten yana bir tutum takınan müttakî insanları ifade etmek üzere¹¹²⁸ çeşitli âyetlerde yer almaktadır.¹¹²⁹

Salah kelimesi bütün türevleriyle Kur’ân’da 180 civarında yerde geçmektedir.¹¹³⁰ Biz bu bölümümüzde salah kavramının diğer varyantlarını ve ilgili kelâmî problemlerini bir yana bırakarak salih ve salihat kelimelerini inceleyeceğiz.

Her şeyden evvel belirtmek gerekir ki, salih ve iman sözcükleri, bir vahdet hâlinde birbirlerine merbuturlar. Nasıl gölge simayı takip ederse, aynı şekilde de nerede iman var ise, orada salihat veya “güzel işler” vardır, o kadar ki, birincinin sonraki ile sonrakinin de birinci ile tanımlanması¹¹³¹ mümkün olabilir.

Kısacası, salihat, davranış yolu ile bütünüyle dışa yansıyan “iman”dır. İşte bu yüzden ki, iman edip salih işler işleyenler ifadesi, Kur’ân’da çok sık kullanılan terimlerden birisidir. “İman edenler”, içlerindeki inancı, salih ismine layık bazı fiiller ile göstermedikleri sürece mü’min değillerdir.¹¹³² “*İman edip güzel işlerde bulunanlar var ya; işte cennette kâim olup ebediyen orada ikamet edecek olanlar bunlardır.*”¹¹³³ Şu durumda salihat kelimesinin muhtevasının ne olduğu konusunda Kur’ân’ın kendisine rücû etmek ve bunu ona sormak zorundayız. Metinlerin gelişinden, “güzel işlerin”, Allah tarafından bütün mü’minlere emredilen takvâ sonucu eylemler olduğu aşikârdır.¹¹³⁴

“İsrâiloğullarından, “*Allah’tan başkasına kulluk etmeyin, anne babaya, yakınlarla, yetimlere, düşkünlere iyilik edin, insanlarla güzel güzel konuşun, namazı kılın, zekatı verin*” diye söz almıştık...”¹¹³⁵ Allah Teâlâ bir önceki âyette iman edip salih amel işleyenlerin ebedî olarak cennette kalacağını haber vermiş ve siyakında salihâtı sıralamıştır. Buradan hareketle yukarıdaki âyet, salihatın muhtevasını ortaya koyan tanım olarak ele alınabilir.

¹¹²⁸ Merad, Ali, “İslah”, *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXX (devam ediyor), İstanbul, 1999, XIX, 143.

¹¹²⁹ el-Bakara, 2/ 11-12; el-A’râf, 7/ 170; Hûd, 11/ 117.

¹¹³⁰ Abdülbâkî, a.g.e., ss. 384- 385.

¹¹³¹ Izutsu, *Kur’ân’da Dîni ve Ahlâkî Kavramlar*, s. 310.

¹¹³² Izutsu, a.e., ss. 310- 311.

¹¹³³ el-Bakara, 2/ 82.

¹¹³⁴ Izutsu, a.e., s. 311.

¹¹³⁵ el-Bakara 2/ 83.

Kur’ân’da pek çok yerde salihat ve ittikâ aynı âyette veya peşisıra gelen âyetlerde zikredilmiştir.¹¹³⁶ “İman eden, salih ameller yapan, namazı dosdoğru kılan ve zekatı veren kimseler(yok mu?) Onların Rabb’leri katında mükafatları vardır. Onlara hiçbir korku yoktur, onlar mahzun da olacak değillerdir.”¹¹³⁷ Âyette Cenâb-ı Hakk iman eden, salih amel işleyen ve bu salih amellerden ikisine riâyet ederek dosdoğru namaz kılan ve zekat veren kimselere dikkat çekmiştir. Âyetin hemen akabindeki âyette ise mü’min olan kimselerin Allah’tan sakınmaları ve ribayı bırakmaları gerektiğine vurgu yapılmıştır: “Ey iman edenler, Allah’tan sakının ve eğer mü’min iseniz ribadan kalanı bırakın.”¹¹³⁸

Müteakip âyette Allah Teâlâ inananları kendilerinden sadır olması uygun fiil ve sözlere (salihat) teşvik ve irşad etmektedir. Bu fiiller hayır, sözler ise haktır. Çünkü hayrı yapıp, şerri terk eden, Allah’tan sakınmıştır. Doğruyu söyleyen de hak söylemiş olur: “Ey iman edenler, Allah’tan sakının, sözü doğru söyleyin ki Allah işlerinizi iyiye götürsün ve günahlarınızı bağışlasın...”¹¹³⁹ Cenâb-ı Hakk burada, bu kimselere yukarıdaki iki emrine karşılık şu iki va’dde bulunmuştur; Mü’minlerin hayır ve güzel olan işlerine karşılık, işlerinin iyiye götürülmesi... Çünkü kişi Allah’tan ittikâ ettiği için, amelleri düzelir. Amel-i salih yapan ise cennette ebedi bırakılır. Yine kişinin doğru söylemesine karşılık da günahlarının bağışlanması va’d edilmiştir.¹¹⁴⁰

Müfessirlerin nüzûlüne sebep olan etkeni, bir kimsenin, sılah-ı rahim, iki kimsenin arasını bulma veyahut da evlatlıklarından birine ihsan ve ikramda bulunmak gibi hayırlı işleri yapmamaya yemin etmesi, sonra da yeminini bozma hususunda Allah’tan ittikâ etmesi,¹¹⁴¹ şeklinde rivâyet ettikleri âyette ise Hakk Teâlâ şöyle buyurmaktadır: “Allah’ı yeminlerinizden dolayı, iyilik etmenize, ittikâ etmenize ve insanların arasını bulmanıza engel yapmayın. Allah hakkıyla iştirici, kemaliyle

¹¹³⁶ örnek olarak bkz. el-Bakara, 2/ 224, 277- 278; en-Nisâ, 4/ 128; el-Mâide, 5/ 93; el-A’râf, 7/ 35; el-Ahzâb, 70-71.

¹¹³⁷ el-Bakara, 2/ 277.

¹¹³⁸ el-Bakara, 2/ 278.

¹¹³⁹ el-Ahzâb, 33/ 70- 71.

¹¹⁴⁰ er-Râzî, a.g.e., XVIII, 301.

¹¹⁴¹ er-Râzî, a.e., V, 169.

bilicidir.”¹¹⁴² Âyetin takdiri: “Allah’ın zikrini, yeminleriniz sebebiyle, birr-u takvâda bulunmaya mani olan birer sebep kılmayınız,” şeklindedir.¹¹⁴³

İdeal bir mü’minin sergilediği söz, duyuş ve davranışlar (salihat) ve onda bulunması makulen umulabilecek nitelikler şunlardır: “Temel tavır olan hilm; sürekli kulluk vazifeleri; hesap gününden korku duymak; sahih takvâ göstergesi ve amellerin en önemlisi olarak infak, ama işi Cahiliye’nin kontrolsuz ve övünçlü eli açıklığına vardırıksızın; Allah’ın şiddet ve katiyetle yasaklamış olduğu Cahiliye fiillerinden, örneğin, şirkten, haklı bir sebep olmaksızın bir canlıyı öldürmekten, zinadan sakınmak; yalan söylemekten ve gevezelikten kaçınmak; vahiy kelamının derin manasına karşı hassas bir alaka; ve âhiretin verdiği ümide dayalı olarak bu dünyada sükûnet ve huzur içinde mutlu bir hayat.”¹¹⁴⁴

“Rahman’ın has kulları ki, onlar yeryüzünde tevazu ve vakar içinde yürürler ve ne zaman kötü niyetli, dar kafalı kimseler kendilerine laf atacak olsa, (sadece) selâm! derler. Onlar ki, gecenin derinliklerinde secdeye vararak ve kıyama durarak, Rabb’lerini anarlar.”

“Ve onlar ki, “Ey Rabb’imiz!” derler, “cehennem azabını bizden uzaklaştır; çünkü onun çeiktireceği azab, gerçekten pek korkunç, pek yaralayıcı olacaktır; gerçekten, o ne kötü bir yer, o ne kötü bir duraktır!”

*“Ve onlar ki, başkaları için harcadıkları zaman, ne saçıp savururlar, ne de cimrilik yaparlar; her zaman bu ikisi arasında tavır takınırlar. Ve onlar ki, Allah’la beraber, asla bir takım düzmece tanrılara yalvarıp yakarmazlar ve hukûkî bir gerekçe olmadıkça Allah’ın dokunulmaz kıldığı cana kıymazlar ve zina etmezler.”*¹¹⁴⁵

“Onlar ki, yalan ve asılsız olandan yana şehadet etmezler; boş ve anlamsız şeylerle [uğraşan kimselere] rastladıkları zaman yanlarından vakarla geçip giderler. Ve onlar ki, kendilerine Rabb’lerinin mesajları hatırlatıldığı zaman, körler(in) ve sağırlar(in yaptığı) [gibi] (düşünüp anlamadan) onların üzerine üşüşmezler. Ve onlar

¹¹⁴² el-Bakara, 2/ 224

¹¹⁴³ er-Râzî, V, 169.

¹¹⁴⁴ Izutsu, *Kur’ân’da Dînî ve Ahlâkî Kavramlar*, s. 286.

¹¹⁴⁵ Furkân, 25/ 63- 68.

ki, “Ey Rabb’imiz!” diye niyaz ederler, “Bize göz nûru olacak eşler ve çocuklar bahşet; bizi Sana karşı sorumluluk bilinci taşıyan (senden sakınan) kimseler için örnek ve öncü yap!”¹¹⁴⁶

Mü’minûn sûresinde de benzer bir portre çizilmiştir: “Tevazu ile dua eden, boş laftan uzak duran, infaktan geri kalmayan, eşleri ve sağ ellerinin altındaki(cariye)ler hariç iffetlerini koruyan... yaptığı anlaşmaya ve verdiği söze sâdik, namaz konusunda son derece dikkatli olan mü’minler kurtuluşa erecektir. Bunlar cenneti mîrâs alacak olan vârislerdir ve orada ebediyen kalacaklardır.”¹¹⁴⁷

Bütün bunlar, “mü’min kişi”yi hakiki müttakî, Allah’ın adının anılmasının bile kalbinde derin bir huşû hissi uyandırmaya yettiği ve tüm yaşamı o köklü dürüstlük hâlet-i ruhîyesinde tanzim olunan bir insan olarak resmetmektedir.¹¹⁴⁸

5) Hayr

Hayır kelimesinin, sözlükte, “iyi olmak, iyilik etmek, üstün olmak, üstün kılmak, iyi huylu olmak” gibi manalara gelmektedir. Şer kavramının zıddı olan hayr aynı zamanda “en iyisi, daha iyisi” anlamında ism-i tafdil olarak da kullanılmaktadır.¹¹⁴⁹ Şeri olarak “akıl, adalet, fazilet ve faydalı nesne gibi bütün insanların istediği şey” diye tanımlanan¹¹⁵⁰ hayr kavramı Kur’ân’da, iman, İslam, mal, ‘afiyet, zafer, Kur’ân, salah, kuvvet ve kudret, dünya, hayırlı evlat, hüsnü’l-edeb, ecir gibi manaları içerir.¹¹⁵¹

Hayır kavramı, Kur’ân-ı Kerîm’de “hayr”(خير) şekliyle 176; diğer türevleriyle birlikte toplam 196 yerde geçmektedir.¹¹⁵² Bunlardan ism-i tafdil olmayanlar, yer aldıkları âyetlerin konularına göre az çok farklı anlamlara gelmektedir; bu anlamları “iyi, güzel, değerli, faydalı ve mal, mülk gibi arzulanan şeyler” diye kapsamlı bir tanımda toplamak mümkündür. Bu kapsam genişliği hayrın birçok âyette çeşitli menfi

¹¹⁴⁶ Furkân, 25/ 72- 74.

¹¹⁴⁷ el-Mü’minûn, 23/ 8-11.

¹¹⁴⁸ Izutsu, a.g.e., s. 284.

¹¹⁴⁹ İbn Manzûr, a.g.e., IV, 257- 259.

¹¹⁵⁰ er-Râğıb, a.g.e., s. 196.

¹¹⁵¹ İbnü’l-Cevzî, *Nüzhet*, ss. 285- 289.

¹¹⁵² Abdülbâkî, a.g.e., ss. 306- 309.

kavramların zıddı olarak kullanılmasından da anlaşılmaktadır.¹¹⁵³ Kur’ân’daki kullanımları dahilinde bile, kelimenin semantik boyutu hem dünya meselelerini hem de dînî itikâd sahasını içine alır.¹¹⁵⁴

Kur’ân’da takvâ ile hayır kavramlarının kesiştiği noktalar, hayrın manevî nimet kabilinden zikredildiği semantik alandır: *“Ey ademoğulları, size çirkin yerlerinizi örtecek bir elbise ve giyip süsleneceğiniz bir elbise indirdik. Takvâ elbisesi ise daha hayırlıdır. Bu Allah’ın âyetlerindedir. Umulur ki, (insanlar) iyice düşünürler.”*¹¹⁵⁵ Âlimler bu âyetteki, “takvâ elbisesi”nin ne demek olduğu hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bazı âlimler bunu, hakiki manada alarak, “giyilen şeyin kendisi” manasına; bazıları da mecâzî manaya hamletmişlerdir. Birincilere göre, Allah’ın, edeb yerlerini örtmek için indirdiği elbise takvâ elbisesidir. Buna göre, “takvâ elbisesi” âyette birinci olarak geçen “elbise” ile aynı manada olmuş olur. Allah daha hayırlı olduğunu bildirmek için bunu tekrar etmiştir. Çünkü Cahiliye Arapları’ndan bazıları, Beytullâh’ı elbiselerini çıkarıp çırılçıplak tavaf ediyorlardı. Dolayısıyla bu tekrar, bir insanın, “Senin iyilik konularındaki doğruluğunu anladım. Doğruluk senin için, başka şeylerden daha hayırlıdır” demesine benzer. Bu söz ile insan, aynı şeyi söylemek için, “doğruluğu” tekrarlamış olur. Ayrıca hakiki manada bundan muradın, zırh, miğfer gibi harpte korunmak için giyilen şeyler ya da bizzat namaz kılarken giyilmek üzere hazırlanmış giysilerdir, de denilmiştir.

İkinci görüşe sahip olanlar ise, “takvâ elbisesi” ifadesini, mecâzî manaya hamlederek buna değişik anlamlar vermişlerdir. Katâde, Süddî ve İbn Cüreyc, “takvâ elbisesi”nin, iman; İbn Abbas(r.a.) ise “amel-i salih” olduğunu söylemiştir. Bunun, “güzel gidişat”; “iffet ve tevhid” manasına olduğu da ileri sürülmüştür.¹¹⁵⁶

¹¹⁵³ Çağrıncı, Mustafa, “Hayr”, *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXX (devam ediyor), İstanbul, 1998, XVII, 43.

¹¹⁵⁴ İzutsu, a.g.e., s. 328.

¹¹⁵⁵ el-A’râf, 7/ 26; el-A’râf sûresinde yer alan “takvâ” âyetleri ile ilgili bkz. el-Âsafî, Muhammed Mehdî, *Te’milâtü fî Âyeti’t-Takvâ min Sûreti’l-A’râf, Sekâfetünâ: ed-Dirâsât ve’l-Buhus= Thaqafatuna for the Studies and Researches, Merkezi’d-Dirâsâti’s-Sekâfiyyeti’l-İrâniyyeti’l-Arabîyye*, c. I, sy. 3, Tahran, 1425/ 2003, ss.11- 28.

¹¹⁵⁶ er-Râzî, a.g.e., XIV, 50.

Ma'bed, bu ifadenin, “haya” manasına geldiğini söylemiştir.

Yine bu tabirin, insanda görülen tevazu, ağırlılık ve amel-i salih olduğu da ileri sürülmüştür.¹¹⁵⁷ “Takvâ elbisesi”ni âlimlerin bir kısmı Allah korkusu,¹¹⁵⁸ bir kısmı sadece iman, bir kısmı iman korkusu, diğer bir kısmı ise ahlâk¹¹⁵⁹ şeklinde yorumlamışlardır. Birinci “elbise” ifadesinin gerçek anlamda kullanıldığı düşünülürse amelî alana, daha da özelde ibadet alanına ait bir kullanım olur. İkinci “elbise” ibaresinin ise mecâzî olduğu varsayılırsa bu durumda o, nazarî alana, daha da özelde ahlâk alanına ait bir mana kazanır. Bu ifadelerin ne şekilde yorumlanacağı anlamlarının gerçek ya da mecâzî manalarda alınmasıyla yakından alakalıdır.

Âyetteki, “bu daha hayırlıdır” ifadesi hakkında, Ebû Alî el-Fârisî: “Bunun manası, “takvâ elbisesi, sahibi onu alıp giydiğinde, sahibi için daha hayırlıdır ve onu Allah’a, diğer elbiseler ile süs için giyilen elbiselerden, daha fazla yaklaştıracıdır” şeklindedir” demiş ve şöyle devam etmiştir. “Hakk Teâlâ’nın, “*Allah ona açlık ve korku elbisesini tattırdı*”¹¹⁶⁰ âyetinde, açlık ve korku, elbise olarak ifade edildiği gibi, burada da elbise takvâya izafe edilmiştir.¹¹⁶¹

Başka bir âyette Allah Teâlâ azıkların en hayırlısının takvâ olduğuna dikkat çekmek üzere şöyle buyurmuştur: “*Hacc bilinen aylar(da)dır her kim o aylarda haccı kendisine farz kılmışsa, artık refes, günah işlemek ve kavga etmek yoktur. Ne hayır yaparsanız, Allah onu bilir. Azıklanın; Muhakkak ki azığın en hayırlısı takvâdır. Benden sakının, ey akıl sahipleri!*”¹¹⁶² Burada kastedilen “takvâ ile azıklanınız”dır. Bunun delili, âyetin son kısmındaki “(biliniz ki) azıkların en hayırlısı takvâdır” sözüdür. Bu sözün izahı şu şekildedir: “İnsanın iki yolculuğu vardır, dünyada yolculuğu ve dünyadan yolculuğu. Dünyada yolculuk için mutlaka azık gerekir. Bunlar da yiyecek, içecek, binek ve maldır. Yine, dünyadan yolculuk yaparken de azık gerekir; bu da

¹¹⁵⁷ er-Râzî, a.g.e., XIV, 50; el-Âlûsî, a.g.e., IV, 344.

¹¹⁵⁸ et-Taberî, a.g.e., VIII, 195.

¹¹⁵⁹ el-Beydâvî, a.g.e., I, 335.

¹¹⁶⁰ en-Nahl, 16/ 112.

¹¹⁶¹ er-Râzî, a.g.e., X, 32.

¹¹⁶² el-Bakara, 2/ 197.

marifetullah, muhabbatullah ve O'nun dışındaki bütün varlıklardan yüz çevirmedi. Bu azık, birçok sebepten dolayı birinci azıktan daha hayırlıdır:

Dünya azığı kişiyi, vehmolunanın bir azaptan kurtarır; âhiret azığı ise, kesin ve kati olan bir azaptan kurtarır.

Dünya azığı kişiyi, inkitaya uğrayan bir azaptan kurtarır; âhiret azığı ise, dâim ve ebedî olan bir azaptan kurtarır.

Dünya azığı kişiyi, elemeler, hastalıklar ve belâlarla karışık olan bir lezzete ulaştırır; âhiret azığı ise, zarar şâibelerinden uzak, inkitâ ve kesintiden hâlî olan devamlı ve bâkî lezzetlere ulaştırır.¹¹⁶³ Daha sıralanabilecek pek çok sebepten ötürü azıkların en hayırlısı takvâdır, o hâlde ey akıl sahipleri, takvâyla meşgul olunuz. Yani, “eğer siz, işlerin hakikatını bilen akıl sahipleri iseniz, sizin aklınızın ve fikrinizin gereği olarak, bu çok faydaları olan azığı elde etmek için meşgul olmanız gerekir” demektir.¹¹⁶⁴ Yine en hayırlı azığın takvâ olduğuna vurgu yapan; “Hayır olarak ne yaparsanız Allah onu bilir- Âhiret için- azık edinin: bilin ki, en hayırlı azık takvâdır” mealindeki âyette geçen hayır kelimelerinden ilki fiilin niteliği, ikincisi ise amacın niteliğini açıklamak amacıyla kullanılmıştır.¹¹⁶⁵

Allah Teâlâ takvâ azığıyla dünyadan yolculuğa çıkan müttakîler için âhiret yurdunun daha hayırlı olduğunu vurgulamak üzere şöyle buyurmuştur: “*İşte o ülkede Yûsuf'a kudret ve şeref verdik. O, o yerin neresini dilerse, orada konaklardı. Biz rahmetimizi, kime dilersek ona nasip ederiz. İyi hareket edenlerin mükafatını zayi etmeyiz. İman edip de takvâyâ devam edenlere has olan âhiret mükafatı ise, muhakkak ki, daha hayırlıdır.*”¹¹⁶⁶ Takvâ, kişinin kendisi ile kendisine zarar verecek şey arasına engel koymasıdır. Allah Teâlâ'nın haber verdiği üzere takvâ mü'mini âhirette cehennem azabından daha da önemlisi Allah'ın rızasından mahrum kalmaktan koruyabilecek en hayırlı kalkandır.

¹¹⁶³ er-Râzî, a.g.e., V, 168.

¹¹⁶⁴ er-Râzî, a.g.e., V, 169.

¹¹⁶⁵ Çağrı, “Hayır”, s. 43, 44.

¹¹⁶⁶ Yûsuf, 12/ 56- 57; benzer âyetler için bkz. el-Bakara, 2/ 103; el-En'âm, 6/ 32; el-A'râf, 7/ 169; Yûsuf, 12/ 109; en-Nahl, 16/ 30; Furkân, 25/ 15.

6) Birr

Birr kelimesi, sözlükte, “doğruluk, itâat, iyilik, ittikâ”¹¹⁶⁷ anlamlarına gelmektedir. Denizin zıddı olan kara anlamına gelen “berr”den türemedir; buradan genişlik, tasavvur olunur; bu bakımdan birr “hayırda genişlik” anlamında da anlaşılır.¹¹⁶⁸

Birr kavramı, müslümanların gerek kendi aralarında gerekse İslam devletinin gayr-i müslim vatandaşlarına karşı güzellik ve adaletle davranmaları anlamında kullanıldığı gibi, müslümanın Allah’a karşı olan görevlerini ifâ ederken işlediği salih amellerin bütünü anlamına da gelmektedir.¹¹⁶⁹

Kur’ân’da, 32 yerde geçen¹¹⁷⁰ birr, her türlü iyilik, ihsan, itâat, doğruluk, günahsızlık gibi manalarda kullanılmıştır. Aynı kökten berr ise hem “çok şefkatli ve kerem sahibi” anlamında Allah’ın bir ismi,¹¹⁷¹ hem de “itâatkar” anlamında insanın sıfatı olarak geçmektedir.

Bakara sûresinde¹¹⁷² “birr”, bütün tâatleri ve Allah’a yaklaştıran hayırlı amelleri içine alan bir muhtevada kullanılmıştır. Bu âyette Allah Teâlâ, “birr”in mahiyetinin tahakkuku hususunda bazı şeylere itibar etmiştir; bunlardan önceliğe sahip olanlar beş temel itikâd esaslarıdır ki bunlar; Allah’a, âhîret gününe, meleklere, kitaplara ve peygamberlere imandır. Sonrasında Allah’ın emir ve rızasına uygun şekilde mâlî yardımlarda bulunma, namaz ve zekat ibadetlerini yerine getirme, sözleşmelere riâyet etme, en zor ve sıkıntılı anlarda bile sabırlı ve metanetli olma durumları vurgulanmıştır.¹¹⁷³ Kur’ân’ı Kerîm’in birçok yerinde görüldüğü gibi bu âyette de yalnızca en başta gelen erdemlerin sıralandığı, dolayısıyla “birr”in muhtevasının sınırlandırıldığı düşünülürse “birr”in iman, ibadet ve ahlâka dair bütün iyi hasletleri

¹¹⁶⁷ ed-Dâmeğânî, a.g.e., s. 129; İbn Mânzur, a.g.e., I, 370.

¹¹⁶⁸ er-Râğîb, a.e., s. 40.

¹¹⁶⁹ Ünal, Ali, “Birr”, *Şâmil İslâm Ansiklopedisi*, I-VIII, Şamil Yayınları, İstanbul, 1994, I, 244.

¹¹⁷⁰ Abdülbâkî, a.g.e., s. 143, 144.

¹¹⁷¹ et-Tûr, 52/ 28.

¹¹⁷² el-Bakara, 2/ 177.

¹¹⁷³ er-Râzî, a.g.e., V, 37.

kapsayacak genişlikte bir kavram olduğunu kabul etmek gerekir. Söz konusu âyetin devamında gerçekten dürüst ve takvâ sahibi olan kişilerin ancak belirtilen hasletleri kazananlar olduğu ifade edilmiştir.¹¹⁷⁴

Birr ve takvâ arasındaki paralellik Kur'ân'da başka âyetlerde de vurgulanmıştır: “...Evlere duvarlarından gelmek birr değildir. Fakat birr, ittikâ eden kimsenin yaptığıdır. Sizler evlere kapılarından geliniz ve Allah'tan sakınız... Umulur ki, felaha erersiniz.”¹¹⁷⁵ Bu âyetin nüzül sebebini et-Taberî şöyle rivâyet etmiştir: “Hicâz ehlinden olan insanlar ihrama girdiklerinde, evlerinin arkasındaki duvara bir delik açar ve oradan girip çıkmaya başlarlardı.” Bu rivâyet İbrâhîm en-Nahaî (95/ 714) aracılığıyla gelmiştir. Bir de Mücâhid (103/ 722) aracılığıyla gelen rivâyet vardır ki onda olay şu şekilde gelişmiştir: “Rasûlullâh (s.a.v), yanında müşriklerden bir adamla eve girmek için kapıya geldiler, Rasûlullâh kapıdan içeri girdi. Adamsa eve arka duvardaki delikten girdiği için Rasûlullâh'tan ayrıldı. Bunun üzerine Rasûlullâh(s.a.v): “Senin yaptığın nedir?” diye sordu. Adam: “Ben gerçekten cesaretliyim” deyince Hz. Peygamber: “Ben de cesaretliyim” buyurdu. Adam: “Ben ihramlıyım” dedi. Rasûlullâh(s.a.v): “Eğer sen ihramlı isen ben de ihramlıyım” buyurması üzerine bu âyet nâzil oldu.¹¹⁷⁶ Hakk Teâlâ, yüzlerin batı ya da doğuya çevrilmesinin birr olmadığını vurguladığı gibi burada da evlere duvarlardan gelmenin birr olmadığını vurgulamaktadır. Hakk Teâlâ sanki, birr güzel hasletlerin tamamıdır; evlere kapılarından gelmek, kibleye yönelmek de bunlardandır ama birr sadece onlardan ibaret değildir, demek istemiştir.¹¹⁷⁷ Yani Allah, kendisinin emrettiği bütün evâmirde O'na itâat etmeyi, neleri yasaklamışsa da onlardan kaçınmayı,¹¹⁷⁸ kasetmiştir.

¹¹⁷⁴ Toksarı, Ali, “Birr”, *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXX (devam ediyor), İstanbul, 1992, VI, 205; birr ve takvâ ilişkisi hakkında geniş bilgi için bkz. Şu'ûd, İbrâhîm, “Cevânibu'l-Birr fî Hayâti'r-Rasûl”, *Mecelletü'l-Ezher*, c. XXXVIII, sy. 5-6, Kâhire, 1966, ss. 552- 555.

¹¹⁷⁵ el-Bakara, 2/ 189.

¹¹⁷⁶ et-Taberî, a.g.e., II, 254.

¹¹⁷⁷ er-Râzî, a.g.e., V, 38.

¹¹⁷⁸ et-Taberî, a.g.e., II, 254; Sa'îd Havva, (1409/ 1989), *el-Esâs fî't-Tefsîr*, I-XI, 3.bs., Dâru's-Selâm, yy., 1412/ 1991, I, 439.

İki fazilet arasındaki bu yakınlık diğer bir âyette şöyle gösterilmiştir: “*Ey iman edenler, aranızda fısıldaşacağınız zaman, günahı, düşmanlığı, peygambere isyanı fısıldaşmayın. Birr ve takvâyı fısıldaşın. Ancak, huzurunda toplanacağınız Allah’tan ittikâ edin.*”¹¹⁷⁹ Hakk Teâlâ, müminlere, “iyiliği, yani düşmanlığın zıddı olan şeyi ve takvâyı, yani tâatleri yapıp ma’siyetleri terk etmek gibi insanı günahattan koruyan şeyi fısıldaşın...” diye emretti. Bir topluluk, ne zaman bu özellikte olan şeyi fısıldaşırsa, onların kötülükteki fısıldaşmaları azalır.¹¹⁸⁰ Yine başka bir âyette: “Birr ve takvâ hususunda birbirinizle yardımlaşın, günah işlemek ve haddi aşmak hususunda yardımlaşmayın”¹¹⁸¹ buyrulmuştur. el-Mâturîdî bu âyeti tefsir ederken bu iki fazileti; birr, bütün hayırların en tam şekli, takvâ ise bütün şerhlerin terk edilmesi ve bir daha yapılmamasıdır,¹¹⁸² şeklinde tarif etmiştir. el-Mâverîdî’ye göre bu âyette birr ve takvâ kavramlarının bir arada zikredilmesinin temel sebebi, bunların birbirini tamamlayan ahlâkî faziletler olmalarıdır. Çünkü birr insanlara karşı iyi olmak ve iyilik yapmaktan doğar ve kişiye insanların sevgi ve hoşnutluğunu kazandırır: Allah’a karşı vecibelerini yerine getirmekten doğan takvâ fazileti de Allah’ın sevgi ve hoşnutluğunu kazandırır ki, her iki sevgiyi kazanan insan tam mutluluğu yakalamış olur.¹¹⁸³

Birr ve takvâ, Allah’ın emrine uyup, ilâhî mürakabeyi yakînen kavramaktır. Tasavvuru, şuuru, ameli ve Allah’a yönelişi birleştirmek demektir.¹¹⁸⁴ Âyetlerde “birr”in, ancak “ittikâ” ile mümkün olabileceği belirtilmekle beraber, “samimi” ya da “hakiki” mü’min ve gerçek manada “Allah’a ittikâ eden” denmeye layık kişilerin ancak toplumsal ve dînî, birr adı altında toplanmış tüm ödevleri ifâ edenler olduğu kuvvetle vurgulanmıştır. Aynı şekilde gerçek “birr”in manasız itikadlara riâyet ile değil “Allah’a ittikâ” ile mümkün olabileceğine özellikle dikkat çekilmiştir.¹¹⁸⁵

¹¹⁷⁹ el-Mücâdele, 58/ 9.

¹¹⁸⁰ er-Râzî, a.g.e., XXIX, 267.

¹¹⁸¹ el-Mâide, 5/ 2.

¹¹⁸² el-Mâturîdî, a.g.e., I, 175.

¹¹⁸³ el-Mâverîdî, Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî (ö. 450/ 1058), *Edebü'd-Dünya ve'd-Dîn, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye*, Beyrût, 1978, s. 148.

¹¹⁸⁴ Ünal, a.g.mk, s. 245.

¹¹⁸⁵ Izutsu, *Kur’ân’da Dînî ve Ahlâkî Kavramlar*, s. 316.

7) Sabır

Sabır kelimesi, sözlükte, “hapsetmek, kişinin kendisini ya da başka birisini bir şeyden alıkoyması, sıkıca yakalamak, birini bağlamak, birisinden öc almak, cezalandırmak, misillemede bulunmak, kısas yapmak, birine kefil olmak, şecâat”¹¹⁸⁶ manalarına gelir. Sabır kavramı, if’âl babında “birine bir şeye zorlamak”,¹¹⁸⁷ istif’âl babında ise “bir şeyin yoğunlaşması”¹¹⁸⁸ anlamlarında kullanılır.

İslam âlimleri sabır kavramını çeşitli şekillerde tanımlamışlardır. Bu tanımlamalara göre sabır; “Aklın ve şeriatın gerektirdiği durumlarda nefsinin hapsetmek, kendine hâkim olmak”,¹¹⁸⁹ “Belâ ve mihnetten kaynaklanan üzüntüyü Allah’tan başkasına şikayet etmemektir.”¹¹⁹⁰ Sabır umûmî bir anlam ifade eder; ancak değişik durumlarda farklı lafızlarla isimlendirilir.¹¹⁹¹ “Savm” kelimesi bu lafızlara örnek olarak gösterilebilir.¹¹⁹²

Mutasavvıflar ise sabır kavramına kendi bakış açılarına uygun yaklaşmışlardır. İbn Ata’ya göre sabır, “musibetler içindeyken, en güzel bir şekilde, edebe riâyet etmektir.” Ebû Alî Dahhâk sabrı, “takdire itiraz etmemek”¹¹⁹³ şeklinde yorumlamıştır.

Kur’ân-ı Kerîm’de 103 âyette geçen sabır kavramı,¹¹⁹⁴ Allah’a beslenen hakiki inanın, imanın, esaslı bir cephesini yansıtır niteliktedir. Sabır, bilhassa düşmanın bitmek bilmeyen taarruzları karşısında gerçek inançta sebat etmek yolundaki bölünmez karalılığa atıfta bulunmaktadır:¹¹⁹⁵ “(Kâfirler) ne derlerse desinler, sen tahammül göster ve güneşin doğuşundan ve batışından evvel Rabb’ini överek tesbih et. Gece de

¹¹⁸⁶ el-Cevherî, a.g.e., II, 706; İbn Manzûr, a.g.e., VII, 275- 279; ez-Zebîdî, a.g.e., III, 327.

¹¹⁸⁷ el-Cevherî, a.g.e., II, 706.

¹¹⁸⁸ İbn Manzûr, a.g.e., VII, 275.

¹¹⁸⁹ er-Râğıb, a.g.e., s. 273.

¹¹⁹⁰ el-Cürçânî, a.g.e., s. 207; el-Kardavî, Yûsuf, “Sabır”, *Mecelletü’l-Ezher*, c. II, sy. 4, Kâhire, 1977, s. 655; Şâmmé, Muhammed, *Sabr*, haz. Hamdî, Mahmûd, el-Mevsû’atü’l-İslâmiyyetü’l-‘Âmme, Kâhire, 1422/ 2001, s. 843.

¹¹⁹¹ ‘Uzeyme, a.g.e., s. 250.

¹¹⁹² Geniş bilgi için bkz. ed-Dâmeğânî, a.g.e., s. 301; İbnü’l-Cevzî, *Nüzhet*, ss. 387- 388.

¹¹⁹³ el-Kuşeyrî, a.g.e., s. 267; et-Taftâzânî, Sa’düddîn Mes’ûd b. Ömer (ö.793/ 1390), “Makamu’s-Sabr”, *Mecelletü’l-İslâm ve’t-Tasavvuf*, Sene, 2, sy. 4, Kâhire, 1379/ 1959 ss. 19- 22.

¹¹⁹⁴ Abdülbâkî, a.g.e., ss. 491- 493.

¹¹⁹⁵ Izutsu, *Kur’ân’da Dîni ve Ahlâkî Kavramlar*, ss. 177- 178.

övgüyle yüceliğini an Rabb'inin.”¹¹⁹⁶ “Sizi biraz korku, biraz açlık, biraz mal, can ve ürün kaybı ile sınavacağız; ama (Ey Muhammed) kendilerine ne zaman bir musibet dokunsa, “Doğrusu biz Allah'a aitiz ve muhakkak O'na döneceğiz” diyen sabır sahiplerini müjdele.”¹¹⁹⁷ Sabrın en güzeli, Allah'ın emirlerine riâyet konusunda yapılan sabırdır.¹¹⁹⁸ Tâat, nimet, belâ, mihnet ve intikâm gibi durumlarda sabır gereklidir.¹¹⁹⁹ Böylece sabır, kişiyi Allah'ın rızasına ulaştırır.¹²⁰⁰

Sabır kavramı, Kur'ân-ı Kerîm'de çeşitli âyetlerde takvâ kavramı ile birlikte zikredilmiştir.¹²⁰¹ Sabır, takvâ ilişkisinde öne çıkan husus, bu iki meziyeti kendisinde toplayan kişilerin “müttakî” diye adlandırılmasıdır.¹²⁰² Âyetlerde bu duruma şöyle dikkat çekilmiştir: “Mûsâ, halkına: “Allah'tan yardım isteyin ve sabırlı olun. Doğrusu bütün dünya Allah'ındır ve O onun kulları arasında kimi severse, ona mîrâs bırakır. Nihâi (mutluluk) müttakîlerindir.” diye seslendi.”¹²⁰³ Burada Mûsâ (a.s.), kavmine iki şey emretmiş ve onları iki şeyle müjdelemiştir. Hz. Mûsâ'nın kavmine emretmiş olduğu iki şeyden birisi, Allah'tan yardım dilemek; ikincisi ise, Allah'ın belâlarına karşı sabretmektir. Daha sonra da müjdelediği iki şeyden birisi, “Şüphesiz ki, yeryüzü Allah'ındır. Oraya kullarından kimi dilerse mîrâsçı kılar.” âyetinin ifade ettiği husustur. İkincisi ise, “Âkîbet müttakîlerindir.” cümlesidir. Buradaki “müttakîlerindir” buyruğu, Allah'tan ittikâ edip, O'ndan sakınan¹²⁰⁴ ve sabreden kimselere Allah Teâlâ'nın dünya ve âhirette yardım edeceğine bir işarettir.

¹¹⁹⁶ el-Kehf, 18/ 28.

¹¹⁹⁷ el-Bakara, 2/ 155, 156.

¹¹⁹⁸ el-Nüveyrî, Şihâbüddîn Ahmed b. Abdülvehhâb (677- 773), *Nihâyetü'l-Erab fî Funûni'l-Edeb*, I- XVIII, Vezâretü's-Sekâfe ve'l-İrşâd, Kâhire, ts., III, 231.

¹¹⁹⁹ el-Makdisî, *el-Âdâbü's-Şer'iyye ve'l-Minehü'l-Mer'iyye*, I, 3.

¹²⁰⁰ el-Makdisî, Ebû'l-Hasen Alî b. Eyyûb b. Mansûr (ö. 748), “Sabr”, *Mecelletü'l-Hikme*, sy. 2, Leeds-U.K., 1414/ 1993, s. 132.

¹²⁰¹ Abdülbâkî, a.g.e., ss. 491- 493.

¹²⁰² Demirci, Mehmet, “Kur'ân-ı Kerîm Işığında Sabır Kavramı”, *E.Ü.S.B.E. Dergisi*, sy. 12, Kayseri, 2002, s. 273.

¹²⁰³ el-A'râf, 7/ 128.

¹²⁰⁴ er-Râzî, a.g.e., XI, 22.

*“Sabret. Senin sabrın, ancak Allah iledir. Onlara karşı tasalanma. Onların kurmakta oldukları tuzaklardan dolayı, endişeye de düşme. Çünkü Allah hiç şüphesiz müttakîler ve muhsinlerle beraberdir.”*¹²⁰⁵

*“Elbette siz sabreder, ittikâ ederseniz ve onlar da ansızın üstünüze gelecek olurlarsa, Rabb'iniz size nişanlı beşbin meleklerle yardım edecektir.”*¹²⁰⁶

*“Eğer size bir iyilik dokunursa onları tasaya düşürür. Şayet size bir fenalık gelirse, onunla sevinirler. Eğer sabreder, sakınırsanız onların hileleri size hiçbir şekilde zarar vermez. Şüphe yok ki Allah, onların yaptıkları her şeyi ihata edicidir.”*¹²⁰⁷

*“Ey iman edenler! Sabredin, sabır yarışı yapın, nöbet bekleyin ve Allah'tan ittikâ edin. Umulur ki, felah bulursunuz.”*¹²⁰⁸

*“Bunlar gayb haberlerdir ki, sana onları vahyedyoruz. Onları bundan evvel ne sen biliyordun, ne de kavmin. O hâlde sabret. Hiç şüphesiz ki âkibet müttakîleridir.”*¹²⁰⁹

*“Fakat birr... sıkıntıda, hastalıkta ve savaşın kızıştığı anlarda sabırlı olanların yaptığıdır. İşte bu kimseler, dosdoğru olanlardır. İşte bunlar müttakîlerin tâ kendileridir.”*¹²¹⁰

*“Ailene namazı emret, kendin de ona sebat ederek devam et. Biz senden bir rızık istemiyoruz. Seni Biz, rızıklandırırız. Âkibet takvâ erbabınındır.”*¹²¹¹

*“Ne? Yoksa sen Yûsuf musun?” Diye haykırdılar. “Ben Yûsuf'um.” dedi, “Ve bu da benim kardeşim Allah bize lütfetti. Gerçek şu ki, kişi Allah'a karşı duyarlı ve bilinçli olmaya çalışıyor ve güçlülere göğüs geriyorsa, bilsin ki, Allah iyilikte bulunanların emeklerini boşa çıkarmaz.”*¹²¹² *“Çünkü kim Allah'tan ittikâ eder ve*

¹²⁰⁵ en-Nahl, 26/ 127- 128.

¹²⁰⁶ Âl-i İmrân, 3/ 125.

¹²⁰⁷ Âl-i İmrân, 3/ 120.

¹²⁰⁸ Âl-i İmrân, 3/ 200.

¹²⁰⁹ Hûd, 11/ 49.

¹²¹⁰ el-Bakara, 2/ 177.

¹²¹¹ Tâhâ, 20/ 132.

¹²¹² Yûsuf, 12/ 90.

sabrederse” buyruğunun manası, “Kim Allah’a masiyetlerden ittikâ eder, kaçınır da, insanların eziyetlerine sabrederse Allah onların mükafatlarını zayi etmez.” şeklindedir.¹²¹³ Buradaki sabır, takvâya bağlı ve kişinin kendi isteği dahilindeki sabırdır.¹²¹⁴ Sabır hoş olmayan şeylere tahammül etmekten; takvâ da gerekmeyen şeylerden sakınmaktan ibarettir. Kötülüğe kötülükle karşılık vermek, kötülüklerin artmasına sebep olur. Bundan dolayı da Allah Teâlâ, dünya zararlarını azaltmak için sabrı, âhîret zararlarını azaltmak için de takvâyı emretti. Bu izaha göre, âyet, dünya ve âhîret âdâbını içinde toplamıştır.¹²¹⁵

İnsan, yaşamın zorluklarına, zamanın musibetlerine, insanların eziyetlerine ve düşmanlıklarına, Allah’a ibadet ve O’na itâatte, şehvet ve reaksiyonlarına, iş ve üretime karşı sabretmeyi ve tahammül etmeyi öğrendiğinde, olgun, ideal, mükemmel, faal ve streslere karşı mukavemet gösterebilen, rûhî bunalımlardan emin bir şahsiyet sahibi olur.¹²¹⁶ Sabır kişinin arzu ve isteklerini kontrol altına alması için nefsi ile mücadele etmesini ve nefsini hapsedmesini gerektirir. Böylece insan nefsini kontrol altına alır ve onu yönlendirir. Nefsin yönlendirilebilecek hale gelmesi, sabreden şahsın artık takvâ sınırlarına girdiğinin kanıtıdır. Bu durumda müttakî, kişiliği olgunlaşmış, kemal ve dengeli bir mü’min olup, zatıyla insanlığın yüce değerlerine ulaşmıştır.

2- Karşıt anlamlı kullanımları

Her kavramda olduğu gibi takvâ kavramının da anlam alanını belirlemek ancak eşanlamlarının yanında zıt anlamlarını belirlemekle mümkündür. Elbetteki doğrudan ve dolaylı karşıt anlamlı bu kavramlar kendi aralarında itikad ve ahlak sahasında yer almakta ve bu başlıklar altında araştırılmaktadır.

a- Doğrudan karşıt anlamlılar

Fücür, zenb, cenef, fisk ve ğayy kavramları Kur’ân’da ve İslam literatüründe ittikânın doğrudan karşıt anlamları olarak yer almaktadır. Bu bağlamda bakıldığında

¹²¹³ er-Râzî, a.g.e., XIII, 333.

¹²¹⁴ İbn Teymiyye, a.g.e., s. 182.

¹²¹⁵ er-Râzî, a.g.e., VII, 255.

¹²¹⁶ Necati, a.g.e., s. 261.

sözkonusu kavramların takvânın olumlu yönünün oranında olumsuzluk arzettikleri görülür.

aa- Fücür

Fücür kavramı, sözlükte, “açmak, yarmak, meyletmek, sapmak, isyan etmek, parçalamak, kesmek, ictinab etmek, bir şeyi derince yarmak” anlamlarına gelir ki, Araplar gecenin karanlığını yardığı için de şafağa “feci” derler.¹²¹⁷ Kelimenin olumlu ya da olumsuz bütün kullanımları “bir şeyin aslının değışimini, hatta bozulmasını” ifade eder.¹²¹⁸ İstılâhî bir terim olarak fücür, haktan sapmak, hak yolu yarıp, onun düzeninden çıkarak kötülük ve isyana düşmektir.¹²¹⁹

İslam bilginlerinin çoğunluğu fücuru şu çerçevede tanımlamışlardır; er-Râğıb, fücuru, “takvâ örtüsünü yarmak”,¹²²⁰ el-Cürcânî, “nefsin, insanı şeri’at ve ahlâk ilkelerine aykırı davranmaya sevk eden özelliğı”,¹²²¹ et-Tehânevî ise “şehvet gücünün ileri dereceye varması”¹²²² şeklinde tanımlamışlardır.

Mutasavvıflar ise fücuru, “çirkin huyların en iğrenci ve belki genel olarak kötü ahlâkın binasının kurulduğı temel” şeklinde betimlemişlerdir. Çünkü rüşvet, hırsızlık, ırza ihanet ve bunun gibi yasaklanmış şeyler hep yanlış yola saptaktan doğar. Şeytanlık, bozgunculuk, hırs, dünya işlerinde aşırı istek gibi huylar da fücür vasıtasıyla meydana gelir.¹²²³

¹²¹⁷ er-Râğıb, a.g.e., s. 561; ez-Zemahşerî, *el-Fâik*, III, 90; İbn Manzûr, a.g.e., X, 187- 189; ez-Zebîdî, a.g.e., III, 464.

¹²¹⁸ el-Fîrûzâbâdî, a.g.e., II, 63.

¹²¹⁹ İbn Manzûr, a.g.e., X, 187- 188; el-Fîrûzâbâdî, a.g.e., II, 64; ez-Zebîdî, a.g.e., III, 465.

¹²²⁰ er-Râğıb, a.g.e., s. 561.

¹²²¹ el-Cürcânî, a.g.e., s. 243; ayrıca bkz. ez-Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâğ*, ss. 464- 465.

¹²²² et-Tahânevî, a.g.e., II, 1115.

¹²²³ Rıfât, Ahmet, *Tasvîr-i Ahlâk Sözlüğü*, haz. Hüseyin Algül, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, ts., 75- 76; ayrıca bkz. Ebû Talib el-Mekkî, a.g.e., IV, 7; er-Rûmî, Eşrefoğlu Abdullâh b. Muhammed el-Mısırî el-Kadîrî, *Tam Müzekkin Nüfus*, Salah Bilici Kitabevi, İstanbul, ts., s. 190 vd; Şar, Selâhattîn, *Tasavvufun Ana İlkeleri, Dervişleri, Zâhidleri, Arifleriyle İslâm Tasavvufu*, Toker Yayınları, İstanbul, ts., ss. 226- 227.

“F.c.r.” kökü, Kur’ân-ı Kerîm’de 16 sûrede 24 defa geçmektedir. “F.c.r.” maddesi bu kullanımlardan 14 tanesinde isim, 10 tanesinde fiil olarak yer almaktadır.¹²²⁴ Fitrî potansiyel olarak fücür bir âyette¹²²⁵ geçmektedir.

Kur’ân-ı Kerîm’de kelimenin genel kullanılışı “Allah’a karşı işlenen günahlar” anlamındadır. İki yerde kâfirlerle beraber zikredilen¹²²⁶ “f.c.r.” maddesi, bir defa Allah’tan ittikâ edenlerle ve onlara zıt olarak,¹²²⁷ bir yerde cennetteki iyi kulların aksine cehennemlikleri vurgulayacak şekilde,¹²²⁸ bir kere de cehennemin özel bölümü olan “Siccin”deki kâfirleri teşhir etmek üzere kullanılmıştır.¹²²⁹ Bu kullanımların masdar formu hariç, tamamı Allah’ın ulûhiyetine muhalif olmayı gösterir.¹²³⁰

Fücür kavramı, sıradan teknik niteliği olmayan ahlâkî bir terim olarak, Kur’ân sonrası literatürde Cahiliyye’deki mühim rolünü oynamaya devam etmektedir. Bazen de ilâhiyatta bu kelimenin “berr” sözcüğü ile belirlenen “müsbet” kategorinin zıddı olarak, mü’min “inançlı” kavramı dahilinde “menfi” kategoriye temsilde kullanıldığı görülür. Buralarda fâcir kötü davranışlarda bulunan, örneğin şarap içerek günah işleyen bir mü’mine izafe olunmaktadır.¹²³¹

İçsel realitesi itibariyle insan varlığı, bir çatışma alanı teşkil eder. Bu alanın etkin kışkırtıcı aktörü de, dâima olumsuz ya da bozucu ve yıkıcı güç odaklarıdır, negatif enerji yoğunlaşmasıdır... Bundan dolayı, nasıl toplumsal uyum ve dengenin sağlanması için öncelikli olarak olumsuz beşeri tavırlara mukabil zecrî ve cezaî önlemler alınması gerekiyor, olumlu ve ikmal edici önlemlerin de müteakiben gelmesi gerekiyorsa, bireysel insan varlığı da böyledir. Kendisi bir damla endişe ve gerilimin varoluşsal odağında bulunan insanda fücür atışları, fücür infidaları (patlama) baskın ve sarsıcı olabilir. Bu nedenledir ki, insan bakışlarının önce bu noktaya çevrilmesi gerekir. O

¹²²⁴ eş-Şems, 91/ 8.

¹²²⁵ Abdalbâkî, a.g.e., s. 624.

¹²²⁶ Nûh, 71/ 27; ‘Abese, 80/ 42.

¹²²⁷ Sâd, 38/ 28.

¹²²⁸ el-İnfîtâr, 82/ 14.

¹²²⁹ el-Mutaffifîn, 83/ 7.

¹²³⁰ Kılıç, Sadık, *Kur’ân’da Günah Kavramı*, Hibaş Yayınevi, Konya, 1984, s. 160.

¹²³¹ Izutsu, *Kur’ân’da Dîni ve Ahlâkî Kavramlar*, s. 254.

hâlde, objektif ve a posteriori talimin anlamlı olabilmesi, ifadesini bulabilmesi için, onun öncülü olan a priori mantık düzeninin, anlamlı kılıcı ya da anlamsızlaştırıcı ve temellendirici değer skalasının açıklanması, kurulmuş olması gerekmektedir. Daha teknik söyleyişle, dışarıdan uyarıları almaya ve anlamaya müheyyâ kılınması zorunludur.¹²³²

Kur'ân-ı Kerîm “bir ve tek Tanrı’ya inanç” kriterleri çerçevesinde tüm insanî vasıfları “olumlu ahlâkî nitelikler” ve “olumsuz ahlâkî nitelikler” diye birbirine taban tabana zıt iki kategoriye bölmüş; bu tasnifi, bütününe “mü’min- kâfir” ikiliği şeklinde yansıtmıştır. Mü’min sadece takvâ ile ifade edilebilecek işlerle meşgulken¹²³³ kâfir’de fücür ile meşgul olarak dünyevî zevklerin peşindedir. Bu bilgilerden sonra insanın mayasına fitrî boyutta yerleştirilen fücür ve takvânın tetkik ve tahliline geçebiliriz.

ab- Zenb

ez-Zenb, (الذنب) sözlükte “arka, geri, kuyruk” anlamlarına gelen zeneb’den türemiş olup “sonu kötü olan fiil” demektir.¹²³⁴ Ayrıca mükellefin gayr-ı meşrû işi olarak da tarif edilmiş¹²³⁵ olup Kur'ân-ı Kerîm’de küfür, şirk, katil, zina gibi günahlar için kullanılmıştır.¹²³⁶

Kötülük ve utanç verici işler yapan kişiyi yakalamak anlamında da kullanılan zenb zamanla, yakalanmayı, ayıplanmayı, geri itilmeyi gerektirecek fiiller için kullanılmaya başlandı. Yani zenb, insanın kazandığı merteye ve yürüdüğü tekamül yolundan geriye çekilmesini veya bu yolda geri kalmasını icab ettiren fiil ve davranıştır.¹²³⁷

Zenb, genel anlamıyla günah yerine de kullanılır. İzutsu’ya göre ise, İslâm’da günah kavramının kendisini tanımlamak zor değildir. Kur'ân, günahkarın Allah’ın

¹²³² Kılıç, Sadık, “İnsân Fücür ile Takvâ Ritimleri Arasında “Bir Damla Endişe!”, *Ekev Akademi Dergisi*, c. I, sy. 4, 1999, s. 11.

¹²³³ İzutsu, a.e., s. 288.

¹²³⁴ er-Râğıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 331.

¹²³⁵ et-Tehânevî, a.g.e., I, 507.

¹²³⁶ Abdalbâkî, a.g.e., s. 517- 518.

¹²³⁷ Öztürk, a.g.e., s. 654.

emirlerine uymayan birisi olduğunu anlatmaktadır. Yani, günah, bir itaatsizlik (masiye) eylemidir, bu da (itaat)in tersidir.¹²³⁸

Zenb'in çeşitleri vardır. Mesela Züleyhâ'nın Hz. Yûsuf'a duyduğu doğal-cinsel istek bir zenb'dir. *“Ey Yûsuf! Sen bundan (olanları söylemekten) vazgeç! (Ey kadın!) Sen de günahının affını dile! Çünkü sen günahkarlardan oldun.”*¹²³⁹

Hz. Yûsuf'un kardeşlerinin ona yaptıkları da zenb ile ifade edilir. *“(Oğulları) dediler ki: Ey babamız! (Allah'tan) bizim günahlarımızın affını dile! Çünkü biz gerçekten günahkarlar idik.”*¹²⁴⁰

Hz. Mûsâ'nın bir Mısırlıyı yanlışlıkla öldürmesi de zenb olarak isimlendirilmiştir. *“Onların bana isnad ettikleri bir suç da var. Bundan ötürü beni öldürmelerinden korkuyorum.”*¹²⁴¹

Zenbin en korkunç olanı, kız çocuklarının diri diri gömülmesidir. *“Diri diri toprağa gömülen kıza, sorulduğunda, Hangi günah sebebiyle öldürüldü? diye.”*¹²⁴² Ayrıca zikredilen âyet de “zulüm” ile “zenb”in anlam yakınlığını göstermektedir.

*“(Evet, bunların durumu), Firavun ailesi ve onlardan öncekilerin durumuna benzer. Onlar Rab'lerinin âyetlerini yalanlamışlardı; biz de onları günahlarından ötürü helâk etmiştik ve Firavun ailesini (denizde) boğmuştuk. Hepsi de zâlimler idiler.”*¹²⁴³

ac- Cenef

Lügatte müterâdifleriyle beraber “bir şeyden sapmak, temayül etmek, haddi aşmak, yönelmek, meyletmek, günaha meyletmek, vasiyette zulmetmek, yürüyüşünde salınıp kibirlenmek, göğsün bir yanı içe doğru kambur olmak, ailesinden veya yakınlarından uzaklaşmak, haktan meyleden, beli eğri, sırtı meyilli”¹²⁴⁴ gibi anlamlara

¹²³⁸ İzutsu, İslâm Düşüncesinde İman Kavramı, s. 50.

¹²³⁹ Yûsuf 12/ 29.

¹²⁴⁰ Yûsuf 12/ 97.

¹²⁴¹ eş-Şuarâ 26/ 14.

¹²⁴² et-Tekvîr 81/ 8-9.

¹²⁴³ el-Enfâl 8/ 54.

¹²⁴⁴ İbn Manzûr, a.g.e, IX, 32-34.

gelen “cenef” kelimesi Kur’ân-ı Kerîm’de iki ayrı yerde¹²⁴⁵ ve hüküm belirten ayetlerde geçmektedir.

“Cenef” kavramının birinci kullanım formu el-Bakara suresi 182. ayette şu şekilde geçer:

“Ama herkim vasiyet edenin bir hata yaptığından (جَنَفًا) veya (bilerek) bir kusur (ثُمَّ) işlediğinden endişe eder ve bunun üzerine mîrâsçılar arasında bir uzlaşma sağlarsa (bu nedenle) kendisine bir günah terettüp etmez. Doğrusu Allah çok affedicidir, rahmet kaynağıdır.”

Kur’ânî bir kavram olarak “haktan meyl, doğruluktan sapma”¹²⁴⁶ anlamına gelen “cenef” kelimesi bu ayette vasiyet konusunda işlenen kusur¹²⁴⁷ için kullanılmıştır. Ayette kasdî olarak yapılan hata anlamındaki “ism”¹²⁴⁸ kelimesinin karşıtı konumunda, bilerek yapılmamış bir hataya işaret eder.

el-Hasan, ayetteki “cenef” kelimesiyle kastedilenin “vasiyeti akrabalık ilişkisine göre yapmamak” olduğunu söylerken, İbn Abbâs caiz olup olmadığını bilmemek bakımından “cenef”in hata olduğunu söyler.¹²⁴⁹

Kavramın ikinci formu olan mütecâlif kelimesi ise el-Mâide suresinin 3. ayetinde geçer: “...Günaha eğiliminden değil de (غير متجانف) hayatî bir zaruret sonucu (yasak şeylere) sürüklenenlere gelince, bilin ki Allah çok bağışlayıcıdır, rahmet kaynağıdır.”

Ayette ilk olarak yenmesi haram olan yiyecekler zikredilirken arkasından hangi hal ve şartlarda bunların yenilebileceğini belirten ruhsat dairesi çizilir.

Bu ruhsat dairesi içinde yer alan (غير متجانف) durumu, “bizzat harama meyletmeksizin”¹²⁵⁰ diğer bir deyişle Allah Teala’nın ayetindeki ruhsatın sınırını aşarak ve hoşlanarak onu yemek suretiyle günaha sapsanızın¹²⁵¹ anlamına karşılık gelir.

¹²⁴⁵ Abdülbâkî, a.g.e, s. 179

¹²⁴⁶ et-Tabersî, a.g.e., II , 107; er-Râzî, a.g.e., IV, 314

¹²⁴⁷ ez-Zemahşerî, a.g.e., I, 334; el-Beydavî, a.g.e., I, 104; el-Âlûsî, a.g.e., II, 55; el-Kurtubî, a.g.e., I, 270; Elmalılı, a.g.e, I, 512.

¹²⁴⁸ el-Âlûsî, a.g.e, II, 55; el-Beydavî, a.g.e, I, 104; et-Tabersî, a.g.e, II, 109.

¹²⁴⁹ et-Tabersî, a.g.e, II, 109.

ad- Fısk

Sözlükte, taze hurma kabuğunu yarıp dışarı çıkmak, belirli bir sınırı aşmak, anlamına gelen ve İslam öncesi Arap metinlerinde daha çok bitki ve hayvanlar hakkında kullanılan “f.s.k.” (فسق) fiilinden mastar olan “Fısk” kelimesi, Kur’ân terminolojisinde hak yoldan ayrılma, Allah’ın emirlerine itaatsizlik etme, isyan şeklinde özel bir anlam kazanmıştır.¹²⁵² Bu anlamı şu âyette açıkça görmek mümkündür:

*“Hani biz meleklere: Âdem'e secde edin, demiştik; İblis hariç olmak üzere, onlar hemen secde ettiler. İblis cinlerdendi; Rabbinin emrinden dışarı çıktı. Şimdi siz, beni bırakıp da onu ve onun soyunu mu dost ediniyorsunuz? Oysa onlar sizin düşmanınızdır. Zâlimler için bu ne fena bir değişmedir!”*¹²⁵³

Kur’ân-ı Kerîm’de kâfirlere,¹²⁵⁴ münafıklara¹²⁵⁵ fasık denildiği gibi, günah işleyen mü’minlere¹²⁵⁶ de fasık denilmiştir. Günahın küçüğüne de büyüğüne de fisk denir. Ancak daha çok Kur’ân’ın hükümlerini ikrar ettiği halde bunların tamamını veya bir kısmını ihlal eden kimseye fasık ismi verilirken, zâlim fasıktan daha genel, fasık da kâfirden daha kapsamlı biçimde bazı âyetlerde imanın karşıtı,¹²⁵⁷ bir kısmında ise dinin emirlerine itâatin karşıtı olarak¹²⁵⁸ kullanılmıştır.¹²⁵⁹

*“Hem bilin ki, içinizde Allah'ın elçisi vardır. Şayet o, birçok işlerde size uysaydı, sıkıntıya düşerdiniz. Fakat Allah size îmânı sevdirmiş ve onu gönüllerinize sindirmiştir. Küfrü, fıskı ve isyanı da size çirkin göstermiştir. İşte doğru yolda olanlar bunlardır.”*¹²⁶⁰ Bu âyette “fısk” kelimesinin “küfr” ve “isyan” kelimelerinin ortalarında kullanılması “fısk”ın bu iki kelimeye yakınlığını gösterir. Fısk bir bakıma küfrün “fiilî

¹²⁵⁰ el-Beydavî, a.g.e, I, 255; ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 594; er-Râzî, a.g.e, VIII, 468; Elmalılı, a.g.e, III, 160; et-Tabersî, a.g.e, VI, 26; ez-Zuhaylî, VI, 86; el-San’ânî, I, 179.

¹²⁵¹ el-Beydavî, a.g.e, I, 255.

¹²⁵² el-Fîrûzâbâdî, a.g.e., s. 1185

¹²⁵³ el-Kehf 18/ 50

¹²⁵⁴ bkz. en-Nûr 24/ 55

¹²⁵⁵ bkz. et-Tevbe 9/ 67

¹²⁵⁶ bkz. en-Nûr 24/ 4

¹²⁵⁷ bkz. el-Bakara 2/ 99; Âl-i İmrân 3/ 110; el-En’âm 6/ 49; es-Secde 32/ 18

¹²⁵⁸ bkz. el-Bakara 2/ 197; en-Nûr 24/ 4; el-Hucurât 49/ 7, 11

¹²⁵⁹ er-Râğîb, a.g.e., s. 636– 637.

¹²⁶⁰ el-Hucurât 49/ 7.

amel”ini ifade eder; yani el, ayak, göz, dil gibi azaların işlediği yasaklanmış ameller fisktır ve bunları işleyen mü’min, itikâdî yönden, imanda ise de, işlediği fiil yönüyle fisk içindedir. “Mü’mine sövmek fisk ve onunla savaşmak küfürdür”¹²⁶¹ hadisi de fisk ve küfrün farkını göstermektedir.¹²⁶²

Büyük günah işleyen kimsenin durumu hakkında görüş ayrılığı vardır. Ehl-i Sünnet böyle bir kişinin kendisinde iman olduğu için kâfir olmadığını fakat günahkar olduğunu söylerken, Hâricîler kâfir olduğunu, Mu’tezile ise böyle bir kişinin ne mü’min ne de kâfir olacağını, iman ile küfür arasında “fisk” ismi verilen bir mertebede olduğunu (el-Menzile beyne’l-Menzileteyn) söylemiştir.¹²⁶³

Adalet kavramının karşıtı olarak da fisk, kişinin büyük günahları işlemesi, küçük günahları işlemekte ısrar etmesi veya farzları terketmesi, haramları işlemesi, kötü davranışlarının iyi davranışlarından çok olması şeklinde zâhirî bir vasıf olarak tanımlanmıştır.¹²⁶⁴

ae- Ğayy

Lügatte müterâdifleriyle beraber “şaşırtmak, azdırıp doğru yoldan uzaklaştırmak, şaşırmak, hedefe ulaştıracak yoldan ayrılmak, toplanıp kötülük üzerinde yardımlaşmak, azgın ve sapkın adam, karanlığı ile (tamamen) örten, iki yüzlü adam, kalabalık, azacak yer, tehlikeli yer, cehennemdeki bir vadinin nehri, çekirge, hazımsızlık”¹²⁶⁵ gibi anlamlarda kullanılan “ğayy” kavramı, İsfehânî’ye göre kökünde batıl itikattan doğan bilgisizlik anlamını taşır.¹²⁶⁶

Kur’an-ı Kerim’de 22 yerde geçen¹²⁶⁷ bu kavram bir kimsenin doğru ve müstakim olmayan bir yola girmesi durumunu anlatır¹²⁶⁸ ki, itikâdî veya fikrî bir konu hakkındaki sapkınlığı ifade etmesine rağmen mutlak anlamda dalâlet için

¹²⁶¹ el-Buhârî, a.g.e., “*el-İmân*”, 45; el-Buhârî, a.g.e., “*el-Edeb*”, 44; Ahmed b. Hanbel, a.g.e., I, 439.

¹²⁶² Ünal, a.g.e., s. 324.

¹²⁶³ Kılavuz, a.g.e., s. 86- 87.

¹²⁶⁴ el-Kâşânî, a.g.e., VI, 268.

¹²⁶⁵ İbn Manzûr, a.g.e, XV, 140- 143.

¹²⁶⁶ er-Rağıb, a.g.e, s. 551.

¹²⁶⁷ Abdülbâkî, a.g.e, s. 506

¹²⁶⁸ er-Râzî, a.g.e, V, 426

kullanılmaz.¹²⁶⁹ Nitekim en-Necm suresi 2. ayette Hz. Peygamber hakkında yapılan değerlendirme de bu anlamı net bir şekilde ortaya koyar. (ما ضلَّ صاحبكم) ifadesi ile Peygamber'in hak yoldan çıkmadığı, devamındaki (وما غوى) ifadesiyle de hiçbir zaman batıla inanmadığı anlatılır. Çünkü (غى) fâsid itikatla beraber, cehalettir.¹²⁷⁰ Ve Rüşd'ün zıddıdır.¹²⁷¹

Ğayy'ın, rüşd'ün zıddı olduğuna en kati delil Kur'an'dan elimize geçer. (قد تبين (الرشد من الغى) (...Artık rüşd ile ğayy birbirinden ayrılmıştır).¹²⁷²

Bazı müfessirler aklî ve naklî deliller yardımıyla ayetteki ğayy kelimesinin küfür, karşıtı konumundaki rüşd kelimesinin ise iman anlamına geldiğini belirtirler.¹²⁷³ Bu görüşe yakın diğer bir görüş ise kelimelerin hak ve batıl anlamlarına geldiğidir.¹²⁷⁴ Muhammed Esed ise ayeti şu şekilde tercüme eder:

“Artık doğru ile yanlış, birbirinden ayrılmıştır.”¹²⁷⁵

Benzer bir kullanım el-A'râf, suresi 146. ayette karşımıza çıkar:

“Yeryüzünde haksız yere büyüklük taslayanları ayetlerimden uzak tutacağım: Çünkü onlar (hakikatin) her türlü belirtisini görseler de ona inanmazlar; ve (yine) onlar doğruluğa götüren yolu (sebîle'r-rüşd) pekala görüyor olsalar bile, onu izlenecek yol olarak seçmezler. Ayetlerimi yalanlamalarından ve onlara karşı ilgisiz kalmalarındandır bu.”

“Dalalet yolu” ile özdeşleştirilen¹²⁷⁶ sebilü'l-ğayy ifadesi, ayette kendi sübjektif yargılarını, karşısında vahiy bile olsa, geçerli tek ölçü olarak gören kimselerin tercihini yansıtır.¹²⁷⁷

¹²⁶⁹ el-Kurtubî, a.g.e, III, 279.

¹²⁷⁰ el-Âlûsî, a.g.e, XXVII, 45.

¹²⁷¹ el-Âlûsî, a.g.e, XXVII, 45; er-Râzî, a.g.e, V, 426.

¹²⁷² el-Bakara: 2/ 256.

¹²⁷³ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 387; el-Beydavî, a.g.e, I, 135; er-Râzî, a.g.e, II, 256; et-Tabersî, a.g.e, I, III, 306.

¹²⁷⁴ et-Taberî, a.g.e., III, 18; er-Râzî, a.g.e, II, 256; et-Tabersî, a.g.e, VI, 306.

¹²⁷⁵ Esed, a.g.e., s. 77.

¹²⁷⁶ el-Âlûsî, a.g.e, IX, 62.

¹²⁷⁷ Esed, a.g.e, s. 301.

İlginçtir ki, kelime, bir yer hariç (el-Bakara: 2/ 256), tamamen Mekkî surelerde geçmekte ve birinci derecede sapsmak, ikinci derecede de Allah'ın varlık ve zatına karşı olumsuz tavır almakla alakalıdır.¹²⁷⁸ Kelime Allah'a şirk,¹²⁷⁹ batıla inanmak,¹²⁸⁰ Allah'ın ayetlerini bir kenara atıp şeytana uymak,¹²⁸¹ tâğuta uymak¹²⁸² gibi kullanımların yanında Hz. Adem'in suç işlemiş olduğunu¹²⁸³ ifade için de kullanılmıştır.

Ğayy kavramının müştaklarından olan “iğvâ” kavramı ise “yolunu şaşkırtmak” anlamında kimi ayetlerde Allah'a,¹²⁸⁴ kimi ayetlerde ise şeytana¹²⁸⁵ ve putlara¹²⁸⁶ izafe edilmiştir.

“İğvâ” ayetlerde daha çok insanları yoldan çıkarmayı amaç edinmiş İblis için kullanılır¹²⁸⁷ ve Kur'an'da pek çok insanın şeytanın iğvâsına kapılabileceği, ancak ihlaslı olanların kurtulabileceği zikredilir.¹²⁸⁸

b- Dolaylı karşıt anlamlılar

Genel olarak bakıldığında ittikânın karşısına konulabilecek pek çok kavram bulunmaktadır ancak burada temsili olarak onlardan sadece bir kısmı ele alınmış ve bu kavramların kapsamında konuya değinilmeye çalışılmıştır.

ba- İtikadi alanda

İttikânın dolaylı müteradiflerinde itikâdî alana ait olanlarının işlenmesi bu alanda da aynı bağlamda karşıt anlamlılar incelenmesi sonucunu doğurmuştur. Dolayısıyla bu başlık altında ittikânın şirk ve küfr kavramları çerçevesinde itikâdî zıt anlamlıları ele alınmıştır.

¹²⁷⁸ Kılıç, a.g.e, s. 146

¹²⁷⁹ eş-Şuârâ: 26/91, 94

¹²⁸⁰ en-Necm: 53/2

¹²⁸¹ el-A'râf: 7/175

¹²⁸² el-Bakara: 2/256

¹²⁸³ Tâhâ: 20/121

¹²⁸⁴ Hûd: 11/34

¹²⁸⁵ el-A'râf: 7/16; el-Hicr: 15/39

¹²⁸⁶ es-Saffât: 37/32

¹²⁸⁷ el-Hicr: 15/39; Sâd: 38/82

¹²⁸⁸ Sâd: 38/83.

1) Şirk

Şirk kavramı, sözlükte, “ortak koşmak, ortak tanımak” manalarına gelmektedir. Aynı kökten gelen “şirket” kelimesi “ortaklık” anlamındadır ve iki ya da daha fazla kişinin maddî veya mânevî alandaki ortaklıklarını ifade eder. “ş.r.k.” kökünün if’âl babından ism-i fâili olan “müşrik” kelimesi de ortak koşan anlamındadır.¹²⁸⁹ İstılâhî olarak şirk kavramı, zâtında, sıfatlarında, ulûhiyetinde, rubûbiyyetinde ve ubûdiyyetinde Allah’a ortak koşmaktır.¹²⁹⁰

Şirk kavramı, Kur’ân-ı Kerîm’de, yaklaşık 170 âyette geçmektedir.¹²⁹¹ Kur’ân’da, şirk, “Allah’a kendisinin dışında bir şeyi eşit kılmak, tâatte O’nun dışındakilere ibadet etmek, kişinin amellerinde riyânın bulunması”¹²⁹² gibi anlamlarda kullanılmaktadır.

Kur’ân Allah’ın varlığının insan tarafından benimsenmesini, onun selim yaratılışının gereği saydığı gibi O’nun birliğini de aynı mahiyette kabul etmiştir. O’nun birliğini ifade eden âyetler, varlığını belirten âyetlerden çoktur. Gönünen o ki, Allah’ın birliği sonucuna ulaşmak; bu sonuca hem inanç ve düşünce hem de ibadet ve duygularda sadık kalmak O’nun varlığını benimsemekten zordur; çünkü Allah’ın varlığı daha çok aklın fonksiyonlarını ilgilendirdiği hâlde birliği akılla birlikte ve ondan çok iradenin eğitimine ve duygu hayatının geliştirilmesine bağlıdır.

¹²⁸⁹ er-Râğıb, a.g.e., s. 259; İbn Manzûr, a.g.e., VII, 99- 101; el-Cürçânî, a.g.e., ss. 200- 201.

¹²⁹⁰ ez-Zemahşerî, *Esâsü’l-Belâğa*, s. 328; ayrıca bkz. ed-Dihlevî, a.g.e., I, 205, 224, 289, II, 225, 572; Abdülazîm, Alî, “eş-Şirkü’l-Hafî”, *Mecelletü’l-Ezher*, c. III, sy. 4, Kâhire, 1976, ss. 533- 541; Safvet, Hâmid Mübârek, *eş-Şirk*, işrâf, Mahmûd Hamdî, el-Mevsû’atü’l-İslâmiyyetü’l-‘Âmme, el-Meclisü’l-A’lâ li’ş-Şu’uni’l-İslâmiyye, Kâhire, 1422/ 2001, ss. 803- 805; en-Nedvî, Ebû’l-Hasen Alî el-Hasen, *el-İmâm es-Serhendî Hayatuhu ve ‘Amaluhu*, Dâru’l-Kalem, Kuveyt, 1403/ 1983, ss. 225- 227; Muhammed Şekara, ‘Îsâ Zeki ‘Îsâ, *el-İkrâh ve Eseruhu fi’t-Tasarrufât*, 2.bs., Müessesetü’r-Risâle, Beyrût, 1407/ 1987, ss. 95-97; Kapar, M. Alî, *Hz. Muhammed(s.a.v.)’in Müşriklerle Münâsebeti*, Esra Yayınları, İstanbul, 1993; Bilgin, Muhammed, Kur’ân’a Göre Şirk ve Müşrikler, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Bursa, 1992; Çakıcı, Alî, Kur’ân-ı Kerîm’de Şirk Kavramı ve Günümüz Açısından Değerlendirilmesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri, 1995; Macit, Nadim, “Kur’ân Açısından Sahte Tanrısallık-Peygamberler ve Azizlerin Tanrılaştırılması”, *İlim ve Sanat*, sy. 37, İstanbul, 1993, ss. 19-23; Tunç, Cihat, “Şirk (Ortak Edinmek) ve Günah Problemi”, *E.Ü.İ.F. Dergisi*, sy. 11, Kayseri, 2001, ss. 29- 35.

¹²⁹¹ Abdülbâkî, a.g.e., ss. 466- 469.

¹²⁹² ed-Dâmegâni, a.g.e., s. 282; İbnü’l-Cevzî, *Nüzhet*, ss. 371- 372.

Allah'ın birliğinden bahseden ve çoğu Mekkî olan âyetler, doğrudan tevhide telkin edenler veya şirki reddedenler olmak üzere iki grub hâlinde düşünülebilir. Muhtelif âyetlere göre ulûhiyyetde şirk Allah'a ortak tanımaktır ki,¹²⁹³ bu, şerîk (ortak), küfûv, küf' (denk, benzer), velî veya vâlî (dost, efendi), nid (özünde benzeri), şefî' (şefa'atçi), ve şehîd (yardımcı, lehte şâhidlik yapan)¹²⁹⁴ kavramları ile ifade edilmektedir.

Şirkin temelinde hevâ ve hevesine, nefsinin tutkularına kul olan insanların tevhide başkaldırışı yatar. Bütün müşrikler ve müşrik toplumlar çoğunlukla ahlâkî açıdan problemlî, arzularının ve tutkularının peşinde koşarak zulm, bağı ve fesad¹²⁹⁵ içerisinde olan kimseler ya da topluluklardır.¹²⁹⁶

İnsanlığın çoğunluğunun, Tanrı'nın varlığında ittifâk etmiş olduğu gerçeğine binâen Kur'ân-ı Kerîm de, "Allah'ın varlığı"ndan ziyâde "Allah'ın birliği" üzerinde önemle durmuş ve bu birliğin kabul edilmemesindeki etkenin müşriklerin bundan habersiz olmaları durumu değil menfa'atleriyle kaçışması sebebiyle bile bile kabul etmeme tavrı olduğunu özellikle belirtmiş ve bu davranış konusunda Allah'tan sakınmalarını şiddetle vurgulamıştır: "*De ki: "Size gökten ve yerden rızık veren kimdir? O, kulaklara ve gözlere mâlik olan kim? Ölüden diriye kim çıkarıyor, diriden ölüyü kim çıkarıyor? İşleri kim yönetiyor?" Onlar derler ki: "Allah!" De ki: "O hâlde ittikâ etmez misiniz?" İşte, sizin gerçek Rabb'iniz olan Allah, bunları yapandır. Artık haktan (ayrıldıktan) sonra delâletten başka ne kalır? O hâlde nasıl olup da döndürülüyorsunuz?"*¹²⁹⁷ Allah Teâlâ, genel ve küllî bir ifade ile "İşleri kim yönetiyor?" buyurmuştur. Çünkü Allah Teâlâ'nın, gerek ulvî âlemde, gerek suflî âlemde, gerek ruhlar, gerekse bedenler âleminde bulunan düzenlemeleri sonsuzdur ve

¹²⁹³ Topaloğlu, Bekir, "Allah", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXX (devam ediyor), İstanbul, 1989, II, 478.

¹²⁹⁴ er-Râğîb, a.g.e., s. 259; Abdülbâkî, a.g.e., ss. 466- 469.

¹²⁹⁵ Ünal, Alî, a.g.e., s. 335.

¹²⁹⁶ el-A'râf, 7/ 80- 81, 85- 86; el-Ankebût, 29/ 29; eş-Şu'arâ, 26/ 146- 151, 128- 130; Yûsuf, 12/ 23, 25, 28- 30, 31, 35; el-Hicr, 15/ 3; Fussilet, 41/ 7; Kâf, 50/ 25- 26; el-Kalem, 68/ 10, 14; el-Hâkka, 69/ 33- 34; el-Müddesir, 74/ 12- 16, 43- 46.

¹²⁹⁷ Yûnus, 10/ 31- 32.

bunların hepsini dile getirmek âdetâ imkânsızdır. Bundan ötürü, Allah, diğerlerine de delâlet etsin diye, yaptığı bazı ayrıntılı izâhların peşinden, küllî ve genel sözler zikretmiştir. Daha sonra da Hz. Peygamberin, bu hâlleri yönetenin kim olduğunu, o müşriklere sorması durumunda onların, “Allah’tır” cevâbını verecekleri şeklinde bir açıklamada bulunmuş ki bu, âyetteki sözün muhatabları (olan müşriklerin) Allah’ın varlığını kabul ve ikrâr ettiklerine delâlet eder. Bunlar, putlara ibadet etmeleri hususunda, “o putlar bizleri Allah’a daha fazla yaklaştırır ve onlar Allah katında bizim şefâ’atçilerimizdir” diyenlerdir. Hâlbuki o müşrikler, putların kendilerine fayda ve zarar veremeyeceklerini de bilirlerdi. İşte bundan ötürü, Allah Teâlâ, peygamberine: “De ki: “o hâlde (Allah’tan) ittikâ etmez misiniz?” yani “Dünya ve âhiretteki her türlü hayrın, ancak Allah’ın rahmet ve ihsanından kaynaklandığını ve bu putların kesinlikle ne fayda ne de zarar vereceklerini kesin kabul etmeniz yanısıra, bu putları, inanç ve ibadetlerinizde Allah’ın eşi ve ortağı tutmaktan ittikâ edip sakınmaz mısınız?” buyurmuştur.¹²⁹⁸

Yine Cenâb-ı Hakk, iman ve ibadet konusunda Allah’tan sakınmayı ve bu hususlarda müşriklerin yaptıklarından uzak olmayı emretmiştir: “Hepiniz O’na dönün, O’ndan sakının ve namazı dosdoğru kılın ve müşriklerden olmayın.”¹²⁹⁹ Bu ise “iman ettikten sonra müşrik olmayınız ve böylece Allah’tan başkasını gaye edinmeyiniz¹³⁰⁰ ve Allah’tan sakınınız” demektir.

2) Küfr

Küfr kavramı, sözlükte, “örtmek, gizlemek, nankörlük etmek, ele geçen menfa’atleri örtmek, yani bilmemezlikten gelmek bu sûretle de nankör olmak” manalarına gelmektedir.¹³⁰¹ Şer’i olarak küfür kavramı, imanın tam zıddı olarak kullanılır. Allah’ın yaratmış olduğu insan her şeyini, varlığını O’na ve sonsuz rahmetine borçludur. Bütün bu nimetlere karşılık insan Allah’a karşı minnet beslemek

¹²⁹⁸ er-Râzî, a.g.e., XII, 370.

¹²⁹⁹ er-Rûm, 30/ 31.

¹³⁰⁰ er-Râzî, a.e., XXV, 120.

¹³⁰¹ İbn Manzûr, a.g.e., XII, 118- 124.

durumundadır. İşte bu minnettarlık ifadesini yansıtan insan mü'min –kemal noktasında müttakî-; yansıtmayan ise “ nimet vereni bilmemezlikten gelen, dolayısıyla ona karşı nankör olan¹³⁰² ve fitrî yeteneğini köreltip örten” anlamında kâfirdir. İmanı kalbin tasdiki, dilin ikrârı ve dinî görevleri yerini getirme şeklinde tanımlayan Hâricî, Mu'tezilî ve Şîî kelamcılarına göre küfür bu üç rukünden birinin terk edilmesiyle gerçekleşmektedir.¹³⁰³

Küfür kavramı, Kur'ân-ı Kerîm'de 522 yerde geçmektedir.¹³⁰⁴ Şirk, Kur'ân'da, “inkar, cuhûd, nimeti inkar, teberrî” gibi manalarda kullanılır.¹³⁰⁵ İnsânın yaratıcısını reddi olarak küfür, en tipik biçimde, küstahça, hoyratça, ve düşüncesizce sergilenen çeşitli eylemlerde kendini belli eder. “Kibirli şişinmek” demek olan “istikbâr” ve şahsın kendisini tamamıyla hür ve bağımsız addetmesi manasını taşıyan “istiğnâ”nın yanında, küfür, “tadarru”un (“alçakgönüllülüğün”) tam karşıtını oluşturmakta ve İslâm'ın genel din anlayışının hakîkaten merkezi ögesi olan “Allah'tan ittikâ” (“takvâ”), fikri ile doğrudan çakışmaktadır.¹³⁰⁶

*“Müttakîlere va'd edilen cennetin sıfatı (şudur): “Altından ırmaklar akar onun. Yemişleri ve gölgeleri dâimdir. İşte ittikâ edenlerin âkibeti. Kâfirlerin sonucu ise ateştir.”*¹³⁰⁷ *“Göklerde ve yerlerde olan şeyler Allah'ındır. Yemin olsun ki biz, sizden evvel kitab verilenlere de, size de “Allah'a saygılı olun” diye tavsiyede bulunduk. Eğer kâfir olursanız, şüphesiz ki, göklerde ve yerlerde olan şeyler Allah'ındır. Allah ganî ve hamîddir.”*¹³⁰⁸ Âyetteki “eğer kâfir olursanız” sözü “Allah'tan ittikâ edin ...” sözü üzerine atfedilmiştir. Buna göre mana, “hem sizden öncekilere, hem size takvâyı

¹³⁰² ez-Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâğâ*, s. 547; el-Cürcânî, a.g.e., s. 266.

¹³⁰³ Sinanoğlu, Mustafa, “Küfür”, *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXX (devam ediyor), Ankara, 2002, XXVI, 535; Kasapoğlu, a.g.e., s. 165.

¹³⁰⁴ Abdülbâkî, a.g.e., ss. 709- 715.

¹³⁰⁵ ed-Dâmeğânî, a.g.e., ss. 402- 403; İbnü'l-Cevzî, *Nüzhet*, ss. 515- 516.

¹³⁰⁶ Izutsu, *Kur'ân'da Dîni ve Ahlâkî Kavramlar*, s. 199.

¹³⁰⁷ er-Ra'd, 13/ 35; en-Nahl, 16/ 27- 32.

¹³⁰⁸ en-Nisâ, 4/ 131.

emrettik; hem onlara, hem de size, “eğer kâfir olursanız, şüphesiz ki göklerde ve yerde olan her şey Allah’a aittir” dedik” şeklindedir.¹³⁰⁹

“k.f.r” kökü ile ittikâ arasındaki zıt ilişki kelimenin kök anlamı olan “örtmek, gizlemek” manaları çerçevesinde ele alındığında; insan için lutüfkâr fiillerinden dolayı Allah’a şükran duymak müttakî kulların dinî bir vazifesi olduğu gibi Allah’ın da elçisi vasıtasıyla iletmiş olduğu ilâhî çağrıya cevaben takvâ sahibi mü’minin yerine getirdiği güzel fiilleri, asla karşılıksız bırakarak göz ardı etmeyeceğini ve değersiz kılmayacağını; bilâkis, yapılanlara karşılık günahları örteceğini ve ganî karşılık vereceğini haber vermesi, hususu açıkça görülür: “İşte bu, Allah’ın size indirdiği emirdir. Kim Allah’tan ittikâ ederse, O, onun kusurlarını örter, onun mükâfatlarını büyütür.”¹³¹⁰ “Ey iman edenler, eğer Allah’tan ittikâ ederseniz, O size iyi ile kötüyü ayırt edecek bir Furkân verir, suçlarınızı bağışlar ve size mağfiret eder. Allah büyük fazl-u ikrâm sahibidir.”¹³¹¹ “Eğer ehl-i kitab iman edip de müttakîlerden olsalardı, onların günahlarını elbette örter ve elbette onları nimeti bol cennetler sokardık.”¹³¹²

bb- Ahlâkî alanda

İttakânın temelde ahlak alanına ait bir kavram olması takvânın ahlâkî karşıt anlamlarının işlenmesini zorunlu kılmıştır. Adalet, birr vb. davranışların takvâyaya uygunluğu derecesinde zülüm, ‘udvân vb. davranışlar takvâyaya karşıttır.

1) Zulüm

Zulüm kavramı, sözlükte, “bir şeyi kendi yerinden başka bir yere koymak veya bir şeyi yerine koymamak, noksan yapmak, cevr ve haddi aşmak ve doğru yoldan sapmak” gibi manalara gelmektedir.¹³¹³ Bir şeyin yerinden başka bir yere konması; ya o şeyi noksan yapmak, ya da ziyade etmek ve yahut da zaman veya mekanından

¹³⁰⁹ er-Râzî, a.g.e., XI, 70.

¹³¹⁰ et-Talâk, 65/ 5.

¹³¹¹ el-Enfâl, 8/ 29.

¹³¹² el-Mâide, 5/ 65.

¹³¹³ İbn Manzûr, a.g.e., VIII, 623- 628; ez-Zebîdî, a.g.e., VIII, 383.

saptırmak sûretiyle olur.¹³¹⁴ Yine bu kavram; haddi aşmak, doğru yoldan sapmak, haksızlık etmek, başkasının hakkını yemek veya hakkını eksik vermek, hak sahibinin hakkına engel olmak, ceza, ezâ, gadr ve eziyet etmek, başkasının mülkünde tasarrufta bulunmak, aslında yapılmaması gereken şeyi yapmak, yanlış ve uygun olmayan harekette bulunmak demektir.¹³¹⁵ Zulüm, batılı hakk yerine koymaktır.¹³¹⁶

Zulüm kelimesi, Kur'ân-ı Kerîm'de bütün türevleriyle beraber 315 yerde geçmektedir. "Z.l.m." kökü; Kur'ân'da, bir defa ism-i mef'ûl, 135 kez ism-i fâil, 74 kere mübâlağalı`ism-i fâil, 20 defa isim, 16 kez ism-i tafdîl, 110 kere fiil olarak; "zulmet" kelimesinin çoğulu olan "zulümât" ise 23 yerde geçmektedir.¹³¹⁷

Zulüm kavramı, hem inanç, hem amel sahasında olumsuzluk ifade eden bütün kavramların yüklendiği manayı yüklenmiştir. Başka bir ifadeyle, insanın en büyüğünden en küçüğüne kadar gerek Allâh'a gerek insanlara ve topluma ve gerekse insanın kendisine karşı haksız, yanlış, yersiz, uygunsuz, zamansız eksik ve fazla... her türlü inanç, söz, fiil ve davranışlarını anlatan bütün kavramların manalarını tek başına ifade eder.

Zulmü işleyen de zulümden zarar gören de insandır. Çünkü insan çok zâlim, çok câhil ve çok nankördür. Allah, âlemde hem yaratılışı ve hem de verdiği nimetlerin çokluğu sebebiyle en fazla değeri insana vermiş olmasına rağmen, Allah'a en çok isyan eden ve zulüm işleyen de insandır.

İnsanın çok zâlim olmasında kendinden ve dışarıdan gelen etkenler vardır. İnsan zayıf yaratılmıştır, çok aceleci, cimri, sabırsız, ümitsiz, şımarık, azgın, düşman,

¹³¹⁴ er-Râğıb, a.g.e., s. 315; ez-Zebîdî, a.e., VIII, 383; İbn Kuteybe, *Kitabu 'Uyûni'l-Ahbâr*, I, 74- 79; en-Nüveyrî, a.g.e., VI, 39- 41; 'Uzeyme, a.g.e., ss. 257- 260; Kal'acî, a.g.e., II, 240- 242; Ulutürk, Veli, "Kur'ân-ı Kerîm'de Zulüm Kavramı", *E.A.Ü.İ.F. Dergisi*, sy. 9, Erzurum, 1990, ss. 120- 142; Özzeybek, Mûsâ, Kur'ân'da Zulüm Kavramı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya, 1992; Kutlay, Mehmet, Kur'ân-ı Kerîm'de Zulüm Kavramı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa, 1994.

¹³¹⁵ Karagöz, İsmail, *Kur'ân'a Göre Zulüm Açısından Allah ve İnsân*, Çelik Yayınevi, İstanbul, 1996, s. 61.

¹³¹⁶ el-Cürcânî, a.g.e., s. 219.

¹³¹⁷ Abdülbâkî, a.g.e., ss. 533- 539.

mücâdeleci, nankör ve câhildir. Hevâ ve hevesine düşkündür. Dünya hayatının câzibesine ve şeytanın hile ve desiselerine aldanır. Neticede yolunu şaşırır ve zulme düşer.¹³¹⁸ Zulüm kavramının yukarıda sayılan bütün menfî özelliklerinin tam karşısında aynı derecede müsbet nitelikleri taşıyan takvâ kavramı bulunur ki, o da insanın bütün olumlu inanç, söz, fiil ve davranışlarını içine alır.

Kur'ân-ı Kerîm takvâ ve zulüm kavramları arasındaki bu ilişkiyi farklı şekillerde ortaya koyar: *“Onlara Âdem’in iki oğlunun gerçek olan haberini oku: Hani onlar, (Allah’a) yaklaştıracak birer kurban takdim etmişlerdi de ikisinden birisinininki kabul olunmuş, öbürününinki kabul olunmamıştı. O, “seni elbette öldüreceğim” demişti. (beriki de şöyle) demişti: “Allah ancak müttakîlerden kabul buyurur. Andolsun ki, beni öldürmek için elini bana uzatırsan, ben seni öldürmek için elimi sana uzatacak değilim. Çünkü ben, kâinatın Rabb’i olan Allah’tan korkarım. Şüphesiz dilerim ki, sen kendi günahınla birlikte benim günahımı da yüklenesin de cehennem ehlinde olasın.” İşte zâlimlerin cezası budur.*¹³¹⁹ *“Sizden hiç biriniz müstesnâ olmamak üzere, mutlaka cehenneme uğrayacaktır. Bu, Rabb’inin üzerine kat’i olarak aldığı, hükmettiği bir şeydir. Sonra takvâyâ erenleri kurtaracağız. Zâlimleri ise, orada diz üstü düşmüş bir hâlde bırakacağız.”*¹³²⁰ *“Sonra seni de, din konusunda bir şeriat sahibi kıldık. Dolayısıyla sen ona tâbî ol. Câhillerin hevâ-ü heveslerine uyma. Çünkü onlar, (Allah’ın iradesinden) hiçbirşeyi senden katiyen defedemezler. Şüphe yok ki, zâlimler, birbirlerinin dostlarıdır. Allah ise müttakîlerin dostudur.”*¹³²¹

Kur'ân’a göre, insan dünya hayatında imtihan hâindedir.¹³²² İnsan, dünyada, iman- küfür, ihlas-nifak, tevhid-şirk, itâat-isyan, hayır-şer, iyi-kötü, doğru-yanlış, ittikâ-cürm, zulm-adalet... bütün yaptıklarından sorumludur ve bunlar Allah tarafından tespit edilmektedir.¹³²³ Ölüm insan hayatının ebediyen sona ermesi demek değildir. Kıyâmet

¹³¹⁸ Karagöz, a.g.e., ss. 304- 305.

¹³¹⁹ el-Mâide, 5/ 27- 29.

¹³²⁰ Meryem, 19/ 71- 72.

¹³²¹ el-Câsiye, 45/ 18- 19; benzer âyetler için bkz. en-Nisâ, 4/ 77; el-Enfâl, 8/ 25.

¹³²² el-Mülk, 67/ 2.

¹³²³ el-Câsiye, 45/ 29.

kopunca insanlar dirilecek, mahşerde toplanacak ve hesaba çekilecektir.¹³²⁴ İlâhî terazi kurulacak, ameller tartılacak¹³²⁵ iman sahibi olup ilâhî terazide sevabı çok gelenler cennete, günahı çok olanlar cehenneme gideceklerdir.¹³²⁶ Kâfirler ise ebediyen içinde kalmak üzere cehennem ateşine atılacaktır. Kâfirlerin imanları olmadığı için iyi amelleri de boşa gitmiştir.¹³²⁷

Herkes iman ve ameline, küfür ve isyanına göre ceza veya mükafat görecektir. Bu ceza ve mükafat insanın dünyada yaptıklarının karşılığıdır.¹³²⁸ Hiç kimse suçsuz yere cezalandırılmaz; zâlimin cezası artmadığı gibi müttakînin sevabı da eksilmez. Müttakîlere itâat ve iyilikleri dolayısıyla bir lutûf olarak fazlası verilebilir ancak zâlimlere isyan ve zulümlerinden ötürü verilecek ceza hak edilenden zerre kadar bile fazla olmayacaktır.

2) ‘Udvân

‘Udvân kelimesi, sözlükte, “haddi aşmak, zulmetmek, tecavüz etmek” manalarına gelmektedir.¹³²⁹ Şeri olarak ‘udvân kavramı, ilâhî sınırlar ve Allah’ın emirlerine uymamak konusunda haddi aşmak, anlamında kullanılmaktadır.¹³³⁰

‘Udvân kavramı, Kur’ân-ı Kerîm’de 105 civarında âyette geçmektedir.¹³³¹ ‘Udvân kelimesi ile gayri meşru yollarla mal kazanıp yine gayri meşru yollarda harcamak, başkalarını veya kendini öldürmek yahut ölümüne sebep olacak fiilleri işlemek sûretiyle insanın hem kendisine, hem de başkasına zulmetmesinin¹³³² yanında Allah’ın emirlerine uymayarak ilâhî haklara tecavüz etmek, kastedilmiştir. Takvâ ise bunun tam karşısında yer alarak “hudûdullah” a tam riâyeti dolayısıyla insanın hem ilâhî hakları hem de kendisinin ve başkasının haklarını teslim etmesini ifade eder.

¹³²⁴ Karagöz, a.g.e., s. 148.

¹³²⁵ el-A‘râf, 7/ 8- 9; el-Enbiyâ, 21/ 47.

¹³²⁶ el-Kâri‘a, 101/ 6- 8.

¹³²⁷ el-Mâide, 5/ 5.

¹³²⁸ Karagöz, a.g.e., s. 148.

¹³²⁹ İbn Manzûr, a.g.e., IX, 91- 97.

¹³³⁰ ed-Dâmeğânî, a.g.e., s. 336; İbnü’l-Cevzî, *Nüzhet*, ss. 432- 433.

¹³³¹ Abdülbâkî, a.g.e., ss. 551- 553.

¹³³² Karagöz, a.g.e., s. 194.

‘Udvân ve takvâ kavramlarının sözkonusu karşıtlığı şu âyetlerde en güzel söylemini bulmuştur: “Siz ey imana ermiş olanlar! Allah’ın koyduğu sembollere ve kutsal [Hacc] ayına, süslenmiş kurbanlıklara, Rabb’inin lütuf ve rızasını isteyerek Beytu’l-Harâm’a koşanlara karşı saygısızlıkta bulunmayın; [ancak] hacc göreviniz bittikten sonra serbestçe avlanabilirsiniz. Sizi Mescid-i Harâm’dan alıkoyanlara karşı öfkeniz, saldırganlık yapmanıza yol açmasın; erdemi ve ilâhî sorumluluk bilincini (takvâyı) geliştirmede birbirinizle yarışın, günah işlemede ve haddi aşmada değil; Allah’a saygılı olun. Şüphesiz ki Allah cezalandırması şiddetli olandır.”¹³³³

“[O hâlde] ey iman etmiş olanlar, gizli konuşmalarınızda, kötü fiiller, saldırgan davranışlar ve Elçi’ye itâatsizlik niyetiyle fesad kurmayı bırakın; [bunun yerine] fazilet ve Allah’a karşı sorumluluk bilinci üzerinde görüşmeler yapın; ve [her zaman] huzurunda toplanacağınız Allah’a karşı sorumluluğunuzun bilincinde olun.”¹³³⁴

Allah Teâlâ, Yahudi ve münafıkları, günah, düşmanlık ve peygambere isyan konusunda fısıldaştıkları için kınayınca, bunun peşinden Hz. Peygamber(s.)’in mü’min olan ahabını, onların yollarının benzeri bir yola girmekten nehyetmek üzere “günahı, yani, onlara has olan çirkin şeyleri; düşmanlığı, yani başkasına zulmetmeye götüren şeyleri ve peygambere isyanı, yani, ona muhalif olan şeyleri fısıldaşmayın...” buyruğunu getirmiştir. Ve mü’minlere, “iyiliği, yani düşmanlığın zıddı olan şeyi ve takvâyı, yani, itâatleri yapıp masiyetleri terk etmek gibi insanı gûnahtan koruyan şeyi fısıldaşın...” diye emretti.¹³³⁵ İnsanların, düşmanlık ve haddi aşma hususunda birbirlerine yardım etmeleri; bir insan diğerine karşı haddi aştı diye, onun da misliyle mukabele ederek haddi aşması doğru ve ahlâkî değildir. Fakat yapılması gereken, bunların yani, günah işleme ve haddi aşmanın tam karşısında yer alan iyilik ve takvâ hususlarında yardımlaşmadır.¹³³⁶

¹³³³ el-Mâide, 5/ 2.

¹³³⁴ el-Mücâdele, 58/ 9.

¹³³⁵ er-Râzî, a.g.e., VIII, 453.

¹³³⁶ er-Râzî, a.e., XXI, 377.

III- KUR'ÂN'DA "TAKVÂ" KAVRAMININ HEDEFLERİ

Allah Teâlâ, kainatın yaratılışının bir hikmete mebnî olmadığını düşünen kâfirlere, bu konuda yanıldıklarını bildirmek üzere şöyle bir ikazda bulunmuştur: “O göğü, o yeri ve bunlar arasında bulunan her şeyi Biz boşuna yaratmadık. Bu, o inkar edenlerin zannıdır. Bu yüzden ,inkarcılara ateşten helâk vardır. Yoksa Biz iman edip de güzel ibadetler edenleri, yeryüzünde fesad çıkararak (kâfirler) gibi mi tutacağız? Yahut müttakîleri, fâcirler gibi mi sayacağız?”¹³³⁷ Adalet ve hikmet sahibi Allah elbette, birbirinin zıddı bu iki grubu aynı kefeye koymayacaktır. Hem dünyada onlara farklı muameleler yapacak, emrine itâat edip yasaklarından sakınan müttakîleri maddî ve manevî yardımlarıyla destekleyecek¹³³⁸ hem de âhirette onlara en güzel karşılığı verecektir. Emirlere itaat edip nehiylerden sakınan müttakîler, kâfirler gibi kılınmaz. Zira bunlarîşit tutmak adalete aykırıdır.¹³³⁹

A- Gözettiği Temel (Aslî) Hedefler

İttikânın gözettiği aslî gayeler islamın gözettiği temel gayelerle paraleldir. Çünkü müttakî bir mü'min aslında islamın oluşturmak istediği örnek kişiliktir. Müttakî dünya ve âhiret azaptan kurtulmuş ve yine dünya ve ahrette mutluluğa ermiş kimsedir.

1- Dünyevî ve uhrevî azaptan kurtulma

Kur'ân-ı Kerîm'de, geçmiş ümmetlerin kıssaları anlatılırken, umumiyetle hâdiseler, inkarda ısrar edenlerin helakî ile neticelenmiştir. Fakat helak olan kavimlerin içinden peygamber ve inananlar kurtarılır. Örnek olarak, Allah Teâlâ, Semûd kavminin helakını anlattıktan sonra:¹³⁴⁰ “Biz, iman edip ittikâ edenleri kurtardık.”¹³⁴¹ buyurmuştur. Bu ifadede, onların iman ve ittikâları sayesinde kurtuluşa erdirildikleri¹³⁴² gerçeği vurgulanmaktadır. Bu durum itikânın dünyadaki faydaları arasındadır.

¹³³⁷ Sâd, 38/ 27- 28.

¹³³⁸ Cebeci, a.g.e., s. 183.

¹³³⁹ Vehbi, a.g.e., XII, 4790.

¹³⁴⁰ Cebeci, a.g.e., s. 188.

¹³⁴¹ en-Neml, 27/ 53; benzer bir âyet için bkz. el-Fussilet, 41/ 18.

¹³⁴² el-Beydâvî, a.g.e., II, 179; el-Âlûsî, a.g.e., X, 209.

2- Dünyevî ve uhrevî mutluluĝa kavuşma

“Kim elinde bulunandan verir, ittikâ eder ve en güzel söz olan Allah’ın birliĝini doĝrularsa onun işlerini kolaylaŐtırırz.”¹³⁴³ Yani dünyada Allah’ın razı olduĝu ibadetleri yapma¹³⁴⁴ ve nehiyelerinden sakınma kolaylıĝı,¹³⁴⁵ âhirette de cennet kolaylıĝını¹³⁴⁶ kastetmektedir.

İstikamet ve işlerin kolaylaŐtırılması ile ilgili aŐaĝıda vereceĝimiz âyetler önceki âyeti tefsir eder mahiyettedir: “Kim Allah’tan ittikâ ederse, Allah ona işinde kolaylık verir.”¹³⁴⁷ Allah ona amel-i salih yapma muvaffakiyetini nasib eder, dünya ve  hret işlerini kolaylaştırır.¹³⁴⁸ “Ey iman edenler! Allah’tan ittikâ edin ve sözü doĝru söyleyin ki, Allah işlerinizi iyiye götürsün.”¹³⁴⁹ Sizi güzel ameller yapmaya muvaffak kılın.¹³⁵⁰ Allah işlerinizi düzeltsin ve yoluna koysun.  nk  bir cemiyetin özü sözü ne kadar saĝlam olursa işleri de o nisbette düzgün olur.¹³⁵¹

Allah Teâlâ yeryüzüne vâris kılacaĝı kullarının kimler olduĝunu, Hz. Mûsâ’nın dilinden bize beyan etmektedir: “Şüphesiz ki yeryüzü Allah’ındır. Ona, kullarından kimi dilerse (o veya onları) m r Őçı kılar.  kibet müttakîlerindir.”¹³⁵² Bu  yete göre, Allah, kendisinden ittikâ eden herkes ve her topluluĝa dünya ve âhireti va’d etmektedir.¹³⁵³ Müttakîlere galibiyet ve hükümranlık vererek¹³⁵⁴ onları dünyaya vâris kılar. Allah, Hz. Mûsâ’nın vasıtasıyla İsr iloĝullarına, Filistin diyarının m r sını, yani oradaki kâfir kavmi helak edip onların yurduna bunları vermeyi va’d etmiştir.¹³⁵⁵ Bu durum

¹³⁴³ el-Leyl, 92/ 5- 7.

¹³⁴⁴ et-Taberî, a.g.e., XXX, 282.

¹³⁴⁵ el-Maverdî, a.g.e., VI, 287.

¹³⁴⁶ et-Taberî, a.e., XXX, 282.

¹³⁴⁷ et-Talâk, 65/ 4.

¹³⁴⁸ er-Râzî, a.g.e., XXX, 36.

¹³⁴⁹ el-Ahzâb, 33/ 70, 71.

¹³⁵⁰ et-Taberî, a.e., XXII, 65.

¹³⁵¹ Elmalılı, a.g.e., VI, 113.

¹³⁵² el-A’râf, 7/ 128.

¹³⁵³ er-Râzî, a.e., XIV, 212.

¹³⁵⁴ el-Âlûsî, a.g.e., V, 30; el-Haddad, a.g.e., III, 190.

¹³⁵⁵ el-Beydâvî, a.g.e., I, 355; el-Bursevî, a.g.e., III, 215; el-Cenâbezî, a.g.e., II, 200; Abdülazîz, a.g.e., II, 1313; Eb  Zehra, a.g.e., VI, 2931.

Mûsâ(a.s.)'ın zamanı için de şimdiki zaman için de geçerlidir. Bu, Allah'ın sünnetidir.¹³⁵⁶ Allah'ın sünnetinde bir değişikliğin olması mümkün değildir.

B- Gözettiği Yan (Tâlî) Gayeler

İttikânın insanlığa sunduğu temel gayelerinin yanında gözettiği yan gayeler de vardır. Bu yan gayeler aslî amaca ulaşmada önemlidir. Ruhsal kişiliği sağlam olmayan, Allah'ın merhametine nail olmayan ve rahat bir hayata sahip olmayan hakiki manada müttakî olamaz.

1- Ruhsal kişiliği sağlamlaştırma

Allah'tan ittikâ birinci planda dünyevî faydaları bereberinde getirmektedir. Ancak dünyanın bir imtihan yeri olduğu hatırlanırsa ittikânın dünyevî sonuç ve faydaları kişi için tam bir rahatlık, felah ve hüznün yokluğuna erişme değildir. Asıl kurtuluş ve gerçek mükafat âhiret yurdu için geçerlidir. İttikânın âhiretteki faydaları detaylarıyla işlenemeyecek kadar çoktur. Ancak temel başlıklar altında hepsinin özü verilebilir. Bu ana başlıkları şu şekilde sıralayabiliriz:

Kıyâmetin kopmasıyla başlayan korkulu ve endişeli yolculukta, mahşerin dehşetinde, hesabın haşyetinde müttakîler için korku ve hüznün yoktur.¹³⁵⁷ “*Haberiniz olsun ki, Allah'ın, iman edip takvâya ermiş velî kulları için hiçbir korku yoktur, onlar mahzûn da olacak değillerdir.*”¹³⁵⁸ Âyetteki, “iman etmek” ibaresi, nazarî kuvvetin mükemmelliğine, “takvâya ermek” tabiri ise amelî kuvvetin mükemmelliğine işaretler. Buradaki bir başka husus da, imanın, itikâd ve amelin toplamına hamledilmesidir.¹³⁵⁹ O müttakîlerdeki Allah korkusu her korkuyu silmiş olduğu için ilerisinde korku yok, müjde var, ilerisi daha güzel olduğu için de geçmişe hüznün yoktur.¹³⁶⁰ Allah'ın elçisine inanan ve onun buyruklarının dışına çıkmaktan korunanlar korku ve üzüntü çekmeyeceklerdir.¹³⁶¹

¹³⁵⁶ et-Tabâtabâî, a.g.e., VIII, 230.

¹³⁵⁷ Cebeci, a.g.e., s. 206.

¹³⁵⁸ Yûnus, 10/ 63.

¹³⁵⁹ er-Râzî, a.g.e., XVII, 127.

¹³⁶⁰ Elmalılı, a.g.e., IV, 377.

¹³⁶¹ Ateş, a.g.e., IV, 238.

Müttakîlerin âhirette korku ve hüzn sahibi olmayacakları Allah'ın insanlığa va'dlerinden çıkarılmaktadır: *“Ey Âdemoğulları! Size aranızdan âyetlerimizi okuyan peygamberler geldiğinde, kimler onların bildirdiklerine karşı gelmekten sakınır ve gidişini düzeltirse, işte onlara korku yoktur ve onlar üzülmeyeceklerdir.”*¹³⁶² Bu durum mü'minlerin güzel amellerinin bir neticesi ve onların ulaştığı bir gayedir.¹³⁶³ Kim takvâ vasfına sahib olursa Allah Teâlâ'nın bu va'dine nâil olur.¹³⁶⁴ *“Allah, itikâ edenleri, umduklarına nâiliyetlere sebep olan (iyilikleri) sayesinde kurtuluşa erdirir, onlara hiçbir fenalık dokunmaz onlar mahzûn da olmazlar.”*¹³⁶⁵ Kendilerine hoşlanmayacakları bir şeyin ulaşmasından korkmazlar, arzu ettikleri bir iyiliğin kaybolacağından üzüntü duymazlar; yani korku ve hüznü gerektirecek bir hâl asla onların başına gelmez, sevinç ve neşeleri sonsuzdur.¹³⁶⁶ Onlar salih amel sahibi oldukları için felaha ererler, felaha erdikleri için de cennete girerler.¹³⁶⁷ Onların ittikâları sebebiyle onlara hüzn verecek şeylerin kapısı kapanır, saadet kapıları açılır.¹³⁶⁸

Müttakîlerin âhirette korku ve hüznünden uzak olmaları, dünyada iken kendisiyle eğlenen kâfirlere karşı ittikâlarından ödün vermemeleri nedeniyledir: *“Kâfirlere dünya hayatı güzel görünür de, onlar inananlarla alay ederler, oysa Allah'tan ittikâ edenler kıyâmet günü onların üstünde olacaklardır...”*¹³⁶⁹ Bu üstünlüğün sebebi takvâlarıdır.¹³⁷⁰ Müttakîler yer itibariyle de şeref ve derece itibariyle de,¹³⁷¹ hüccetleri,¹³⁷² kâfirlere karşı delilleri itibarı ile de onlardan üstün olacaklardır.¹³⁷³

Allah Teâlâ, âyetlerde müttakîler için âhirette, sadece kurtuluşa ermeleri, korku ve hüznün yokluğu durumlarından bahsetmez, aynı zamanda da onlara Rabb'lerinden

¹³⁶² el-A'râf, 7/ 35.

¹³⁶³ el-Âlûsî, a.g.e., IV, 355.

¹³⁶⁴ er-Râzî, a.g.e., XXVII, 9; el-Cezairî, a.g.e., II, 169.

¹³⁶⁵ ez-Zümer, 39/ 61.

¹³⁶⁶ el-Âlûsî, a.e., XII, 275- 276.

¹³⁶⁷ eş-Şirbînî, a.g.e., VI, 274- 275.

¹³⁶⁸ Vehbi, a.g.e., XII, 4914.

¹³⁶⁹ el-Bakara, 2/ 212.

¹³⁷⁰ el-Beydâvî, a.g.e., I, 115; el-Âlûsî, a.e., I, 495.

¹³⁷¹ er-Râzî, a.g.e., VI, 8; el-Vâhidî, a.e., I, 161; en-Nisâbü'rî, a.g.e., II, 211.

¹³⁷² el-Mâturîdî, a.g.e., I, 157.

¹³⁷³ er-Râzî, a.e., VI, 8.

bir bağışlanma ve cenneti müjdeler: *“Onların harekerlerinin karşılığı Rabb’lerinden bir bağışlanma ve altlarından ırmaklar akan, içlerinde temelli kalacakları cennettir. İyi davrananların ne güzel ecri vardır!”*¹³⁷⁴ Müttakîler için hazırlanan cennetlerin özellikleri başka âyetlerde de ele alınır.¹³⁷⁵ *“Takva sahiblerine va’d edilen cennetin sıfatı(şudur): İçlerinden ırmaklar akar, yemişleri tükenmez, gölgesi hiç bitmez. İşte ittikâ edenlerin âkibeti budur.”*¹³⁷⁶ Allah Teâlâ cennetlerin sıfatlarını saymaya devam ederek şöyle buyurmaktadır: *“Müttakîlere va’d olunan cennetin sıfatı(şudur): (O cennette) rengi, kokusu, hiçbir vasfı bozulmayan su ırmakları, tadı değişmeyen süt ırmakları, içenlere lezzet veren meşrubat ırmakları, süzme bal ırmakları vardır. Orada her çeşit meyve o (müttakîler) içindir. (üstelik) Rabb’lerinden de mağfiret vardır.”*¹³⁷⁷ *“And cennetlerini Rahman kullarına gıyaben va’d etmiştir. O’nun va’di hiç şüphe yok ki tahakkuk edecektir. Onlar orada selamdan başka bir söz, boş lakırtı işitmeyeceklerdir. Onlara, orada sabah akşam rızıkları vardır. İşte bu cenneti biz, takî olan kullarımıza mîrâs kıldık.”*¹³⁷⁸ Takvâlarına bedel olarak o cennetleri kendilerine has kıldık, nasıl vâris eninde sonunda mîrâsa konarsa, onlarda öylece mutlaka bu cennetlere ulaşacaklardır.¹³⁷⁹ “Vâris olmak” mülkiyet ve hak etme manasını ifade etmede en kuvvetli tabirdir. Çünkü vârislik kolay kolay düşmeyen bir vasıftır.¹³⁸⁰

*“Rabblarından ittikâ edenlere, üst üste bina edilmiş köşkler vardır; altlarından ırmaklar akar. Bu, Allah’ın verdiği sözdür. Allah verdiği sözden caymaz.”*¹³⁸¹ *“Bu bir hatırlatmadır. Müttakîler için güzel bir gelecek vardır: Kapıları kendilerine açılmış and cennetleri... Orada (koltuklara) yaslanarak birçok meyve ve içki isterler. Yanlarında da*

¹³⁷⁴ Âl-i İmrân 3/ 136.

¹³⁷⁵ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Mukâtil b. Süleymân, a.g.e., IV, 144; et-Taberî, a.g.e., XIII, 211; es-Sem‘ânî, a.g.e., III, 97; el-Âlûsî, a.g.e., VII, 154-156, XIII, 204; el-Kâsîmî, a.g.e., IX, 369; Muğniyye, a.g.e., IV, 411; el-Hicâzî, a.g.e., XIII, 52; Kerîm, a.g.e., II, 199; el-Kûfî, a.g.e., II, 417; en-Nahhas, a.g.e., IV, 183, 184.

¹³⁷⁶ er-Ra’d, 13/ 35.

¹³⁷⁷ Muhammed, 47/ 15.

¹³⁷⁸ Meryem, 19/ 62- 64.

¹³⁷⁹ el-Beydâvî, a.g.e., II, 35; el-Âlûsî, a.g.e., VIII, 429; el-Merâğî, a.g.e., XVI, 70.

¹³⁸⁰ el-Beydâvî, a.g.e., II, 35; el-Âlûsî, a.g.e., VIII, 429.

¹³⁸¹ ez-Zümer, 39/ 20; geniş bilgi için bkz. ez-Zeccâc, a.g.e., IV, 350; et-Taberî, a.g.e., XXIII, 247; es-Sa‘lebî, a.g.e., V, 297; eş-Şîrbînî, a.g.e., VI, 248; el-Âlûsî, a.g.e., XII, 244; es-Sâbûnî, a.g.e., III, 68; el-Kâşânî, (ö. 1115/ 1703), a.g.e., III, 1235; Vehbi, a.g.e., XII, 4866.

bakışlarını yalnız (eşlerine) diken yaşıt dilberler vardır. İşte, hesap günü için size söz verilen budur! Doğrusu bizim bu rızkımızın bitip tükenmesi yoktur.”¹³⁸² Âyetin başında bunların bir hatırlatma olduğu vurgulanmakta ve bu öğütlerden ibret alıp günahlardan korunanların en güzel sonuca varacakları, beyan edilmektedir.¹³⁸³ İşte, müttakîlere va’d olunan bu cennet, âhirette müttakîlere yaklaştırılarak¹³⁸⁴ ona ulaşmaları kolaylaştırılıp çabuklaştırılacaktır. Bir taraftan onlar cennete doğru yola çıkarılırlarken¹³⁸⁵ bir taraftan da cennet onlara yaklaştırılır. Artık müttakîler va’d olunan cennettedirler:¹³⁸⁶ “*Şüphesiz ki müttakîler cennette nimetler içindedirler. Rabb’inin kendilerine verdiği (nimetlerden) tad almaktadırlar. Rabb’leri onları o çılgın cehennemden azabından korumuştur. (Onlara) “(salih) amellerinize karşılık, afiyetle yeyin için” “sıra sıra dizilmiş tahtlara yaslanarak(yeyin için)” (denir) Onlara, ceylan gözlü eşler veririz.*”¹³⁸⁷

Kâfirlerin azab sahnesi karşısında cehennemden hıştırtısını bile işitmeyen, ondan uzak, gönüllerinin çektiği her şeyi bulan, o büyük korkudan emin, meleklerin müjdesiyle taltif edilen cennetlik müttakîlerin nimet sahnesi¹³⁸⁸ şu şekilde ortaya konmaktadır: “Yaptıklarına karşılık katımızdan kendilerine iyi şeyler yazılmış olanlar, işte onlar cehennemden uzak tutulanlardır. Cehennemden uğultusunu duymazlar. Canlarının istediği şeyler içinde temelli kalırlar. En büyük korku bile onları üzmez, kendilerini melekler: “Size söz verilen gün işte bu gündür” diye karşılarlar.”¹³⁸⁹ Tâ ki bu rahatlık, huzur ve mutluluk karşısında o azab ve işkencenin dayanılmazlığı daha iyi anlaşılсын, küfrün karşısında imanın değeri daha iyi kavransın.¹³⁹⁰

¹³⁸² Sâd, 38/ 49- 54; geniş bilgi için bkz. ez-Zeccâc, a.g.e., IV, 337; et-Taberî, a.g.e., XXIII, 171; es-Semerkandî, a.g.e., III, 139; el-Celâleyn, a.g.e., s. 459; el-Âlûsî, a.g.e., XII, 203; Vehbi, a.g.e., XII, 4810.

¹³⁸³ Ateş, a.g.e., VII, 481; a.g.mf., *Kur’ân Ansiklopedisi*, XIX, 510.

¹³⁸⁴ eş-Şu’arâ, 26/ 90; Kâf, 50/ 31; geniş bilgi için bkz. ed-Dahhâk, a.g.e., II, 635- 636; Mukâtil b.Süleymân, a.g.e., IV, 114; et-Taberî, a.g.e., XXVI, 220; er-Râzî (ö. 666/ 1268), a.g.e., s. 252; el-Bursevî, a.g.e., VI, 288, IX, 130; el-Kâşânî (ö. 1090/ 1679), a.g.e., IV, 41; eş-Şevkânî, a.g.e., IV, 106; en-Nahhâs, a.g.e., IV, 230; et-Tabâtabâî, a.g.e., XVIII, 358; en-Nâsırî, a.g.e., IV, 376.

¹³⁸⁵ ez-Zümer, 39/ 73; geniş bilgi için bkz. et-Taberî, a.g.e., XXIV, 44; el-Beydâvî, a.g.e., II, 332; el-Bursevî, a.g.e., VIII, 143; el-Âlûsî, a.g.e., XII, 287.

¹³⁸⁶ Cebeci, a.g.e., s. 213.

¹³⁸⁷ et-Tûr, 52/ 17- 20; benzer bir âyet için bkz. el-Kalem, 68/ 34; geniş bilgi için bkz. et-Taberî, a.g.e., XXVII, 32; el-Fîrûzâbâdî, a.g.e., s. 364; el-Âlûsî, a.g.e., XIV, 31, XV, 37; en-Nahhâs, a.g.e., IV, 255.

¹³⁸⁸ Ateş, a.g.e., V, 526; a.g.mf., *Kur’ân Ansiklopedisi*, XIX, 510.

¹³⁸⁹ el-Enbiyâ, 21/ 101- 103.

¹³⁹⁰ Ateş, a.g.e., V, 526; a.g.mf., a.g.e., a.y.

İmana ve itikâya teşvik içeren âyetler hayli fazladır ancak burada bunların birkaçını sıralama imkanımız vardır: “*Müttakîler cennetlerde pınar başlarındadır. (Onlara) “selametle, kusursuzca girin cennete” (denilmiştir). Biz onların göğüslerindeki kını söküp atacağız. (Onlar) kardeşler hâlinde, karşılıklı tahtlara kurulmuşlardır. Orada bunlara hiçbir yorgunluk ve zahmet olmayacaktır. Onlar oradan hiçbir zaman çıkarılmayacaklardır.*”¹³⁹¹ “*Allah’tan ittikâ edenler, güçlü hükümdarın katında, yüksek bir derecede, cennetlerde ferahlık ve aydımlık içindedirler.*”¹³⁹² “*Müttakîler emin bir yerde, bahçeler ve pınar başlarındadırlar. İnce ipekten ve parlak atlastan giyinerek karşılıklı otururlar. Bu böyledir; onları iri siyah gözlü hurilerle eşleştiririz. Orada, güven içinde olarak her yemişi isteyebilirler. Orada, ilk ölümden başka bir ölüm tatmazlar. Rabb’in lütfuyla onları cehennem azabından korumuştur. İşte büyük kurtuluş budur.*”¹³⁹³

Sonuç olarak denilebilir ki “müttakî”, dünyada, Allah’a ve Rasûlü’ne, istitaatı çerçevesinde itâat etmede nihâî sadakat sahibi bir mü’min olduğundan Allah Teâlâ, va’di üzere onun bu çabasını karşılıksız bırakmayacak dolayısıyla hem dünyada hem de –özellikle- âhirette onu sonsuz nimete erİştirecektir.

2- Allah’ın rahmet ve merhametine erişme

Allah kullarına karşı rahmet ve mağfiret sahibidir. Bu hususta Kur’ân-ı Kerîm’de pek çok âyet vardır. Fakat O, aynı zamanda hikmet sahibidir,¹³⁹⁴ fiillerinde ve yaratmasında manasızlık ve rastgelelik yoktur. Bundan dolayı rahmet ve mağfireti, hikmetle tezat teşkil etmez. Yani hikmetsiz rahmeti ve bağıışı yoktur.¹³⁹⁵

¹³⁹¹ el-Hicr, 15/ 45- 49; geniş bilgi için bkz. es-San’ânî, a.g.e., III, 141; et-Taberî, a.g.e., XIV, 48; el-Mâturîdî, a.g.e., III, 52; ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 557; el-Âlûsî, a.g.e., VII, 301; et-Tabâtabâî, a.g.e., XII, 169; Elmalılı, a.g.e., V, 50.

¹³⁹² el-Kamer, 54/ 54- 55; geniş bilgi için bkz. ed-Dahhâk, a.g.e., II, 813; el-Ferrâ, a.g.e., III, 111; el-Mâverîdî, a.g.e., V, 420; el-Beydâvî, a.g.e., II, 450; el-Celâleyn, a.g.e., s. 531; el-Bursevî, a.g.e., IX, 285; el-Âlûsî, a.g.e., XIV, 95; el-Kûfî, a.g.e., II, 456; en-Nahhâs, a.g.e., IV, 301; Elmalılı, a.g.e., VII, 84.

¹³⁹³ ed-Duhân, 44/ 51- 56; ayrıca bkz. en-Nebe’ 78/ 31; geniş bilgi için bkz. et-Taberî, a.g.e., XXV, 175; el-Mâverîdî, a.g.e., V, 258, VI, 188; el-Beydâvî, a.g.e., II, 385; el-Bursevî, a.g.e., VIII, 432, X, 307; el-Âlûsî, a.g.e., XIII, 132, XV, 218; el-Kâşânî (ö. 1115/ 1703), a.g.e., III, 1339; es-Sâbûnî, a.g.e., III, 165; et-Tabâtabâî, a.g.e., XVIII, 151, XX, 185; en-Nahhâs, a.g.e., IV, 136.

¹³⁹⁴ Tan, Bilal, *Kur’ân’da Hikmet Kavramı*, Pınar Yayınları, İstanbul, 2000, ss. 203- 206.

¹³⁹⁵ Cebeci, a.g.e., s. 195.

Allah Teâlâ, Kur'ân-ı Kerîm'i gönderiş gayesini şu âyette beyan etmektedir: *“İşte bu indirdiğimiz mübarek bir kitabdır. Artık buna tabî olun ve ittikâ edin ki, merhamet olunabilesiniz.”*¹³⁹⁶ Rahmete nâil olabilmek için ittikâ edin, yani emirlere uyun ve nehiylerden sakının¹³⁹⁷ ki, takvânıza mükafat olarak bağışlanabilesiniz,¹³⁹⁸ demektir. *“Artık itikâ edin ki (ancak ondan sonra)”*¹³⁹⁹ *bağışlanmanızı umabilesiniz.”*¹⁴⁰⁰ Allah'ın mağfiretini umabilme ancak takvâyâ sarılmayla mümkün olabilir. Bu durumda, yani iman edip ittikâ edildiğinde Allah Teâlâ, kullarına onları bağışlamayı açıkça va'd etmektedir: *“Ey iman edenler! Eğer Allah'tan ittikâ ederseniz, size bir Furkân nasib eder ve günahlarınızı örtüp sizi bağışlar. Allah büyük ikram sahibidir.”*¹⁴⁰¹ Takvâyâ karşılık mağfiret O'nun lütuf ve ihsanıdır.¹⁴⁰²

3- Müreffeh bir hayat sağlama

Takvâ ile elde edilebilecek dünyevî fâidelerden biri de yer ve göklerin kapılarının açılmasıdır. Bu da her takvâ sahibi mü'min için söz konusu olan bir vâ'ddir:¹⁴⁰³ *“Eğer (peygamberlerini yalanlamaları yüzünden helâk ettiğimiz) o memleketlerin halkı iman edip takvâ sahibi olsalardı, üzerlerine gökten ve yerden nice*

*bereket açardık.”*¹⁴⁰⁴ Her ciheden onlara hayır verirdik, yağmurlar yağdırır,¹⁴⁰⁵ nebatlar bitirir,¹⁴⁰⁶ meyvelerini, davar ve sığırlarını çoğaltır, onlara bir emniyet hissi verirdik.¹⁴⁰⁷ Dolayısıyla saadet ve ferahları artardı.¹⁴⁰⁸ Âyetten anlaşıldığı gibi feraha ve berekete ulaşmak için sadece iman yeterli değildir beraberinde takvânın olması muhakkak gerekmektedir.

¹³⁹⁶ el-En'âm, 6/ 155.

¹³⁹⁷ Ebû Hâtîm, a.g.e., V, 1425; ed-Dîmeşkî, a.g.e., VIII, 522; es-Suyûtî, a.g.e., III, 387; el-Haddad, a.g.e., III, 109.

¹³⁹⁸ er-Râzî, a.g.e., XIV, 5; el-Âlûsî, a.g.e., IV, 303.

¹³⁹⁹ el-Beydâvî, a.g.e., I, 327; el-Cezairî, a.g.e., II, 144.

¹⁴⁰⁰ el-Hucurât 49/ 13.

¹⁴⁰¹ el-Enfâl, 8/ 29.

¹⁴⁰² el-Endelûsî, a.g.e., II, 518; el-Âlûsî, a.g.e., V, 184; Ebû Zehra, a.g.e., VI, 3108.

¹⁴⁰³ Cebeci, a.g.e., s. 190.

¹⁴⁰⁴ el-A'râf, 7/ 96.

¹⁴⁰⁵ en-Nesefî, a.g.e., I, 428; el-Âlûsî, a.g.e., V, 11.

¹⁴⁰⁶ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 129; es-Suyûtî, a.g.e., III, 505; el-Bursevî, a.g.e., III, 206; Ebû Zehra, a.g.e., VI, 2906.

¹⁴⁰⁷ er-Râzî, a.g.e., XIV, 185.

¹⁴⁰⁸ Elmalılı, a.g.e., III, 574.

SONUÇ

En son ve en mükemmel kitap olan Kur'ân-ı Kerîm'in, insanlık âlemine sunduğu ilâhî ritüeller, ahlâkî kurallar ve edebî ölçüler insanların hem dünya hem de âhiret saadetine ulaşabilmeleri için takip edebilecekleri en emin ve en doğru yoldur. Kur'ân'ın nâzil olduğu toplum her yönden bataklığa saplanmış olmasına rağmen İslam Dini onları, bu bataklıktan kusursuz kurallarıyla çıkarmış ve Allah Rasûlü (s.a.v) önderliğinde yaratılan yeni toplum bütün dünya için sağlam ipe tutunulduğunda nasıl değişim ve gelişimin gerçekleşeceği konusunda örnek olmuştur. Dolayısıyla buradan çıkarılabilecek sonuç İslam'ın helal kılıp yapılmasını emrettiği her şey insanoğlunun menfeatine; haram sayıp yasakladıkları da muhakkak zararına olanlardır.

Allah Teâlâ, keliminde belirttiği üzere insanlardan bu kelama tasdikle cevap vermelerini ister ancak insanların çoğu buna tekziple cevap verir. İnsanların tutumu ise temelde bu iki kategoriye dahil ve bunları alt başlıkları olabilecek durumlar olmuştur:

1- Allah'ı kabul etmemek, dolayısıyla emirlerini beğenmemek ve onlara uymamak.

2- Allah'ın emirlerini kendi içinde beğenmemek ancak şartlar gereği bu emirlere istemeyerek zorla uymak.

3- Allah'a inanmak ve O'nun emirlerini kabul etmek ve benimsemek istemek fakat birtakım sebeplerden ötürü yerine getirememek.

4- Allah'a inanmak ve emirlerine itâat etmek.

5- Allah'a canı gönülden inanmak, tâatlere uymak ve masiyetten sakınmaya ilaveten, helal dairesinden çıkıp harama düşme endişesiyle şüphelilerden de kaçınmak.

Bu gruplardan birincisinin küfür dairesi olup kâfirleri içine aldığı açıktır. İkincisi münafıkları; üçüncüsü artık İslam dairesine ait olup günahkar mü'minleri

kapsar; dördüncü grup sadece fazlarla yetinenler ve beşinci grup ise farzların yanında her türlü sakıncalı şeyden uzak duranlardır. Bunlar dinlerini korumayı başaran dünya ve âhirette felaha erecek olanlardır. Bunlar müttakîlerdir.

Kur'ân baştan sona iki tip insanı anlatmaktadır. Temelde insanlar, mü'min ve kâfir olarak iki grup olmalarına rağmen Kur'ân, bunları çok çeşitli ve farklı kavramları kullanmak sûretiyle anlatmıştır. İnanmayanların hepsi küfür dairesinde olmalarına rağmen inkarlarının farklı olması nedeniyle; kâfir, müşrik, münafık vb. kavramlarla; inananların hepsi de iman dairesinde olmalarına rağmen farklı durumları nedeniyle; mü'min, müslim, müttakî, muhsin gibi kavramlarla nitelenmişlerdir. Bu kavramlar ya yerme ve kötüleme ya da övme ve beğenme anlamlarını içerir.

Bu çalışmada, iman dairesinin en üst mertebesinde bulunan ve övme kategorisine ait olan takvâ kavramı ve müttakî kişiliği ayrıntılarıyla ele alınmıştır. Allah'tan ittikâ, ilk peygamberden bu yana bütün peygamberlerin ümmetlerine emrettiği bir husustur. Allah Teâlâ peygamberleri vasıtasıyla içinde tevhid, nübüvvet, haşr ve neşr konuları ile ilgili sapık ve batıldan yana olan her şeyi reddederek kitaplarının müttakîlere müjde, onların dışında kalanlar için de inzarı ihtivâ ettiğini bildirmektedir. Müjdeci ve uyarıcı olarak gönderilen son elçi Hz. Muhammed (s.)'in görevi de müttakîleri ilâhî nimetle müjdelemek ve kâfirleri de ilâhî azapla inzar etmektir.

İmanla birlikte iman dairesine giren bir mü'minin bu durumunu ibadetlerle desteklemesi gerekmektedir. İmansız ibadet olmayacağı gibi ibadetsiz iman da bir kıymeti olmamaktadır. Bu durumda iman, takvânın başlangıç mertebesi, imanla birlikte ibadet ise kemal dereceye ulaşmak için zorunlu mertebe olarak düşünülebilir. İbadet takvânın kendisi değil takvâyı meydana getiren fiildir. İmana takvâ eklenmeli ve iman sözü takvâ ile doğrulanmalıdır.

Mü'mini müttakîliğe ulaştırmada bir vasıta olan ibadetler ihlasla yerine getirilme niteliğini taşımak zorundadır. Bir şeyi bir başka şeyin karışımından korumak, hâlis, saf hâle getirmek anlamında olan "ihlas", mana bakımından hem şirk hem de riyânın zıtlığını içerir. İhlas, batıl inançlardan, kötü duygulardan, çıkar hesaplarından ve genel manada gösteriş arzusundan kalbi temizlemeyi –ki bu unsuru taşıyan insanların

psikolojik durumunu, Kur'ân hastalık olarak nitelemiştir-, her türlü hayırlı faaliyete iyi niyetle yönelmeyi ve her durumda Allah'ın rızasını gözetmeyi ifade etmektedir. Dolayısıyla bütün amellerini Allah'a has kılan müttakî iyi niyetle ve içtenlikle inanır ve güzel ameller işler. İhlas takvânın bâtinî yönü olarak kabul edilebilir. Çünkü şekil ve davranış itibarıyla hudûdullaha riâyet eden mü'min, bâtinî açıdan da samimi olarak ve amelini bulanıklıktan tasfiye ederek bütünü tamamlar. İhlas olmadan müttakî olunamayacağı gibi müttakî bir mü'min de hiçbir amelinde ihlassız hareket etmez.

İnsanlar, Hz. Âdem ve Havva'dan çoğalmaları veya her biri bir anne ve babadan doğmaları itibarıyla yaratılışta eşittirler. Bu nedenle insanların soy sop ve ünvanlarıyla övünmeleri İslam'ın bakış açısına terstir ve onda tek değer ölçüsü takvâdır.

İslam dini, aşîret ruhunun, rekabet ve küçümseme duygusuyla geçici hazlara düşkünlüğün doğurduğu kaba ve hoyrat geleneklerin karşısına insanın nefsini dizginlemesi, tabiatını öfke ve şiddetten koruması anlamına gelen hilm ve şefkati koydu; bu sûretle insana, o güne kadar kendi dışındaki varlıklara çevirdiği mücadele enerjisini kendi nefsinin kötü temâyüllerine karşı yöneltmesini öğretti; böylece kabile ve soy sop anlayışı yerine Allah'a saygı (takvâ), ferdin ve sosyal planda yücelmenin ve değer kazanmanın ölçüsü hâline gelmiş; bu ölçüye uygun olarak İslam'ın öğretileri, Allah'ın bütün yarattıklarına karşı merhametli olmayı, beşeri ilişkilerde dürüstlük ve güvenilirliği, karşılıksız sevgi ve fedakarlığı, samimiyet ve iyi niyeti, kötü eğilimlerin bastırılmasını ve daha birçok faziletleri ihtivâ etmiş bulunmaktadır.

Ahlâkî anlamda da bütün insanî kemalata, mükemmelliklere ve olgunluklara sahip olan müttakîler yeryüzünde mütevazî yürürler, yürüyüş ve hareket tarzları zorbaca mağrurane, kibirli saygısız değil, sakin ve kararlı, alçak gönüllü ve edepli, nazik ve yumuşaktır. Çevresini rahatsız etmez, ezâ vermez; hesaplı, saygılı, merhametli tavrıyla güvenlik ve asayiş yayarak giderler. Cahiller kendilerine sataşırse onların seviyelerine düşmez oradan vakarla uzaklaşırlar. Gecelerini Rabb'lerine secde ederek ve O'nun divanında durarak geçirirler, Rabb'lerine her daim kendilerini cehennem azabından koruması için dua ederler ve harcadıkları zaman ne israf ne de cimrilik ederler;

harcamaları bu ikisi arasında dengeli olur, onlar Allah'la birlikte başka Tanrı'lara yalvarmazlar, Allah'ın haram kıldığı canı haksız yere öldürmez, zina etmezler.

O müttakîler güzel huy ve meziyetlerinin gereği olarak iftira, yalan sözlerin konuşulduğu yerde durmaz, bu tür işlere katılmazlar, Allah'ın ayetlerini duyunca onlara karşı ilgi ve saygı gösterirler, kör ve sağır davranmazlar. Hangi hususta olursa olsun hak ve doğru söylerler, şahitliğe çağrıldıklarında sevdikleri ya da kendi aleyhlerine de olsa doğru söz ile şahitlik ederler, kendilerine bir mal emanet edilince ona zarar vermekten titizlikle sakınır, istendiğinde iadesini yaparlar. Mü'min kardeşlerinin gıybetini yapmaz, haklarında su-i zanda bulunmaktan çekinirler, anlaşmazlık içinde olan kardeşlerinin aralarını düzeltir, fesad çıkarmadan ittikâ eder ve müminler dışındakileri dost edinmezler.

Onlar Allah'a, âhîret gününe, meleklerle, kitaplara ve bütün peygamberlere iman edip, yakınlarına, öksüzlere, biçarelere, yolda kalmışlara, dilenenlere ve esirlere seve seve mallarından veren, hem namazı kılan, hem zekatı veren hem de andlaştıkları zaman ahidlerini yerine getirenler, hele sıkıntı ve hastalık hâllerinde ve savaşın şiddetli zamanında sabır ve sebat gösterenlerdir. Onlar öfkelerine hakim olur, insanları affederler. Bir günah işledikleri ya da nefislerine yazık ettikleri vakit hemen Allah'ı anar ve günahlarından tevbe ederler ve bile bile kötülükte ısrar etmezler. Onlar ihsan ve infakta bulunurken, bu durum ister tabiatlarına uygun olduğu için onları mesrur etsin, ister mizaclarına uygun olmadığı için onları üzün onlar için müsavidir; ihsan ve infaktan geri kalmazlar.

Kur'ân ve sünnette Allah'ı en yüksek derecede sevmek, O'nun hoşnutluğuna layık olmak ve O'ndan hoşnut olmak temel ahlâkî motif olarak gösterilmiş, doğru inanç ve temiz yaşayışın en yüksek gayesinin Allah rızası olduğu vurgulanmıştır.

İslam ahlâkının bu dinamik yapısı, onun sadece bir kitle ahlâkı veya soy sopa dayalı bir seçkinler ahlâkı olmadığını, maddî, zihnî ve psikolojik bakımlardan her seviyedeki insanın kaygılarını, özlemlerini dikkate alan, bununla birlikte ona, içinde bulunduğu durumdan daha ideal olana yükselme imkanı sağlayan kapsamlı ve uyumlu bir ahlâk olduğunu gösterir. Buna göre hayır statik olmadığı gibi gaye de statik değildir.

Bütün insanların yapabilecekleri, dolayısıyla yapmak zorunda oldukları iyilikler (farzlar) yanında yapılması kişinin fazilet ve kemal derecesine bağlı hayırlar vardır. İslam ahlâkının öngördüğü bu ahlâkî terakkinin ulaşabileceği en son nokta, insanın gaye bakımından çıkar kaygılarını aşması hatta cennet ümidi ve cehennem korkusunun da ötesinde bütün düşünce ve davranışlarını Allah'ın emrine ve rızasına uygun düşüp düşmeyeceği açısından değerlendirmesidir. Bu son noktada İslâm ahlâkî pragmatik eğilimleri ortadan kaldırmakta ve kategorik bir ahlâk hüviyeti kazanmaktadır. İşte bu perspektiften bakıldığında müttakîlerin, Kur'ân ve sünnet çerçevesinde çizilen İslam ahlâkına riâyette, insanî istitaat kabiliyetlerini nihâî noktada kullanma başarısını göstermiş muzafferler olduğu görülmektedir.

Kur'ân-ı Kerîm takvâyı hem bir hayat tarzı, hem de insanı değerlendirmede biricik ölçü olarak takdim etmiştir. Tarih boyunca insanlığa zulmetme mazereti olan ırk, renk, bölge, sınıf üstünlüklerini toptan reddeden İslamiyet bir tek üstünlük tanımıştır; takvâ. Nefislerin olgunlaşması şahısların manevi derece kazanmaları ancak takvâ ile olur. Bu, insanların yaratılış ve yaşama hakkı bakımından eşit olduklarının, aralarındaki üstünlüğün ancak yaptıkları iyiliklere ve Allah'tan ittikâ derecelerine bağlı olduğunun bir hatırlatmasıdır. Yani Allah katında insanın değeri, seçimi elinde olmayan soyu ile değil, kendi çabasının sonunda kazanacağı ahlâkî ve takvâsı ile olur. Öteki ölçülerin, insanın kendi emeği karşılığında olmamasına mukabil takvâ, ferdin kendi gayretinin ürünüdür ve vehbî ilhâm edilen takvânın kesbî açıdan kemale erdirilmiş şeklidir. Çünkü insan yürümediği yolun, çilesini çekmediği davanın, ızdırabını yaşamadığı heyecanın sahibi olamaz. Takvâ ölçüsü insanın kendi gayretinin ürünü olmayan kıymetlerle yücelmek isteyen zihniyete karşı çıkışın bir yaratılış kanunu hâlinde ifadesidir.

Allah Teâlâ, Kur'ân-ı Kerîm'de, kâinatın yaratılışının bir hikmete mebnî olmadığını düşünen kâfirleri bu konuda yanıldıklarını belirtmek üzere çeşitli yerlerde farklı bağlamlarda ikaz etmekte ve fâcirlerle müttakîleri bir tutmayacağını haber vermektedir. Çünkü emirlere uyup yasaklardan sakınan müttakîleri kâfirler ve fâcirlerle eşit tutmak adalete terstir. Allah Teâlâ ise zulümden münezzehtir. Dolayısıyla ittikâ sahibi mü'min hem dünyada hem de âhirette bu davranışının –ki davranış insan fiillerinin refleks ve reaksiyondan uzak bilinç düzeyinde gerçekleşenleridir- karşılığını

almaktadır ve alacaktır. Müttakî dünyada Allah'ın velâyetini kazanır ve bu sayede Allah, onun hislerini, duygularını, organlarını korur da O'nun rızasının olmayacağı ve sevmediği bir sesi duymaz, bir hâli görmez, bir şeyi almaz, bir yere yürümez; geçici arzularından sıyrılır ve O'nun tâatine dalar. Allah onu sevdiği yola sevkeder ve o yolu ona kolaylaştırır, hoşnut olmadığından da muhafaza eder.

Allah Teâlâ sabreden ve ittikâ eden müttakîlere dünyada da muzafferiyyet ve galebe ihsan etmekte, onları inayetsiz bırakmamaktadır. Onlara her cihetten hayır ve verket lutfetmekte, emniyet hissi vererek saadet ve ferahlarını artırmakta işlerini kolaylaştırmakta ve istikamet nasip buyurmaktadır. Onları yeryüzüne vâris kılmanın yanında dünyada da rahmet ve merhametine gark etmektedir.

Müttakîlere dünyadaki bu felaha ilaveten asıl kurtuluş olan âhiret mutluluğu vardır ve onlar için artık korku ve hüzn yoktur. Onlar kendilerine va'd olunan cennetlerde nimetler içerisinde dirler. Rabb'leri onları çılgın cehennem azabından korumuş ve hatta cehennem korkunç hıştırtısını bile işitmelerini sağlamıştır. Onlar cennetlerde pınar başlarındadır. Orada tahtlar üstündedirler ve hiçbir yorgunluk ve zahmet duymazlar. Onlar oradan hiçbir zaman çıkarılmayacaktır. İşte gerçek kurtuluş budur.

BİBLİYOGRAFYA

- A'zam, Abdurrahman, *Resûl-i Ekrem'in Örnek Ahlâkı*, çev. Hayrettin Karaman, 4.bs., Yağmur Yayınevi, İstanbul, 1975.
- Abdülazîm, Alî, "eş-Şirkü'l-Hafî", *Mecelletü'l-Ezher*, c. III, sy. 4, Kâhire, 1976.
- Abdülazîz, Emîr, *et-Tefsîru's-Şâmil li'l-Kur'âni'l-Kerîm*, I-VI, Dâru's-Selâm, Kâhire, 1420/2000.
- Abdübâkî, Muhammed Fu'âd, *el-Mu'cemü'l-Müfehfes li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru'l-Hadîs, Kâhire, 1417/ 1996.
- Affî, Ebû'l-A'lâ, *Tasavvuf: İslâm'da Manevî Hayat*, çev. Ekrem Demirci, Abdullah Kartal, 3.bs., İz Yayıncılık, İstanbul, 2004.
- Akçay, Mustafa, *Çağdaş Dünyada İnsân ve Dinî Sorumluluğu (Fetret Ehli Örneği)*, Işık Yayınları, İzmir, 2000.
- Albayrak, Ahmet, "Ergenin Dinî Gelişiminde Sevgi ve Korku Motifinin Etkinliği", ed. Hayati Hökelekli, *Gençlik, Din ve Değerler Psikolojisi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2002.
- Algül, Hüseyin, "Nasıl Bir Dîn Tasavvuru", *Yarınlar İçin Düşünce Platformu Tebliğler Dergisi* "Türk Millî Eğitim Sisteminde Dîn Eğitim ve Öğretimi" Sempozyumu, Panel Sempozyum, Konferans ve Kültür Yayınları, Ankara, 2-3 Mart 2005.
- Ali, Şeriati, *İslâm Nedir?*, 2.bs., Birleşik Yayıncılık, İstanbul, 1999.
- Alî, Mûsâ Muhammed, *Hakikatü't-Tevesül ve'l-Vesîle 'alâ Dav'i'l-Kitab ve's-Sünne*, 2.bs., 'Âlemü'l-Kütüb, Beyrût, 1405/ 1985.
- Alper, Hülya, *Bir Kelam Problemi Olarak İmanın Psikolojik Yapısı*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2002.
- Alper, Ömer Mahir, "İtâat", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXX (devam ediyor), İstanbul, 2001.
- el-Âlûsî, Ebû's-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî (ö. 1270/1854), *Ruhu'l-Me'âni fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-'Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*, I-XV, tah. Alî Abdülbârî 'Atiyye, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1422/ 2001.
- Arslan, Ali, *Büyük Kur'ân Tefsîri*, I-XVI, Arslan Yayınları, İstanbul, ts.
- el-Âsafî, Muhammed Mehdî, *Te'milâtü fî Âyeti't-Takvâ min Süreti'l-A'râf, Sekâfetünâ: ed-Dirâsât ve'l-Buhus= Thaqafatuna for the Studies and Researches*, Merkezi'd-Dirâsâti's-Sekâfiyyeti'l-İrâniyyeti'l-'Arabiyye, c. I, sy. 3, Tahran, 1425/ 2003.
- el-Askerî, Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl (ö. 400/ 1009), *el-Furûku'l-Luğavî*, tah. Hüsâmüddîn Kudsî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, ts.

- Âsım Efendî, Ebû'l-Kemal Ahmed (ö. 1235/ 1819), *el-Ükyânûsu'l-Besît fî Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît*, Âsîâne, İstanbul, ts.
- Aşıkoğlu, Nevzat Y., "Kutsal ve Toplum", *C.Ü.İ.F.Dergisi*, sy. 2, Sivas, 1998.
- Atar, Fahrettin, "Fetvâ", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXX, (devam ediyor), İstanbul, 1995.
- Atay, Hüseyin, "İslam'da Olgun İnsan", *A.Ü.İ.F.Dergisi*, c. XV, Ankara, 1967.
_____, *Kur'ân'a Göre Araştırmalar I-III*, 2.bs., Atay Yayınevi, Ankara, 1997.
- Ateş, Süleyman, "İhlas", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXX (devam ediyor), İstanbul, 2000.
_____, *Kur'ân Ansiklopedisi*, I-XXVII, Kur'ân Bilimleri Vakfı, İstanbul, 1997.
_____, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri*, I-XII, Yeni Ufuklar Neşriyat, yy. ts.
_____, "Zikir", *Ankara Ü.İ.F.Dergisi*, c. XIV, Ankara, 1967.
- Attâr, Ebû Hâmid Ferîdüddîn Muhammed b. Ebî Bekr İbrâhîm en-Nîsâbü'rî (ö. 618/ 1221), *Tezkiretü'l-Eliyâ*, çev. Süleyman Uludağ, 2.bs., Erdem Yayıncılık, İstanbul, 1991.
- Aydın, Mehmet, "Yahudi Kaynaklarına Göre Yahudilik", *S.Ü.İ.F.Dergisi*, sy. 4, Konya, 1991.
- Aydın, Mehmet S., "İnsan-ı Kâmil", *T.D.V.İslâm Ansiklopedisi*, I-XXX (devam ediyor), İstanbul, 2000.
- Aykaç, Mehmet, "İslam'da Duâ ve İbn Beşküval'in "Kitâbü'l-Müsteğîsîn" İsimli Du'â Kitâbı", *Diyânet Dergisi*, c. XIII, sy. 4, 1995.
- Ayten, Ali, *Psikoloji ve Din*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2006.
- el-Bağdâdî, 'Alaüddîn Alî b. Muhammed b. İbrâhîm Hâzin (741/ 1341), *Muhtasarı Tefsiri'l-Hâzin*, I-III, el-Yemâme, Dîmeşk, 1415/ 1995.260.
- Bauman, Zygmunt, *Sosyolojik Düşünmek*, çev. Abdullah Yılmaz, 3.bs., Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2002.
- Bayraktar, Bayraklı, Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'ân Tefsiri, I- XI, Bayraklı Yayınları, İstanbul, 2004.
- el-Beydâvî, Nâsirüddîn Ebû Sa'îd (Ebû Muhammed) Abdullah b. Ömer b. Muhammed (ö. 685/ 1286), *Envârü't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vîl*, I-II, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, 1424/ 2003.
- Belik, İzzeddîn, *Mevâzinü'l-Kur'âni'l-Kerim*, I-II, Dâru'l-Feth, Beyrût, 1403/ 1983.
- Bilgin, Muhammed, Kur'ân'a Göre Şirk ve Müşrikler, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Bursa, 1992.
- Bilgin, Mustafa, "Kur'ân'da Ana Konular" (Yayınlanmamış Ders Notları), Bursa, 2000 - 2001 Ders Dönemi.
- Bilgin, Vecdi, *Sosyal Çözülme ve Din*, Etüt Yayınları, Samsun, 1997.
- Bilmen, Ömer Nasûhî, *Kur'ân-ı Kerim'in Türkçe Me'âli Âlisi ve Tefsiri*, I-VII, Bilmen Yayınları, İstanbul, ts.

- el-Bikâî, Ebû'l-Hasen Burhânüddîn İbrâhîm b. Ömer b. Hasen (885/ 1480), *İnâretü'l-Fikr bimâ hüve'l-Hakk fî Keyfîyyeti'z-Zikr*, tah. Süleymân b. Müslim el-Harş, Mektebetü'l-'Ubeykân, Riyâd, 1421/ 2001.
- Bolay - Türköne, Süleyman Hayri, Mümtazer, *Din Eğitimi Raporu*, Ankara Merkez İmam Hatip Lisesi Öğrencileri ve Mezunları Vakfı, Ankara, 1995.
- el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâ'îl b. İbrâhîm el-Cu'fî (ö. 256/ 870), *el-Câmi'u's-Sahîh*, I-IX, tah. Kâsım eş-Şemmâ'î er-Rifâ'î, Dâru'l-Erkâm, Beyrût, ts.
- el-Bursevî, İsmâîl Hakki (ö. 1137/ 1725), *Ruhu'l-Beyân*, I-X, Cümle Yayınları, İstanbul, ts
- Büyük Larousse, Gelişim Yayınları, Yayınları, İstanbul, 1986.
- Ca'feriyân, Rasûl, "Edebü'd-Du'â'", Name-yi Müfid, c. II, sy. 5, yy., 1375/ 1996.
- Carrel, Alexis - Şeriatî, Ali, *Dua*, çev. Ali Erçetin, Birleşik Yayıncılık, İstanbul, 1999.
- el-Cenâbezî, Muhammed b. Haydar Muhammed, *Beyânü's-Sa'âde fî Mâkâmâtî'l-İbâde*, I-IV, 2.bs., Müessesetü'l-A'lemî, Beyrût, 1408/ 1988.
- Cebeci, Lütfullâh, *Kur'ân'a Göre Takvâ*, 2.bs., Seha Neşriyat, yy., ts.
- Cebeci, Suat, *Din Eğitimi Bilimi ve Türkiye'de Din Eğitimi*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1996.
- el-Cebrî, Abdülmutê'âl Muhammed, *el-Müştehir mine'l-Hadîs*, Mektebetü Vehbe, Kâhire, 1987.
- el-Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî (ö. 370/ 981), *Ahkâmü'l-Kur'ân*, I-V, tah. Muhammed es-Sâdık Kamhâvî, Dâru İhyâi't-Türâsî'l-'Arabî, Beyrût, 1985.
- el-Cevherî, Ebû Nasr İsmâ'îl b. Hammâd (ö. 400/ 1009'dan önce), *es-Sihâh Tacü'l-Lüğâ ve Sihâhü'l-'Arabîyye*, I-VII, tah. Ahmed Abdülğafûr Attâr, Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, Kâhire, 1399/ 1979.
- el-Cezairî, Ebû Bekr Câbir, *Eyserü't-Tefâsîr li Kelâmi'l-'Alîyyi'l-Kebîr*, I-V, yay.y., yy., 1414/ 1993.
- el-Cezairî, Muhammed b. Yûsuf b. İsâ el-Hafsi Eттаfeyyiş (1332/ 1914), *Teysîru't-Tefsîr li'l- Kur'âni'l-'Azîm*, I-XII, Vezâretü't-Türâsî'l-Kavmi ve's-Sekâfe, Ummân, 1407/ 1987.
- Cilâcı, Osman, *İlâhî Dinlerde Dualar: Psiko-Sosyal Açıdan*, Arı Yayınevi, Konya, 1982.
- _____, "Dua ve İbadet", *Diyânet Dergisi*, c. XI/ 5, 1972.
- _____, "Dua", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXX (devam ediyor), İstanbul, 1994.
- Circis, Habib, *Takvâ Sırrı*, İstanbul Süryânî Ortodoks Metropolitliği, İstanbul, ts.
- el-Cürcânî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Hanefî (ö. 816/ 1413), *et-Ta'rîfât*, tah. Muhammed Abdurrahmân, Dâru'n-Nefâis, Beyrût, 1424/ 2003.
- Cullmann, Oscar, *Prayer in the New Testament*, Scm Press ltd, London, 1995.

- Çağrı, Mustafa, "Cömertlik", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXX (devam ediyor), İstanbul, 1993.
- _____, "Edeb", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXX (devam ediyor), İstanbul, 1994.
- _____, "Adâlet", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXX (devam ediyor), İstanbul, 1988.
- _____, "Ahlâk", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXX (devam ediyor), İstanbul, 1989.
- _____, "Hayr", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXX (devam ediyor), İstanbul, 1998.
- _____, "İhsân", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXX (devam ediyor), İstanbul, 2000.
- _____, "İlmihal", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXX (devam ediyor), Ankara, 2003.
- _____, "İslâm", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXX (devam ediyor), İstanbul, 2001.
- Çakıcı, Ali, Kur'ân-ı Kerîm'de Şirk Kavramı ve Günümüz Açısından Değerlendirilmesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri, 1995.
- Çetin, Abdurrahman, "Takvâ", *İslâm'da İnanç, İbâdet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*, İFAV, İstanbul, 1997.
- Çetin, Esmâ, Kur'ân-ı Kerîm'de Fücûr Kavramı, (Basılmamış Lisans Tezi), Bursa, 2003.
- ed-Dahhâk, Ebû'l-Kâsım (Ebû Muhammed) Dahhâk b. Müzâhim el-Hilâlî el-Horasanî el-Belhî (ö. 105/ 723), *Tefsîru'd-Dahhâk*, I-II, cem' ve tah. Muhammed Şükrî Ahmed ez-Zâviye, Dâru's-Selâm, Kâhire, 1414/ 1999.
- ed-Dâmegânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Kebîr (ö. 478/ 1085), *el-Vucûh ve'n-Nezâir li Elfâzi Kitâbillâhi'l-Azîz*, tah. Abdülhamîd Alî, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, 1424/ 2003.
- ed-Dârimî, Ebû Muhammed Abdullâh b. Abdurrahmân b. el-Fazl (ö. 255/ 869), *es-Sünen*, I-II, Dâru İhyâi's-Sünneti'n-Nebeviyye, yy., ts.
- ed-Dihlevî, Şah Veliyullah, *Hüccetullâhi'l-Bâliğa*, I-II, çev. Mehmet Erdoğan, 2.bs., İz Yayıncılık, İstanbul, 2001.
- ed-Dimaşkî, Ebû Hafs Ömer b. Alî b. Âdil el-Hanbelî (ö. 880h.), *el-Lübâb fî 'Ulûmi'l-Kitâb*, I-XX, tah. Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Alî Muhammed Mu'avviz, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, 1419/ 1998.
- Demir - Acar, Ömer, Mustafa, *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, 2.bs., Vadi Yayınları, Ankara, 1996.
- Demirci, Mehmet, "Kur'ân-ı Kerîm Işığında Sabır Kavramı", *E.Ü.Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sy. 12, Kayseri, 2002.
- Dernika, Muhammed Ahmed, *es-Seyyid Muhammed Reşid Rızâ*, Dâru'l-İmân, Trablus, 1406/ 1986.
- Derze, İzzet, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, I-VII, çev. Mustafa Altinkaya, v.dğr., 2.bs., Ekin Yayınları, İstanbul, 1998.
- Doğan, Muhammed Nur, *Din Eğitimi ve Öğretiminin Vazgeçilmezliği*, Yarınlar İçin Düşünce Platformu, Tebliğler, Ankara, 2- 3 Mart 2005.
- Döndüren Şen, Betül, Kur'ân-ı Kerîm'deki Zühd ve Takvâ'nın Dinler Tarihi Açısından Tetkiki, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya, 2001.
- Draz, M. Abdullâh, *Kur'ân'a Giriş*, çev. Salih Akdemir, Kitabiyat, Ankara, 2000.
- Duman, Mehmet Zeki, *Âdâb-ı Muâşeret*, Tuğra Neşriyat, İstanbul, 1994.

- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî (ö. 275/ 889), *es-Sünen*, I-IV, Dâru İhyâi's-Sünneti'n-Nebeviyye, yy., ts.
- Ebû Hanîfe, Nu'mân b. Sâbit b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh (ö. 150/ 767), *el-Fıkh el-Ebsât*, 3.bs., İFAV, İstanbul, 2000.
- Ebû Hatîm, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî (ö. 327/ 938), *Tefsîru Kur'âni'l-'Azîm Müsneden 'an Rasûlullâh (s.a.v.) ve 's-Sahâbe ve 't-Tâbi'in*, I-X, tah. Es'ad Muhammed et-Tayyib, Mektebetü Nizâr Mustafâ el-Bâz, Mekke, 1417/ 1997.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî (ö. 745/ 1344), *el-Bahru'l-Muhît*, I-VIII, tah. Âdil Ahmed Abdülmecûd, Alî Muhammed Mu'avviz, Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, Beyrût, 1422/ 2001.
- Ebû Tâlib el-Mekkî, Muhammed b. Ebî'l-Hasen Alî b. Atiyye el-Acemî (ö. 386/ 996), *Kutü'l-Kulûb*, I-IV, tahrîc ve ter. Muharrem Tan, İz Yayıncılık, İstanbul, 1999.
- Ebû Zehra, Muhammed b. Ahmed b. Mustafâ Muhammed (1394/ 1974), *Zehratü't-Tefâsîr*, I-X, Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, Kâhire, ts.
- Ebû's-Su'ûd, Muhammed b. Muhammed Muhyiddîn el-'Îmâdî (ö. 982/ 1574), *İrşâdu'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm: Tefsîru Ebû's-Su'ûd*, I-IX, 4.bs., Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, Beyrût, 1414/ 1994.
- el-Endelüsî, Ebû Muhammed Abdülhakk b. Galib b. 'Atiyye (ö. 546), *el-Muharraru'l-Vecîz fi Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz*, I-V, tah. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed, Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, Beyrût, 1413/ 1993.
- el-Ensârî, Ebû Yahyâ Zekeriyyâ, *Fethu'r-Rahman bi Keşfi ma Yeltebisu fi'l-Kur'ân*, tah. Muhammed Alî es-Sâbûnî, 'Âlemü'l-Kütüb, Beyrût, 1405/ 1985.
- Elmalılı, Mehmed Hamdi Yazır (ö. 1942), *Hak Dini Kur'ân Dili*, I-IX, Çelik - Şura Yayınları, İstanbul, ts.
- Er, M. Emin, *Allah Katında Din, İmân, İhsân, Takvâ, Tezkiye*, Zaman Yayınları, İstanbul, 2000.
- Ergül, Âdem, *Kalbî Hayat*, Altınoluk Yayınları, İstanbul, 2000.
- Ergün, Yıldırım, *Değişen Din Anlayışının Sosyolojisi*, Bilge Yayınları, İstanbul, 2002.
- Esed, Muhammed, *Kur'ân Mesajı*, çev. Cahit Koytak, Ahmet Ertürk, 5.bs., İşâret Yayınları, İstanbul, 2002.
- Fahri, Macid, *İslâm Felsefesi*, çev. Kasım Turhan, 5.bs., Birleşik Yayıncılık, yy. ts.
- el-Fârâbî, Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhan b. Uzluğ et-Türkî (ö. 339/ 950), *İdeal Devlet (el-Medînetü'l-Fâzıla)*, çev. Ahmet Arslan, 2.bs., Vadi Yayınları, Ankara, 2004.
- Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'ân*, 6.bs., Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2000.
- el-Fenîsân, Su'ûd b. Abdillâh, *Merviyâtü Ümmi'l-Mü'minîn 'Aîşe fi't-Tefsîr*, Mektebetü't-Tevbe, Riyâd, 1413/ 1992.
- el-Ferrâ, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh ed-Deylemî (ö. 207/ 822), *Ma'âni'l-Kur'ân*, I-III, 3.bs., 'Âlemü'l-Kütüb, Beyrût, 1403/ 1983.

- el-Fîrûzâbâdî, Ebû't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed (ö. 817/ 1415), *el-Kâmûsü'l-Muhît*, I-IV, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 1416/ 1996.
- Geylânî, Muhyiddîn Ebû Muhammed Abdülkâdir b. Ebî Salih Mûsâ Zengîdost (ö. 561/ 1165-66), *Gunyetü't-Tâlibîn*, çev. A. Fârûk Meyân, 4.bs., Bereket Yayınevi, İstanbul, 1977.
- Gisr, Sheikh N. A., "The Virtues", ed. Signh, N.K. - Agwan A.R., *The Encyclopaedia of The Holy Qur'ân: SL-2*, Global Publishing House, Delhi, 2000.
- Gölcük, Şerafeddin, *Kelam Tarihi*, 4.bs., Kitap Dünyası, İstanbul, 2000.
- Güleç, Hasan, "Takvâ", *Diyânet Dergisi*, c. XIII/ 3, 1974.
- Güler, İlhamî, *İman Ahlak İlişkisi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2003.
- Gündüz, Turgay, *Kur'an'da Korku Motifi*, Düşünce Yayınları, İstanbul, 2004.
- Güven, Şahin, *Çağdaş Tefsir Araştırmalarında Konulu Tefsir Metodu*, Şurâ Yayınları, İstanbul, 2001.
- el-Ğazzâlî, Ebû Hamîd Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî (ö. 505/1111), *İhyâ'u Ulûmi'd-Dîn*, I-IV, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût, 1402- 1403/ 1982-1983.
- _____ , *Kimyâ-yı Saâdet*, çev. Ali Arslan, Merve Yayınları, İstanbul, ts.
- el-Haddad, Ebû Bekr el-Yemenî, *Tefsîru'l-Haddad: Keşfü't-Tenzîl fî Tahkîki'l-Mebâhis ve't-Te'vîl*, I-VII, tah. Muhammed İbrâhîm Yahyâ, Dâru'l-Medâri'l-İslâmî, Beyrût, 2003.
- Hamdî, Mahmûd, *Zikr*, el-Mevsû'atü'l-İslâmiyyetü'l-Âmme, Kâhire, 1422/ 2001.
- Hamîdullâh, Muhammed, "Abd", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXX (devam ediyor), İstanbul, 1988.
- Haneff, Suzanne, *What Everyone Should Know Islâm and Muslims*, Kazı Publications, Lahore, ts.
- Hans, Thoma - Venske, *İslâm ve İntegration*, Hamburg, 1981.
- Hasen Basrî, Ebû Sa'îd el-Hasen b. Yesâr el-Basrî (ö. 110/ 728), *Tefsîru'l-Hasen Basrî*, I-II, der. Muhammed Abdurrahîm, Dâru'l-Hadîs, Kâhire, 1436/ 1992.
- Haşşâd, 'Anter Ahmed, "Zikr", *Mecelletü'l-Ezher*, c. IV, sy. 7, Kâhire, 1973.
- el-Hemedânî, Abdurrahmân b. Îsâ b. Hammad, *Kitâbü'l-Elfâzi'l-Kitâbiyye*, ed. Emîl Bedî Ya'kûb, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1411/ 1991.
- el-Hererî, Muhammed Emîn b. Abdillâh el-'Uremmî eş-Şafî, *Tefsîru Hadâiki'r-Ravh ve'r-Reyhân fî Rivâyeti 'Ulûmi'l-Kur'ân*, I-XXX, tah. Hâşim Muhammed Alî b. Hüseyin Mehdî, Dâru Tavki'n-Necât, Beyrût, 1421/ 2001.
- el-Herrâsî, Ebû'l-Hasen İmadüddîn Alî b. Muhammed b. Alî Kiya el-Ma'rûf (ö. 504/ 1110), *Ahkâmü'l-Kur'ân*, I-IV, 2.bs., Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1405/ 1985.
- el-Hiberî, Ebû Abdillâh el-Hüseyin b. Hakem b. Müslim el-Kûfî (ö. 286h.), *Tefsîru Hiberî*, tah. Muhammed Rızâ el-Hüseyinî, Müessesetü 'Âli'l-Beyt, Beyrût, 1408/ 1987.
- el-Hicâzî, Muhammed Mahmûd, *et-Tefsîru'l-Vâzih*, I-XXX, 7.bs., Dâru't-Tefsîr, Kâhire, 1399/ 1979.

- el-Hillî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. İdrîs, *el-Müntahâb min Tefsîri'l-Kur'ân*, I-II, Âyetullahî'l-'Uzmâ el-Mar'aşî, Kum, 1988.
- Hökelekli, Hayati, "İnzâr", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXX (devam ediyor), İstanbul, 2000.
- _____, *Gençlik, Din ve Değerler Psikolojisi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2002.
- _____, "Fıtrat", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXX (devam ediyor), İstanbul, 1996.
- _____, "İbadet", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXX (devam ediyor), İstanbul, 1999.
- el-Hucvirî, Alî b. Osman b. Ebû Alî Cullâbî (ö. 470/ 1077), *Hakikat Bilgisi*, haz. Süleyman Uludağ, 2.bs., Dergah Yayınları, İstanbul, 1996.
- el-Huvvârî, Hûd b. Muhakkem, *Tefsîru Kitâbillâhi'l-'Azîz*, I-IV, tah. el-Hacc b. Sa'îd Şerîfî, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrût, 1990.
- el-Hüseynî, Muhammed Rızâ, "min Edebi'd-Du'â' fî'l-İslâm", *Turâsunâ*, sy. 4, 'aded, 1, İrân, 1409h.
- Izutsu, Toshihiko, *İbn Arabî'nin Fususundaki Anahtar Kavramlar*, çev. Ahmed Yüksel Özemre, 3.bs., Kaknüs Yayınları, İstanbul, 1999.
- _____, *Kur'ân'da Allah ve İnsân*, çev. Süleyman Ateş, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, ts.
- _____, *Kur'ân'da Dînî ve Ahlâkî Kavramlar*, çev. Selahattin Ayaz, Pınar Yayınları, İstanbul, 2003.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İmâmüddîn İsmâ'îl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımeşkî eş-Şafîî (ö. 774/ 1373), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, I-VIII, tah. Sâmi b. Muhammed es-Selâme, Dâru't-Tayyibe, Riyâd, 1418/ 1997.
- İbn 'Aşûr, Muhammed Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tunusî (1394/ 1973), *Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr*, I-XXX, Dâru't-Tunûsiyye, Tunûs, 1984.
- İbn Abbas, Abdullah Abdullah b. Abbas b. Abdilmuttalib (ö. 68/ 687), *Tefsîru İbn Abbas*, I-II, der. Abdülazîz b. Abdillâh el-Hümejdî, Câmî'atü Ümmi'l-Kurâ, Mekke, ts.
- İbn Allan, Muhammed b. Alî b. Muhammed Allan el-Bekrî es-Siddikî (1057/ 1647), *el-Futuhâtü'r-Rabbanîyye 'ale'l-Ezkâri'n-Neveviyye*, I-VII, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, yy., ts.
- İbn Cemâ'a, Ebû Abdillâh Bedreddin Muhammed b. İbrâhîm b. Sa'dullâh el-Kenânî (790/1388), *Tezkirâtü's-Sâmi' ve'l-Mütekellim fî Edebi'l-'İlm ve'l-Müte'allim*, Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, Beyrût, ts.
- İbn Cüzey, Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kelbî (ö. 741/ 1340), *Tefsîru İbn Cüzey: Teshîlu 'Ulûmi't-Tenzîl*, Dâru'l-Kütübi'l-'Arabî, Beyrût, 1403/ 1983.
- İbn Ebî Zemenîn, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. İsâ (ö. 399/ 1009), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm: Seb'e et-Talâk*, I-IV, tah. Ebû Abdillâh Hüseyin b. Ukkâşe, Muhammed b. Mustafâ el-Kenz, el-Fârûku'l-Hâdise, Kâhire, 1423/ 2002.
- İbn Fâris, Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvîni el-Hemedânî (ö. 395/ 1004), *el-Mu'cemu Mekâyisi'l-Luğa*, I-IV, neş. Abdüsselâm M. Hârûn, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-'Arabiyye, Kâhire, 1389/ 1969.

- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî (ö. 808/ 1406), *Şifâu's-Sâil li Fehzi bi'l-Mesâil*, çev. Süleyman Uludağ, 2.bs., Dergah Yayınları, İstanbul, 1984.
- İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Mervezî (ö. 241/ 855), *el-Müsned*, I- VIII, 'Alemü'l-Kütüb, Beyrût, 1419/ 1998.
- İbn Kayyım el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zürâî ed-Dimeşkî el-Hanbelî (ö. 751/ 1350), *el-Fevâid*, tahrîc, Ahmed Râtip 'Armûş, 7.bs., Dâru'n-Nefâis, Beyrût, 1986.
- _____, *Zâdü'l-Me'âd*, I-VI, çev. Mehmet Yolcu, Pınar Yayınları, İstanbul, 1990.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dineverî (ö. 276/ 889), *Te'vîlü'l-Müşkili'l-Kur'ân*, tah. İbrâhîm Şemsüddîn, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1423/ 2002.
- _____, *Kitâbü 'Uyûni'l-Ahbâr*, I-II, Dâru Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, ts.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni (ö. 273/ 887), *es-Sünen*, I-II, Îsâ el-Bâbî el-Halebî, Mısır, 1972.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî (ö. 711/ 1311), *Lisânü'l-'Arab*, I-XV, tah. Muhammed Abdülvehhâb, Muhammed es-Sâdık el-'Ubeyd, 3.bs., Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, Beyrût, ts.
- İbn Receb, Ebû'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed el-Hanbelî, (ö. 795/ 1393), *Tefsîru İbn Receb el-Hanbelî*, I-II, tah. Tarık b. 'Avazillâh b. Muhammed, Dâru'l-Âsime, Riyâd, 1422/ 2001.
- İbn Sîde, Ebû'l-Hasen Alî b. İsmâ'îl ed-Darîr el-Mürsî (ö. 458/ 1066), *el-Muhassas*, I-V, tas. Tâhâ b. Mahmûd, Mektebetü't-Ticârî, Beyrût, ts.
- İbn Teymiyye, Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî (ö. 728/ 1328), *Der'ü Te'ârûzi'l-Akl ve'n-Nakl*, tah. Muhammed Reşâd Sâlim, Dâru'l-Künuzi'l-Edebiyye, Beyrût, 1978.
- _____, *Takvâ Risâlesi*, çev. Muzaffer Yıldız, 3.bs., Pınar Yayınları, İstanbul, 2002.
- _____, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, I-VII, tah. Abdurrahman 'Umeyre, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1408/ 1988.
- İbn Vehb, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed ed-Dinûrî (ö. 308), *Tefsîru İbn Vehb fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerîm*, I-II, tah. Ahmed Ferid, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1414/ 2003.
- İbnü'l-'Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Me'âfirî (ö. 543/1148), *Ahkâmü'l-Kur'ân*, I-IV, tah. Muhammed Abdülkâdir 'Âtâ, Dâru'l-Fikr, Beyrût, ts.
- İbnü'l-'Arabî, Muhyiddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed el-'Arabî et-Tâi el-Hâtimî (ö. 638/ 1240), *el-Fütuhâtü'l-Mekkiyye*, I-VIII, Dâru'l-Kütübi'l-'Arabîyyeti'l-Kübâ, Mısır, 1293h.
- _____, *Rahmetün mine'r-Rahmân fî Tefsîri ve İşârâti'l-Kur'ân*, I-IV, cem' ve te'lîf, Ebû Abdillâh Mahmûd Mahmûd el-Ğurâb, Matba'atü Nadr, Dimeşk, 1410/ 1989.

- _____., *Fusûsu'l-Hikem* (Affî'nin Talikatıyla), Dâru'l-Kütübî'l-'Arabiyye, Beyrût, 1400/ 1980.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahman b. Alî b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî (ö.597/ 1201), *Nüzhetu'l-A'yun en-Nevâzir fî 'İlmi'l-Vucûh ve'n-Nezâir*, tah. Muhammed Abdülkerîm Kâzım er-Râzî, 3.bs., Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 1407/ 1987.
- İbnü'l-Esîr, Ebû's-Sa'âdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîriddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (ö. 606/ 1210), *en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadîs ve'l-Eser*, I-IV, tah. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî, et-Tâhir Ahmed ez-Zâvî, Mektebetü'l-İslâmiyye, Kâhire, 1965.
- İbrâhim Hakkı, Erzurûmî (1194/ 1780), *Marifetnâme*, tetkik ve takdîm, Ahmed Davudoğlu, Çelik Yayınları, İstanbul, ts.
- İkbal, Muhammed, *Dînî Fekekkürün Yeniden Teşekkülü*, ter. S. Huri, Çeltüt Matbaacılık, İstanbul, 1964.
- İmâm-ı Rabbânî, Ebû'l-Berekât Ahmed b. Abdilehad b. Zeynilâbidin el-Fârûkî es-Sirhindî (ö. 1034/ 1624), *el-Mektubât*, I-II, çev. Abdülkâdir Akçiçek, Cümle Yayınları, İstanbul, 1988.
- İnan, Yusuf Ziya, *İslâm Dininde Ana Sorunlar ve Temel Kavramlar*, Tin Yayınevi, İstanbul, 1989.
- İslâmoğlu, Mustafâ, *İman*, 16.bs., Denge Yayınları, İstanbul, 2005.
- Jafrı, S. Husam M., "Particularity and Universality of The Qur'an with Special Reference to The Term Taqwâ", ed. Hakim Muhammed Sa'id, *Essays on İslâm II Felicitation Volume in Honour of Prof. W. Montgomery Watt*, Karachi, 1993.
- Johnson, Paul E., "Dînî Davranış", çev. Habil Şentürk, *D.E.Ü.İ.F.Dergisi*, sy. 2, İzmir, 1985.
- _____., "Dînî Tecrübe", çev. Recep Yaparel, *D.E.Ü.İ.F.Dergisi*, sy.3, İzmir, 1986.
- Kâdî Abdülcebbâr, Ebû'l-Hasen Kâdil-Kudât Abdülcebbâr b. Ahmed el-Hemedânî (ö. 415/ 1025), *Müteşâbihu'l-Kur'an*, tah. Adnan Muhammed Zerzûr, Dârus-Sürât, Kâhire, 1185h.
- _____., *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, tah. Abdülkerîm Osman, Mektebetü Vehbe, Kâhire, 1408/ 1988.
- Kal'acî, Muhammed Ravvâs, *el-Mevsû'atü'l-Fikhiyyetü'l-Müyesserâ*, I-II, Dâru'n-Nefâis, Beyrût, 1421/ 2000.
- Kapar, M. Alî, *H. Muhammed(s.a.v.)'in Müşriklerle Münâsebeti*, Esra Yayınları, İstanbul, 1993.
- Kara, Mustafa, "Havf", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXX (devam ediyor), İstanbul, 1997.
- _____., *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, 6.bs., Dergah Yayınları, İstanbul, 2003.
- Kara, Ömer, "el-Furûku'l-Luğaviyye", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, c. XVIII, sy. 1, 2005.

- Karagöz, İsmail, *Kur'an'a Göre Zulüm Açısından Allah ve İnsân*, Çelik Yayınevi, İstanbul, 1996.
- el-Kardavî, Yûsuf, "Sabr", *Mecelletü'l-Ezher*, c. II, sy. 4, Kâhire, 1977.
- Kasapoğlu, Abdurrahman, *Kur'an'da İman Psikolojisi*, Yalnızkurt Yayınları, İstanbul, 1997.
- el-Kâsımî, Cemâlüddîn Muhammed b. Muhammed Sa'îd Cemâlüddîn (1332/ 1914), *Tefsîru'l-Kâsımî*, I-XVII, tah. Muhammed Fu'âd Abdülbâkî, 2.bs., Dâru'l-Fikr, Beyrût, 1398/ 1978.
- Kaya, Mahmut, "Felsefe", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXX (devam ediyor), İstanbul, 1995.
- Kaya, Süleymân, *Kur'an'da İmtihan Kavramı*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2003.
- el-Kâşânî, Nûrüddîn Muhammed b. Murtazâ (ö. 1115/ 1703), *Tefsîru'l-Mu'in*, I-III, neş. Hüseyin Dergâhî, Seyyid Mahmûd el-Mar'aşî, Ayetüllahi'l-Uzmâ el-Mar'aşî, Kum, ts.
- el-Kâşânî, Kemâlüddîn Abdürrezzâk b. Ebî'l-Ganâim Muhammed (ö. 736/ 1335), *İstulâhâtü's-Sûfiyye*, çev. Ekrem Demirci, İz Yayıncılık, İstanbul, 2004.
- el-Kâşânî, Muhsin Muhammed b. Murtazâ b. Mahmûd el-Feyz (ö. 1090/ 1679), *Tefsîru's-Sâfi*, I-V, tas. Hüseyin A'lemî, 2.bs., Müessesetü'l-A'lemî, Beyrût, 1402/ 1982.
- el-Kâşî, Bahâüddîn Hattar b. Alî b. Haydar (ö. 776/ 1374), *el-Mu'temed mine'l-Menkül fîmâ Evhâ ile'r-Rasûl*, I-II, tah. Faysal b. Ca'fer b. Abdillâh Bâlî, Muhammed Veled Seyyidî Veled Habîb, Mektebetü't-Tevbe, Riyâd, 1420/ 2000.
- Kemaleddin, Muhammed, "mine'l-Ususi'l-İslâmiyyeti li Binâi'l-Müctemi", *Mecelletü'l-Ezher*, c. VII, sy. 3, Kâhire, 1974.
- Kerîm, Muhammed, *Keşfü'l-Hakayık 'an Nûketi'l-Âyât ve'd-Dekâyık*, I-IV, 2.bs., Danışgâh-ı Sina'atı Suhend, Tebrîz, 1373.
- Kılıç, Sadık, "İnsân Fücür ile Takvâ Ritimleri Arasında "Bir Damla Endişe!", *Ekev Akademi Dergisi*, c. I, sy. 4, 1999.
- _____, "İslâm Geleneğinde Hususi Dualar", *A.Ü.İ.F.Dergisi*, sy. 14, Erzurum, 1999.
- _____, *Fıtratın Dirilişi*, Nehir Yayınları, İstanbul, 1991.
- _____, *Kur'an'da Günah Kavramı*, Hibaş Yayınevi, Konya, 1984.
- _____, *Kur'an'da Nifâk*, Furkân Yayınevi, İstanbul, 1982.
- Koç, Mustafa, "Ergenlik Döneminde Dua ve İbadet Algılarının Ruh Sağlığına Etkileri", *S.Ü.İ.F.Dergisi*, sy. 10, Adapazarı, 2004.
- Koçar, Mûsâ, "İslâm İnançları Açısından Zikir", *S.D.Ü.İ.F.Dergisi*, sy. 6, Isparta, 1999.
- Koştaş, Münir, "Din Sosyolojisine Giriş", *A.Ü.İ.F.Dergisi*, c. XXVIII, Ankara, 1986.
- Kotku, Mehmet Zahid, *Tasavvûfi Ahlâk Birinci Kitap*, 3.bs., Seha Neşriyat, Ankara, 1981.
- Köknel, Özcan, *Korkular: Takıntılar Saplantılar*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1990.
- Köse, Alî, "İman", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXX (devam ediyor), İstanbul, 2000.
- Kurt, Hasan, *İslâm İnançına Göre Nifâk ve Münafık*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya, 2003.

- el-Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh (ö. 671/ 1273), *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, I-XX, tah. Sâlim Mustafâ el-Bedrî, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, 1424/ 2004.
- el-Kuşeyrî, Ebû'l-Kâsım Zeynüslâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik (ö. 465/ 1072), *Kuşeyrî Risâlesi*, çev. Süleyman Uludağ, 3.bs., Dergah Yayınları, yy., 1999.
- _____ , *Letâifü'l-İşârât*, I-III, tah. Abdüllatif Hasen Abdurrahman, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, 1420/ 2000.
- Kutlay, Mehmet, Kur'ân-ı Kerîm'de Zulüm Kavramı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa, 1994.
- Kutluer, İlhan, "İslâm", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXX (devam ediyor), İstanbul, 2001.
- Kutub, Seyyid, *Fî Zilâli'l-Kur'an*, I- XVI, çev. Bekir Karlığa, M. Emin Saraç, İ. Hakkı Şengüler, Hikmet Yayınları, İstanbul, ts.
- Lewisohn, L., "Takwâ", *The Encyclopaedia of Islâm*, Suppl. Fasc. 11-12, Leiden, 2004.
- Macdonald, D. BS., "İman", *İslâm Ansiklopedisi*, 2.bs., İstanbul, 1968, 5/ 2, 984.
- Macit, Nadim, "Kur'ân Açısından Sahte Tanrısallık- Peygamberler ve Azizlerin Tanrılaştırılması", *İlim ve Sanat*, sy. 37, İstanbul, 1993.
- el-Mahallî - es-Suyûtî, Celâlüddîn Muhammed b. Ahmed b. Muhammed, Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr (ö. 911) *Tefsîru'l-Celâleyn*, 6.bs., Dâru İbn Kesîr, Beyrût, 1419/ 1998.
- Mâlik b. Enes, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmie el-Ashabî el-Yemmenî, (ö. 179/ 795) *el-Muvatta'*, tah. Mahmûd Fevâri Abdülbâkî, yay.y., yy., ts.
- el-Makdisî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Müflih b. Muhammed b. Müflih (ö. 763/1362), *el-Âdâbü's-Şer'iyye ve'l-Minehü'l-Mer'iyye*, I-II, Müessesetü Kurtuba, Kâhire, ts.
- el-Makdisî, Ebû'l-Hasen Alî b. Eyyüb b. Mansûr (ö. 748), "Sabr", *Mecelletü'l-Hikme*, sy. 2, Leeds-U.K., 1414/ 1993.
- el-Mansûrî, Mustafâ el-Hayrî, *el-Muktetaf min 'Uyûni't-Tefâsîr*, I-V, tah. Muhammed Alî es-Sâbûnî, Dâru'l-Kalem, Beyrût, 1416/ 1996.
- el-Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkindî (ö. 333/ 944), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm: Te'vilâtü Ehli's-Sünnet*, I-V, tah. Fâtimetü Yûsuf el-Haymî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 1425/ 2004.
- _____ , *Kitâbü't-Tevhid*, yay. haz. Bekir Topaloğlu, Muhammed Aruçi, İSAM, Ankara, 2003.
- el-Maverdî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî (ö. 450/ 1058), *el-Ahkâmü's-Sultâniye*, çev. Ali Şafak, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1994.
- _____ , *Edebü'd-Dünyâ ve'd-Dîn*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, 1978.
- _____ , *Tefsîru'l-Maverdî*, I-VI, tah. Seyyid Abdülmaksûd b. Abdirrahîm, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, 1992/ 1412.
- el-Merâğî, Ahmed Mustafâ (1883 - 1952), *Tefsîru'l-Merâğî*, I-XXVII, 3.bs., Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, Beyrût, 1394/ 1974.

- el-Meydânî, Abdurrahman Hasen Habenneke, *Me'âricü't-Tefekkür ve Dekâikü't-Tedebbür*, I-VIII, Dâru'l-Kalem, Dimeşk, 1421/ 2000.
- Merad, Ali, "İslah", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXX (devam ediyor), İstanbul, 1999.
- Mevdûdî, Ebû'l-A'lâ, *Tefhimü'l-Kur'an*, I-VII, çev. Muhammed Han Kayanî, v.dğr., İnsan Yayınları, İstanbul, 1986- 1988.
- Mevlânâ, Celâlüddîn-i Rûmî (ö. 672/ 1273), *Mesnevî ve Şerhi*, I-IV, haz. Abdülbâkî Gölpınarlı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1974.
- Mîr, Mustansır, *Kur'ânî Terimler ve Kavramlar Sözlüğü*, çev. Murat Çiftkaya, İnkılâb Yayınları, İstanbul, 1996.
- el-Muallakât, çev. Şerafettin Yaltkaya, M.E.B.Yayınları İstanbul, 1989.
- el-Muhâsibî, Ebû Abdillâh Hâris b. Esed (243/ 857), *el-Mekâsib*, tah. Abdülkâdir Ahmed 'Âtâ, Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiye, Beyrût, 1407/ 1987.
- el-Mut'anî, Abdülazîm İbrâhîm, *et-Tefsîru'l-Belâğî li'l-İstifhâm fi'l-Kur'ânî'l-Hakîm*, Mektebetü Vehbe, Kâhire, 1420/ 1999.
- Mu'tık, Avvâb b. Abdillâh, *el-Mu'tezile ve Usûluhum el-Hamse ve Mevkıfu Ehli's-Sünneti minha*, 4.bs., Mektebetü'r-Rüşd, Riyâd, 1414/ 2001.
- Muğniyye, Muhammed Cevâd, *et-Tefsîru'l-Kâşif*, I-VII, 4.bs., Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrût, 1990.
- Muhammed Şekara, 'Îsâ Zeki 'Îsâ, *el-İkrâh ve Eseruhu fi't-Tasarrufât*, 2.bs., Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 1407/ 1987.
- Muhammed, Sâbir, "Dua", *Mecelletü'l-Ezher*, c. 57, sy. 7, Kâhire, 1985.
- Mukâtil b. Süleymân, Ebû'l-Hasen b. Beşîr el-Belhî el-Ezdî (ö. 150h.), *el-Eşbâh ve'n-Nezâir fi'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, tah. Abdullâh Mahmûd Şehhâte, çev. M. Beşir Eryarsoy, İşâret Yayınları, İstanbul, 2004.
- _____, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, tah. Abdullâh Mahmûd Şehhâte, I-V, el-Hey'etü'l-Mısıriyyetü'l-'Âmme li'l-Kitab, Kâhire, 1979.
- Mücâhid b. Cebr, Ebû'l-Haccac el-Mekkî el- Kureşî (ö. 104/ 722), *Tefsîru'l-İmâm Mücâhid b. Cebr*, tah. Muhammed Abdüsselâm Ebû'n-Nîl, Dâru'l-Fikri'l-İslâmî, yy., 1410/ 1989.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbûrî (ö. 261), *Sahîh-u Müslim*, I-V, tah. Muhammed Fu'âd Abdülbâkî, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, 1413/ 1992.
- en-Nâsirî, Muhammed el-Mekkî, *et-Teysîr fi Ehâdisi't-Tefsîr*, I-V, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrût, 1405/ 1985.
- Nasr, Seyyid Hüseyin, *İslâm'ın Kalbi*, çev. Ahmet Demirhan, Gelenek Yayıncılık, İstanbul, 2002.
- en-Necât, Abdülmecîd, *el-Mehdî b. Tumrat*, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrût, 1406/ 1933.
- Necatî, Osman, *Kur'an ve Psikoloji*, ter. Hayati Aydın, Fecr Yayınları, Ankara, 1998.
- Necmüddin-i Kübrâ, Ebû'l-Cenâb Ahmed b. Ömer b. Muhammed b. Abdillâh el-Hayveki (ö. 618/ 1221), *Usûlu Aşere-Risâle ile'l-Hâim-Fevâihu'l-Cemâl*, haz. Mustafa Kara, 2.bs., Dergah Yayınları, İstanbul, 1996.

- en-Nedvî, Ebû'l-Hasen Alî el-Hasen, *el-İmâm es-Serhendî Hayatuhu ve A'maluhu*, Dâru'l-Kalem, Kuveyt, 1403/ 1983.
- en-Nesâî, Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb (ö. 303/ 915), *Amelü'l-Yevm ve'l-Leyle*, mukaddime, Fârûk Hamâde, Müessesetü'l-Kütübi'l-Sekâfiyye, Beyrût, 1406/ 1986.
- _____, *es-Sünen*, I-IV, Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, Kâhire, 1964.
- _____, *Tefsîru'n-Nesâî*, I-II, tah. Sabrî b. Abdilhâlik eş-Şafîî, Seyyid b. Abbâs el-Celîmî, Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiye, Beyrût, 1410/ 1990.
- en-Nesefî, Ebû'l-Berekât Hafîzüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd (ö. 710/ 1310), *Medârikü't-Tenzil ve Hakâiki't-Te'vîl*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1421/ 2001.
- en-Neşşâr, Alî Samî, İslâm'da Felsefî Düşüncenin Doğuşu (*Neş'etü'l-Fikri'l-Felsefî fi'l-İslâm*), çev. Osman Tunç, I-II, İnsan Yayınları, İstanbul, 1999.
- en-Nisâbü'rî, Nizâmüddîn el-Hasen b. Muhammed b. Hüseyin el-Kamî, *Gerâibü'l-Kur'an Reğâibü'l-Furkân*, I-XXX, tah. İbrâhîm 'Udve, Matba'atü Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, Kâhire, 1381/ 1962.
- Nortbourne, Lord, *Modern Dünyada Din*, çev. Şahabettin Yalçın, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995.
- el-Nüveyrî, Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb (677- 773), *Nihâyetü'l-Erab fî Funûni'l-Edeb*, I-XVIII, Vezâretü's-Sekâfe ve'l-İrşâd, Kâhire, ts.
- Oğuz, Muhammed İhsan, *M. İhsan Oğuz'dan Mektuplar*, I-II, Oğuz Yayınları, İstanbul, 1994.
- Ohlander, Erik S., "Fear of God (Taqwâ) in The Qur'an: Some Notes on Semantic Shift and Thematic Context", *Journal of Semitic Studies Volume L. no.1*, Oxford, Spring 2005.
- Okumuş, Ejder, "Tabii Afetler", *Din ve Toplum, İslamî Araştırmalar Dergisi*, c. XV, sy. 3, 2002.
- _____, *Toplumsal Değişme ve Din*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2003.
- Otto, Rudolf, *Le Sacre*, Payot, Paris, 1969.
- Ozak, Elhac Muzaffer, *İrşâd*, I-III, Sâlah Bilici Kitabevi, İstanbul, 1972.
- Öcal, Mustafa, *İlköğretim Okullarında, Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi ve Öğretim Yöntemleri*, 3.bs., Düşünce Yayınları, İstanbul, 2005.
- _____, *İslâm Eğitimi Tarihi*, Emin Yayıncılık, Bursa, 2002.
- Öz, Ayşe, *Bir Davranış Geliştirme Modeli Olarak İttikâ*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2001.
- Özalp, Ahmet, "Korku ve Ümit", *Şamil İslâm Ansiklopedisi*, I-VIII, Şamil Yayınları, İstanbul, 1994.
- Özemre, Ahmet Yüksel, *Din, İlim, Medeniyet*, Pınar Yayınları, İstanbul, 2002.
- Öztürk, Yaşar Nuri, *Din ve Fitrat*, Yeni Boyut, İstanbul, 1990.
- _____, *Kur'an-ı Kerîm ve Sünnete Göre Tasavvuf İslâm'da Ruhî Hayat*, İFAV, İstanbul, 1989.

- Özzeybek, Mûsâ, Kur'ân'da Zulüm Kavramı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya, 1992.
- Parladır, Selâhattîn, "Dua", DİA, İstanbul, 1994.
- Peker, Hüseyin, "Olumlu Şahsiyet Özellikleri ve Din", *O.M.Ü.İ.F.Dergisi*, sy. 1, Samsun, 1986.
- er-Râğıp, Hüseyin b. Muhammed el-İsfehânî (ö. 502/ 1108), *el-Müfredât fi Ğaribi'l-Kur'ân*, tah. Safvân Adnân Dâvûdî, 3.bs., Dâru'l-Kalem, Dımeşk, 1423/ 2002.
- er-Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddin Mahmûd b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî (ö. 606/ 1210), *Mefâtihu'l-Ğayb* I-XXXII, el-Matba'atü'l-Behiyye, Mısır, 1934- 1938.
- er-Râzî, Ebû Abdillâh Zeynüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdillâh (ö. 666/ 1268), *Tefsîru Es'ileti'l-Kur'âni'l-Mecîd ve Ecvibetühâ*, tah. Muhammed Alî el-Ensârî, Matba'atü Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, Kâhire, 1381/ 1961.
- Reşid Rızâ, Muhammed (1865/ 1925), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm: bi Tefsîri'l-Menâr*, I-XII, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1426/ 2005.
- Rıfat, Ahmet, *Tasvîr-i Ahlâk Sözlüğü*, haz. Hüseyin Algül, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, ts.
- Ronart, Stephan and Nandy, Ceac, *Ascetism*, yy., Amsterdam, 1959.
- er-Rûmî, Eşrefoğlu Abdullâh b. Muhammed el-Mısırî el-Kadîrî, *Tam Müzekkin Nüfus*, Salah Bilici Kitabevi, İstanbul, ts.
- Russell, Bertrand, *Eğitim Üzerine*, çev. Nail Benel, 3.bs., Say Yayınları, İstanbul, 1996.
- Sa'îd Havva, (ö. 1409/ 1989), *Cündullâh*, ter. Harun Ünal, Petek Yayınları, İstanbul, ts.
- _____ , *el-Esâs fi't-Tefsîr*, I-XI, 3.bs., Dâru's-Selâm, yy., 1412/ 1991.
- es-Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm en-Nisâbüri (ö. 427/ 1035), *el-Keşf ve'l-Beyân fi Tefsîri'l-Kur'ân*, I-VI, tah. Seyyid Kesrevî Hasen, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1425/ 2004.
- es-Sabbağ, Mahmûd, *ez-Zikr fi'l-Kur'âni'l-Kerîm ve's-Sünneti'l-Mutahhare*, Dâru'l-İ'tisâm, Kâhire, ts.
- es-Sabbağ, Muhammed b. Lütfî, *et-Tasvîru'l-Fennî fi'l-Hadîsi'n-Nevevî*, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrût, 1988.
- es-Sâbûnî, Muhammed Alî, *Safvetü't-Tefâsîr*, I-III, Dâru'l-Fikr, Beyrût, 1421/ 2001.
- Schimmel, Annemarie, *Mystical Dimensions of İslâm*, çev. Ergun Kocabıyık, İstanbul, 2001.
- Safvet, Hâmid Mübârek, *eş-Şirk*, işrâf, Mahmûd Hamdî, el-Mevsû'atü'l-İslâmiyyetü'l-Âmme, el-Meclisü'l-A'lâ li'ş-Şu'uni'l-İslâmiyye, Kâhire, 1422/ 2001.
- Sahib, Esad, *Mektubat-ı Mevlânâ Hâlid*, yay. haz. Dilâver Selvî, Kemal Yıldız, Ümran Yayınları, İstanbul, 1413/ 1993.
- es-Salih, Muhammed Edîb, *et-Takvâ fi Hedyi'l-Kitâb ve's-Sünne ve Siyeri's-Salihîn*, Dâru'l-Kalem, Dımeşk, 1416/ 1996.
- Sahmerânî, Es'ad, *Tasavvuf: Menşei ve İstulahları*, çev. Muharrem Tan, İz Yayıncılık, İstanbul, 2000.

- es-San'ânî, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemâm (ö. 126- 211h.), *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîz*, I-II, tah. Abdullah Emîn Kal'acî, Dâru Ma'rife, Beyrût, 1411/ 1991.
- Sarıkcıoğlu, Ekrem, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, 4.bs., Fakülte Kitabevi, Isparta, 2002.
- es-Sekafî, Ahmed b. İbrâhîm b. Zübeyr el-Âsimî el-Kırnâdî (ö. 708/ 1308), *Milâkü't-Te'vil*, I-II, tah. Sa'îd el-Fellâh, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrût, 1403/ 1983.
- es-Sem'ânî, Ebû'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdülcebbâr et-Temîmî eş-Şafî es-Selefî (426- 489), *Tefsîru'l-Kur'an*, I-VI, tah. Ebû Temîm Yasîr b. İbrâhîm, Dâru'l-Vatan, Riyâd, 1418/ 1997.
- es-Semerkandî, Ebû'l-Leys İmâmülhüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm, (ö. 373/ 983), *Tenbîhü'l-Gâfilîn Büstânü'l-Ârifîn*, I-II, çev. Abdülkâdir Akçiçek, Bedir Yayınevi, Ankara, 1997.
- _____ , *Tefsîrü's-Semerkandî: Bahru'l-'Ulûm*, I-III, tah. Alî Muhammed Mu'avviz - âdil Ahmed Abdülmevcûd - Zekeriyyâ Abdülmecîd, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1413/ 1993.
- es-Serrâc, Ebû Nasr Abdullâh b. Alî et-Tûsî (ö. 378), *Tezkiretü'l-Lum'a fî Tarihi't-Tasavvufi'l-İslâmî*, tah. Kâmil Mustafâ el-Henedâvî, Dâru Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1421/ 2001.
- Sezen, Yümni, *İslâm'ın Sosyolojik Yorumu*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2004.
- es-Siddîk, Hasen Han Ebû't-Tayyib Muhammed (ö. 1307/ 1890), *Fethü'l-Beyân fî Mekâsıdî'l-Kur'an*, I-XV, haz. Abdullah b. İbrâhîm el-Ensârî, el-Mektebetü'l-'Asriyye, Beyrût, 1412/ 1992.
- Sinanoğlu, Mustafa, "İbâdet", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXX (devam ediyor), İstanbul, 1999.
- _____ , "İman", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXX (devam ediyor), İstanbul, 2000.
- _____ , "Küfür", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXX (devam ediyor), Ankara, 2002.
- Soysaldı, Mehmet, "Kur'an Semantiği Açısından Takvâ", *Fırat Ü.İ.F.Dergisi*, sy. 1, Elazığ, 1996.
- es-Suyûtî, Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyûtî (ö. 911), *ed-Dürü'l-Mensûr fî Tefsîri'l-Me'sûr*, I-VIII, Dâru'l-Fıkr, Beyrût, 1409/ 1988.
- es-Sülemî, Ebû Abdırrahman Muhammed İbn el-Hüseyn (ö. 412/ 1021), *et-Tabâkatü's-Süfiyye*, Dâru Kitâbi'n-Nefis, Süriye, 1406/ 1986.
- _____ , *Tasavvufun Ana İlkeleri Sülemî'nin Risâleleri*, çev. Süleyman Ateş, A.Ü.Basımevi, Ankara, 1981.
- Stannard, Russell, *Yeni 1000 Yılda Tanrı*, çev. Atalay Atabek, Gelenek Yayıncılık, İstanbul, 2002.
- Süfyân es-Sevrî, Ebû Abdillâh Süfyân b. Sa'îd b. Meskûk (161/ 778), *Tefsiru Süfyân es-Sevrî*, tah. Ebû Ca'fer Muhammed, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1403/ 1983.
- Şadi, Eren, *Kur'an'da Dua*, Işık Yayınları, İzmir, 1994.
- Şâmme, Muhammed, *Sabr*, işrâf, Hamdî, Mahmûd, el-Mevsû'atü'l-İslâmiyyetü'l-'Âmme, Kâhire, 1422/ 2001.

- Şar, Selâhattîn, *Tasavufun Ana İlkeleri, Dervişleri, Zâhidleri, Arifleriyle İslâm Tasavvufu*, Tokar Yayınları, İstanbul, ts.
- Şener, Mehmet, “Huşû”, *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXX (devam ediyor), İstanbul, 1998.
- eş-Şehristânî, Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdilkerîm (ö. 548/ 1153), *el-Milel ve'n-Nihâl*, I-II, tah. Muhammed Seyyid Keylânî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût, 1395/ 1975.
- Şentürk, Habil, “Dinî İnancın Psikolojisi”, *S.D.Ü.İ.F.Dergisi*, sy. 4, Isparta, 1997.
- eş-Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Havlanî (ö. 1250/ 1834), *Fethu'l-Kadîr el-Câmi' Beyne'l-Fenni er-Rivâye ve'd-Dirâye*, I-V, Matbaatü Mustafâ el-Babî el-Halebî, yy., 1383/ 1964.
- Şeybe, Abdülkâdir b. el-Hamd, *Tehzîbü't-Tefsîr ve Tecrîdü't-Te'vîl mimmâ Ulhika bihi mine'l-Ebâtîl ve Radîe'l-Ekâvîl*, I-V, Mektebetü'l-Ma'ârif, 1414/ 1993.
- Şimşek, Jale, “Kur'ân Açısından Zikir Kavramı”, *D.Ü.İ.F.Dergisi*, c. II, Diyarbakır, 2000.
- eş-Şinkîfî, Muhammed el-Emîn b. Muhammed el-Muhtâr el-Cekenî (1393/ 1973), *Edvâü'l-Beyân fî İzâhi'l-Kur'ân bi'l-Kur'ân*, I-X, 'Âlemü'l-Kütüb, Beyrût, ts.
- eş-Şirâzî, Nasr Mekârim, *el-Emsâl fî Tefsîri Kitâbillâhi'l-Münzel*, I-XX, Müessesetü'l-Ba'se, Beyrût, 1413/ 1992.
- eş-Şirbînî, Şemsüddîn Hatib Muhammed b. Ahmed (977/ 1570), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm: es-Sirâcü'l-Münîr*, I-XX, tah., Ahmed İzzü İnâye ed-Dimeşkî, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, Beyrût, 1425/ 2004.
- Şu'ûd, İbrâhîm, “Cevânibu'l-Birr fî Hayâti'r-Rasûl”, *Mecelletü'l-Ezher*, c. 38, sy. 5-6, Kâhire, 1966.
- et-Tabâtabâî, Seyyid Muhammed Hüseyin (ö. 1401/ 1981), *el-Mizân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, I-XXII, Müessesetü'l-A'lemî, Beyrût, 1417/ 1997.
- et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (ö. 310h.), *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, I-XXX, Dâru'l-Fikr, Beyrût, 1420/ 1999.
- et-Tabresî, Ebû Alî Eminüddîn Fazl b. Hasen b. Fazl (ö. 548/ 1153), *Mecma'u'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, I-XXX, Müessesetü'l-A'lemî, Beyrût, 1414/ 1995.
- et-Taftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Ömer (ö.793/ 1390), “Makamu's-Sabr”, *Mecelletü'l-İslâm ve't-Tasavvuf*, sene, II, sy. 4, Kâhire, 1379/ 1959.
- _____ , *Şerhu'l-Akâid*, yay.y., İstanbul, 1326h.
- et-Tahânevî, Muhammed Alî b. Alî b. Muhammed el-Hanefî (ö. 1158/ 1745), *Keşşâfu Istulâhâti'l-Fünûn*, I-IV, tah. Ahmed Hasen, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, 1418/ 1998.
- et-Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâmet el-Ezdî (ö. 321/ 933), *Ahkâmü'l-Kur'âni'l-Kerîm*, I-III, tah. Sadeddin Ünâl, İSAM, İstanbul, 1419/ 1998.
- et-Tâlibî, Ammâr, *Kitâbu Âsâr İbn Bâdis*, I-IV, 2.bs., Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrût, 1983.
- Tan, Bilal, *Kur'ân'da Hikmet Kavramı*, Pınar Yayınları, İstanbul, 2000.
- Taplamacıoğlu, Mehmet, *Din Sosyolojisi*, 2.bs., A.Ü. Basımevi, Ankara, 1975.

- Taştan, A.Vahap, *Kimlik ve Din*, Kayseri Büyük Şehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri, 1996.
- et-Tibrîzî, Ebû Zekeriyâ el-Hatib Yahyâ b. Alî (ö. 502/ 1109), *Şerhu Divâni Ebî Temmâm*, I-II, haz. Râcî el-Esmer, 2.bs., Dâru'l-Kütübi'l-'Arabî, Beyrût, 1414/ 1994.
- et-Tirmizî, Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevre (ö. 279/ 892), *el-Câmi'us-Sahîh*, I-V, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, yy., ts.
- Toksarı, Ali, "Birr", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXX (devam ediyor), İstanbul, 1992.
- Topaloğlu, Bekir, "Allah", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXX (devam ediyor), İstanbul, 1989.
- _____, "Cennet", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXX (devam ediyor), İstanbul, 1993.
- _____, *Dinî Sohbetler*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 1982.
- Tunç, Cihad, "İslâm Dininde Zikir ve Dua", *E.Ü.İ.F.Dergisi*, sy. 5, Kayseri, 1988.
- _____, "Şirk (Ortak Edinmek) ve Günah Problemi", *E.Ü.İ.F.Dergisi*, sy. 11, Kayseri, 2001.
- Turgay, Nurettin, "Takvâ", *Şamil İslâm Ansiklopedisi*, I-VIII, Şamil Yayınları, İstanbul, 1994.
- Turquin, Agneş Rochefort, "Din Sosyolojisi", ter. Yümni Sezen, *A.Ü.İ.F.Dergisi*, sy. 15, Erzurum, 2001.
- Tümer, Günay, "Çeşitli Yönleriyle Din", *A.Ü.E.F.Dergisi*, sy. XXVIII, Ankara, 1986.
- _____, "Din", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXX (devam ediyor), İstanbul, 1994.
- Tümer,-Küçük, Abdurrahman, *Dinler Tarihi*, 2.bs., Ocak Yayınları, Ankara, 1993.
- Uludağ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2002.
- Ulutürk, Veli, "Kur'ân-ı Kerîm'de Zulüm Kavramı", *A.Ü.İ.F.Dergisi*, sy. 9, Erzurum, 1990.
- el-'Ukberî, Ebû'l-Bekâ Mühibbüddîn Abdullah b. Hüseyin b. Abdillâh (ö. 616/ 1219), *et-Tibyân fî İ'râbi'l-Kur'ân*, I-II, tah. Alî Muhammed Becâvî, 2.bs., Dâru'l-Cil, Beyrût, 1407/ 1987.
- 'Ukde, Hâlid b. Abdilkâdir Âli, *Câmi'ü't-Tefsir min Kütübi'l-Ehâdis*, I-IV, Dâru Tayyibe, Riyâd, 1421.
- el-'Useymîn, Muhammed b. Salih, *el-Kavlü'l-Müfid 'ala Kitâbi't-Tevhîd*, I-III, tas. Süleymân b. Abdillâh b. Hamud Ebû'l-Hayl, Halid b. Alî b. Muhammed Müşeykih, Dâru'l-'Asime, Riyâd, 1415/ 1995.
- 'Uzeyme, Salih, *Mustalahâtü Kur'âniyye*, Dâru'n-Nasr, Beyrût, 1414/ 1994.
- Ünal, Ali, "Birr", *Şamil İslâm Ansiklopedisi*, I-VIII, Şamil Yayınları, İstanbul, 1994..
- _____, *Kur'ân'da Temel Kavramlar*, Kırkambar Yayınları, İstanbul, 1998.
- Üstündağ, Metin, *Kur'ân'a Göre Temel Konular(1)*, Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2003.
- el-Vâhidî, Ebû'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâbüri (468/ 1075), *el-Vecîz fî Tefsiri'l-Kitâbi'l-'Azîz*, I-II, tah. Safvân Adnân Dâvûdî, Dâru'l-Kalem, Dimeşk, 1414/ 1995.
- Vecdi, Muhammed Ferîd b. Mustafâ Vecdi b. Alî Reşâd, *Safvetü'l-'İrfân fî Tefsiri'l-Kur'ân*, Matba'atü's-Şa'ab, Kâhire, 1321/ 1903.

- Vehbi, Mehmet (1369/ 1949), *Ahkâm-u Kur'âniye*, Kurtulmuş Kitabevi, İstanbul, 1947.
- Vrijhof, Pieter Hendrik, "Din Sosyolojisi Nedir?", çev. M. Emin Köktaş, *D.E.Ü.İ.F.Dergisi*, sy.4, İzmir, 1987.
- Wach, Joachim, *Din Sosyolojisi*, çev. Ünver Günay, İFAV, İstanbul, 1995.
- Watt, W. M., *Modern Dünyada İslâm Vahyi*, çev. Mehmet S. Aydın, Hülbe Yayınları, Ankara, 1982.
- Wensinck, A. J-Mensing J. P., *el-Mu'cemu'l-Müfehres li el-Fâzi'l-Hadisi'n-Nebeviyye*, I-VII, Mektebetü Birll, Leiden, 1936.
- Yahyâ b. Sellâm, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Sellâm b. Ebî Sa'lebe et-Teymî el-Basrî el-Kayravanî (ö. 200/ 815), *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*, I-II, tah. ve tas. Hindişiblî, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, 1425/ 2004.
- Yavuz, Kerim, *Günümüzde Din Eğitimi*, Ç.İ.F.Yayınları, Adana, 1988.
- Yavuz, Yûnus Vehbi, Kur'ân'da Takvâ Kavramı, (Yayınlanmamış Makale), Bursa, ts.
- Yetik, Erhan, "Hz. Muhammed'in Zühd ve Takvâsı", *O.M.Ü.İ.F. Dergisi*, sy. 7, Samsun, 1993.
- Yetik, Zübeyr, "Haşyet", *Şamil İslâm Ansiklopedisi*, I-VIII, Şamil Yayınları, İstanbul, 1994.
- Yıldırım, Celâl, *İlmin Işığında Asrın Kur'ân Tefsîri*, I-XII, Anadolu Yayınları, İstanbul, 1989.
- Yıldırım, Ergün, *Din Anlayışının Sosyolojisi*, Bilge Yayınları, İstanbul, 1999.
- Yıldırım, Suat, *Mevcûd Kaynaklara Göre Hristiyanlık*, 2.bs., Işık Yayınları, İzmir, 1996.
- Yıldız, Mehmet, Kur'ân-ı Kerîm'de Zikir Kavramı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri, 1995.
- Yılmaz, Hızır Hilmi, *Kur'ân Kaynaklı Tasavvüfî Kavramlar*, Ersöz Matbaacılık, İstanbul, 1997.
- Yörükân, Yusuf Ziya, *Müslümanlık ve Kur'ân-ı Kerîm'den Âyetlerle İslâm Esasları*, 2.bs., Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2002.
- _____, *Müslümanlık*, A.Ü.İ.F. Yayınları, Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği Matbaası, Ankara, 1957.
- Yûsuf, Hânım İbrâhîm, *Aslu'l-Adl inde'l-Mu'tezile*, Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, Kâhire, 1413/ 1993.
- Yüksel, Emrullâh, "Din Fenomeni", *İ.Ü.İ.F.Dergisi*, sy.1, İstanbul, 1999.
- ez-Zebîdî, es-Seyyid Muhammed Murtazâ (ö. 893/ 1487), *Tâcu'l-'Arûs*, I-X, Dâru Sâdır, Beyrût, 1306h.
- ez-Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl (ö. 311/ 923), *Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbuhu*, I-V, tah. Abdücelîl Abduh Şebî, 'Âlemü'l-Kütüb, Beyrût, 1408/ 1988.
- ez-Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân (ö. 748/ 1348), *Tefsîru'l-İmâm ez-Zehebî*, I-II, cem' ve tertîb, Su'ûd b. Abdillâh el-Fenîsân, Mektebetü'l-Ubeykân, Riyâd, 1424/ 2003.

- ez-Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer el-Havarizmî (ö. 538/ 1143), *el-Keşşâf 'an Hakâiki Ğivâmizi't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fi Vucûhi't-Te'vîl*, I-IV, tah. Muhammed Abdüsselâm, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1424/ 2003.
- _____, *Esâsü'l-Belâğâ*, Dâru Beyrût, Beyrût, 1412/ 1992.
- _____, *el-Fâik fi Ğarîbi'l-Kur'ân*, I-IV, tah. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhîm - Ali Muhammed el-Becâvî, 3.bs., Îsâ el-Bâbî el-Halebî, yy., 1971.
- ez-Zuhaylî, Muhammed, "Fetvâ ve Takvâ", ter. Mustafâ Ateş, *Diyânet İlmî Dergi*, c. XXIX, sy. 1, İstanbul, 1993.
- ez-Zuhaylî, Vehbe, *et-Tefsîru'l-Münîr*, I-XXXII, Dâru'l-Fikr, Beyrût, 1411/ 1991.
- Züheyr, İbn Sülmâ, *Divân*, yay.y., Kâhire, 1944.

ÖZGEÇMİŞ

Doğum Yeri ve Yılı:	Trabzon - 1976		
Öğr.Gördüğü Kurumlar :	Başlama Yılı	Bitirme Yılı	Kurum Adı
Lise :	1995	1999	Bursa İmam Hatip Lisesi
Lisans :	1999	2003	Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Yüksek Lisans :	2003		Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Doktora :			
Medeni Durum :	Bekar		
Bildiği Yabancı Diller ve Düzeyi :	İngilizce, Arapça		
Çalıştığı Kurum (lar) :	Başlama ve Ayrılma Tarihleri		Çalışılan Kurumun Adı
Yurtdışı Görevleri:			
Kullandığı Burslar:	Öğrenim Kredisi, Başbakanlık Öğrenim Bursu		
Aldığı Ödüller :			
Üye Olduğu Bilimsel ve Mesleki Topluluklar :			
Editör veya Yayın Kurulu Üyelikleri :			
Yurt İçi ve Yurt Dışında katıldığı Projeler :			
Katıldığı Yurt İçi ve Yurt Dışı Bilimsel Toplantılar :			
Yayımlanan Çalışmalar:			
Diğer:			
			Tarih-İmza Hatice ŞAHİN